AHMET TAŞAĞIL

KÖK TENGRİ'NİN ÇOCUKLARI

(Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)

KÖK TENGRİ'NİN ÇOCUKLARI

(Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)

YAYIN NO: 565

KÖK TENGRİ'NİN ÇOCUKLARI
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

Sertifika No: 16228

1. Basım, Nisan 2013
5. Basım, Mart 2015

ISBN: 978 - 605 - 5261 - 65 - 8

Yayın Yönetmeni: *Ahmet Nuri Yüksel*
Yayına Hazırlayan: *Naci Akıncı*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı: *Özener Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Kale İş Merkezi A Blok No: 201-202 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 481 97 88
Kapak Baskı: *Azra Matbaacılık*
Cilt: *Yedigün Mücellithanesi*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 3 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

KÖK TENGRİ'NİN ÇOCUKLARI

(Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)

PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

1964 yılında İlyasköy/Çiftlikköy-Yalova'da doğdu. İlkokulu köyde bitirdikten sonra Orta ve Lise öğrenimini İzmit Mimar Sinan Lisesi'nde tamamladı. Arkasından 1981-85 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okudu. Mezuniyetini takiben Tayvan'a Çince öğrenmek ve Türk tarihine dair araştırmalar yapmak üzere gitti. Dönüşünde 1987'de Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yaptı. 1992'de yardımcı doçent, 1995'te doçent, 2000'de profesörlüğe yükseldi. 1997 yılından başlayarak Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin'de saha araştırmalarında bulundu. Bilimsel çalışmalarının ağırlığı İslam Öncesi Türk Tarihi olmakla birlikte geçmişten günümüze Orta Asya Türk tarihi üzerinedir. Yayımlanmış beş kitabı ve 200'e yakın ulusal ve uluslararası bilimsel çalışması vardır.

Kıymetli eşim Ayten ve
çocuklarım Gökçe Nur ile Göktürk'e

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Türkler kimdir? Nereden gelirler? Tarihleri nasıl başlar? Neden Türk Dünyası diye çok sayıda halk topluluğunun oluşturduğu bir millet grubundan bahsedilir? Sibirya'nın güneyindeki Sayan Dağlarında yaşayan Tuvalı ile Anadolu Dağlarında yaşayan bir Türk karşılaştıklarında neden birbirine benzer bir dil konuşurlar? Neden Tanrı Dağlarındaki yer isimleri ile Türkiye'deki yer isimleri benzerlik gösterir. Bütün bu soruların cevabı İslâm Öncesi Türk Tarihinde gizlidir. Çünkü İslâm Öncesi Türk Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti başta olmak üzere bütün Türk kökenli toplulukların erken tarihinin hepsini içine alacak bir biçimde kapsar.

Eski Türkler büyüklü küçüklü boy sistemine dayalı bir hayat tarzını benimsediklerinden uzun mesafeler ilerleseler de sosyal yapılarının getirdiği dayanışmanın sağlamlığından dağılmıyorlar, manevi yapıları bozulmuyordu. Bu durum onları nesilden nesile taşıyarak yok olmalarını engelledi. Böylece çok uzun mesafeler kat edilerek yapılan göçler, kaybolmalarına yol açmadığı gibi farklı iklimlerde zengin tarihlerinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Gök Türk çağında (542-745) somut bir Türk devleti modeli tarih sahnesinde ortaya çıktı. Bu model Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı modelleriyle Türkiye Cumhuriyeti'ne taşındı. Osmanlı Devleti dışında da Türk toplulukları ayakta kalmayı başardılar. Neticede 21. yüzyılda bir Türk Dünyası'nın varlığı söz konusu oldu.

Bu kitabın amacı, yukarıda ve bu dönem ile ilgili akla gelebilecek sorulara cevap vermekle birlikte, Avrasya'nın geniş bozkırlarında Türklerin İslâmiyet Öncesi Tarihlerini bütüncül bir yaklaşım içinde okuyuculara anlatmaktır. Coğrafyanın genişliği, kaynakların çeşitliliği ve de azlığı, pek çok karışıklığı meydana getirmektedir. Şartlar ne olursa olsun kaynakların ışığında bir ana gövde halinde İslâm Öncesi Türk Tarihi kurgusu yapılabilir. Elinize aldığınız bu kitapta yazılı kaynakların ışığında Türklerin İslâmiyet'e girmeden önceki tarihleri kaleme alınmaya çalışılmıştır.

İslâm Öncesi Türk Tarihinin en büyük problemi anlaşılamamaktır. Bu kitabın amacı da konuyu derli toplu bir şekilde anlatmak ve anlaşılır hale getirmektir. Türklerin meydana getirdiği yazılı kaynakların azlığı sebebiyle Çin, Arap, Fars, Tibet, Soğd, Tohar, Grek, Latin, Süryani ve Rus kaynakları öne çıkmaktadır. Çeşitli dillerde farklı kaynakların sunduğu bilgiler özellikle özel isim bağlamında okuyucuya sevimli gelmemektedir. Ancak, bu durum

İslâm Öncesi Türk Tarihini öğrenmek hakkını elimizden almamalıdır. Bahsettiğimiz dillerdeki kaynaklara, artık sayısı yüzlerce olan Türkçe yazılmış taşların bulunması ve okunması yepyeni bir çığır açmaktadır. Diğer taraftan Avrasya coğrafyasında hemen hemen Türklerin yaşadığı bütün alanlarda tespit edilen kaya resimlerinin tarihimizin eski çağlarının aydınlanmasında büyük katkı sağlayacağı yeni araştırmalara fırsat tanıyacağı açıktır.

Dünyada iki yüz elli yıl gibi uzun sayılabilecek bir süre öncesinde Türklerin eski tarihlerini bir bakıma köklerini bir bütün halinde yazma çalışmaları başlamıştır. 19. yüzyıl ortalarında ve sonlarında bu alandaki araştırmalar hız kazanmış; nihayet 20. yüzyılda çok sayıda eser verilmiştir. Ele alınan konuların temeli Avrasya bozkırlarının ortak tarihidir. Zaten bu tarihin esasını Türk kökenli toplulukların oluşturduğu açıktır. Söz konusu eserlerdeki anlama problemleri kitabımızın ilk sayfalarında teferruatıyla açıklanmıştır. Ülkemizde Z.V. Togan, İ. Kafesoğlu ve B. Ögel gibi bilginler önemli katkılar sağlayan çok değerli eserler yazdılar. Bir bakıma Eski Türk Tarihini sağlam temellere oturttular. Adı geçen bilginleri burada saygıyla anıyoruz.

Konunun zaman ve mekân genişliğini değerlendirerek mümkün olduğu kadar çok başlık koyup bu şekilde daha kolay anlaşılabileceğini düşündük. En eski devirlerden İslâmiyet'in kabulüne kadar geçen zaman sürecinde Avrasya'nın derinliklerinde Türk kökenli toplulukların tarihini ele aldık. Neticede bir el kitabı kapsamında merak edilen siyasi tarih konularının bulunabileceği eser ortaya çıktı. Bazı bölümlerde kültür tarihi, sosyal hayat gibi temaları da aralara serpiştirerek, konu bütünlüğünü sağlamaya çalıştık.

Eserin daha kolay anlaşılabilmesi için kronoloji göstergesi hazırlanmıştır. Toplumun temel dayanağı olan boy ve boy grup adları dönemlere göre farklılık arzettiği ve çok karışıklığa sebep olduğu için devirlere göre boy tabloları yapılmıştır. Kitabın iç dengesinin sağlanması için bazen çok geniş olan konular daraltılmıştır. Bazı konuların daha iyi anlaşılabilmesi için çarpıcı başlıklar koyulmuştur. Sonuçta İslâm Öncesi Türk Tarihi'nin genel bir bakış açısıyla derli toplu şekilde değerlendirildiği düşünülmektedir.

Masmavi gökyüzünün örttüğü Avrasya'da Türkler sayısız maceralar yaşadılar. Ekonomik ve siyasi sebeplerden dolayı bilinmeyen ufuklara doğru göç etmek onların önemli özelliklerinden biri idi. Zorlandıkları anlarda sığındıkları "Gök" idi. Yani her zaman uçsuz bucaksız Mavi Gök'ün altında yaşamışlardır. Bundan dolayı kitabın adını Eski Türkçedeki karşılıklarından esinlenerek "Kök Tengri'nin Çocukları" ismini verdik.

Kitabın basımını üslenerek kısa zamanda baskıya hazırlayan Bilge Kültür Sanat Yayınevi sahibi değerli arkadaşım Adnan Mecid Yüksel ile çalışanlarına ve eserin meydana getirilmesinde emeği geçen Dr. Tuğba Eray Biber'e teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

1

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK TARİHİNİ BÜTÜNLÜK İÇİNDE ANLAMA PROBLEMLERİ

İslâm Öncesi Türk tarihi denince hiç şüphesiz Türklerin İslâmiyet'e girmeden önceki devirlerde Kore'den Orta Avrupa ve Balkanlara kadar uzanan geniş sahadaki tarihleri akla gelmektedir. Türk tarihinin başlangıcı da yeryüzünde yaşayan her milletin tarihinde olduğu gibi bazı problemlere sahiptir. Kaynak yetersizliği sebebiyle geçmişin derinliklerine gidildikçe tarihsel malzemenin azaldığı bilinen bir gerçektir. Nitekim kronolojik bakış açısıyla eski devirlere göz atıldığında kaynak azlığı yüzünden kesin sonuç elde edilebilecek araştırmalar yapmak zorlaşmaktadır. Ancak, yine de bu durum sadece Türk tarihine özgü olmayıp dünyanın tüm milletlerinin tarihleri için de geçerlidir. Bilinen Akdeniz ve Ön Asya dünyasıyla arasında uzak mesafeler bulunan Orta Asya, ayrıca coğrafi engellerle de çevrili olduğu için bölgede cereyan eden olayların komşu diyarlara ulaşması zor olmuştur. Bölgeye özgü bu zorlu tablo, İslâm Öncesi Türk tarihi araştırmacısının karşısına çıkan bir engel olarak tarihçiliğe yansımıştır. Aslında Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan geniş bir alanda runik harfli yazıtlar her tarafta görülmektedir. Ne var ki, henüz bozkırların iç dünyasını aydınlatmaya imkân verecek miktarda kendi yazılı kaynakları maalesef henüz yeterli değildir. Bozkırların sahip olduğu sert coğrafi koşulları, üzerinde yaşayan toplulukları daima hayatta kalma mücadelesinde zorlamıştır. Dolayısıyla Nil Nehri'nin papirüsleri, Mezopotamya'nın kil tabletleri, diğer bölgelerdeki yazıtları ve bunun dışındaki diğer kültürel eserleri meydana getirme fırsatını bulamamışlardır. Orta Asya sakinleri hayatta kalmak için her türlü zorlukla boğuşurlarken, komşu Çin'de ılıman iklimlerde verimli topraklardan elde edilen ürünlerle refah içinde zengin bir ömür sürmek mümkün

oluyordu. Benzer bir rahatlık Ön Asya ve Akdeniz dünyası için de geçerliydi. İklimlerin sertliğinden ve yaşanılan bölgenin zorluklarından kaynaklanan sebeplerden dolayı Eski Türkler az yazılı malzeme ürettiler. Buna rağmen sayısız yazıta ve son derece ilgi çekici kaya resimleriyle süslenmiş alanlara sahiptiler. Ama yine de kendi iç dünyalarını tarihlerini doyurucu bir şekilde kaynaklara yansıtamadılar. Yaşadıkları alanlarda hüküm süren iklim koşullarının sertliği ve coğrafyanın dayattığı diğer zorluklar sebebiyle böyle bir sonucun ortaya çıktığı açık bir şekilde görülmektedir. Hayatın daha kolay olduğu alanlara (Çin, Maveraünnehir, Doğu Türkistan, İran, Orta Doğu, Anadolu ve Balkanlar) gittikleri zaman tıpkı komşuları gibi onlar da daha fazla yazmaya başladılar ve çok sayıda ürünler verdiler. Bu da ileri sürdüğümüz görüşü destekleyen en büyük delildir.

Belge azlığının yanı sıra ulaşılan kaynakların çok farklı dillerde yazılmış olması araştırmacıları daima komşu milletlerin tarih kaynaklarına bakmaya sevk etmiştir. Bu nedenle yukarıda da çok açıkça belirtildiği üzere Türklerin kendi dillerinde meydana getirdikleri kaynakların azlığı İslâm öncesi Türk tarihini araştırmayı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla niteliğini belirtmeye çalıştığımız İslâm öncesi Türk tarihine ilişkin Orta Asya araştırmalarının olmazsa olmazı Çin kaynakları ve araştırmacıların Çince bilmesidir. Araştırmaların bu yönü tamamlanmadığında yapılan çalışmalar hiçbir şekilde sağlam gövdeye oturmamaktadır. Aslına bakılırsa sadece Çin kaynakları değil MS 4. yüzyıldan itibaren Bizans (Grek) ve Latin dillerinde yazılmış kaynaklar da önem kazanmaktadır. MS 7. yüzyıldan başlayarak İslâm kaynakları (Arap ve Fars) da bilgi vermeye başlamaktadır. Bu arada Soğdça, Toharca, Tibetçe, Sanskritçe gibi diğer dillerde az da olsa bilgi veren kaynaklar mevcuttur. Rusça ise 10. yüzyıldan sonra değer kazanmaktadır.

Bu özel durum her ne kadar asla yılmasalar da Türklerin eski tarihini araştırmak isteyen tarihçileri birçok zorluğa mahkûm eder. İslâm Öncesi Türk tarihi Orta Asya'ya komşu milletlerin (Çin, Tibet, Sanskrit, Soğd, Tohar, Fars, Arap, Grek, Latin, Rus, hatta Ermeni ve Gürcü) dillerinde kaydedilmiş metinleri okunarak dönem dönem araştırılmaya başlandı. 19. yüzyıl sonlarında Orhun Yazıtlarının çözümlemelerinin yapılmasıyla ve çok sayıda Uygurca yazmanın ele geçirilmesiyle birlikte Türklerin kendi dünyalarının içerisinden de tarihlerini incelenme fırsatı doğdu. Bundan sonra ortaya konulan araştırmalar neticesinde özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren Türk tarihinin yazımında çok fazla yeni ufuklar açıldığını söylemek mümkündür. Diğer yandan Türkoloji alanında yeni bir çığırın açıldığı yayınlanan bilimsel eserlerin niteliği ve niceliği ile gayet açık bir şekilde fark edilmiştir.

Bu açıdan bakıldığında esasen karşımıza Avrasya coğrafyasını aslında boylu boyunca geçen çok daha geniş bir alana yayılmış İslâm Öncesi Türk tarihi ortaya çıkar. Batıda bu konunun araştırılmaya başlanması emperyalizmin gelişmesiyle doğrudan paralellik göstermektedir. Coğrafi keşifler neticesinde dünyanın bilinmeyen ufuklarını öğrenen Batı Dünyası, Çin'e de ulaştı. Çin kültürünü tanıdıktan sonra onların meydana getirmiş olduğu kaynaklarında farklı toplulukların varlığı da fark edildi. Çinlilerin komşuları olan yabancı kavimlerden bazılarının Türklerin ataları olabileceği düşüncesiyle araştırmalarını derinleştiren bilim adamları çok sayıda belgeye ulaşıp, bunları kendi dillerine tercüme ederek yayımladılar. İlk önce J. De Guignes'in yaptığı çalışma 1756'da Paris'te neşredildi. 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde ilgi ve araştırmalar çığ gibi büyüdü. Rus âlimi N. Yakinef Biçurin (Peterburg, 1851) ve Fransız araştırmacı St. Julien (Paris, 1874) diğer ilgi çekici ilk örneklerdir. Bunlardan başka da çok sayıda kitap ve makale yazıldı. Ama 1893'te Thomsen'in Orhun Yazıtlarını okuması ile yeni bir devir açıldı. Artık, birçok Çince ve diğer yabancı dillerde yazılmış sayısız eski Türkçe isim ve unvanların orjinallerini öğrenme fırsatı doğmuştu. Takip eden yıllarda çok sayıda yeni yazıt ve Uygurca yazma da bulunup yayınlanınca Türkoloji şaha kalktı. Bu gelişme İslâm Öncesi Türk tarihini öğrenmemize büyük katkı sağlamış oldu.

Önce Rusya ve Fransa'da, 1920'li yıllarda özellikle Almanya'da konuyu ilgilendiren şaheserler ortaya konulduğu gibi Avrupa'nın dışında Amerika Birleşik Devletlerinde dahi bu alanda uzmanlar yetişmeye başladı. Bu arada belirtmek gerekir ki, en yoğun çalışmalar araştırmalar Macaristan ve Finlandiya çevresinde gerçekleştiriliyordu. II. Dünya Savaşı sonrasında ise Eski Türk tarihi araştırmaları, dünyanın her tarafına yayılarak çoğaldı. 1991'de ise Sovyetler Birliği tarihe karışınca bağımsızlığını kazanan Türk kökenli cumhuriyetler de eski Sovyet yöntemlerini bir kenara atarak araştırma yarışına katıldılar. Çünkü en doğal hakları olarak kendi topraklarında yaşanmış kökenlerini merak ediyorlardı. Diğer taraftan 20. yüzyıl başlarından itibaren Uzak Doğu'dan Japonlar da geri kalmamışlar, yarışta yerlerini almışlardı. Koreli ve diğer Uzak Doğu araştırmacılarının Japonları takip ettiğini söylemek mümkündür.

1.1 Türk Tarihi Açısından Çin Kaynaklarının Anlamı

Türk tarihinin İslâm Öncesi dönemine ilişkin Orta Asya yani doğu cephesinin kapsam açısından en zengin kaynakları Çin dilinde yazılmıştır. Şüphesiz en değerli kaynaklar Türkçe yazılı kitabelerdir. Ne var ki, bilgilerin çokluğu ve olayların ayrıntıları açısından bakıldığında Çinlilerin meydana getirdiği eserler ön plana çıkmaktadır. Çin kaynaklarındaki bilgi

ve belgelerin taşıdığı önem, bu bilgilerin ele alınmadan İslâm Öncesi Türk tarihinin yazılmasını mümkün kılmamaktadır. Bu nedenle Çin kaynaklarının özellikleri ile ilgili bir değerlendirme yapmakta yarar vardır.

Çin kaynaklarını kendi içinde; 1) Metal ve taş eserler üzerindeki yazılar, 2) Kemik ve kaplumbağa kabukları üzerindeki yazılar, 3) Klâsik kitaplar (Shan-hai chin, İ-chin, Li-chi, Chu-shu-chi-nien, Shu-chin, ch'un-ch'iou vs. eserleri), 4) Hanedan tarihleri, 5) Ansiklopedik eserler, 6) Kronolojik eserler şeklinde sınıflandırabiliriz.

Hemen bütün resmi tarihlerin biyografi bölümlerinin sonunda yabancı kavimlere ait biyografiler (bölüm) yer alır. Bunlar her ne kadar biyografi başlığı adı altında sıralansalar da aslında Çin'e komşuluk yapan onunla münasebete giren kavimlerin tarihinin anlatıldığı kısımlardır. Çin tarihi açısından öncelik taşımasalar da, Türk, Moğol, Tibet, Kore ve hatta Japon tarihi bakımından birer hazine değerindedirler. Çünkü, Çinliler komşuları ve ilişkide oldukları milletler için şecerelerinden başlayarak sosyal hayatlarına kadar uzanan ilgili en detaylı bilgileri kaydetmişlerdir.

İmparatorlar bölümlerinde Türklerle ilgili bilgiler azdır. Zaten kayıtlı ifadeler de kısadır. «Gök-Türkler, şu tarihte şuraya saldırdı. Ya da vergi gönderdiler gibi». Bilgilerin herhangi bir derinliği yoktur. Olayların gelişiminde sebep-sonuç ilişkileri belirtilmemiştir. Dolayısıyla doyurucu bilgiye rastlamak pek mümkün olmaz. İlmî risaleler kısmında da Türklerle ilgili bilgiler az yazılmıştır. Sadece dolaylı olarak bazı olaylarla bağlantılı kayıtlar tutulmuştur.

Esaslı bilgi *Yabancılar* bölümlerindeki biyografilerde yer alır. Hun, Gök-Türk, Uygur gibi başlıklar altında toplanan bu bölümlerde söz konusu Türk toplumlarının, devletlerinin ya da büyüklü-küçüklü boylarının öncelikle ortaya çıkışları anlatılır. Kökenleriyle ilgili rivayetlere de yer verilmiştir. Daha sonra eğer devlet kurmuşlar ise bu da açıklanmıştır. Çin'le kurdukları ilişkilere özellikle büyük yer ayrılmıştır. Bundan sonra mutlaka sosyal hayatları hükümdarlarının taşıdıkları unvanlar, teşkilatları, yedikleri ve içtikleri şeyler, yaptıkları evlilikler, ekonomik yapıları, hukukî uygulamaları, ölü gömme ve benzeri törenler anlatılır. Özellikle Çinlilerden farklı yönleri belirtilmiştir. Şayet büyük bir devlet kurmuşlarsa devletin gelişmesi, Çin ile yapılan savaşlar hakkında bahisler vardır. Siyasi hadiselerin bazen kısaltıldığı görülmektedir. Bunun sebebi bu bilgilerin daha detaylı anlatımının Türklerle ilişki kuran şahısların biyografilerinde verilmesidir.

Türk ülkelerine elçi olarak giden, Türklerle savaşan ya da herhangi bir şekilde temasa geçen kişilerin biyografilerinde özellikle siyasi olmak üzere son derece doyurucu bilgiler yer alır. Söz konusu devlet adamları döndüklerinde saraya rapor verdikleri için daha sonra bu eserler yazılırken raporlardan

faydalanılmış olması yüzünden şahıs biyografileri ön plana çıkmaktadır. Çok sayıda savaşın ayrıntıları ve onlara ait hayat hikâyeleri oluşturulurken bu raporlar düzenlenerek kaleme alınmışlardır.

Bahsettiğimiz yirmi beş resmî hanedan tarihi dışında ansiklopedik ve kronolojik nitelikli yazılı kaynaklar mevcuttur. Bunların ilk örneğini T'ung Tien (801 yılı) oluşturmaktadır. Bu ansiklopedi misal alınmak suretiyle sonraki yüzyıllarda tertip edilen Ts'e-fu Yüan-kuei (1005-1013), T'ung-chih (1150) ve Wen-hsien T'ung-k'ao (1254) hakikaten Çin tarihinin değerli hazineleridir. Aradan asırlar geçince bu eserlerin kıymeti daha iyi anlaşılmış ve sonraki tarihçiler tarafından birçok zeyilleri hazırlanmıştır. Bu eserlerin son ciltlerinde yine Çin'e komşu kavimlerin bölümleri vardır. İşaret ettiğimiz bölümler her bakımdan zengin bilgilerle donatılmış olup resmî tarihlerde bulunmayan son derece değerli bilgiler içerirler.

Kronoloji esas alınarak hazırlanan en hacimli kaynak Tsu-chih Tung-chien (1085)'dir. Belki de bu yüzden tarihçiler arasında en çok kullanılan eser budur. Çünkü tarihlendirme sorunları hemen hiç olmadığı gibi olaylar çok sade bir dille sıralanmıştır. Anlaşılabilirlik sorunu da tarihsel sıralama takip edildiğinde ortadan kalkmaktadır. Diğer kaynaklarda mevcut olmayan çok sayıda belgeye başvurulması eserin kıymetini arttırmaktadır. T'ai-p'ing Huan-yü chi ve Ti-li Chih gibi tarihi coğrafyaya ait eserler de yazılmıştır.

1.2 Türk Tarihi Açısından Problemler

Bilim dünyası Türklerle ilgili Çin kaynaklarından De Guignes'nin 1756-58'de bu kaynaklara başvurarak hazırladığı *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*, (Paris 1756-58) adlı eser ile haberdar olmaya başlamıştı. Bu tarihten günümüze kadar yapılan yüzlerce araştırma ile söz konusu bilgilerin derinliğine inilmiş, birçok problem halledilmiştir. Ancak, yine de Çin tarih yazımının kendi içinde yaşadığı sorunlar devam ettiği gibi Türk tarihi açısından da problemler sürmektedir. De Guignes'nin tercümelerini aradan geçen yaklaşık iki asırlık devirde Rus Yakineff, Fransız St. Julien, E. Chavannes, P. Pelliot, Alman De Groot, O. Franke gibi meşhur sinologlar yeni, daha doğru ve sağlam araştırmaları ile takip etmişlerdir.

Batılı bilginlerin Türk tarihi açısından çok faydalı olan araştırmalarında bazen bilgi eksikliğine veya bilimsel hatalarla karşılaşılır. Konuya ve olaylara bilimsel açıdan bakıldığında bu çeşit hatalar normal karşılanabilir. Ancak, maalesef iki önemli noktaya bakış açısında hatalı davranıldığı söylenebilir. Birincisi barbar kelimesinin kullanımında karşımıza çıkar. Çinliler kendilerinden olmayan yabancı kavimleri özel adlarının yanında kuzeyli yabancılar, güneyli, batılı, doğulu yabancılar şeklinde genel adlarla zikretmişlerdir.

Kelimenin aslı Çinli olmayan kuzeyli, güneyli yahut batılı yabancılar (özellikle genel altında toplanan gruplara işaret edilir) iken Batılı araştırmacılar tarafından bunun yerine eski "barbar" tanımlaması yapılmış ve bilim dünyasına bu şekilde yerleştirilmiştir. Aslında Çinliler kendilerinden olmayan kavimlere barbar dememişti. İkinci konu Çinlilerin olayları taraflı kaydettiğinin göz ardı edilmesidir. Çinliler yabancıları özellikle Türkleri asi, her zaman Çin'e vassal olması gereken bir millet gözüyle yazmışlardır. Çünkü kendi imparatorlarını "göğün oğlu", "Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi" olarak görüyorlardı. Zaten Çinlilerin kendi geleneklerinde "Çin" dünyanın merkezi kabul ediliyordu. Bunun sonucunda kendi başarılarını yüceltiyor, Türklerin başarılarını küçümsüyorlardı. Bu yaklaşım da kaynaklara aynen yansımış ve Batılı araştırmacılar bunun üzerinde durmamışlardır. Zamanımıza kadar yapılan araştırmalarda dikkat çekici bir diğer özellik ise, bilim adamlarının incelenen konuyla ilgili tek metne bağlı kalmaları diğerlerini göz ardı etmeleridir. Oysa birbirinden ayrı Çince metinlerde aynı konu ile ilgili farklı ve zengin malumat bulunabilmektedir. Ancak, Eski Çince metinleri anlamanın getirdiği aşırı zorluk araştırmacıları tek metne bağlı kalmaya sevk etmiş olmalıdır.

Eski Türk yazıtlarının bilhassa Orhun Yazıtları'nın okunabilmesi, Türklerle ilgili Çince metinlerin anlaşılabilmesinde büyük bir aşamadır. Türkçe unvan ve şahıs isimlerinin asıllarının öğrenilebilmesi Türkçe metinlerle Çince metinlerin karşılaştırılması sonucunda gerçekleşmiştir. Bizans kaynakları da bazı şahıs isimlerinin doğrularının bulunabilmesi konusunda yardımcı olmaktadır. E. Chavannes'ın *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux,* (St. Petersburg 1903) adlı eseri bu sahada yazılmış en başarılı eserdir.

670'i takip eden yıllarda İslâm ordularının Horasan üzerinden Maveraünnehir'e ulaşması ve Türk boylarıyla temas etmesi sonrasında İslâm kaynaklarında Türklerle ilgili bilgiler birden geniş yer tutmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu da doğudaki Çin kaynakları ile batıdaki İslâm kaynaklarının karşılaştırılmasına yol açmıştır. Bu girişimler özellikle Türgişler, Karluklar ve Uygurlar hakkındaki bilgilerin daha rahat anlaşılabilmesi açısından oldukça olumlu neticeler vermiştir.

Batılıların sinoloji ile uğraşmaya başlamalarından bu yana Çince isimlerin Latin harfleriyle yazımı konusunda tam bir sistem oturtulamamıştır. Bunun sebebi Çincenin çok farklı bir ses yapısına sahip olması ve her araştırmacının da bu sesleri kendi ülke diline göre karşılık bulmaya çalışmasıdır. Neticede Çincenin diğer dillerde ortaya değişik çeviriyazımları çıkmıştır. Bu durum ülkemizde Çince bilmeyen araştırmacılar açısından problemler yaratmaktadır.

1880'lerde Sir Thomas Wade, bir transkripsiyon sistemi geliştirmiş, 1912'de H. A. Giles onun sistemini daha da ileriye götürmüştür. 1930'lara doğru Wade-Giles transkripsiyon sistemi adıyla bütün dünyada yayılma imkânı bulmuştur. Ancak çok geçmeden bu sistemin eksikliklerinin olduğu anlaşıldığı için birçok sinolog bunu kullanmaktan vazgeçmiştir. Günümüzde araştırmacıların kendi dillerine göre transkribe ettikleri görülmektedir. Ülkemizde W. Eberhard'ın öncülüğünde Sinoloji araştırmaları başlayıp gelişirken Eberhard ve B. Ögel tarafından Wade-Giles sistemi kullanılmıştır. Bunun yanında her iki bilgin de Türkçe okunduğu gibi yazma girişimlerinde de bulunmuştur.

Şahıs isimlerinin Türkçe karşılığının tam tesbit edilememesi karşılaşılan en büyük problemlerden biridir. İsimlerin tam olarak Türkçesi anlaşılamadığı için Çince metindeki özgün kullanımları transkripte edilmektedir. Bu durum yapılan araştırmaları Çince bilmeyen okuyucular açısından sevimsiz kılmaktadır.

Benzer bir zorluk Türkçe unvanlar için de geçerlidir. Bununla birlikte bu unvanların işlevlerinin öğrenilmesi bunların anlaşılmalarını biraz olsun kolaylaştırmaktadır.

Çin dışında Orta Asya'daki yer isimlerinin Çince yazılışlarının karşılığını bulmak da önemli bir problemdir. Çinliler kendi ülkelerindeki yer isimlerinin sözlüğünü hazırlamışlardır. Ancak, Orta Asya'daki yer isimleri konusunda herhangi bir sözlük yapılmamıştır. Bilim adamları muhtelif incelemelerinde son derece kıymetli tespitler yaparak çoğu yer isminin aslını bulmayı başarmışlardır. Ancak eski devirler için özellikle kuzey Orta Asya'da geçen yer isimlerinin karşılığı hâlâ belirlenememiştir. Bazen tahminler yapılsa da kesin neticelere varmak çok zordur.

Yer isimleri konusunda bir diğer zorluk da aynı yerin Çin kaynaklarında farklı devirlerde değişik isimlerle anılmasıdır. Bazen değişik yerlere aynı ismin verildiği de görülür. Çinliler yabancı yer isimlerini kendi ses sistemlerine göre karşılık vererek kaydetmişlerdir. Dolayısıyla değerlendirme yaparken hangi yer adının hangi devirde kullanıldığını da bilmek gerekir. Mesela İslâm Öncesi devirlerde Taşkent'e taş ülkesi anlamına gelen Shih-kuo denirken, sonraki yüzyıllarda ismin Çince transkripsiyonu için Taşkent sözünün ses değerine yakın Ta-shih-kan kelimesi kullanılmıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Çinliler metinleri taraflı bir şekilde kaleme almışlardır. Resmî tarihlerde bu taraflılık daha çok ön plana çıkmaktadır. Savaşlarda Türklerin kazandığı zaferler küçümsenmiş, Çinlilerin başarıları yüceltilmiştir. Olayların çarpıtılması verilen rakamlara da yansımıştır. Çin'e hücum eden Türklere asi, yağmacı gibi isimler takılırken, barış zamanında da vassal lakabıyla tanımlanmışlardır.

Türklerin Çin'e gönderdikleri hediyeler vergi (haraç) olarak adlandırılırken, Çinlilerin ödediği vergiler hediye şeklinde yazılmıştır.

Diplomatik ilişkilerde Çinliler Türk hükümdarlarına ve ileri gelen devlet adamlarına bazen unvanlar sunmuşlardır. Bu unvan sonuçlarında Türkler o sırada Çin'den güçlü olsa dahi bağışlanma şeklinde kaydedilmiştir.

Özel okunuşlar da ayrı bir sorun alanı olarak karşımıza çıkar. Yüe-chih'ler, T'u-yü-hun'lar, Ta-yüan (Fergana) bunlara en iyi örnektir. Yüe-chih ismindeki Chih (cı) karakteri aslında Shih (şı) şeklinde seslendirilmektedir. Sadece Yüe-chih kavmini belirtmek için shih karakteri burada Chih okunmuştur. T'u-yü-hun ismindeki Yü'nün asıl okunuşu ku (vadi)'dir. Burada T'u-yü-hun kavmini belirtmek için Yü şekliyle kaydedilmiştir. Ta-yüan ismindeki Yüan'in asıl okunuşu Wan'dır. Ancak, Fergana'nın Çincesi yazılırken Wan ismi özel olarak burada Yüan şeklinde belirtilmiştir.

Ülkemizde Tanzimattan sonra değişen tarihî anlayış sonucu İslâm Öncesi Türk tarihine az da olsa ilgi duyulmasına rağmen esas değişim Cumhuriyetin kurulması ile birlikte gerçekleşti. Henüz devletin kuruluş aşamasında tesis edilen Türkiyat Enstitüsü ile daha sonra açılan Türk Tarih Kurumu'nun başlıca görevleri arasında Eski Türk tarihini araştırıp gün yüzüne çıkarmak vardı. Ne var ki, aradan geçen yetmiş-seksen sene gibi uzun bir sürede düşünülen hedeflere ulaşıldığı söylenemez. Zaten İslâm Öncesi Türk tarihine bilimsel açıdan üniversitelerin tarih bölümlerinde araştırmaların zorluğundan dolayı olsa gerek, çok az ilgi gösterilmiştir.

Uzun süre Batı emperyalizminin etkisinde gelişen İslâm Öncesi Türk tarihi çalışmaları, Batı'da Avrupa eksenli bir bakış açısıyla değerlendirilmiş ve Türk kökenli topluluklar için kökü Eski Çağ'da Roma devrine dayanan barbar tanımı yayınların çoğunda kullanılır olmuştur. Belki de bu korkunun temeli Attila ve Avrupa Hunlarının yaptığı etkidir. Çünkü Attila ve Hunların Avrupa toplumlarının hafızalarındaki etkisi II. Dünya Savaşı'na kadar kıta boyunca söylenegelmiştir. Dolayısıyla Asya'dan gelen her topluluk Avrupalılar için barbar diye nitelendirilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra araştırmaların derinleştirilmesi sonucunda durumun biraz değiştiğini söylemek mümkündür. Belki yüzyıllardır süren emperyalizmin artık etkisini yitirmeye başlaması bu değişime katkı sağlamış olabilir. Artık, Eski Türkleri biraz daha yakından tanıyan bilim adamları, onların kendilerine özgü bir kültürleri ve hayat tarzları olduğunu keşfederek, eski küçümseyen tavırlarından vazgeçmeye başlamışlardır.

Bu arada Avrasya coğrafyasında özellikle Güney Sibirya'daki Yenisey Irmağı havzasında Altay Dağları'nda çok sayıda yazıt daha bulunmuştur. Yazıtların Rus bilim adamları tarafından okunması Eski Türk tarihine çok önemli katkı sağlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda Avrasya bozkırlarında

yaşayan halkın sosyal yapısının anlaşılması da barbar yaftasının kalkmasında etkili oldu. Zaten günümüzde Kuzey Çin'de Kırgızistan, Kazakistan, Moğolistan ve Güney Sibirya'nın geniş alanlarında yeni bulunan yazıtların sayısı günden güne artmaktadır.

Türkiye'ye gelince Türkiye'de W. Eberhard ve B. Ögel gibi bilim adamları bu konulara önemli başlangıçlar yapsa da zamanımızda yeterli araştırmanın gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Her şeyden önce Osmanlı Tarihi araştırmalarının arşiv belgeleri sayesinde kolay yürütülmesi, araştırmacıların çoğunu bu alana yöneltmektedir. Yine Cumhuriyet tarihi ve diğer yakın devirler de araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Açıkça vurguladığımız gibi İslâm Öncesini araştırmak zor ve yöntemi de farklıdır. Ülkemizde biraz da bahsetmiş olduğumuz bu zorlukların sonucunda karşılaşılan tablo, maalesef Batı dillerinde yazılmış eserlerin etkisinde fazlaca kalınmasıdır. İngilizce öğrenmenin daha kolay olması nedeniyle ve bu dilde öğretim yapan üniversitelerde tarih çalışmaları araştırmacılıktan çok tercüme ya da sadece İngilizce yazılmış eserleri okumak şekliyle yürütülmektedir. Bunun sonucu yüzeysellik ve bilinenlerin tekrarı söz konusudur. Dolayısıyla Avrupa'da 19. yüzyılda yoğunlaşmaya başlayan sömürgecilik etkisindeki Avrasya ve İslâm Öncesi Türk araştırmaları ülkemizde hâlâ ancak, bazı üniversitelerde kendisine yer bulabilmektedir. Buna göre Eski Türkler, göçebe, kültürsüz, geri toplumdur. Aslında özgün kaynakların asılları doğrudan okunduğunda Türklerin eski çağlarında kendilerine özgü sağlam bir toplum yapısı ve siyasal sisteme sahip oldukları anlaşılır. Dünya görüşlerinin de farklı olduğu, tabiatı kendilerine özgü bir şekilde algıladıkları ve özgün bir yaşam biçiminin varlığı açıkça fark edilir.

Bunun yanında Eski Türk tarihini merak eden gruplar da yanlış bilgiler içeren yazılar üretmekte ve kaynak yetersizliğini kendilerine göre değerlendirip abartmaktadırlar. Böylece olmamış olaylar olmuş gibi gösterilmekte, ya da bazı olaylar olduğundan farklı şekillerde değerlendirilip ortaya sunulmaktadır. Her ne kadar iyi niyetle yaklaşılırsa yaklaşılsın aşırı abartı, yanlış bilgi ve hatalı yorumlar aslında Türk tarihine ciddi zararlar vermektedir. Çünkü ortaya çıkan bilgi kirliliği kısa sürede toplumun hafızasından silinmemektedir.

1.3 İzlenmesi Gereken Yöntem

Peki sorunlarından bahsettiğimiz İslâm Öncesi Türk tarihi araştırmalarının sağlıklı sağlam bir temele oturmuş şekilde yürütülmesi için izlenmesi gereken yol nedir?

Öncelikle çözülmesi gereken İslâm Öncesi Türk tarihinin gövde oluşturulması problemidir. Yazının başında belirttiğimiz gibi oluşturulacak söz konusu sağlam gövdenin kuvvetli kaynak bilgisiyle donatılması mecburiyeti vardır. Bu yönde yapılması gereken ilk iş Türk tarihinin nereden başlatılacağını tespit etmektir. Bu çerçevede Türk kelimesinin anlamı, ne zaman ortaya çıktığı, en eski Türk ana yurdunun neresi olduğu açığa kavuşturulmalıdır. İkinci olarak, Türk göçleri bütün boyutlarıyla ele alınmalıdır. Göçlerin sebepleri, sonuçları tarihte oynadıkları rol açık anlaşılır bir şekilde analiz edilmelidir. Üçüncü olarak, Türklerin boy sistemi çok dikkatli araştırılarak sistematik bir şekilde analiz edilmelidir. Özellikle Eski Türk Sosyal yapısı içinde üstlendiği işlevler mutlaka ortaya konulmalıdır. Dördüncüsü Türk tarihi araştırmalarının yürütülebilmesi için gereken ana gövdenin inşası için bir model devletin belirlenmesidir. Bu devlet de hiç şüphesiz Gök-Türk (Türk) Kağanlığı'dır. Bilindiği gibi Gök-Türk Devleti'nin asıl adı Türk Devleti'dir. Türk adı resmi devlet adı olarak kullanıldığı gibi örgütlenme ve sosyal sistem açısından kendisinden öncekilerin somut bir devamı ve sonraki bütün Türk devletlerinin özeti gibidir. Avrasya coğrafyasında kurulmuş olan bütün irili ufaklı tüm Türk devletlerinde Gök-Türk tarihinin izleri bulunur. Beşinci yani son adım İslâmiyet'i kabul etmelerinden önce Türklerin Avrasya bozkırlarında yaşadıkları esnada komşu yerleşik kavimlerle ne tür temasları içinde olduklarını belirlemektir. Buna bağlı olarak yapılmış temasların sonucunda ortaya çıkan değişimler analiz edilmelidir. Türklerin yaşam biçimler bu temaslardan nasıl etkilenmiştir? Ya da Türkler komşu kavimleri nasıl etkilemiştir ve sonucu ne olmuştur?

Eski Türk tarihini araştırmak isteyenlerin her şeyden önce en az bir kaynak dili bilmesi gerekmektedir. Bildikleri dilin üzerinde birkaç Batı dili öğrenmeleri faydalı olacaktır. Bunun dışında çok sağlam coğrafi bilgi ile kendilerini donatmaları ihtiyacı söz konusudur. Mekân problemini kavramsal anlamda çözememek, yapılan çalışmaların sağlıklı bir biçimde yorumlanmasını engelleyecektir. Mümkün olduğu oranda sık sık olayların geçtiği alanlara geziler yaparak, doğal yapıyı analiz etmenin faydası açıktır. Arkeoloji alanında yapılan çalışmalar ve bu alanda yapılan çalışmalar da İslâm Öncesi Türk tarihine önemli katkı sağlamaktadır. Özellikle yazılı kaynakların kıt bulunduğu alanlarda değerlendirmeleri arkeolojik malzemeye göre yapabilmek mümkündür. Bütün bunların yanı sıra temel bir nokta da sadece bilinen kaynakların etkisinde kalmamak için konuyla ilgili diğer bütün kaynak ve yayınların izlenmesi ve karşılaştırmalı analitik okumaların yapılmasıdır.

2

ESKİ TÜRK TARİHİNİN ZAMAN VE MEKÂNDA YERİ

2.1 Türklerin Eski Tarihlerinin Coğrafyasını Anlamak

Dünya tarihinde her insan toplumu içinde yaşadığı coğrafi ortamla bütünleşerek hayatını sürdürmeye çalışmıştır. Ilıman iklimlerde, sulak arazilerde, dağlık alanlarda ormanlarda veya çöllerde nerede olursa olsun ömrünü sürdürdüğü sahanın imkânlarından faydalanmıştır. Zaten insanlık tarihine bakıldığında bunun doğru olduğu açıkça görülür. Dolayısıyla Mısır'da Nil, Mezopotamya'da Fırat ve Dicle, Hindistan'da İndus ve Ganj, Çin'de Sarı Irmak gibi ırmak boylarını ya da Akdeniz dünyası, Anadolu, İtalya, Yunanistan gibi bölgeleri örnek göstererek, bu bölgelerde yaşayan insan topluluklarını uygarlığın temsilcisi sayarak diğer alanlarda yaşayanları dışlamak ne derece doğrudur? Yaşamaya son derece elverişli sahada ömür sürmek kolaydır. Buralarda yaşanan ömürlerde her türlü kültürel ürünü vermek zor değildir. Ama, iklim şartlarının olağanüstü ağır olduğu, yiyecek ve bitki türlerinin kısıtlı bulunduğu coğrafyalarda hayatta kalabilmek maddi kültür ürünü vermekten daha büyük başarıdır.

Türklerin eski tarihlerinin coğrafyası da yaşamak açısından çok ağır şartlara sahiptir. Buna rağmen tarihsel derinlik bakımından dünyanın diğer bölgelerindeki uygarlıklarla karşılaştırıldığında Türk tarihinin de onlar kadar eski olduğu kolayca anlaşılır. Neticede Türk kökenli topluluklar da içinde yaşadıkları alanlarla uyum sağlayarak binlerce yıl yok olmadan varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Bu kitapta açıkça anlatıldığı gibi Türk tarihinin cereyan ettiği saha Avrasya coğrafyasıdır. Hatta bu geniş sahanın bazı kuşaklarıdır. Yani Orta Avrupa'da Macaristan ovalarından Kore'nin kuzeyine kadar uzanan geniş bir

kuşak söz konusudur. Ancak, Avrasya'da Türklerin meydana getirdiği bozkır kültür kuşağının sınırları çağlara göre değişiklik göstermiştir. Büyük imparatorluklar kurulduğunda Çin'in kuzeyi, Afganistan, Kuzey Hindistan, İran, Ön Asya, Mısır, Balkanlar Türk bozkır kültür sistemine dâhil olmuşlardır.

Sınırlarını çizmeye çalıştığımız coğrafi kuşak tarım ekonomileri tarafından kuşatılmıştır. Orta Asya ve Doğu Avrupa ise hayvancılığa elverişli idi. Bu da çok açık bir şekilde Türklerin hayvan ekonomisini geliştireceği ve komşularıyla ihtiyaç duydukları tarım ürünlerini temin etmek için ilişkiye gireceği gerçeğine işaret etmektedir.

Aslına bakılırsa Eski Türk coğrafyasını tundra, tayga, bozkır ve çöl ve vaha alanları üzerine ayırarak sistemleştirmek daha doğrudur. En kuzeydeki tundralık alanlarda yaşayanlar, ancak hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Çünkü, tundra onlara sınırlı avcılık ve ren geyiği besleme imkânı veriyordu. Dolayısıyla büyük bir ekonomi söz konusu olmadığından kalabalık nüfus da ortaya çıkmıyordu. En fazla on iki ailenin bir arada beslenebildiğini vurgulamak durumu daha açıklayıcı hâle getirmektedir. Orman (tayga) kuşağında ise doğal ortam avcılık, balıkçılık, toplayıcılık yapan insan topluluğunu biraz daha iyi besleyebiliyordu. Bu durum daha örgütlü ve tundralık kuşağa göre biraz daha kalabalık nüfusun meydana gelmesini sağlıyordu. Çöl ve vaha kuşağı en güneyde sıcak kuru çöllerin içinde yer alan dünyanın en verimli bölgelerini barındırıyordu. Aradan geçen asırlarda bu vahalarda şehirler ve şehir devletçikleri ortaya çıkmıştır. Her zaman bozkırlılarla iç içe yaşamışlar, zaten çoğunlukla bozkırda yükselen siyasi güçlerin himayesine girmişlerdir. Sahip oldukları tarımsal ve diğer kaynaklara İpek Yolu ticareti de eklenince zenginlikleri ve bunun üzerine kurulu kültürleri dünyaca meşhur olmuştur.

İnsan kaynağı bakımından esas bozkır ön plana çıkmaktadır. Çünkü daha fazla insanın beslenmesine yetecek imkânları toplumların kullanımına sunuyordu. Koyun, keçi, at, deve ve sığır sürülerinden oluşan hayvan besleme ekonomisi geçerliydi. Hayvan sayısı kalabalık sürüler topluluklara hayat veriyordu. Sürülerin otlatılması ve güvenliği için belirli sınırlar içinde göç etmeleri sonucunu ortaya çıkarıyordu. Bu sebepten Çin kaynaklarında bozkır Türk toplulukları anlatılırken, "otluk alanları ve suları takip ederek yaşarlar ifadesi" kullanılmıştır. Ancak, bozkırlılar diğerlerine göre daha örgütlü olduklarından daha çabuk bir araya gelebilir, birlikte yaşayabilirlerdi. Dolayısıyla tundra ve taygaya göre daha fazla insan besleyebiliyorlardı. Bu da kuvvetli siyasi birliklerin ortaya çıkmasına sebep oluyordu.

Bozkır ekonomisi her şeyden önce kendi kendine yetebilen bir ekonomidir. Bozkırda yaşayanlar yiyecek, barınma, giyim, hatta yakıtlarını kendi kaynaklarından sağlayabilirlerdi. Arkeolojik eserlerden da anlaşıldığı gibi

madencilik ve metal işçiliği de yapabiliyorlardı. Demir işleme ve bu alandaki uzmanlıklarını Çin kaynakları açıkça vurgulamaktadır. Kısacası bozkırlı insan topluluğu yerleşik topluluklardan soyutlanmış bir şekilde hayatını sürdürebilirdi. Bununla birlikte komşu yerleşik topluluklarla değiş-tokuş üzerine kurulu bir ticaretin her zaman canlı tutulmak istendiği, böyle devlet politikalarının yürürlüğe konulduğu da bilinmektedir. Bozkır devletleri ya da siyasi kuruluşları ekonomik eksikliklerini komşu zengin ülkelerden temin ettikleri ürünleri ile kapatıyorlardı. Bunun iki yolu vardı: Barış zamanında ticaret yapmak, diğer zamanlarda ise askerî yöntemlerle akınlar düzenlemek.

Atın bozkır hayatının temel unsurlarından biri olduğunu kabul etmek gerekir. Orta Asya bozkırlarının atı, en eski tarih kitabı Herodotos'tan beri övgüyle anlatılmıştır. Bozkır atları diğer bölgelerinin atlarına göre güzel değildi. Ama dayanıklılığı, soğuktan etkilenmemesi onu insan hayatında ön plana çıkarıyordu. Yiyeceklerini kar altından kazıp çıkarabilir; dal, ağaç kabuğu veya herhangi bir bitki ile beslenerek hayatta kalabilirdi. Bozkır devletlerinin yerleşiklere göre güçlü olmasının en önemli göstergelerinden biri at sürülerinin zenginliğidir. Bazen Çin'e on binlerce at sattıkları bildirilmektedir. Yerleşiklerin bozkırlılar kadar iyi at yetiştiremediklerini İlk Çağ tarihçileri bildirmiştir. Bozkırlı süvariler savaşlara yedek atlarla (üç-onsekiz arasında değişen) gidiyorlardı. Kıtlıklar olmadıkça çok sayıda uçsuz bucaksız bozkırlarda beslenebilirdi. Ancak bazı devirlerde özellikle yaz mevsimlerinde kar yağması yüzünden kıtlıklar çıkıyordu. Böyle zamanlarda yeteri kadar hayvan beslenemediği için ekonomi temelinden sarsılıyordu. Bozkırlılar üretemedikleri eşyalar için dış ticarete gerek duyuyorlar; at satıyorlar, karşılığında ipek, keten, dokuma kumaşlar, tahıl ürünleri alıyorlardı.

Yeryüzünün önemli bir toprak parçası olan Orta Asya, bünyesinde birçok coğrafi farklılığı barındırmaktadır. Binlerce yıllık tarihî sürece ve yüzey şekillerinin özelliklerine bakıldığında Doğu Avrupa'nın geniş düzlüklerinin Macaristan ovalarına kadar uzanan parçasını Orta Asya'nın devamı şeklinde değerlendirmek gerekir. Orta Asya'nın yüz ölçümü yaklaşık 20 milyon kilometrekare, doğu batı uzunluğu 10 bin kilometredir. Sert bir kara iklimine sahiptir ve yüksek sıcaklık farklarına en çok burada rastlanmaktadır. Yazlar çok sıcak, kışlar çok soğuktur. Etrafı yüksek dağlarla çevrili olduğu gibi okyanuslardan uzaktır. Bundan dolayı okyanuslardan gelen sıcak ve yağışlı hava, dağları aşıp bölgeye ulaşma fırsatı bulamaz. Doğusunda Moğolistan üzerindeki yüksek basınç sebebiyle kışlarda çoğunlukla hava bulutsuz, ancak sıfırın altında soğuktur. Neticede Orta Asya geniş çöllerden etrafı yüksek karlı dağlarla çevrelenmiş tundralarla kaplı Kuzey Buz Denizi kıyılarına kadar farklı coğrafi

özelliklere sahiptir. Sibirya'daki tayganın yeşilliğinden Taklamakan Çölü'nün kuraklığı büyük zıtlık oluşturmaktadır. Dolayısıyla Orta Asya coğrafyasının belirgin özellikleri üzerinde yaşayan toplumların kaderini belirlemiştir.

Bunun yanı sıra Orta Asya'nın doğal kuşaklarının yanındaki yüksek dağlardan doğan ırmaklar, yeşil vahalar meydana getirmiştir. Bu tür oluşumlar en çok Tanrı Dağları'nın eteklerinde görülür. Dağların doruklarından gelen su kaynakları ovaları besler. Bu da tarih boyunca vahalarda çok zengin bir ekonomik hayatın yaşanmasına yol açmıştır.

Yüksek dağların yanında, Tarım Havzası'nda, Turfan'da deniz seviyesinin 165 metre altında bulunan alanlar mevcuttur. Bölgenin aşırı soğuklardan korunmasını sağlayan bu durum, uzun süren sıcak yaz mevsiminde bitki yetiştirmeye imkân tanır.

Yeryüzünün en büyük bataklıkları ile kaplı Sibirya Ovası'nda Büyük Okyanus'tan batıya yaklaşık 10 bin kilometre uzanan bir tayga yer alır. Onun da güneyinde Mançurya'dan Macaristan ovalarına kadar uzanan bozkır kuşağı vardır. Her ne kadar bitki örtüsünde bölgesel çeşitlemeler olsa da fizikî coğrafi benzerlikler ön plana çıkmaktadır. Bu da tarihte Avrasya gerçeğine işaret etmektedir. Zaten bilinen Avrasya kavramı ve tarihi bu gerçekliğin üzerinde meydana gelmiştir.

Rusya ovası, Ural Dağları'nı aştıktan sonra Batı Sibirya ve Turan düzlükleriyle birleşerek Karpatlardan Yenisey'e kadar uzanır. Orta Asya'nın doğusu ise yüksek yaylalar ile kaplıdır. Doğu Türkistan'dan başlayarak Mançurya'ya ulaşır. Moğolistan'ın güney ve doğu bölümlerindeki yaylalardan geçerek, Amur Irmağı havzasına kadar uzanır. Bu geniş alanı Moğolistan platosunda Altay Dağları, batıda Tanrı Dağları, doğuda Kingan Dağları'nın yükseltileriyle kesmektedir.

2.2 Çevreleyen Dağlar

Orta Asya'nın kurak olmasının en büyük sebebi şüphesiz bölgeyi çevreleyen dağlar ve Okyanuslardan uzaklığıdır. Ural Dağları, bölgeyi Avrupa kıtasından ayırsa da fazla yüksek olmayışı yüzünden Pamirler kadar bölgeyi etkilediği söylenemez. Orta Asya'nın dağlarının en yükseği 8 bin metreyi bulan zirveleriyle Pamirlerdir. Diğer yüksek dağlar bir şekilde bu dağlara bağlıdır. Batıda Kafkaslar, Hazar Denizi'nin güneyinde Ebru, Nebit Dağ, Hindukuş gibi sıradağlar, Orta Asya'yı Okyanuslara ve büyük denizlere kapatmaktadır. Bu dağların yüksekliği 3-6 bin metre arasında değişmektedir. Pamirlerden doğuya doğru gidildiğinde yüksek Kunlun (Karanlık), Astın, Kansu koridoruna Nan-shan geçmekte ve Moğolistan'a ulaşmaktadır. Tanrı Dağları da Pamirlerle bitişiktir.

Kuzeyde Sibirya'nın güneyinde yükselen Altay Dağları'nda 4800 m.lik yüksek zirveler görülür. Batı Moğolistan'a giren bu sıradağlar, Gobi Çölü'ne kadar uzanmakta ve bu çölün içinde kaybolmaktadır. Orada Altaylardan bir kol ayrılarak Hangay Dağları'nı meydana getirir ve Gobi Çölü'nün kuzeyinde doğuya doğru devam eder. Altaylardan Baykal Gölü'ne doğru kavis çizen Sayan (Kögmen) Dağları vardır. Onun da güneyinde daha alçak zirveleri olan Tannu Ola silsilesi bulunur. Bu dağ silsilesi de Kuzey Moğolistan Güney Sibirya hattında doğuya ilerleyerek Baykal'ın güneyine uzanır.

Bundan sonra Doğu Sibirya'ya doğru hatta en uca Bering Boğazı'na kadar Trans-Baykal, Yablonov ve Stanovoy dağ sıraları sürüp gider. Aynı dağ silsilesinin Doğu Moğolistan'daki uzantısı Kentey Dağları'dır. Daha doğudaki Kingan Dağları Mançurya'yı kuzeyden çevreler.

2.3 Isı Farklılıkları ve Kuraklık

Hazar Denizi'nden Gobi Çölü'ne kadar kuru bir kuşak vardır. Büyük Sahra ve Orta Doğu çöllerinin devamı gibidir. Kurak olmalarının başlıca sebebi coğrafik engellerdir. Orta Asya'nın her yerinde uzun soğuk kışlar hüküm sürer. Sibirya Verhoyansk'ta Ocak ayı ortalaması -50 derece olup bazen -73 derecenin altına düştüğü de görülür. Moğolistan başkenti Ulan Bator'da ise -25 derecedir. Bu durum Almatı'da -7, Avrasya'nın batısına Odessa'da -2 derecedir. Buna karşılık Hazarın doğusundaki alçak düzlükler, yani genel anlamda Orta Asya'nın güneyi donma noktasının üstünde ortalamalara sahiptir denebilir.

2.4 Tarım Yapılamaması

Tahıl yetiştirme her yerde mümkün olmamaktadır. Arazilerin elverişli olmamasının yanında bir başka etken Hazar Denizi'nden kaynaklanan ve bozkırları kurutan sıcak rüzgârlardır. Erozyona yol açan söz konusu rüzgârlar tarım alanlarına büyük zarar vermektedir. Diğer taraftan bahsettiğimiz alanda toprak tuzlanması da önemli bir sebeptir.

Kuzeyde ise Tundra ve Tayga'da aşırı soğuklar yüzünden toprakların sürekli donması, bataklıkların uçsuz bucaksız alanları kaplaması, üstelik yaz mevsiminin de kısalığı tarıma imkân vermemektedir. Bütün bunların yanında geniş tayganın ve bozkırların hayvancılığa elverişli olması ön plana çıkmaktadır. Zaten bu eserde görüleceği üzere Orta Asya ve Doğu Avrupa bozkırlarında hayvan ekonomisi tarihe damga vurmuştur.

2.5 Bitki Örtüsünün Etkisi

En kuzeyi tundra ile kaplı Orta Asya'nın buradaki bitki örtüsünün özellikleri batıdaki Lapland'dan Bering Boğazı'na kadar Kuzey Buz Denizi kıyılarını ve Kamçatka'yı kapsamaktadır. Başlıca bitki örtüsü yosun, liken, cüce fundalık ve böğürtlen gibi meyveler veren çalılardan oluşmaktadır. Bu bitkiler uzun ömürlü ve seyrektir. Tundrada kışları -73 derecenin altına düştüğü gibi yazların (temmuz) ortalaması 15 derecedir. Ren geyiği kuşağın en önemli hayvanıdır. Bölge insanlarının ihtiyaçlarını karşılar. Kürklü tilki ve kır faresi avcılığı da yaygındır.

Güneye doğru gidildikçe tundra yerini uçsuz bucaksız çalılıklara, biraz daha güneye gidildiğinde ise taygaya bırakır. Kapladığı alan açısından "Tayga" dünyanın en büyük ormanlık alanı olarak bilinmektedir. İskandinavya'da Ohotsk Denizi arasında on bin km'ye yaklaşan alanda varlığını göstermektedir. Kuzeydoğuda Baykal ötesinde kuzey güney istikametinde en geniş enine kavuşur. Avrupa bölümünde daha çok ladin, çam, köknar bulunsa da Uralların doğusunda Sibirya çamları ve Dahurya melezi çamları hâkim ağaç türüdür. Tayganın güneyinde kışın yapraklarını döken ağaçların meydana getirdiği kuşak vardır. Bozkırın hemen kıyısına ulaşıldığında ise Huş ağaçlarının oluşturduğu ormanlar söz konusudur. Taygada kış ortalaması -40 derece (Yakutsk); Çita'da ise -14'tür. Orman yani tayganın kapladığı alan Uralların batısından itibaren Batı Sibirya düzlükleri (Obi, İrtiş), Orta Sibirya yaylaları (Yenisey, Lena'nın güneyi), Baykal'ın doğusundan itibaren geniş düzlüklerde (Amur, Ussuri) uzanmaktadır. Bu orman kuşağında Ren geyiği çobanlığı, avcılık yaygındır. Sığın adı verilen iri kuzey geyiği, geyik, ayı, vaşak ve Sibirya ile Mançurya'nın ünlü kaplanları gibi birçok hayvan yaşar. Kürk hayvanlarının ön plana çıkması ve yaygınlığı belirgin bir özelliktir.

Bozkırlar tipik bozkır bitkileriyle çok önemli yer tutmaktadır. Güneylerinde çölümsü bozkır bitkileri vardır. Bozkırın kuzeyine doğru gidildikçe ağaç türü ve sayısı zenginleşmektedir. Aslında bozkır kuşağının kuzeyi ormanlarla kaplı da denebilir. Bu kuşak Kuzey Urallardan başlayarak Kazakistan'ın kuzeyinden Hangay, Kentey dağlarına kadar uzanır. En batıdaki Macaristan ovası dahi ağaçlı bozkır olarak adlandırılmaktadır. Ana bozkır kuşağının kuzeyi şeklinde gösterebileceğimiz alanlar, otlarla dolu geniş çayırlar ve ağaçlarla kaplıdır. Kışları soğuk ve kurak, yazları ise hafif ılıktır. Karadeniz'in kuzeyinden Mançurya'ya kadar devam eder. Ukrayna, Güney Rusya, Kazakistan, Cungarya, Moğolistan ve Mançurya bu kuşağa girer. Bozkırların bitki örtüsünün hayvan beslemede çok büyük katkı sağladığı açıktır.

Ortalama sıcaklıklar kışları -23 ile -12 derece arasında gidip gelir. Avrupa düzlükleri ise -6,6 derece ile daha ılımandır. En sert kışlar basınç

kuşağının getirdiği dondurucu hava yüzünden Moğolistan'da geçer (Ulan Bator -25 /-27 derece). Cungarya bozkırında ise -15 derece (Urumçi), Mançurya'da -20 derecedir. Yazları ise ortalama sıcaklıklar, 18,5-20 arasında gerçekleşir. Yıllık ortalama yağış 25-30 cm. olup nemi düşüktür. Avrupa kesimi ise daha nemli dolayısıyla daha verimlidir.

2.6 Çöl Bozkırları

Bozkır alanlarının kuzeyindeki daha yeşil alanların kapladığı kuşağın güneyinde bazen çöl özellikleri gösteren bozkırlar vardır. Çöl bozkırı alanları Hazar Denizi'nin doğusunda başlayıp Cungarya'ya uzanan, sonra Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusundan geçerek, Kansu'dan Mançurya'ya kadar uzanan kuşaktır. Kuzey bozkır kuşağından daha sıcak olup, kışlar daha ılımandır (yıllık yağış 15-25 cm.). Bozkır atları, koyun, keçi ve deve beslemeye uygundur.

2.7 Çöller ve Zengin Vahalar

En güneydeki Çöl kuşağı da Hazar Denizi'nden Gobi ve Ordos'a kadar Orta Asya'nın önemli bir kesimini kaplar. Burada Karakum Çölü, Kızılkum Çölü, Amu Derya'nın alüvyonlu toprakları, kuzeyde Muyunkum, Karadağların arkasında Betpak-Dala'ya Üstyurt gibi çöllük alanlar söz konusudur. Verimli vahalar: Fergana Vadisi, Taşkent, Semerkand, Buhara, Harezm vahalarından bahsedilebilir. Sıcaklık temmuz ayı ortalaması olarak 27,5 derece olsa da 49 dereceye kadar çıktığı görülür.

Tanrı Dağları'ndan sonra Tarım havzasıyla doğuya doğru ilerleyen vaha silsilesi Kaşgar'dan ikiye ayrılır. Güney hattında Yarkend, Hoten, Keriya, Çerçen (Lobnor) alanlar ve adlarından bahsettiğimiz yerleşim merkezleri mevcuttur. Kuzeyinde Kuca, Aksu, Karaşar Tanrı Dağları'nın eteklerinde önemli zengin vahaları bünyesinde bulundurur. Bu dağların doğusunda Cungarya'da bozkırla çöl ayrılmaktadır. En doğuda da Turfan vahası/çöküntüsü sahip olduğu iklim özellikleriyle dünyada tektir. Ama bu kuşağa esas damga vuran Taklamakan Çölü'dür. Gobi'ye kadar çöllük alanlar devam eder. Kuraklık ve kışların soğuk olması en belirgin özellik olarak karşımıza çıkar. Çöller batıda kumlarla Gobi'de ise çoğunlukla taş ve çakıllarla kaplıdır.

Taklamakan Çölü'nde yüz-yüz otuz metreye ulaşan kum tepeleri bulunur. Bu çölde sadece Tarım Irmağı havzasında küçük bir alan dışında bitki yetişen alan söz konusu değildir. Yıllık 5 cm yağış ortalamasıyla dünyanın en kurak alanlarından biridir. Çölün güneyinde Karanlık (Kunlun), Astın Dağ ve Pamirler yükselirken kuzeyi Tanrı Dağları çevrelemektedir.

10 cm.den az yağış alan Moğolistan'daki Gobi esasında taş ve çakıllarla kaplıdır. Moğolistan dağlarında ve platolarındaki kum ve ince toprak, rüzgârlar sayesinde Çin Seddi'nin etrafındaki löslü dağlara götürülmektedir. Gobi'nin bazı yerlerinde yeşil otluklar ve saksavul çalılıkları olsa da çoğu yerinde hiç bitki yoktur. Gobi'nin güneyinde Sarı Irmağa doğru geniş Ordos Çölü uzanır. Ordos'ta da bitki örtüsü çok zayıftır. Ancak, bazı çöküntü alanlarında az bitki yetişmektedir.

Bu arada Kansu'da çıkan yollar Tun-huang'dan ilerlemekte, Hami'de üçe ayrılmaktadır. Aslına bakıldığında coğrafi şekilleri takip etmektedir. Güney yolu Taklamakan'ın güneyinden Lobnor üzerinden, Hoten, Yarkend'i takip edip Kaşgar üzerinden Fergana Vadisi'ne ulaşmaktadır. En işlek olduğu anlaşılan ikinci yol Hami (Komul)'den Turfan vahasından, Kuca, Aksu, Karaşar'dan Kaşgar'a varmaktadır. Kuzey yolu ise Hami'den Cungarya bozkırlarına dalmakta, İli Irmağı üzerindeki Gulca'dan itibaren Tanrı Dağları'nın kuzeyini doğudan batıya takip etmektedir.

2.8 Türk Tarihinin Özelliği ve Bozkır Devletinin Ortaya Çıkışı

Avrasya bozkırları bilindiği gibi tarihin şafağından itibaren Türk kökenli halklara yurtluk etmiştir. Dolayısıyla İslâm Öncesi Türk tarihi sadece Orta Asya'da değil Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinden, hatta Macaristan ovalarına kadar uzanan geniş sahada gerçekleşmiştir.

Milyonlarca kilometrekarelik bu alanlar coğrafi olarak aşağı yukarı birbirine yakın iklim özelliklerini taşımaktadır. Tarihin ilk devirlerinden 11. yüzyıla kadar Türk kökenli topluluklar Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Tuna boylarına kadar doğu batı yönünde hareket etmişlerdir. Nitekim bu geniş alanda söz konusu halkların (boyların) izlerini takip etmek, bir bakıma erken dönem Türk tarihini aydınlığa kavuşturmaktır. İzlerini takip edebildiğimiz tarihi kaynakların çoğu Türk dilinde değil, komşu milletlerin dillerinde (Çin, Fars, Arap, Grek, Latin ve Rusça) yazılmıştır. Bu durum Eski Türk tarihini araştırmayı zorlaştırmaktadır. Ancak, söz konusu bu alanın tamamında Eski Türk Dilinin yadigârları bulunmaktadır. Runik alfabe de denen bu oyma yazı çoğunlukla taşların üstüne kazınmıştır.

Eski Türk topluluklarının özellikle su kaynaklarına (ırmak, göl vs.) ve yaylak-kışlak hayatı üzerinde kurulu bir sistemleri vardı. Bu her boyun kendi insan topluluğu ve ekonomisinin temeli olan hayvanlarıyla birlikte yaşadığı belirli bir alan vardı anlamına gelmektedir. Böyle bir hayat tarzını asalak toplumların yaşadığı ile karıştırmamak gerekir. Bozkırın derinliklerinde doğa ile bütünleşmiş insan gruplarının hayatlarını sürdürebilme

mücadelesidir. Tarıma elverişli alanlar bulamayan kabileler büyük sürüler hâlinde baktıkları hayvanların ürünleriyle hayatlarını devam ettirebiliyorlardı. Üretim fazlalarını da komşu yerleşik topluluklarla değiş tokuş yaparak kendi ihtiyaçlarını giderme yoluna gidiyorlardı. Özellikle at ve koyun ile bu hayvanlardan elde edilen ürünler, Altay Dağları'ndan çıkarılan demir komşularının dikkatini çekiyordu. Tabii ki bozkırda yaşamak çok zordu. Vahalarda, verimli arazilerde yaşamanın kolaylığı ve getirdiği ekonomik zenginlik bozkırda yaşayan toplulukları her zaman cezbediyordu. Vurgulanması gereken bir başka nokta Eski Türklerin yaşamaya uygun alanlarda yerleşik hayata geçmeleri ve şehirler kurarak, bu hayat tarzında eserler meydana getirmeleridir. Ayrıca kendilerine tarım alanları açarak hem tahıl hem de meyve-sebze yetiştirmişlerdir. Dolayısıyla sözünü ettiğimiz Avrasya coğrafyasında bütün Türklerin yaylak-kışlak hayatını sürdürdüklerini söylemek pek doğru olmaz. Kısacası Türkler kendilerine elverişli buldukları alanlarda hayat tarzlarını değiştirdiler, daha kolay ve rahat olan yerleşikliği tercih ettiler. Ama, çoğunluk ve toplum dinamikleri bu kitabın diğer sayfalarında görüleceği gibi bozkırdaki zor yaşamı daha çok sevdiler. Bu arada vurgulamak gerekir ki; Güney Sibirya'da Altaylarda, Hakasya'daki geniş sahalarda yaşayan topluluklar yaptıkları ağaçtan ev ve kulübelerde yaşıyorlardı. En erken devirlerden itibaren bozkırdaki yaylak kışlak hayatını sürdürmüyorlardı. Arkeolojik çalışmaların sonucuna göre Türklerin sonradan bozkır hayatına göç ettikleri söz konusu edilmektedir.

Aslında, genel bir bakışla burada söz konusu edilmesi gereken iki önemli karakteristik özellik ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Türk göçleridir. Bu normal bir yaylak kışlak hayatı değil, çeşitli nedenlerle yaşadıkları bölgeyi kitleler hâlinde terk ederek, çok uzun mesafeler katetmek suretiyle bir başka alana gitmeleridir. Dolayısıyla her yıl sürdürülen mevsime göre yer değiştirme ile karıştırılmamalıdır. Kitleler hâlinde başka alanlara kaymak çok önemli tarihî sonuçlar doğurmuştur. Siyasi ve ekonomik olmak üzere büyük göçlerin iki temel sebebi vardır. Ekonomik sebep denince özellikle nüfusun artması nedeniyle otlakların yetersiz kalması, kuraklık veya ağır kış şartları yüzünden kıtlık çıkması ve sair etkenler gösterilebilir. Siyasi sebebe gelince özellikle Çin, Hsien-pi, Moğol gibi kavimlerin baskısıyla yerlerini terk edip başka sahalara gitmeleridir.

İkinci karakteristik özellik Eski Türk toplumunun sosyal yapısıdır. Bu sosyal yapıyı aileden (oguş) başlayarak, uruk-boy, bodun şeklinde birbirinin içine geçen halkalar şeklinde belirtmek mümkündür. Bozkırdaki Türk topluluklarını her zaman dinamik ve ayakta tutan bu sosyal sistem en başta insanların birbirine olan ihtiyaçları (savunma, barınma, yiyecek elde etme)

sonucunda doğmuştur. Aile toplumun en küçük birimidir, aileler biraz büyüdüğünde uruglar ortaya çıkmaktadır. Küçük kabile dediğimiz sosyal sistem göçebe hayatı 20. yüzyıla kadar sürdüren topluluklar arasında hâlâ yaşamaktadır. Uruglar yani küçük kabileler birleştiğinde ise boylar meydana gelmektedir. Herhangi bir devlet (il) kurulduğunda boyların birleşmesi, yani halk tabakasına dönüşmesi bodun olarak adlandırılmaktadır. Esasen tarihî kaynakların ışığında bu sosyal sistem halkaları içinde boy birimi ön plana çıkmaktadır. Boyların toplumsal özellik olarak taşıdığı sosyal dayanışma ve dinamizm, bireyleri arasında birlikte hareket etme arzusunu getirmiş; çok uzun mesafeleri yılmadan çetin mücadelelerle aşmalarını sağlamıştır. Bir başka ifade ile Avrasya Türk tarihi aslında açıklamaya çalıştığımız bu sosyal sistem içinde boyların tarihidir denebilir.

Böyle bir sistemle zaman (derinlik) ve mekân (genişlik) denkleminde Türk boyları Avrasya bozkırlarında kendilerini gösterme fırsatı buldular. Özellikle kendilerine elverişli alanlarda hayvancılıkla uğraşarak (bozkır ekonomisi) hayatlarını sürdürürken kendi aralarında siyasi birlikler oluşturdular. Bu siyasi birliklerin bazıları imparatorluk seviyesine yükseldiler. Asya Hun İmparatorluğu bu alanda ilk örnektir.

Diğer taraftan efsanevi ilk Çin yazılı metinlerini dikkate alırsak yazılı Türk tarihini MÖ 2250'lere götürmek mümkündür. Hunların yıkılmasından sonra Orta Asya'da egemenlik Tunguz ve Hsien-pi kökenli (Juan-juan) topluluklara geçti. Ama bu esnada bölgeden Çin'e göç edenler, Kuzey Çin'de küçük çaplı Hun devletlerini ve Tabgaç devletlerini kurdular. Batıya yönünde göç edenler, Batı Türkistan, Afganistan'da Akhun, Orta ve Doğu Avrupa'da Avrupa Hun devletlerini kurdular.

2.9 Boyların Oluşumu

İslâmiyet'ten önce Avrasya bozkırlarında gerçekleşen en önemli özellik boylar hâlinde yaşamadır. Türk kökenli boylar, söz konusu sahayı kendilerine yurt edinmişler; tarihleri bozkırların derinliklerinde su boylarında ve yayla-vadilerinde geçmiştir. Hun, Gök Türk, Uygur gibi büyük devletler kursalar da boyların varlığı her dönemde devam etmiştir.

Moğolistan'da Büyük Hun İmparatorluğu kurulurken, başta geniş Kazakistan bozkırları olmak üzere Orta Asya'nın diğer bölgelerinde Türk kökenli boylar yaşıyorlardı. Bunlar genel olarak Çin kaynaklarında Ting-ling adıyla adlandırılıyordu. Ayrıca Hu-chie (Ogur?), Ke-k'un (Kırgız), Hsin-li, Kuca gibi boyların varlığı da söz konusudur. Adı geçen boylardan söz eden Çin kaynakları yaşadıkları yerlere de işaret etmiştir. Daha sonra Batı Kazakistan'dan

Karadeniz kuzeyindeki geniş düzlüklere yayılan Ogurlar çok kalabalıktılar ve önemli tarihî olaylara katılacaklardı. Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra doğan boşlukta görülen en önemli boy grubu Kanglı (Kao-ch'e/Yüksek Arabalı) adıyla anılmıştır. Moğolistan'dan Hazar Denizi'ne kadar geniş bölgelerde yaşıyorlardı ve aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmuyordu. Buna rağmen onların etnik yapıları ve kültürleri hakkında ilginç bilgiler kaynaklarda belirtilmektedir.

6. yüzyılda Kanglı boylarının yerini Tölesler alacaktır. Daha doğrusu Kanglı adının yerinde Töles görünecektir. Boylar aynı boylardır ve bir süreklilik söz konusudur. Çin kaynaklarından Suei Shu ve Pei Shih'da 6. yüzyılda Töles boylarının Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Doğu Avrupa'da Karadeniz'e kadar coğrafi dağılımı hakkında bilgi vardır. Buna göre hangi boy nerede yaşamaktadır? Kültürel özellikleri nelerdir? Asker sayıları ne kadardır? Gibi önemli soruların cevabını bulabiliriz. 7. yüzyıl başlarına gelindiğinde (627) Doğu ve Batı Gök Türk devletleri zayıflayınca Töles boyları ayaklandılar. Her bölgedeki boy tek başına hareket ediyordu. Bundan sonra Orta Asya tarih sahnesinde boyları daha güçlü ve bağımsızlık düşkünü olarak görmekteyiz.

Moğolistan'ın doğusunda özellikle Tola Irmağı civarında yaşayanlar dokuz boydan müteşekkil olduklarından onlara Dokuz Oğuz denildi. Sir Tarduşlar, 627-646 arasında kuvvetli bir devlet kurdularsa da sonradan yenilip etrafa dağıldılar.

Karluklar, Altaylar ile Tanrı Dağları arasında yaşarken geniş Kazakistan bozkırlarında bulunanlar On Ok (On Kabile) adıyla teşkilatlandılar. Sonra bunların adı Türgiş oldu. 8. yüzyıl başlarında Orhun Anıtları'nda açıkça belirtildiği üzere bütün boylar artık güçlüydü ve kağana karşı sık sık isyan ediyorlardı.

Sibirya'da yaşayan Türk kökenli boylar ise varlıklarını koruyorlar ve çeşitli siyasi olaylara karışıyorlardı. Burada bulunan Kırgızlar en kuvvetlileri idi. Ancak, Tölengit (To-lan-ko) ve T'u-po (Tuva)'ların hatırı sayılır güçleri vardı.

374'lü yıllarda Avrupa'ya giden Hunlar, büyük bir imparatorluk kurdu. 469'da tarih sahnesinden silinince Ogurlarla Hun artıkları karışıp Bulgarları meydana getirdiler. Aynı devirlerde Batı Kazakistan'dan gelen Sabarlar, Kafkasların kuzeyinde devlet tesis etmişlerdi. Onların yerini alan Hazar Kağanlığı yaklaşık dört yüz yıl devam etti. Avarlar ise 558'de geldikleri Doğu Avrupa'da iki yüz elli yıl süren bir imparatorluğun temellerini attılar. Peçenekler, Uzlar, Orta Asya'dan Avrupa yönüne giden ve önemli tarihî roller oynayan Türk boylarıydı. Geniş Avrasya bozkırlarını konumuz çerçevesinde elde tutan en son boy Kuman-Kıpçaklardır. Altaylardan Macaristan'a Tataristan'dan Mısır ve Hindistan'a uzanan alanda çok mühim devletler kurdular ve etki yaptılar. Neticede günümüz Türk Dünyası'nın şekillenmesine büyük katkı sağladılar.

Söz konusu ettiğimiz boyların etnik tarihleri doğrudan Türk kökenli toplulukların eski tarihlerini oluşturur. Sosyal yapıları, kültürel organizasyonları, arkeolojik kalıntıları çok değerlidir. Onlar hakkında Çin kaynaklarından, bazı Arap ve Fars eserlerinden ve Bizans tarihlerinden bilgiler bulabiliriz.

2.10 Türk Adıyla Kurumsallaşmış Bozkır Devleti Gök Türkler

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Yaklaşık iki yüz yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök Türk Devleti'nin dayandığı boy sistemi iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda kesintisiz devam ederek, günümüz Türk Dünyasına ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Gök Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Bu kompozisyon başka bir deyişle boyların dağılımı ve hareketlenmesi Gök Türk Devleti'nin 745'te yıkılışından sonra da devam etmiş, hatta göçlerde başrol oynamış, nihayet günümüze ulaşmıştır.

552 yılında Juan-juan hâkimiyetine son veren Gök Türkler, tarihte Türk adıyla tanınan ilk devleti kurarlarken kısa sürede Orta Asya'nın tamamına hâkim oluyorlardı. Bu yeni sosyal ve siyasi sistem içinde ortaya çıkan urug, boy, bodun kompozisyonu 10. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların ortaya çıkışına kadar sürecektir. Gök Türkler zamanında kurumsallaşmış Türk adını taşıyan kurumsallaşmış bir bozkır devleti açıkça görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Türkçe Yenisey ve Orhun ırmakları kıyıları başta olmak üzere bölgenin birçok yerinde taşlar üzerinde kazınarak ilk örneklerini veriyordu. Sosyo-kültürel ve devlet teşkilatı bakımından Gök Türk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu model üzerinde yükselmişlerdir. Bu yüzden aşağıda Gök Türk Devleti ve dönemi teferruatlı bir şekilde ele alınacaktır.

2.11 Avrupa'ya Taşınan Bozkır Modelleri

Aynı modeli Avrupa'ya taşıyan Avarlar, 558-805 yılları arasında önce bir imparatorluk kurdular. Yıkıldıktan sonra da Orta Avrupa'da derin etkiler bıraktılar. Bu arada Attila Hunlarının kalıntıları ile karışan Ogurlar, Bulgarları meydana getirdiler. Magna (Büyük) Bulgarya Devleti'nin yıkılmasından sonra Tuna, İtil (Volga) ve Kafkaslar üç ayrı Bulgar topluluğu doğdu. Bir kısmı Hristiyanlık, bir kısmı Müslümanlık dinlerine girdiler. Neticede aynı kökten gelen boylar ayrı kaderleri yaşadılar. Bu arada özellikle vurgulanması gereken bir başka Türk kökenli topluluk Sabarlardır. Batı Sibirya'dan kopup gelerek Kafkaslarda yaklaşık bir yüzyıl hâkim olmuşlardır. Sabarlar,

Bizans tarihi kaynaklarında özellikle teknolojilerinin gelişmiş seviyeleriyle ün kazanmışlardır. Ayrıca 520'li yıllarda İncil'in Türkçeye tercüme edildiği dahi bildirilmiştir. Üç yüz yıllık bir ömre sahip Hazar Kağanlığı farklı dinlere tanıdığı geniş hoş görü ile tanınmıştı. Zamanının iki büyük imparatorluğu Bizans ve İslâm (Emevi ve Abbasi) imparatorluklarını Kafkaslarda başarı ile durdurmuşlardı. 860'larda Peçenekler, bir yüzyıl sonra Uzlar (Oğuzlar), devamında da Kuman-Kıpçaklar, Orta Asya'nın bozkırlarından koparak Doğu Avrupa ve Balkanlara gelerek önemli tarihî roller oynadılar.

2.12 Çin'in Derinliklerinde Saklanma

Asya Hunlarının sonunda olduğu gibi Gök Türk ve Uygur dönemlerinde de çok sayıda Türk kökenli topluluk Kuzey Çin yönüne doğru göç etmiştir. Gittikleri yerlerde (Kansu ve Ordos) önceleri küçük devletler kurdularsa da 50-150 yıllık bir süreçte asimilasyona uğrayarak Çinlileştiler. Fakat, hâlâ adı geçen bölgelerde günümüze kadar kalan bazı Türk kökenli unsurlar vardır. Burada Türkler sadece batıya mı göç etti sorusunun cevabını vermek gerekir. Hayır! Türkler sadece batıya göç etmedi. Bundan önce binlerce yıl güneydoğu yönünde Çin topraklarında daha doğrusu Sarı Irmağın kavsinin batısındaki Kansu ve Ordos bölgelerine gittiler. Aradan geçen yüzyıllarda Çin tarihine sayısız katkıda bulundular.

2.13 Doğu Türkistan Vahaları

Bu arada Turfan, Kaşgar, Yarkend, Kuca, Hoten gibi bölgelere yerleşen Uygurlar, yerleşik hayata geçtikten ve Budizm ile Manihaizm gibi dinleri kabul ettikten sonra yerleşik kültür ürünleri verdiler. Çok sayıda Uygurca dil malzemesi onlar tarafından yazılıp günümüze kadar ulaştığı gibi sayısız sanat eserleri meydana getirdiler.

Sınırlarını çizmeye çalıştığımız bu geniş coğrafi alanda söz konusu Türk kökenli topluluklar arasında meydana gelen mesafeden dolayı zaman içinde bazı kültür farklılaşmalarının olacağı açıktır. Ancak, özünde her zaman bir ortak bozkır kültüründen bahsetmek mümkündür. Dil açısından bakıldığında zaman içerisinde mesafelerin uzaklığından dolayı değişikliklerin olduğunu görüyoruz. Bunun en güçlü örnekleri Çuvaşça ve Yakutça (Saka)'da belirmiştir. Diğer yandan farklı coğrafyalarda farklı milletlerle ilişki kurulması sonucu Eski Türkçe, yabancı dillere etki yaptığı gibi kendisi de etkilenmiştir. Bu yüzden Türklerin ilişki kurduğu bütün diğer milletlerin dillerinde Türkçe kelimelere rastlanması normaldir.

2.14 Hanedanlar ve Boylar

Sadece hanedanların değil boyların da Eski Türk tarihinde önemli olduğunu yukarıda açıklamaya çalışmıştık. Öncelikle vurgulamak gerekir ki, "Töles" adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu tarihçiliğimizde çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi Töles I. Gök Türk Devleti döneminde (552-630) bütün boyların genel adıydı. Kaynaklarca ifade edilen *Genel Ad* kaydı bizi daha eskilere götürmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling, Ke-k'un (Kırgız), Ho-chie gibi bazı boy isimlerinden bahis vardır. Bunların içerisinden geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan geniş bölgede yaşayan Ting-ling'ler de çok sayıda alt boya ayrılan bir boy grubu idi. MS 2. asırdan sonra onların yerini Kao-ch'e'lar (Kanglılar/Kanglı, Kağnılı Türkçe tercümeye uygun düşmektedir.) aldı. Bu sadece bir isim değişikliği olup aslında aynı topluluktu. Kao-ch'e'lar da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-ling'ler gibi çok sayıda boyun adı idi. Kao-ch'e ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler aldı. Töles adı da 603 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti.

Daha doğrusu bu tarihlerde siyasi ve sosyal karışıklıklar sonucu Doğu ve Batı Gök Türk devletleri sarsıntı geçiriyordu. Sarsıntı boylara da yansıdı. Artık boy grupları değil, teker teker boyların her biri ön plana çıkmaya başladılar. Bunların ilk ve en önemlisi Sir Tarduşlardır. Batı Gök Türk ülkesinde yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra On Ok organizasyonu boy gruplaşması ortaya çıktı. Bu organizasyon daha sonra Türgiş adını aldı ve Oğuzların alt yapısını oluşturdu. 766'dan sonra ise Batı Oğuzları diye tanındı. Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır. Karluklar, Gök Türk ve Uygur devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihî rollerini Karahanlı Devleti içinde oynadılar. Günümüzde Fergana (Özbekistan ve Kırgızistan) Vadisi ağırlıklı olmak üzere Kuzey Afganistan'da yaşamaktadırlar. Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur Devleti'nin esas kütlesini teşkil ettiler. 840'da Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin'e gitti. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı Devleti'ne katıldılar. Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey bölgesinde yaşıyorlardı. Cengiz Han döneminden sonra yavaş yavaş Altay Dağları'ndan güneye inerek Cungarya'ya ulaştılar. Ardından adım adım Tanrı Dağları havalisine yayıldılar. Ama bu durum 1700'lü yıllara kadar devam eden bir süreçti. Bir kısmı ana yurtlarında kaldı ve aradan asırlar geçtikten sonra günümüzde Hakas adıyla anılmaktadır. Uygurlar, Töleslerin doğu grubundan idiler. Dokuz Oğuzların üzerine devletlerini kurdular. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin'e (Kansu) bir kısmı Turfan'a geldi.

Böylece zaman derinliği ve mekân genişliğini belirterek ana hatlarını çizdiğimiz Eski Türklerin, İslâmiyet'ten önce sağlam bir sosyal yapılarının, hareketli (göç eden/yaylak-kışlak üzerine kurulu) bir hayatlarının olduğu anlaşılır. Ayrıca coğrafi genişlik ve farklı iklimlerden dolayı Eski Türk kültürü özünde aynı kalmış; fakat içinde bulunduğu iklime göre değişik özellikler kazanmıştır. Bunun en belirgin yansıması Eski Türkçenin özelliklerinde görülmektedir.

2.15 Türk Adının Ortaya Çıkışı

Bilinen devirlerle birlikte Türk boyları ve devletleri iki kıtaya yayılmışlar ve günümüze kadar bazen üç kıtada olmak üzere hayatlarını devam ettirmişlerdir. MS 10. yüzyıla kadar Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Macaristan ovalarına kadar uzanan geniş saha Türk boylarına yurtluk yaparken, bu asırdan sonra Orta Doğu da Türk göçlerine sahne olmuştur. Dolayısıyla Türklerin çok sayıda milletle temas etmeleri üzerine başta Türk adı olmak üzere boy adları farklı milletlerin kaynaklarında çeşitli şekillerde kaydedilmiştir.

Bilindiği gibi Türk adı 542 yılında tarih sahnesinde yer alan, 552'de bağımsızlığını ilân eden Gök Türk (Kök-Türk) Devleti'yle resmî bir kimlik kazanmıştır. Aslında bu devletin adı Gök (Kök)-Türk değil Türk idi ve bazen iki heceli "Türük" şeklinde yazılıyordu. 19. yüzyılın sonunda bazı Türkologların teklifiyle ilim âleminde kabul görüp Gök Türk (Kök Türk) şekliyle yaygınlaşmıştır.

Bununla beraber Türk adının nasıl olup da yaygınlaşarak günümüze ulaştığını kısaca açıklamak gerekir. Bu şekilde Moğolistan'da kurulan Türk adlı devlet kısa zamanda bütün Orta Asya'yı, Kuzey Çin'i, hatta Tibet'i hâkimiyeti altına almıştı. Arkasından Kore'den Karadeniz'e kadar Kafkasların kuzeyi, hatta Kuzey Afganistan'ı kendine bağladı. Böylece hem doğu kaynaklarında (Çin, Tibet, Kore) hem batı kaynaklarında (Bizans) Türk Devleti adıyla geniş yer edindiği gibi Orta Asya, Türkiye diye anılmaya başlandı.

Bağımsızlığı yaklaşık iki yüzyıl süren Türk (Gök Türk/Kök Türk) Devleti, 745 yılında yıkılarak tarih sahnesinden çekildi. Devletin topraklarının doğu kanadında Uygur Devleti, Dokuz Oğuz boylarının üzerinde hâkim olarak idareyi sürdürdü. *Batı Gök Türk topraklarında ise önce çeşitli boy federasyonları kendilerine Türgiş (Türkiş/Türkler) adını alarak varlıklarını devam ettirdiler.* 766 tarihinde Türgiş siyasi birliği ortadan kalkınca bu bölgede yaşayan Oğuzlar (kabileler) olarak dağınık bir şekilde Tanrı Dağları-Çu-Yedisu havzasından Sır Derya (Seyhun) boyu üzerinden Mangışlak'a ve hatta İtil'e kadar dağınık hâlde yaşadılar. Her ne kadar Oğuz adı bu dönemde ön plana çıksa da Türk kimliklerinden ve Batı Gök Türk kökenlerinden dolayı İslâm kaynaklarında Türkmen, Rus kaynaklarında Tork adıyla anılmaya başlandı.

Bundan sonra kurulacak olan Selçuklu başta olmak üzere diğer bütün İslâmî Türk devletleri farklı adlarla adlandırılsalar da kimlik özelliklerini korudular. Osmanlı İmparatorluğu üç kıtada yayıldığında batılılar tarafından Türk Devleti diye anılıyordu. Aynı şekilde önce Mısır ve Suriye (Memluklardan dolayı), sonra Anadolu Türkiye olarak adlandırıldı.

2.16 Türk Adını Bulmak

Böylesine derin ve geniş tarihe sahip Türklerin, ayrıca çok eski bir millet oluşu tarihçileri Türk adını çok eski tarihî kaynaklarda aramaya sevk etmiştir. Herodotos'un MÖ 5. yüzyılda doğu kavimleri arasında zikrettiği Targitaların Türk isminin ilk şekli olabileceği ileri sürülmüştür. İskit topraklarında oturdukları söylenen Tyrkaeler, kutsal kitap Tevrat'ta adı geçen Yafes'in torunu Togharma, eski Hind kaynaklarında bildirilen Turukhalar, Thraklar ve hatta Troialıların Türk adını ilk defa taşıyan kavimler oldukları sanılmıştır.

İslâm kaynaklarında bildirilen İran Zend-Avesta rivayetleri içerisinde hükümdar Feridun'un oğlu Turac (Tur-Turan) ve Yafes'in torunu Türk'ten türeyen neslin de Türk adını ilk taşıyan kavim şeklinde düşünülmüştür. Diğer yandan o dönemlerde İran-Turan mücadelelerinde zikredilen Afrasyab'ın (Tonga Alp Er) bir Türk başbuğu olduğu tahmin edilmektedir.

Türkçede cins ismi olarak eskiden beri mevcut olduğu bilinen Türk kelimesinin Altaylı (Seyhun Nehri kuzeyi ve doğusu) kavimleri ifade etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde ve daha sonra yine 515 hadiseleri dolayısıyla Türk-Hun (kuvvetli Hun) tabirinde kullanıldığı bilinmektedir. Türk adına kaynaklarda çeşitli anlamlar verilmesine rağmen, neticede 1911'de yayınlanan Uygurca bir belgeden, kuvvet ve güç manasına geldiği anlaşılmıştır. Daha sonraki araştırmalarla da bu durumun doğruluğu pekişmiştir.

Resmî devlet adı olarak ilk defa Gök Türk Devleti (542-745) (Türk/Türük) tarafından kullanılan Türk kelimesinin bundan önce Törük veya Türük şekilleriyle kullanıldığı ve 6-8. yüzyıllardan sonra Türk hâline dönüştüğü kabul edilmektedir.

2.17 Türkiye Deyiminin Kullanılışı

Türkiye tabiri ise daha 6. yüzyılda Bizanslılar tarafından Orta Asya için kullanılıyordu. Yine onlar 9 ve 10. yüzyıllarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahaya da Türkiye adını vermişlerdi. 13. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'ye Türkiye denirdi. Anadolu ise özellikle Yunan ve İtalyan kaynaklarında 12. yüzyıldan itibaren Türkiye olarak tanınmaya başlamıştır.

2.18 İlk Türk Yurdu Neresidir?

Günümüzde Balkanlardan Çin Seddi'ne kadar uzanan çok geniş bir sahada yaşayan Türklere çağlar boyu şüphesiz birçok bölge yurtluk yapmıştır. Bunun günümüzde saha adları olarak yansımaları doğudan batıya şöyledir: Yakutistan, Güney Sibirya-Altaylar, Moğolistan Kansu-Ordos, Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Kuzey Afganistan, Horasan, Kafkaslar ve Azerbaycan, Musul-Kerkük, Halep civarı, Anadolu, Balkanlar, Kırım, Kazan. Saydığımız bölgelerdeki Türkler, binlerce yılın hadiseleri neticesinde günümüzde hâlâ söz konusu bölgelerde varlıklarını devam ettirme başarısını göstermektedirler.

Genel olarak Orta Asya dört bin yıl, Anadolu bin yıl Türklere vatan vazifesi görmekle beraber en eski Türk ana yurdu üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yazının mevcut olmadığı zamanlarda arkeolojik ve antropolojik araştırmalar bilim adamlarına yön vermektedir. Dolayısıyla yapılan arkeolojik kazı neticeleri Türklerin en eski ana yurdu konusunda bazı ipuçlarını ortaya çıkarmıştır.

Nihayet, 1950'li yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde Altay Dağları'nın kuzeyi ile Sayan Dağları'nın güneybatısı arasındaki bölgenin en eski Türk yurdu olduğu anlaşılmıştır. Buna göre Minusinsk bölgesindeki Afanasyevo kültürü (MÖ 2500-1700) ve onu takiben aynı bölgede Andronovo kültürü (MÖ 1700-1200) eski Türk yurdunun yani Proto-Türklerinin temsilcileridir.

2.19 Kitleler Hâlinde Türk Yayılmaları

Yayılmalar, toplu hâlde göç hareketleri Türk toplulukları için en önemli karakteristik özellik idi. Bu durum, tarihin başlangıcından Orta Çağ'ın sonuna kadar devam etmiştir.

MÖ Yapılan Türk Göçleri:

- Ana yurttan yani Andronovo bölgesinden ilk göç hareketi MÖ 1700'lü yıllarda Altay ve Tanrı Dağları'na olmuştu.
- Aynı tarihlerde Baykal Gölü civarına bir göç hareketi daha olmuştu.
- Don Nehri'ne doğru yayılma hareketi MÖ 1500'lerde meydana gelmişti.
- Kazakistan ve Maveraünnehir'e doğru bir Türk hareketi meydana geldi (MÖ 1300).
- MÖ 1100'lerde Çin'in kuzeyindeki Kansu-Ordos bozkırlarına bir göç hareketi gerçekleşti.

- MÖ 1000'li yıllarda Kuzey Hindistan'a bir Türk gurubu göç ederek ulaşmıştı.
- Altaylar ve Sayan bölgesini terk eden bir başka kitle Ural Dağları ve Sibirya havalisine çekilmiştir.
- MÖ 52'den Sonra Chih-chi Hunları Ötüken bölgesinden Batı Türkistan havalisine (Güney Kazakistan ve Fergana) geldiler.

MS Gerçekleşen Türk Göçleri:

- 1. yy. sonlarında Hunlar, Orhun bölgesinden Güney Kazakistan bozkırlarına (2. yy. ortalarına kadar sürdü),
- Bunlar daha sonra 375'i takip eden yıllarda Orta Avrupa'ya,
- War (Uar)-Hunlar, Afganistan ve Kuzey Hindistan'a,
- Ogurlar, Güneybatı Sibirya'dan Güney Rusya'ya (461-465),
- Sabarlar, Aral'ın kuzeyinden Kafkaslara (5. yüzyılın ilk yarısı),
- Avarlar, Batı Türkistan'dan Orta Avrupa'ya (6. yüzyıl ortası),
- Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Uzlar, Hazar Denizi'nin kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlara (9-11. yüzyıl),
- Macarlarla birlikte bazı Türk boyları, Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830'dan sonra),
- 359 ve 373 yıllarından Hunlardan bir kitle Kafkaslar üzerinden Anadolu, Suriye ve Azerbaycan'a,
- Sonra Maveraünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya (11. yüzyıl),
- Bulgarlar, Karadeniz kuzeyinden Balkanlara ve Volga Nehri kıyılarına (668'den sonra),
- Uygurlar, Orhun Nehri bölgesinden İç Asya'ya (840'ı takip eden yıllarda) göç ettiler.

3

HUNLARIN DÜNYASI/BOZKIRDA İLK DEVLET MODELİ

3.1 Arkeolojik İzler

Asya tarihinde Himalayaların ve Tibet'in Pamirlerin kuzeyinde kalan bozkırların ayrı bir önemi bulunmaktadır. Ural-Kingan (Kadırgan) Dağları arasında uzanan bu bozkırlar, tarih öncesi dönemlerde de çok köklü kültürlerin vatanı olmuştur.

Altaylarda MÖ 3000 yıllarında Oğuz tipinde brakisefal beyaz bir ırkın yaşadığı bilinmektedir. Ziraata çok az yer veren bu kavmin kuzeydoğusunda Sibirya'nın derinliklerinde ise Mongoloid ırkların hâkim olduğu sonucuna varılmaktadır. MÖ 2500-1700 arasında Güney Sibirya'yı etkileyen "Afanasyevo kültürü"nün Altay kültüründen doğduğu düşünülmektedir. Sonraki asırlarda Altaylardaki kültürün pek çok yöne yayıldığı görülmektedir. İşte Proto-Türk kültürünün ilk temsilcileri bunlardır.

Söz konusu kültürün yayılmaları neticesinde Kuzey Çin'de Sarı Irmağın üst taraflarında MÖ 2000'den itibaren "Yang-shao kültürü" ortaya çıkmıştır.

MÖ 1700'lerden itibaren Orta Asya'da göçebe ve savaşçı bir kavmin hâkimiyeti görülmeye başlar. Antropologlar tarafından "Andronovo insanı" denilen bu kavmin kültürü, Sibirya'nın MÖ 1700-1200 tarihleri arasındaki "Bronz Devri"ne işaret etmektedir. Adı geçen kültürün kalıntıları, ilk olarak Yenisey Nehri'nin baş taraflarındaki "Minusinsk" bölgesinde bulunmuştur. Yayılma sahası açısından baktığımızda yapılan araştırmalar, "Andronovo Kültürü"nün Doğu Kazakistan'da da yayıldığını göstermektedir. Tarih öncesi kültürlerden çok geniş bölgelere yayılan nadir bir örnek olan Andronovo kültürüne ait buluntular, en çok Doğu Türkistan'da ele geçirilmiştir.

Andronovo insanı, ziraat ve çobanlıkla geçiniyordu. Taştan yapılmış kaplar, tokmaklar ve bıçaklar, bu kültürün ilk dönemlerine ait buluntulardandır.

Evcil hayvan olarak boynuzlu hayvanlar ve at besliyorlardı; domuz bulunmuyordu. Andronovo kültürünün geliştiği üçüncü dönemde bronz eşyaların kullanımı oldukça artmıştı. Bir sonraki dönemde Andronovo kültüründe çobanlığın, ziraatten daha önemli bir duruma geldiği anlaşılmaktadır. Çobanlığın gelişmesiyle hayvanların sayısı hızla çoğaldığı için yeni otlaklar bulmak ihtiyacı doğmuş, bu ihtiyaç da Andronovo kültürünün daha geniş bölgelere yayılmasına ve gelişmesine etkide bulunmuştu. Atın binek hayvanı olarak kullanılması, bu dönemde Andronovo kültürünün dünya medeniyetine bir hediyesidir.

Andronovo kültürünün gelişme ve yayılması, aynı zamanda Proto-Türk yayılması ve gelişmesini gösterdiğinden bizim için çok önemlidir. Andronovo kültürü, Altaylarda henüz devam ettiği sırada Minusinsk bölgesinde MÖ 1000 yıllarında "Karasuk Kültürü" adı verilen yeni bir kültür görülmeye başlanır.

MÖ 800 sıralarında Altaylarda ve Minusinsk civarındaki bozkırlarda atlı göçebeler tamamen hâkim olmuştur. Bazı Moğol boylarının da atlı göçebeler içinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Karasuk Kültürü, yerini Altaylarda "Mayemir Kültürü" ve Minusinsk'te "Tagar Kültürü"ne bırakmıştır. Hayvan üslubunun yaygın olarak görüldüğü Ordos bronzları da bu dönemlerde ortaya çıkmıştı.

3.2 Avrasya'da Saka-İskit Problemi

Tarih sahnesinde ne zaman kesin bir şekilde göründükleri belli olmayan Sakalar (İskitler) hakkında yazılı bilgiler maalesef çok azdır. Baykal Gölü civarından Karadeniz'in kuzeyine kadar geniş bozkırlarda yayılmışlardır. Batı (Grek) kaynaklarında İskit, Ön Asya kaynaklarında Saka olarak anılmışlardır. Geniş Avrasya bozkırlarında kurulan, başka bir ifade ile siyasi varlığı bilinen ilk devlet Sakalardır. Yaşadıkları alanlar kesin bir şekilde belirlenemese de Çin'den Balkanlara kadar geniş sahaya işaret edilmektedir.

MÖ 7. yüzyıl başlarında Ön Asya seferleri dolayısıyla tarih sahnesinde yer aldıkları görülür. Onlarla ilgili beş önemli tarihî olay bilinmektedir: 1) Sakaların Ön Asya seferi, 2) İran hükümdarı Kurus'un Saka seferi, 3) Darius'un Batı Saka seferi, 4) İskender'in İran seferi, 5) Sakaların İran hâkimiyeti.

Sakaların Ön Asya seferi sırasında başlarında bulunan hükümdarın adı Heredotos'a göre Midias, Şehnâme'ye göre Afrasyap, Türk efsanelerine göre ise Alp Er Tunga'dır.

Saka Devleti zaman zaman önemli sarsıntılar geçirse de MÖ 2. yüzyıl ortalarına kadar varlığını korumayı başarmıştır. Bu tarihlerde Hunlardan ve Wu-sun'lardan kaçan Yüe-chih'ların Pamir Yaylası'na göç etmeleri üzerine

ikiye bölünmüşlerdir. Daha sonra yine Hunların batıya kaymaları üzerine parçalanıp yıkılmışlardır. Bir kısmı Doğu Avrupa'ya bir kısmı Hindistan taraflarına göç etmiştir.

Sakaların kökeni konusunda her ne kadar çok fazla tartışmalar yapılmışsa da genelde doğu kaynakları tarafından Turanî bir kavim olarak gösterilmektedir. Bu da bizim çok geniş Avrasya bozkırlarına yayılan Sakaların (İskit) en azından Orta Asya'da yaşayanlarının Türk olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.

Genellikle göçebe hayat tarzı içinde hayvancılıkla uğraşan Sakalar, çadır şeklinde getirilmiş arabalar içinde yaşarlardı. İdari merkezlerinin dışında şehir ve kaleleri yoktu. İçlerinde mevsimlik olarak tarımla uğraşan gruplar da bulunmaktadır.

Kıyafetleri çizme pantolon, kaftan ve kendilerine özgü bir başlıktan oluşmaktadır. Sanatta oldukça ileri gitmişlerdir. Altın ve bronz madenlerini kullanmaktadırlar. Araba, at koşum takımları ve özellikle vazo yapımında ustalaşmışlardır. Sakaların kültür özelliklerine dikkat edildiğinde Türk bozkır kültürü özelliklerine benzediği açıkça görülmektedir.

Ünlü Grek destanı Odysse (Odessa)'de Kimmerler anlatılırken ilk defa Karadeniz'in kuzey ve kuzeydoğusundaki uzak bozkırlardan bahsedilmektedir. İşte, böylece Akdeniz dünyasında ilk defa Avrasya bozkırlarının derinliklerinden söz edilmektedir. Hesiodos'ta MÖ 8. yüzyıldan sonra kolonileştirme hareketlerinin başlaması üzerine anlaşılabilir bilgiler görülmekte ve Hesiodos'un şiirlerinde İskitlere Skudai denmektedir. MÖ 8. yüzyıldan sonra kaynaklarda sık sık İskitlerin adına rastlanır ve Skytae olarak tanınırlar. Hippokrates'te gelenekleri hakkında bilgi verilir. Strabon'un coğrafyasında ise biraz daha detaylı tanımlamalar yapılır ve Thukydides'in, Ksenophonon'un eserlerinde de adlarından söz edilir.

Asur kaynaklarında (MÖ 680-668) Gimirrai ve Aşguzal adlarına işaret edilmektedir. Buna göre Asur Kralı Asarhaddon, Kimmerlere karşı İskit Kralı Bartatua ile ittifak yapmıştır.

Pers kaynaklarında Saka olarak geçerler ve Darius'a ait Behistun kitabesinde üç ayrı bölgede gösterilirler: 1) Saka Tigrakhauda (Sivri Başlıklı Sakalar), 2) Saka Tiay Para Daray (Denizin Ötesindeki Sakalar, 3) Saka Haumavarga. Xerxes kitabesinde ise biraz daha fazla coğrafi dağılımları anlatılır.

Herodotos, İskitlerin başlarına yüksek, yukarıya doğru sivrilen başlıklar taktıkları, pantolon giydikleri, yay, hançer ve balta taşıdıklarını bildirmektedir. Güney Rusya'da Olbia kentinden kuzeye doğru gidilirse Kallipadaia İskitlerine rastlanır; kuzeyde ise çiftçilikle uğraşan Halizonlar vardır. Buğday, darı, mercimek, soğan ve sarımsak yetiştirirlerdi.

Hipokrates'in bildirdiğine göre keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda yaşarlardı. Sütten kurut yaparlar, kımız içerlerdi. Yine Herodotos'a göre at kurban ederlerdi. Toprak bir kabın içine şarap doldurup, kanlarını içine akıtarak içmek suretiyle ant içerlerdi. Hükümdarları öldüğü zaman dikdörtgen bir mezar kazılır, ceset mumyalanır, hayatta olanlar kulak memelerini keserler, başlarını kazırlar, kollarını çizerler, alınlarını burunlarını çizerlerdi. Gömdükten sonra mezarın üzerine toprak atarak tümsek oluştururlardı.

3.2.1 Maceraları

İlk kez Asur kaynaklarında geçen İskitler, Tuna havzasına ilerlemişler; Kimmerleri yurtlarından kovarak yerlerini almışlardır. Bunun üzerine Kimmerler, Kafkasları geçerek Anadolu'yu istilaya başladılar. Urartu Devleti'ne zor anlar yaşattılar. Ardından İskitler aynı yönde ilerleyerek Azerbaycan ve İran dünyasına daldılar. Urartu Kralı II. Rusa (MÖ 685-645) İskitlerle anlaşma yapsa da uzun sürmedi. İskitler Urartu merkezlerini yakıp yıktılar. Urartular MÖ 585'li yıllarda Asurlular tarafından ortadan kaldırılınca İskitlerle Asurlar komşu oldular. Asur Kralı Asarhaddon kızını İskit Hükümdarı Bartatua'ya vererek barış yaptı. Medlerle mücadelelerinde Asurlara destek veren İskitler, Filistin'e kadar uzandılar. Medler Asurluları bozguna uğratınca, onları savunmayan İskitler Urartu bölgesine geri çekildiler. Bu devirde Hindistan'a çekilen Skyto-Dravidler de söz konusudur.

Doğuda Batı Türkistan dediğimiz sahada Pers-İskit mücadelesi MÖ 555'lerden başlayarak asırlarca devam etmiştir. Diğer taraftan İskit akınlarının Anadolu'daki siyasi dengeleri bozması Perslerin önünü açmıştır. Pers Kralı Darius, MÖ 513'te Trakya'dan geçerek İskitler üzerine sefer yapmıştır. İskitler, komşularından yardım istedilerse de sonuç alamayınca geri çekildiler. Onları yakalayamayan Darius geri döndü. Bu sefer dolayısıyla İskitler hakkındaki birçok bilgi kaynaklara yansıyabildi.

İskitler, Sarmatlarla da yakın ilişki içinde olmuşlardı. Sarmatlar, İskitlerin doğusunda yaşayan bir kavim idi. Sarmat kızları ata biniyor, ok atıyor, at üzerinde kargı kullanıyordu. Üç düşman öldürmeden evlenemezlerdi. İskitler, batıda Keltlerin saldırısına maruz kaldıklarında, doğudan da Sarmatların hücumuna uğramışlardı. MÖ 3. yüzyıl başlarında Don Nehri'ne gelen Sarmatlar yüzünden, 2. yüzyıl başlarında bölgenin çok az bir kısmını ellerinde tutabildiler. Aynı yüzyılın sonlarında Kelt ve Sarmat sıkıştırması sonucu iyice zayıflayan İskitler, MS'ki asırlara kadar varlıklarını koruyabilseler de 2. yüzyılda ortadan kaldırılmışlardır.

Her ne kadar kaynaklar haklarında az bilgi verse de İskitler ya da Sakalar çok uzun süre Avrasya coğrafyasında rol oynamışlardır. Orta Avrupa'daki

Keltlerle, Akdeniz dünyasındaki kavim ve devletlerle, Ön Asya'da Asur ve Urartularla, İran'da Perslerle mücadele ederek kalıcı etkiler bırakmışlardır. Onların sayesinde Ön Asya ve Grek coğrafyası, Avrasya bozkırlarının derinlikleri hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. Yüzyıllar sonra dahi Orta Asya'dan Avrupa'ya göç eden kavimler İskit adıyla adlandırılmışlardır.

3.3 Asya Hun İmparatorluğu'nun Tarih Sahnesinde Yer Alması

Tarihte Türklerin kurduğu ilk devlet olan Asya Hun İmparatorluğu aynı zamanda Orta Asya tarih sahnesinin ilk büyük imparatorluğudur. Hunların tarih sahnesine kesin çıkışlarının tarihi belli olmamasına rağmen efsanevi Çin kayıtlarına göre MÖ 2255'lere kadar götürülebilir. Bu dönemde Hunların adı kaynaklarda farklı şekillerle yazılmıştır. Hun adı Yen-yün, Hsien-yün, Hu-chu, Yen-yün, Jung-ti, Kuei-fang gibi çeşitli isimlerle Çin kaynaklarında transkripte edilirken MÖ 318 yılında bir anlaşma dolayısıyla en bilinen Hsiung-nu transkripsiyonu ilk defa kullanılmış ve bu durum bir daha değişmemiştir. Hsiung-nu kelimesinin Hun adının tam karşılığı olduğu ise MS 311'de Soğdca bir metinden anlaşılmıştır.

"MS 311 yılında Çin'in başkentlerinden Lo-yang'a giden Soğd ticaret heyeti dolayısıyla söz konusu bir Soğdca mektupta (1948 yılında keşfedildi) Hun ismi Hsiung-nu'lar karşılığı geçmektedir. Bu Hun isminin orijinalini açığa çıkaran bir bilgidir. Hun adının anlamının kün (Hun) halk olduğu düşünülmektedir."

Gök Türkleri anlatan Çin kaynakları açıkça onların Hunların devamı olduğunu bildirirler. Devletlerinin yapı özellikleri, hükümdarlarının hatta eşinin konumu, sosyal hayatları, inançları ve dünyayı algılamalarının benzer olduğu vurgulanmıştır. Gök Türk Devleti adıyla 542'de Orta Asya tarih sahnesinde yer alan ve her yönüyle somut bir şekilde varlığını öğrenebildiğimiz Türk devlet modelinin temelleri bahsettiğimiz devirde görülmektedir. Sonraki devirlerde Hunlardan çok sayıda farklı adlar altında devlet ve boy çıksa da kaynaklar, Gök Türkleri Hunların esas mirasçısı gösterirler. O hâlde tarihte bilinen ilk Türk Devleti'nin tarihî temellerinin MÖ 2255'lerde atıldığını söylemek mümkündür.

3.4 Hunların Ataları Hakkında

MÖ 2255-318 yılları arasında pek açık olmamakla birlikte Hunların atalarına dair bazı belgeler mevcuttur. Kaplumbağa kabukları ve kemikler üzerine yazılan söz konusu metinlerde Hunların atalarının Çin'deki hanedanlarla ilişkilerine yer verilmektedir. Daha sonraki devirlerde de görüldüğü gibi Moğolistan'dan güney yönünde Ordos-Kansu koridoru Hunların

atalarının Çin'e akın yoludur. Bu akınlar neticesinde Çin'deki ilkel tarıma dayalı Lung-shan kültürünün yerine bozkır özellikli Yang-shao kültürü ortaya çıkmıştır. Yang-shao kültürü demirin kullanımı, atın evcilleştirilmesi, Gök kültü gibi karakteri dolayısıyla bozkır özellikleri taşımaktadır. Bu kültürün siyasi sahnede en belirgin temsilcisi Chou (MÖ 1122-255) Devleti'dir. Bozkır özellikleri taşıyan bu devlet zamanla Çinlileşmiştir. Diğer taraftan MÖ 318 yılında bir anlaşma dolayısıyla en bilinen Hsiung-nu transkripsiyonu ilk defa kullanılmış ve bu durum bir daha değişmemiştir. Söz konusu olayın niteliği şudur: Çin'de *Savaşan Devletler Çağı*'nda on dört beylik birbiri ile mücadele ediyordu. Bunların beş tanesi kuvvetliydi ve en kuvvetli olan Ch'in'e karşı Hunlardan askeri destek alabilmek maksadıyla Hunlardan yardım talep etmişlerdir. Fakat, Hunların desteğine rağmen Ch'in devletçiği başarı kazanmıştır. Hunlara karşı savaşlarda başarılı olamayan Çinliler, yüz yıl süren askerî reformlar yapmışlar, ordularını bozkır tarzında teşkilatlandırarak, eğiterek silahlandırarak onları durdurmaya çalışmışlardır.

3.5 Çinlilerin Türk Ordusunu Taklit Etme Denemeleri

Bu dönemde Hunlar ile yakın ilişki içinde bulunan Chao devletçiği, onların saldırılarına karşı kendilerini korumak için MÖ 307 yılında askerî reformlara girişmişti. Kral Wu-ling'in emriyle yapılan reformlara göre Hunların askerî kıyafetinin giyilmesi kabul ediliyordu. Chao halkı ata binmeyi ok ve yay kullanmayı öğrenecekti. Hun tarzında reform sonuçlarını kısa sürede vermiştir. Yani Çinliler, Hunlardan bir tür teknoloji transferi yapmışlardır. Neticede Chao güçleri Hun topraklarına akın yapmayı başardılar. Aynı yüzyılda bir zafer daha kazandılar. Bugünkü Shan-hsi'de Ta-tung yakınlarında bulunan Chao bölgesinin kuzey kısımları generali Li Mu, 160 bin kişiden fazla sayıdaki savaş arabası, süvari ve okçulardan meydana gelen karışık bir orduyla ani bir hücum yaptı. Yüz bin atlıdan oluşan Hun ordusunu yendi. Hun hükümdarı yanındaki askerleriyle birlikte kaçmak zorunda kaldı. Daha sonra on yıl Kuzey Çin'deki Chao bölgesi sınırlarında görünmemiştir. Kısa da olsa bu bilgilerden anlaşıldığına göre Hunların bu devirde güneye doğru gelişmeleri Hun tarzında askeri reformlar yapan Çinliler tarafından engellenmiştir.

3.6 Çin Seddi Yükseliyor

Savaşan Devletler Döneminin son dönemindeki diğerlerine nazaran üç büyük devletçik (beylik) Chao, Ch'in ve Yen Hunların güney komşusu idi. Bunların her biri Hunlara karşı savunma amacıyla savunma duvarları inşa ettiler. Aslında MÖ 800-780'lerde Çin'in kuzey sınırlarına yerleştirilen

kendilerini kuzeylilerin akınlarına karşı korumak maksadıyla savunma duvarları yapmaya başlamışlardı. İlk defa böyle kesin muhkem savunma duvarlarının inşası söz konusudur. Sadece Türklerin ataları değil, Mançuların ataları Tunguzlar da Çin'i akınlarla rahatsız ediyorlardı. Kuzeyli bozkırlıların dinamik sert hücumlarına karşı mücadele gücü zayıf yerleşik Çin'in köylü halkı savaş alanlarında başarılı olamıyordu. Sonuçta doğal bir engel yapmanın daha uygun olacağı düşünüldü. Ch'in Devleti, birçok devlet ve beylik içerisinde duvarları ilk defa inşa etme teşebbüsünde bulunan ilk devlet olarak göze çarpmaktadır. Hatta, MÖ 324 tarihinin ilk inşa yılı gösterildiği bilinmektedir. Ancak, Lung-hsi (Kansu), Pei-ti (Kansu ve Ning-hsia'nın bazı kısımlarında) ve Shang garnizonunda yapım MÖ 270 yılına kadar sürmüştür. Diğer taraftan Chao'nun kuzey sınırlarındaki Yün-chung (Suei-yüan), Yen-men ve Tai'a kadar uzanan duvarlar MÖ 300 yılı civarında inşa edilmişti. Bundan on yıl sonra Yen devletçiğinden Kral Chao, Tsao-yen (Çahar)'den Hsiang-ping (Liao-ning)'e kadar uzanan uzun bir set duvarının Hunlara karşı değil Tunguz (Tung-hu)'ların da saldırılarına korunmak için inşa edilmiştir. Nihayet, MÖ 255 yılında kurulan Ch'in hanedanının imparatoru MÖ 247-221 yılları arasında büyük bir imar faaliyetine girişerek Çin Seddi'nin inşasını tamamlamıştır. Çin Seddi'nin inşaatı ve eski yerlerinin tamiri sona erince Çin-Hun savaşlarının tarihî seyri de değişmiştir. Dolayısıyla sükûnete kavuşan Çin tarihinde bundan sonra önemli siyasi ve kültürel gelişmeler meydana gelecektir.

3.7 Kuzey'de Hun Gücünün Yeniden Belirmesi

Yukarıda söylediğimiz gibi Hunlarla Yen Devleti'nin de yakın siyasi ilişkileri vardı. MÖ 227'de Ch'in Devleti generali Fan Yü-ch'i, Yen Devleti'ne iltica için başvurduğunda, bu devletin veliahdı tarafından kabul edilmişti. Bu devletin önde gelen vezirlerinden biri adı geçen generalin Hunlara gönderilmesini teklif etti. Böylece iki avantaj sağlanacaktı: Birincisi Ch'in Devleti'nin generali Fan Yü-ch'i'nin kendilerine kaçtığının öğrenilmesi engellenecekti. İkincisi gittikçe artan Yen düşmanlığına karşı Hunların dostluğu kazanılacak, askerî ittifak yapılacaktı. Ancak, vezirin teklifi pek ilgi görmedi. Yaşanan durum olayların geçtiği yıllarda Hunların kuzey de önemli bir siyasi güç olduğunu göstermektedir.

3.8 Hunların Kuzeybatı Çin'den Çıkarılması

Aslında bu üç Çin Devleti arasında Hunların askerî gücüyle baş edebilecek tek gücün Ch'in Devleti olduğu anlaşılmaktadır. Ch'in Devleti'nin MÖ 221 tarihinde bütün Çin'in birleşmesini sağlaması Hunların hâkimiyet

alanını kuzeye doğru çekti. Özellikle General Meng T'ien'in Ordos bölgesini Hunlardan alması bu alanda en önemli göstergedir. Söz konusu olaydan hemen sonra daha önce üç ayrı devlet tarafından inşa edilmiş olan savunma duvarlarını birleştirdi. Hatta öncekileri tamir etti ve batı ile doğuya doğru uzattı. Böylece Kansu'daki Lin Tao'dan bugünkü Pyong-yang'ın kuzeyindeki Chie-shih'ya kadar uzanan Çin Seddi birleştirilmiş oldu. Bu yüzden Hunlar Ordos'un kuzeyindeki dağlara çekilmeye mecbur kaldılar.

3.9 Hunların Komşuları

MÖ 3. yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında Hunların diğer komşuları da tarih sahnesinde belirginleşiyordu. Doğularına *Doğu Yabancıları* anlamına gelen Tung-hu'lar yaşıyorlardı. Biz bunları bilinen tarihte Tunguz diye adlandırıyoruz. Güneylerinde Çin'in kuzeybatısında Kansu'da Yüe-chih kavmi bulunuyordu. Bunların kökenlerinin Hint-Avrupalı olduğu şeklinde tartışmalar söz konusudur. Dikkate değer bir konu da Ting-ling'ler'dir. Ting-ling'ler bu esnada Güney Sibirya'da Baykal Gölü'nden Yenisey Irmağı havzasını içine alacak şekilde Batı Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan geniş sahada yaşıyorlardı. Yaşadıkları bölgede sincabın çok olmasından dolayı bu hayvanın kürkünün ticaretini yaptıkları, dolayısıyla Tiyinli (sincaplı) (Ting-ling) anıldıkları şeklinde fikirler vardır.

Hunların doğu komşusu Tung-hu (Tunguz)'lar, Wu-huan ve Hsien-pi'ler olmak üzere iki ana gruba ayrılıyordu. MÖ 3. yüzyılda Tung-hu toprakları İç Moğolistan'dan Mançurya'ya kadar uzanıyordu. Hun topraklarına yaptıkları akınlardan ve Mo-tu zamanında (MÖ 209-174) yürüttükleri politikadan bayağı güçlü oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, MÖ 206'da Tung-hu'ları kesin bir yenilgiye uğratan Mo-tu, onların halkını, hayvan sürülerini ele geçirdi.

Bu yenilgiden sonra Hsien-pi ve Wu-huan'lar İç Moğolistan'ı terk ederek Mançurya'nın doğusuna gittiler. Bugünkü Şira Müren ve Liao-ho Irmağı'nın bulunduğu bölgeye yerleştiler. Yine de Hun baskısından kurtulamamışlardı. Her yıl onlara vergi olarak, sığır, at, koyun ve samur kürkü yolluyorlardı. Vergilerini yollamadıkları takdirde Hunlar tarafından baskına uğranıp yağmalanıyorlardı. Bu durum aşağı yukarı Milat yılına kadar devam etmiştir. Şöyle ki; MS 2'de Han sarayı Wang Mang'ın teşvikiyle Wu-huan'ların Hunlara teslim olmasını yasaklamıştı. Yine Hunlara vergi de vermeyeceklerdi. Aslında burada kastedilen Wu-huan'ların artık Hun hâkimiyetinden çıkarak Çin'deki Han İmparatorluğu'na bağlı olmalarının gerektiğinin vurgulanmasıdır.

3.10 Adı Bilinen İlk Hun Hükümdarı

Aradan geçen yıllar içinde Hun tarihi açısından önemli bir gelişme meydana geliyordu. Çünkü, MÖ 221'de ilk defa bir Hun hükümdarı tarihî kaynaklara geçiyordu. Adı da T'ou-man idi. Hunlarda hükümdarlık unvanı olarak Shan-yü (orijinal okunuşu Ch'an-yü) kullanılmaktadır. Sonsuz yüce genişlik anlamlarına geldiği şeklinde fikirler olsa da kesin sonuca varmak imkânsızdır. Burada kelimenin Türkçe okunuşu olan "şanyü" tercih edilmiştir.

Dolayısıyla adı bilinen ilk Hun Hükümdarı (Şanyüsü) T'ou-man'dır. Hükümdarlığa başlama tarihî kaynaklarda bildirilmese de MÖ 221 yılında Hun tahtında görülen T'ou-man, MÖ 209 yılında ölümüne kadar hükümdarlığını sürdürmüştür. Onun vaktinde Çinliler Hunları yenerek Kuzeybatı Çin'den çıkarmışlardır. Söz konusu geri çekilme Orhun, Selenga, Onon, Ongin gibi ırmakların havzalarında yani Ötüken ve Moğolistan coğrafyasında Hunların nüfus açısından yoğunlaşıp güçlenmelerine sebep olmuş; böylece gelecekteki büyük imparatorluğun temeli atılmıştır.

Babası ve üvey annesinin entrikalarına rağmen kendisine kurulan tuzaklardan kurtulan Mo-tu (Bahadır), MÖ 209'da babasını öldürüp Hun tahtına çıkmıştır. Bundan sonra derhâl devletini güçlendirmeye girişen Mo-tu, önce doğuda kendini tehdit eden Tung-hu'ları, daha sonra güneydeki Yüe-chih'ları yenerek, rakipsiz olduğunu göstermiştir. Akabinde kuzeybatı Çin'deki atalarının eski topraklarını alarak devletini özellikle ekonomik açıdan kuvvetlendirmiştir. Bunun yanında Orta Asya'da Kırgızlar, Ting-ling'ler gibi yirmi altı boy ve devletçiği kendine bağlamıştır. Asya Hun Devleti'ni geniş bir imparatorluk hâline getirmiştir. MÖ 199 yılında kendisinden en az dört kat büyük orduya sahip Çin İmparatorluğunu kuşatarak, büyük bir tehlike yaşatmış, bu yüzden Çin kaynaklarında en az bin yıl sürecek ölümsüzlüğe kavuşmuştur. Kendisi yirmi altı devlet ve beyliği itaat ettirdiğini açıklamaktadır. Devletin sınırları Kore'den, Aral Gölüne Baykal Gölünden Çin Seddine, Doğu Türkistan'ı içine alacak şekilde Tibet'e ulaşmıştır. Tamamını işgal edecek gücü olduğu hâlde Çin'i ele geçirmemiş; ancak, kendi ekonomisini güçlendirmek maksadıyla üstünlüğünü tanıtmış ve vergiye bağlamıştır.

3.11 Mo-tu (Mete)'nun Tahta Çıkışı ve Hun Devleti'nin Yükselmesi

Mo-tu=Bahadır: Çin kaynaklarında daha sonraki yüzyıllarda yazılan metinlerde elde ettiğimiz veriler ışığında Mo-tu yazılışının Eski Türkçe karşılığının Bagatur (günümüz söyleyişiyle bahadır) olduğu sonucuna varmak kanaatimizce mümkündür.

MÖ 209 yılında Mo-tu tahta çıktı. Onun tahta çıkışı kaynaklarda anekdotal bir biçimde abartılarak anlatılmıştır. Babasının en büyük oğlu olan Mo-tu tahtın en büyük varisiydi. Ancak, babası üvey annesinin de tahrikiyle başka bir oğlunu tahta geçirmek için onu Yüe-chih'lara rehin olarak yolladı. (devrin dış politika adetlerine göre) Arkasından kendisi Yüe-chih'lara saldırdı. Amacı Mo-tu'yu Yüe-chih'lara öldürtmekti. Böylece Mo-tu kolayca ortadan kaldırılacak kendi kamuoyuna hesap verebilecekti. Ne var ki, Yüe-chih'lar daha onu öldüremeden, onların en iyi atlarından birini çalarak kaçtı. Oğlunun ülkesine geri dönmesi üzerine onun bu olağanüstü hareketinden şaşıran babası on bin süvarilik bir okçu birliğin kumandanı tayin etti. Bundan sonra Mo-tu, kendisine verilen birliği sıkı disiplin içerisinde eğitime tabi tuttu. Öyle ki, kendisinin ıslık çalan okunu attığı her hedefe adamları da atacaklardı. Böyle yapmayanlar derhâl orada öldürülüyorlardı. Mo-tu, önce en sevdiği atına, daha sonra en sevdiği karısına ok attığında, onun gibi yapmayanların hepsini öldürdü. Daha sonra babasının en sevdiği ata ok attığında herkes atmıştı. Neticede herkesin yani on bin kişinin kendi istediği gibi yetiştiğine kanaat getirdi. MÖ 209'daki bu olayla birlikte Türk tarihinde ilk defa disiplinli bir askeri birliği kuruluşu kabul edilmektedir. Ancak, yukarıda da bahsettiğimiz gibi MÖ 2255'lere gidebilen siyasi bir varlık söz konusudur. O siyasi varlığın bulunması aynı zamanda askeri varlığı da ispat ettirmektedir.

Bundan sonra Mo-tu tasarladığı ihtilali yaparak babasını öldürdü. Kendisine komplo düzenleyen devlet adamları da onun gazabından kurtulamadı. Böylece ülkesindeki iç düşmanlarının yarattığı tehlikeleri savuşturarak, Hun İmparatorluğu'nun başına güçlü bir şekilde oturmuş oluyordu. Ülkesi içinde kontrolü sağlayan Mo-tu artık gözünü dış politikaya çevirme fırsatı buldu.

Hunların doğu sınırındaki komşuları Tung-hu'lar (Tunguz) o sırada çok kuvvetli idiler. Mo-tu'nun tahta geçtiğini duyunca, güçlerini gösterip onu baskı altına almak istediler. Mo-tu'dan önce çok değerli bir atını, sonra da kadınlarından birini istediler. O, devlet adamları ile durumu müzakere ettikten sonra ikisini de fazla direnmeden verdi. Çünkü, bahsettiğimiz gibi Tung-hu'lar bu dönemde çok kuvvetliydiler. Ancak Tung-hu'lar, Mo-tu'nun ondan korktuğunu düşünerek daha da cüretkârlaşıp, iki ülkenin arasındaki ıssız çorak bir bölgeyi de isteyince, Mo-tu aşırı tepki gösterdi ve birden bire Tung-hu'lara saldırıp, onları hazırlıksız yakaladı ve mağlup etti. Hükümdarlarını öldürdü ve çok sayıda esir ve hayvan ele geçirdi. Bu zaferi takiben, Mo-tu batıya yöneldi ve Yüe-chih'ları yendi, sonra eskiden güneyde Ch'in yönetimi altında Çin tarafından zapt edilmiş, eski Hun topraklarını geri almayı başardı.

Hunların Ordos bölgesini yeniden kolayca işgal edebileceklerini açıklamaya yardımcı olacak iki açık neden mevcuttur: Birincisi, Çinli General Meng Tien'in ölümüydü. Birinci imparatorun zamanında, Meng Tien, Çin Seddi'ni müdafaa için üç yüz binden biraz fazla sayıda bir orduya kumandanlık etmişti. Karargâhı bugünkü İç Moğolistan olan Shang Kumandanlığı'ndaydı. Bu mevki, savunma için başlıca bölgenin Ordos olduğunu belirtiyordu. Ancak, Meng Tien, MÖ 210 yılında intihar etmeye zorlandıktan sonra, Ordos bölgesindeki savunma sistemi tamamen çözüldü. İkincisi, birinci imparatorun zamanında, çok sayıda Çinli bu araziyi doldurmak ve sınırı müdafaa etmek için Ordos bölgesine göçe zorlanmıştı. Ordos Moğolistan coğrafyası ile Çin arasındaki geniş bölgenin adıdır. Burası Türklerle Çinliler arasındaki tampon bölge görevini görüyordu. Moğolistan'nın ağır kış şartlarında ekonomik açıdan zorlanan Türk boyları Gobi Çölü'nün güneyine yani Ordos bozkırlarına geçiyorlar ve hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Durum düzeldiğinde özellikle bahar aylarından sonra Moğolistan'ın yüksek yaylaları yeşillenince geri dönüyorlardı. Ordos bölgesinde hâkimiyet için çekişme Türklerle Çinliler arasında binlerce yıl sürmüştür.

Bu arada Çin'de iç savaşın çıkması neticesinde bütün halk kendi memleketlerine dönünce boş kalan söz konusu topraklara Hunlar kolayca girme fırsatı buldular.

Aynı sıralarda bütün Çin'i birleştiren ilk büyük hanedan olan Han kurulmuştu (MÖ 209-MS 220). Ancak, Mo-tu'nun gücü de Orta Asya'da hızla yayılıyordu. Hun saldırılarına karşı durabilmek maksadıyla İmparator Kao-tsu, Han bölgesi kralı Hsin'i Ma-i bölgesinde MÖ 201 yılında sınırları Hunlara karşı korumak için gönderdi. Aynı yılın sonbaharında uzun süre Mo-tu'nun güçleri tarafından kuşatma altına alınan Hsin, barış için birkaç defa Hunlara elçi gönderdi. Onun sık sık Hunlarla ilişki kurması, Han hanedanı imparatoru tarafından hain olarak suçlanmasına yol açtı. Durumu kavrayan Hsin öldürüleceğinden korkarak Ma-i şehrini Hunlara teslim etti. Hatta, Tai-yüan şehrini ele geçirmelerine yardım etti. Bunun üzerine büyük bir ordunun başında sefere çıkan Han imparatoru Kao-tsu, Hunlarla savaşmak için Ping-ch'eng'a (Ta-t'ung'da) kadar ilerledi. Çin imparatorunun ordu mevcudu üç yüz bin kişiden fazlaydı. Mo-tu, çok iyi strateji uygulayarak Çin imparatorunu daha ordusunun tamamı gelmeden sıkıştırdı ve kuşatma altına aldı. Yedi gün bu zor durumda kalan imparator, Mo-tu'nun kuşatmayı açması sonucu bir yerden kaçarak kurtuldu. Neticede ağır tavizler vermek suretiyle Mo-tu ile anlaşma yapmak zorunda kaldı. Artık Hunlar, Çinlilere askerî açıdan daha üstün durumda olduklarını hissettirmişlerdi. Özellikle hızlı hareket eden süvarilerle hücum

etmeleri Çinlileri yıldırmıştı. Mo-tu, eşinin "Çin büyük ülke fethedilse bile kontrol altında tutulamaz" şeklindeki telkini üzerine kuşatmayı kaldırmıştı.

Aslına bakılırsa Hsin olayında da görüldüğü gibi Hunların bakış açısı sadece askerî değil siyasi nitelik de taşıyordu. Bunu takiben diğer kuzey Çin generalleri ve Yen devletçiğinin kralı Lu Wang ve Tai devletçiğinin başbakanı ve generali Ch'in ve Hsi Hunlara iltica ettiler. Bunlardan bazıları tüccardı ve daha önceden Hunlarla temas kurmuşlardı. Bunu belki Çin'de henüz merkezi devletçiliğin gelişmediği şeklinde yorumlamak mümkündür.

3.12 Diplomasi ve Savaş

MÖ 198 yılına gelindiğinde Hunlarla, Çinliler arasında bir barış anlaşması yapıldı. Anlaşmaya göre Hun hükümdarı (şanyü) bir Çinli prenses ile evlenecekti. Han İmparatorluğu belirli bir miktar ipek, şarap ve yiyeceği ihtiva eden hediyeler toplamını her yıl birkaç defa Hunlara yollayacaktı. Çinliler nezdinde Hunlarla Hanlar eşit ve kardeş devlet gibi görülmek istense de uluslararası ilişkilerde Hunların üstünlüğü başlamıştı. Vergi ve hediye karşılığında artık Hunlar, Çin topraklarını istila etmeyeceklerdi. Bu yılda prenses Liou Ching Hunlara gelin olarak gitti. Neticede tarihte ilk defa Ho-ch'in (akrabalık yoluyla barış) anlaşması imzalandı.

MÖ 192 yılında İmparator Huei tahta çıkınca Mo-tu ile evlenmesi için yine bir Çinli prensesi gönderdi. Bu imparatorun hükümdarlığı esnasında esas güç annesi Lü'nün elindeydi. Mo-tu, bu sefer ona bir mektup yazarak dedi ki:

"Ben sazlıklar arasında doğup sığır ve at topraklarının vahşi bozkırlarında büyütülmüş yalnız bir dul hükümdarım. Çin'e seyahat etmek özlemiyle çok defa sınır bölgesine gelmişimdir. Zat-ı şahaneleri de yalnız bir yaşam süren dul bir hükümdardır. İkimiz de zevklerden mahrum bir yaşam sürmekte olup kendimizi eğlendirme imkânımız yoktur. Ümidim ikimizin birbirimizde olanları, olmayan eksikliklerimiz için değiş tokuş etmemizdir."

Bu mektupta Mo-tu, Çin üzerinde tamamen hâkim olmak için genç prenses yerine yaşlı imparatoriçe ile evlenmeyi tercih ediyordu. Çünkü yukarıda da vurgulandığı gibi aşırı kalabalık ve büyük ayrıca nemli sıcak iklime sahip Çin'in kolayca fethedilmesi ve idare edilmesi Hunlar açısından çok zordu.

İmparatoriçe Lü de bu mektuba şöyle cevap verdi:

"Yaşım ilerlemiş ve gücüm zayıflamaktadır. Saçlarım ve dişlerim dökülmekte, düzgün ve dengeli bir şekilde dahi yürüyememekteyim. Şanyü (Mo-tu) herhâlde çok abartılmış haberler duymuş olmalı. Ben kendisini bu kadar alçaltmasına layık değilim. Ancak, ülkem hiçbir yanlış yapmadı ve ümidim kendisinin ülkeme zarar vermeden sakınmasıdır."

Bunun üzerine isteklerinden vazgeçen Mo-tu, İmparatoriçeye teşekkürlerini sunmak için bir elçi yolladı. Eski Ho-ch'in anlaşmasının devam ettiği bildirildi.

Aşağı yukarı on beş yıl sonra MÖ 176 yılında Mo-tu, İmparator Wen'a cüretkârlığını daha da artırdığı hissedilen bir mektup yolladı. Bu mektupta Mo-tu kendisini Gök-Tanrı tarafından kurulan Hunların imparatorluğunun Büyük Şanyüsü olarak göstermekteydi. Devamla mektupta:

"Gök'ün yardımı, savaşan erlerimizin mükemmelliği ve atlarımızın gücüyle, aşiretin her üyesini keserek veya itaate zorlayarak, Yüe-chih'yı silip süpürmeyi başardık. Üstelik Lou-lan, Wu-sun ve Hu-chie kabileleriyle, civardaki yirmi altı devleti de fethettik, böylece hepsi Hunların halkının bir parçası oldu. Yay çekerek yaşayan tüm halklar artık tek ailede birleşti ve tüm kuzey bölgesi barış içinde. Böylece ben şimdi silahlarımı bırakıp, askerlerimi dinlendirmek ve atlarımı *otlaklara çıkarmak istiyorum. Bu yakın geçmişte olan olayı unutup eski anlaşmamızı tekrar yürürlüğe koymak arzusundayım."* Mektuptan anlaşıldığına göre Yüe-chih'lar ve diğer Orta Asya boylarını itaat altına aldıktan sonra Mo-tu kendini daha da güçlenmiş hissediyordu. Yani o zamanın dünyasında Çin sınırlarının dışının tek hâkimi o idi. Onun istekleri Çin sarayında uzun süre enine boyuna tartışıldı. İmparator Wen, eski anlaşmayı tekrar kabul etmek zorunda kaldı.

Neticede Orta Asya'nın en büyük imparatorluğu hâline gelen Asya Hun İmparatorluğu'nun bu durumu MÖ 174 yılında Mo-tu'nun ölümünden sonra oğlu Chi-yü (Lao-shang) (MÖ 174-160) zamanında da devam etmiştir. Mo-tu'nun MÖ 174 yılında ölümü üzerine oğlu Lao-shang Şanyü Hun İmparatorluğu tahtına geçti. Diğer adının Chi-yü olduğu ifade edilmektedir. Lao-shang *(yaşlı ve üstün)* babasının Çin'e karşı hâkimane politikasını aynen devam ettirdi. MÖ 166 yılında yüzkırk bin kişilik ordusuyla Kansu'daki An-ting'i ele geçirdi.

Çinliler Hun saldırısına karşı Ch'o adlı generallerini, kendi taraflarına geçen bazı Hun kabilelerini silahlandırarak onların üzerine yürütmek istediler. Ancak, başarılı olamadıkları gibi Hunların karşı hücumu sayesinde Çin'deki Han hanedanının imparatorunun sarayı, birçok şehir ve kaleler yıkıldı. Neticede Çinliler eskiden olduğu gibi barış teklif etmek zorunda kaldılar. Hunlara ödedikleri vergiler artırıldı. Çin İmparatoru barışı ihlal eden tebaasının cezasının idam olduğunu ilan ediyor, anlaşma gereğince Hunların Çin'e iltica etmelerini engelliyordu.

3.13 Devam Eden Hun Akınları

Chi-yü'nün de oğlu Chün-ch'en (MÖ 160-126)'ın saltanatının ilk yirmi yılında Hun üstünlüğü sürüyordu. Ancak, onun ve diğer devlet adamlarının

başarısız idaresi ülkedeki huzuru sarsmaya başladı. MÖ 160 yılında onun ölümü üzerine oğlu Chün-ch'en hükümdar oldu. O da Çin'e karşı aynı politikayı devam ettirdi. MÖ 158 yılında Cün-ch'en Şanyü otuz bin kişilik bir süvari birliğini Shang kumandanlığını işgal etmesi için gönderdi. Bundan başka 30 bin kişilik bir Hun ordusu da Yün-chung'a saldırmıştı. Dağların yükseklerindeki işaret ateşleri başkent Ch'ang-an'a kadar ulaşmıştı. Eskiden Çin'de, düşman kuvvetleri yaklaştığında işaret ateşleri yakılırdı. Çok düşman gelmesi çok ateş yakılması demekti. Çok ateş yakılması ve bunların başkente ulaşması Hunların arka arkaya büyük ordularla seferler düzenlediğinin belirtisidir. Bu seferler neticesinde tahta geçen her şanyünün Çin'e akınlar yapmak suretiyle eski hâkimane politikayı sürdürmek niyetinde olduğunu gösteriyordu.

Uzun süren akınlar, Çin'deki Han hanedanı imparatoru Wen'ı, Ho-ch'in anlaşmasını değiştirmeye sevk etti. Her iki ülke arasındaki sınırlarda bulunan pazarlarda Hunlarla ticaret yapılmasına izin verdi. Diğer taraftan bir prensesi Hun hükümdarı ile evlenmesi için onlara yollamış; Hunlara yıllık verilen verginin miktarını bin altına çıkarmıştı.

3.14 Sınır Pazarlarının Açılması ve Değişen Stratejiler

Bu tür gelişmeler arasında sınır pazarlarının açılmasının çok stratejik önemi vardır. MÖ 169 yılında ünlü devlet adamı Chia İ'nin sınır pazarları hakkında bir raporu vardır:

"Hunların çok acil ihtiyaçları olan sınır pazarlarıdır (Kuan-shih) ve bunları bizden alabilmek için zor kullanmaya dahi başvurarak uğraştılar. Zat-ı şahanelerinin Hunlarla barış yapmak için onlara zengin ve gösterişli hediyelerle elçiler yollamalarını ve bu imkânı kullanarak-aslında kaygıyla aldığımız karar olan- büyük ölçekli sınır pazarları kurma isteklerinin lütfedileceği kararımızın onlara bildirilmesini sağlamanızı ısrarla arz ederim. Elçilerimiz döndükten sonra stratejik önemi olan bölgelerde derhâl çok sayıda (pazarlar) açmalıyız. Her bir pazar yerinde bizim kendi savunmamız için yeterli olacak askeri güç bulundurmalıyız. Her bir büyük sınır pazarında çiğ et, şarap, pişmiş pirinç ve lezzetli ızgaralar satan dükkânlar açılmalıdır. Bütün dükkânlar yüz ile iki yüz kişiye hizmet edecek büyüklükte olmalıdır. Bu şekilde Çin Seddi'nin dibindeki pazarlarımız Hun ile kaynayacaktır. Üstelik eğer kralları ve generalleri Hunları kuzeye dönmek için zorlarsa, ister istemez dönüp krallarına saldıracaklardır. Hunlar bizim pirincimiz, güveçlerimiz kebaplarımız ve şarabımıza ısrarlı bir tutku geliştirince, bu onların öldürücü zayıflıkları olacaktır."

Hunlar ekonomik açıdan rahatlayıp sınır pazarlarından aldıkları Çin ürünlerine alıştıktan sonra kendi özelliklerini kaybetmeye başlayacaklardır.

İmparator Ching'in hükümdarlığı esnasında ve İmparator Wu'nun saltanatının ilk yıllarında (MÖ 156-135), Hunlar eskisi kadar Çin topraklarına büyük akınlar yapmadılar. Buna rağmen Han hanedanı yıllık vergiyi hiçbir zaman kesmedi. Ancak, bu eski Ho-ch'in barış anlaşması uyarınca Hunlara ödene gelen vergi-hediyeler, Han İmparatorluğu'nun bütçesine çok ağır gelmeye başlamıştı. Diğer taraftan sınır pazarlarında Hunlara çok iyi davranılıyordu. Neticede kurulan yakın ilişkiler Hunlarla Çinlilerin yakınlaşmasına yol açtı. Ticaret daha da genişletildi. Hunların ileri gelenlerini etkilemek için gönderilen hediyeler fazlalaştırıldı.

MÖ 156 tarihinde Han hanedanı imparatorunun ölmesi üzerine ortaya çıkan karışıklıklardan yeteri kadar faydalanılamadı. Bu durum Hun siyaseti açısından önemli bir kayıp olarak gözükmektedir. Tahta geçen Çin imparatoru Hun hükümdarının bu hareketini memnuniyetle karşılayarak bir prenses gönderdi. Onun bu tavrı devlet adamları arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Bazı kumadanlar, Şanyü'ye danışmadan Çin'e akınlara başlamışlardı. Bazı boylar ise Çin'e ilticaya kalkıştılar.

MÖ 198-135 arasında Çinlilerle Hunlar arasında ondan fazla Ho-ch'in anlaşması (evlilik sonucu olarak akrabalık yolu ile barış) imzalanmış, Hunlar sürekli tavizler koparmayı başarmışlardı. Buna rağmen Çin'e karşı Hun akınları sürüyordu. Mesela, MÖ 144'te Hunlar Shang garnizon kumandanlığının içlerine kadar ilerlemişler, hatta imparatorluk ahırlarından at almışlardı. MÖ 142'de Yen-men istila edilmiş, kendileriyle çarpışan kumandan Feng Ching öldürülmüştü.

3.15 Batı Penceresi Çin'e Açılıyor

Bu arada Çinliler, bir elçileri sayesinde Batı Türkistan'ın diğer halkları (Yüe-chih'lar, Wu-sun'lar) ile temasa geçmişler ve Hunlara karşı ittifak yapmışlardı. Çin'e karşı askerî üstünlüklerini MÖ 119 yılında bir savaşta kaybeden Hunların mücadelesi durmadı. MÖ 56 yılına kadar bağımsızlıklarını korudular. Dışarıda Çinlilere karşı savaştıkları gibi ülke içinde onları müttefikleri Wu-huan'lar, Hsien-pi'ler, Ting-ling'ler, Wu-sun'larla mücadele ediyorlardı. Çinli memurların, casusların ve diplomatların Hun arazisinde serbestçe gezmeleri, Türk boyları ve diğer tabii kavimler arasında yıkıcı propaganda yapması dengeleri değiştiriyordu.

Bu gelişmeler Çinlilere artık Hunlara karşı harekete geçme vaktinin geldiği izlenimini veriyordu. MÖ 135'te yerel çarpışmaların birinde Hunlar, ilk defa barış yapmak durumunda kaldılar. Arkasından Wu-sun'lar, Hunlardan ayrıldılar. Başka bir Hun boyu da Çin'e bağlandı. Sonuçta Çinliler artık politikalarını değiştirmeye karar vermişlerdi.

3.16 Hunlara Kurulan Tuzaklar

MÖ 134 yılı Hun ve Çin ilişkilerinin dönüm noktasıdır. Söz konusu tarihte Ma-i'li bir tüccar (Nie Wang-i), Çin imparatoruna Hun kuvvetlerini Ma-i'de bir tuzağa çekmeyi teklif etti. Uzun tartışmalardan sonra teklif İmparator Wu tarafından kabul edildi. Bir sonraki yıl Nie, Hunlara gitti ve Şanyü'ye *"Ben Ma-i şehrinin askerî valisini ve idarecisini öldürebilirim. Sonra şehri sana teslim ederim. Sen de oradaki bütün zenginlikleri ve malları ele geçirirsin"* dedi. Onun sözlerine inanan Şanyü, onun düşüncesine göre hareket etmeye karar verdi. Sonra Nie idamını bekleyen bir kişiyi öldürerek Şanyü'nün elçisine göstermek için şehrin dışına asıp, ona *"Ma-i'nin yerel yöneticisi artık öldü lütfen çabuk hareket edin"* dedi. Duruma aldanan Şanyü, yüz bin süvariyle Çin'e giden geçide girdi. Bu arada Han güçleri üç yüz bin kişilik güç hâlinde etraftaki vadilerde bekliyordu. Ne var ki, Ma-i'ye yüz kala (yaklaşık elli km.) Şanyü kendisine kurulan tuzağın farkına vardı ve geri çekildi. Bu olay yetmiş yıldan fazla süren Çin ilişkilerinde Hun üstünlüğüne son veriyordu. Çünkü Çinliler savunma politikasından vazgeçerek saldırı planları yapmaya başlamışlardı.

MÖ 130'da Hunlar on bin kişilik bir ordularını Yen-men bölgesine akına gönderdiler. Buna rağmen, MÖ 129 yılına kadar büyük çapta bir savaş patlak vermedi. O yılın sonbaharında İmparator Wu, dört generali onar bin kişilik ordularla (Wei Ching, Kung-sun Ho, Kung-sun Ao ve Li Kuang) sınır pazarlarında Hunlara sürpriz saldırı yapmaları için yolladı. Savaşlardan hiçbir netice çıkmamasına rağmen sınır pazarlarının seçilmesi ilginçti. Çünkü çok sayıda Hun pazarlara alışveriş için geliyordu.

3.17 Hunlar Artık Yeniliyorlar

İlk Çin galibiyeti MÖ 127 yılında gerçekleşmiştir. Bu yılda General Wei Ching ordusuyla Yün-chung'dan Lung-hsi'ye doğru sınırdan geçti. Ordos'taki toprakları aldıktan sonra Wu-yüan ve Shou-fang garnizonlarını kurup, bölgeyi iskân etmek için yüz bin Çinliyi yolladı. Bu tarihten sonra Ordos tamamen Çin'e bağlandı. Böylece Hunların ekonomik rezerv kaynakları ellerinden çıkıyordu.

Hunlar MÖ 121 yılında Ho Ch'ü-ping'in idare ettiği ordudan ikinci büyük yenilgilerini aldılar. Bu general hafif süvari birliğini Lung-hsi'den batıya doğru bizzat götürdü ve Hunların sağ (batı) kanadının topraklarının içlerine girdi. Chih-lan ve Lu-hou adlı Hun kumandanlarının öldürüldüğü savaşta Çinli general beş Hun beyliğinin içinden geçerek gitmişti. Kansu

koridorunu koruyan bey Hun-ye'nin oğlu da öldürüldü. Daha sonra General Ho Ch'ü-ping, Yen-chih ve Ch'i-lien dağlarını Hunlardan aldı. Hun-ye'yi kırk bin askeriyle Çin'e teslim olmaya zorladı. Ordos'u kaybeden Hunlar, kendileri için hayati önem taşıyan bir başka bölgeyi, Kansu koridorunun devamını tarihî İpek Yolu'ndan batıya doğru uzanacak olan Etsin Gölü'ne (Ch'ing-hai) kadar olan toprakları ellerinden çıkarıyorlardı.

MÖ 119'da Wei Ch'ing ve Ho Ch'ü-ping'in her biri otuz-elli bin piyade askeri ile takip edilen ellişer bin kişilik süvari askerleriyle ayrı ayrı yollardan giderek Hun hükümdarını Gobi Çölü'nün kuzeyine sürdü. Wei Ch'ing Şanyü'yü kuzey T'ien-yen Dağları civarındaki Chao-hsin Kalesi'ne kadar takip etti. Ho Ch'ü-ping ise Lang-chü-hsü Dağı'ndan (Ho-lan ile Yin dağları arası) ve Ku-yen'de adak törenleri yaptığı Gobi Çölü (Han-hai)'ne kadar ulaştı.

3.18 Savaşın Sonucu

Bu yıldaki galibiyetten sonra Çinliler, artık Hunların teslim olmasını bekliyorlardı. Buna karşılık Hunlar eşit şartlarda bir anlaşma teklif edince elçilerine hakaret edip tutukladılar. Akabinde Hunların itaatini temin için bir elçilik heyetini Hun merkezine yolladılar. Hunlar aslında kolay boyun eğmiyordu. Bunun üzerine çinliler Çinliler Hunlara bağlı toplulukları ayaklandırıp onların üzerine saldırtma politikasına girişti.

Arka arkaya yenilgiye uğrayan Hunlar, merkezlerini Gobi Çölü'nün kuzeyine naklettiler. Kaynaklara göre iki general seksen-doksan bin Hun'u öldürmüş ya da tutsak etmişti. Ancak, aynı miktarda asker kaybına Çinliler de uğramışlardı. Çin ordularının elinde seferden önce yüz kırk bin at var iken dönüşünde at miktarı otuz bine inmişti. At sayısının azlığı yüzünden Çinliler, bir daha uzun bir süre çölün içine ve kuzeyine sefere çıkamamışlardır.

MÖ 121 ve 119 yıllarında yapılan iki büyük savaş sonucunda Hunlar, Ch'i-lien ve Yen-shih dağlarındaki çok değerli olduklarını düşündükleri otlaklarını kaybettiler. Bu durum bir şarkılarına yansıdı: "Ch'i-lien dağlarımızı kaybettikten beri, hayvanlarımız artık çoğalmıyor. Yen-chih dağlarımızı kaybettikten beri kadınlarımız yanaklarını neşelendirecek allık bulamıyor."

Bir başka değişiklik ise Kansu koridorundan batıya Lobnor'a kadar uzanan toprakların kaybıydı. Han İmparatorluğu bu bölgede stratejik Chiou-ch'üan garnizonunu kurarak Hunları Ch'iang halklarından yani Tibetli müttefiklerinden ayırdı. Böylece Çinliler ilk defa Batı bölgelerine girmiş oluyorlardı. Artık, Hunlar bölgenin tek hâkimi değillerdi.

Diğer bir örnek Wang Mang döneminin (MS 9-23) bir görevlisine göre Han güçleri Hunlara saldırmak üzere sınırdan çıktıklarında birçok

zorlukla karşılaşıyorlardı. Bu problemlerden bir tanesi yiyecek sağlamaktı. Bir askerin üç yüz günlük yürüyüş için on sekiz çuval kuru pirince ihtiyacı vardı. Pirincin öküzler tarafından taşınması gerekiyordu. Ancak, öküzün yemi için yirmi çuval buğday eklemek gerekiyordu. Zaten yüz gün içinde bir öküz ölüyordu. Kalan pirinci askerin taşıması ise çok zordu. Sonbahar ve kış mevsimleri son derece soğuktu. Bahar ve yaz dönemleri ise çok rüzgârlıydı. Askerler hiçbir zaman bu kuzey seferlerinde yeterli miktarda yakacak taşımıyorlardı. Dolayısıyla Hunlara karşı Çin seferi yüz günden fazla sürememişti.

3.19 Batı Türkistan İçin Güç Mücadelesi

MÖ 115'ten 60 yılına kadar yaklaşık yarım yüzyıl Hunlarla, Çinliler batı bölgeleri için mücadele ettiler. Han hanedanı batı bölgelerinin Hunlara çok önemli zenginlik sağladığının farkında idi.

İmparator Wu (MÖ 140-87) saltanatının ilk yıllarında Büyük Yüe-chih ile Hunlara karşı saldırmak için ittifak yapmak maksadıyla Ch'ang Ch'ien'i Büyük Yüe-chih'yı bulmak için yolladı. Yüe-chih'lar, Kansu ve kuzeybatısında yaşayan bir kavimdi. Yukarıda bahsedildiği gibi Mo-tu tarafından yenilince batıya Fergana'ya, sonra Afganistan'a doğru ilerleyip Kuşan Devleti'ni kurdular. Kendilerine müttefik arayan Çinliler, hâlâ onlara ulaşmayı ümit ediyorlardı. Ch'ang Ch'ien ilk görevinde başarısız olmuştu. Buna rağmen Hunlar arasında geçirdiği 10 yıllık hapis hayatı ve Baktriya'ya kadar yaptığı seyahat ona çok şey kazandırdı. Çinliler onun sayesinde ilk defa gerçek anlamda "Batı Bölgelerini" yani Batı Türkistan sahasının halklarını tanıma fırsatı buluyorlardı.

İlk defa MÖ 138 yılında Hunlara karşı Han imparatoru tarafından ittifak yapmak maksadıyla Afganistan taraflarında bulunan Yüe-chih'lara gönderilen Chang Ch'ien gerçek anlamda Batı dünyasının kapılarını Çin'e açan kişidir. Önce Hunlara esir düşen Ch'ang Ch'ien, burada on yıl kalıp bir Hun kızı ile evlenmiş; daha sonra bir fırsatını bularak kaçmış ve Yüe-chih'ları bulmuştur. Yüe-chih'lar, Çin ile ittifaka yanaşmayınca geri dönerken Hunlar tarafından esir edilmiştir.

Onun getirdiği bilgilerde askerî açıdan çok değerli bilgiler vardı. MÖ 123 yılında Chang Ch'ien, Wei Ch'ing'in ordusuna rehberlik etmiş ve bu esnada Hunların Sağ Bilge Kralı'na karşı oldukça stratejik ve başarılı savaş yapılmıştır. Neticede Han imparatoru onun getirdiği bilgileri verimli bir şekilde kullanmaya girişmiştir.

3.20 Hunlara Karşı İttifak Arayışları

Han imparatoru Wu, Hunlara karşı müttefik aramaktan vazgeçmemişti. MÖ 115 yılında Chang Ch'ien, Batı Bölgelerine ikinci defa gönderildi. Fergana (Ta-yüan), Sogdiana (Kang-chü) ve Wu-sun gibi devletlerle ilk ilişkileri kurmakta başarılı oldu. Genelde Batı Bölgelerine karşı altın ve ipek hediyeler kullanılıyordu. Bazen de evlilik önemli bir pazarlık konusuydu. MÖ Mo-tu'ya karşı Wu-sun Kralı K'un-mo ile pazarlık yapılmış ve bir Çinli prenses verilmek suretiyle ittifak kurulmuştu. Hunlar da bir prenses gönderince K'un-mo, Çinli prensesi Sağ Gelin, Hun prensesini Sol Gelin yaptı. Hunlarda sol taraf daha üstündü. Wu-sun'lar için de durum aynıydı.

Hun ve Han arasındaki Batı Bölgeleri üzerindeki hâkimiyet mücadelesi yeni bir siyasi çehre de kazanmıştır. Nitekim MÖ 108 yılında General Chao Po-nu, Lou-lan'ı yendi. Lou-lan Çin'e teslim olunca, bunu duyan Hunlar Lou-lan'a hücum ettiler. Lou-lan kralı bir oğlunu Çin'e bir başka oğlunu Hunlara rehin olarak göndermek zorunda kaldı.

3.21 Hun Hâkimiyet Alanı Çinlilerin Eline Geçiyor

MÖ 108 yılından birkaç on yıl sonra Lou-lan (Lobnor) kralı öldü. Hunlar onun öldüğünü duyar duymaz kendilerinde rehin bulunan prensi derhâl Lou-lan'a götürerek tahta çıkardılar. Böylece kendi taraftarı bir hükümdarı tahta oturtan Hunların hâkimiyet alanlarında eski güçlerini kaybetmelerine rağmen yine de bazı kazanımlar elde ettiklerini görüyoruz. Neticede Hunlar uluslararası politikada hâlâ başarılı işler yapıyorlar, eskiden hâkim oldukları alanlarda etkili işler yapabildiklerini ortaya koyuyorlardı.

Kuca (Ch'ü-shih)'da Hunların önemli bir askerî üsleri bulunuyordu. Bu üs vasıtasıyla diğer batı bölgelerini idare ediyorlardı. Fergana ve Wu-sun gibi bölgelere gitmek için Çinliler buradan geçmekteydi. Çinli General Chao Po-nu, Lou-lan'ı işgal ettikten sonra Kuca üzerine yürüdü. Bu devlet Han İmparatorluğu'nun denetimine geçince daha batıdaki Fergana ve Wu-sun'lar da Çin'in askerî etkisini hissetmeye başladı. MÖ 105 yılında Çin'in Wu-sun'larla evlilik ittifakı kurmasında söz konusu Kuca (Ch'ü-shih) yolunun etkisi olmuştur. Aradan geçen asırlarda İpek Yolu'nun en önemli güzergâhlarından biri buradan geçecektir.

Bundan sonraki yüzyılda Hunlar, Kuca (Ch'ü-shih)'yı tekrar bağlamak için defalarca savaştılar. MÖ 60 yılından sonra Hunlar nihayet Ch'ü-shih'nın üzerindeki denetimlerini tamamen kaybettiler. Ancak, birkaç bölge üzerinde bazı zamanlarda etkilerini sürdürdüler. MS 123 yılında dahi Hunlar burasını ekonomik ve askerî üs olarak kullanıyorlardı.

MÖ 101 yılında Fergana, Çinli General Li Kuang-li tarafından işgal edilmişti. Hunlar bunu engelleyemediler. Çünkü asker sayıları yetersizdi. Fergana'nın kan terleyen atlarından elde etmek ve batıdaki halklara Han gücünü göstermek Çinlilerin hedefiydi. Kan terleyen ya da diğer adıyla "Cennet Atları" (Gök Atları) adıyla meşhur olan Fergana atları, tarih boyunca Çinliler tarafından ilgi görmüş ve kaynaklarında övgüyle bahsedilmiştir. Kan terlemesinin sebebi atları sinek ısırması sebebiyle terle birlikte vücutlarından kan çıktığının görülmesinden kaynaklanmaktadır. Ch'ang-an'dan 12.550 li (6275 km) uzaklıkta olduğu bildirilen Fergana, Çin için önemli bir üs olabilirdi. Çin kaynaklarındaki ifadeye göre Ta-yüan (Fergana)'in ele geçirilmesinden sonra Batı Bölgelerinin bütün halkları şaşırıp korktular ve çoğu Han hanedanına haraç vermek için elçiler yolladı. Fergana bölgesi sahip olduğu zenginliklerle çok farklı özellikler taşıyordu. Aradan geçen yüzyıllarda Orta Asya tarihindeki önemini hep sürdürecektir.

3.22 Hunların Batı Bölgelerinde Kontrolü Kaybetmesinin Sonuçları (Ekonomik Kayıplar)

Hunların Batı Bölgelerinin savaş meydanlarında sürekli yenilmeleri, zamanla Han İmparatorluğu'nun bölgede hâkimiyetinin artmasına yol açtı. Netice MÖ 60 yılında Batı Bölgeleri Koruyucu Valiliği (Hsi-yü Tu-hu) makamı kuruldu. Daha önce MÖ 60 yılında Je-chu kralı Hsien-hsien-tien'in Çin'e teslim olduğundan bahsedilmişti. Onun teslim olmasıyla Hunların Tung-pu tu-vei makamının işlevi ortadan kalktı. Yani onun yerini söylediğimiz Çinlilerin makamı devralmıştır. Çinli General Cheng Chi, Je-chu kralını teslim aldıktan sonra hemen ilk koruyucu general olarak tayin edildi. Bu Tu-hu makamı askerî karargâh olmakla birlikte bütün bölgeyi Çin kontrolünde tutmak gibi bir göreve daha sahipti. Hunların Tung-pu Tu-wei makamı aslında bir tür valilik gibi algılanmalıdır. Karaşar (Yen-ch'i) civarında olduğu tahmin edilmektedir. Çinlilerin genel valilik makamı da bu merkezden 3500 li (yaklaşık 1750 km) uzaklıkta bulunuyordu.

Batı Bölgelerinin kaybedilmesi sonucu Hunlar büyük ekonomik kayıplara da uğradılar. Buna karşı Çinliler ele geçirdikleri topraklarda tarım kolonileri (tun-t'ien) kuruyorlardı. Her bir tun-t'ien'de beş yüz asker-çiftçi vardı. Yerleşmelerinin amacı Çin askeri ve memurları için yeterli derecede yiyecek üretmekti. Kuca (Ch'ü-shih) stratejik rol oynuyordu. Daha önce Hunların pirinç ambarı olan bölge Hun-Han mücadelesinin odak noktasıydı.

İmparator Chao döneminde (MÖ 86-74) Hunlar Kuca'da tam bir hâkimiyete sahip idiler. MÖ 67'den sonra Hanlar burayı ele geçirdiler. Aynı tarihten sonra bölgeye Hun saldırıları başladı. MÖ 64'te Çinliler

bölgeyi boşaltmak zorunda kaldı. Ancak, Çinliler bölgede yaşayan halkı Kurla (Ch'ü-li)'ya göç ettirdiler. Böylece toprağı işleyenlerden yoksun kalan Hunlar, MÖ 48'de hükümdarları Hou-han-ye, Çin'e bağlanınca Kuca tamamen yeniden Çinlilerin kontrolüne geçti. Tun-t'ien (tarım garnizonları) sistemi yeniden kuruldu. Bölgeye Wu-chi valisi olarak yeni bir ad verildi.

Kuca'dan ekonomik (tarım ürünleri) açıdan faydalanıyorlar; Hunlar, demir silahlar başta olmak üzere kendilerine savaş malzemesi sağlıyorlardı. Ayrıca insan gücü elde ediyorlar ve vergi topluyorlardı.

3.23 Hunların İç Yapılarında da Zayıflama

Hunların zamanla güçten düşmeleri üzerine merkezi otorite zayıflayınca kendilerine bağlı olan halklar isyan etmeye başladılar. Bu kalkışmalar da Hunların ekonomisini temelinden sarstı.

MÖ 72 yılında Wu-sun'lar (aşağıda teferruatıyla anlatılacaktır), Çinlilerin de yardımıyla Hunların Sağ Lu-li kumandanının karargâhını yağma etmiş ve Hun halkından yönetici sınıf dâhil kırk bin kişiyi yakalamıştı. Ayrıca yedi yüz elli bin baş at, öküz, koyun eşek ve deve ele geçirmişti. Bundan bir yıl sonra Ting-ling'ler, Wu-sun, Wu-huan'larla ittifak kurarak Hunlara saldırdılar. Hunlar nüfuslarının % 30'nu ve hayvanlarının yarısını kaybettiler. Bu olayla birlikte Hunların kendilerine bağlı halklar üzerindeki hâkimiyetleri tamamen sona erdi.

Hun İmparatorluğu'nda doğuda Tunguz (Tung-hu) topraklarını, batıda geniş toprakları kendine bağladıktan sonra bir idare sistemi kurulmuştu. Mo-tu zamanında ikili bir sistem vardı. Şanyü'nün altında sol ve sağ bilge prensler ile sağ ve sol Lu-li prensleri vardı (beyler söz konusu). Her prensliğin içinde, prens son derece geniş özerkliğe sahipti. Kendi alt subay ve memurlarını tayin etme yetkisi vardı.

Genişleme oldukça mesela MÖ 120 civarında Hun batı yakasında (Gansu'da) Hun-ye, Hsiou-tu olarak adlandırılan Hun prensleri (yerel idareler) ortaya çıktı. Bunlar bahsedilen sistemin dışında idi. Hu-tu-er-shih zamanında (MS 18-46) Je-chu kralına Hun İmparatorluğu'nun batı değil güney kısmını idare etme yetkisi verilmişti. Demek ki zaman ve şartlara göre teşkilatta yenilikler yapılıyordu. Hou Han Shu'da sonraki devirlerde altı ek sağ ve sol krallıklardan bahsedilmektedir.

MÖ 1. asır ortalarında yönetimde çatlaklar oluştu. MÖ 88 yılında Güney Hunlarının Şanyüsü Pi kendine bağlı olan sekiz boy reisi tarafından seçilmişti. MÖ 114-60 yılları arasında Hunlarda yedi şanyü başa geçti: Wuwei (MÖ 114-105), Chan-shih-lu (MÖ 105-103), Chou-li-hu (MÖ 102-101),

Tsü-ti-hou (MÖ 101-97), Hu-lu-ku (MÖ 96-85), Hu-yen-ti (MÖ 85-69), Hsü-lü-ch'üan-ch'ü (MÖ 68-60). Görüldüğü gibi her birinin saltanat dönemleri kısa olmuştur.

Dışarıda uğranılan başarısızlıklar ülkenin içinde huzursuzlukların ortaya çıkmasına sebep oldu. Buna ilaveten taht kavgaları da Hunları bunalıma sürüklüyordu.

MÖ 57'de taht için mücadele eden beş ayrı grup vardı. Bu sırada hükümdar olan Hu-han-ye (MÖ 58-31) tahta en büyük oğlun geçmesi gerektiği kuralını koydu ve bu kural MS 2. yüzyıl ortalarına kadar devam etti.

3.24 Çin'in Üstünlüğünü Kabul Edenler ve Etmeyenler (Hunlar Arasında Bölünme)

MÖ 60'tan sonra ölen Hsü-lü-ch'üan-ch'ü'nün eşinin yardımıyla Sağ Bilge kralı Tu-ch'i-tang, Wu-yen-chü-ti adını alarak şanyü oldu. Kraliçe daha kocası ölmeden Tu-ch'i-tang'a aşıktı. Çünkü, geleneğe göre yeni bir şanyü, ölmüş bir şanyü'nün karısını şanyü eşi yapabilirdi. Leviratüs denilen bu evlilik sistemi yani üvey anne veya ölen kardeşin eşi ile evlenme bozkırda yaşayan Türkler arasında yaygın uygulanan bir gelenektir. Kraliçe de bu gelenekten faydalanmış olmalıdır. Yeni şanyü daha önceki hükümdar döneminde güçlü olan herkesi yok etti. Ancak, Sol Kanat ona düşman oldu ve kendilerine Ch'i-hou-shan'ı Hu-han-ye unvanıyla şanyü yaptılar. Savaşta Hu-han-ye'ye yenilen Wu-yen-ch'ü-ti intihar etti. Bundan sonra Hunlar MÖ 57'de beşe bölündüler. MÖ 54'te sadece Hu-han-ye ve kardeşi Chih-ch'i ayakta kalabildi. Bu yılda kardeşine yenilen Hu-han-ye, Hun başkentini terk etti ve güneye doğru ilerleyip o tarafta hüküm sürmeye başladı. Burada Hu-han-ye Çin'e bağlanmayı kabul etti; bundan sonra onlara bağlı bir idare sistemi sürdürecekti.

Öncelikle Han sarayına bağlılığını bildirecek olan Hu-han-ye, oğullarından birini Çin'deki Hanedan sarayına rehine olarak yollayacaktı. Çinliler, Hunlara hediye verecekler, karşılığında Hunlar Çin'e vergi gönderecekti. Çin, Hu-han-ye'ye askerî koruma desteği verecekti. Bunun yanında yine Han ipek ve yiyecek gibi maddelerden vermeyi kabul etmişti.

Hu-han-ye bundan sonra birkaç yıl içinde kendisine ait tüm bağlılık görevlerini yerine getirdi. MÖ 53 yılında bir oğlunu Çin'in başkentine rehine olarak gönderdi. Sonra MÖ 51 yılında Çin imparatoruna ilk defa bağlılığını bildirmiş ve vergi de götürerek, kendisi Han imparatorunun sarayını bizzat ziyaret etmiştir. Hu-han-ye'nin bu şekilde teslimiyeti Orta Asya tarihinde bilinen ilk olaydır. Hunların bir kısmının Çin'e bağlandığını gören Batı Bölgelerinin devletçikleri de Han hanedanına yaklaştılar. Onlar da bağlılıklarını Çin imparatoruna bildirdiler.

3.25 Hediyelerin Hun Ülkesine Yağması (Hun-Han Baharı)

Han imparatoruna bağlanan Hu-han-ye, âdeta hediyelere boğuldu. Daha Ch'ang-an'da iken yirmi sandık altın, iki yüz bin bakır madeni para, yetmiş yedi takım kıyafet ve altı bin sandık ham ipek verdi. En önemlisi Hunlara yiyecek de temin edilmişti. Hu-han-ye'nin İç Moğolistan'daki merkezine dönüşünden sonra Hunlara kırk üç bin çuval kuru pirinç yollandı. MÖ 48'de yine Hunların talebi üzerine iki sınır eyaletinden yirmi bin çuval tahıl gönderildi.

MÖ 51 yılından başlayarak MÖ 1 yılına kadar tam elli yıl Hanlar, kendileriyle yakınlaşan Hunlara maddi açıdan yardım etmişlerdir. Bunun yanında Han hanedanı askeri destek de veriyordu. MÖ 51 yılında Hu-han-ye geri dönerken on altı bin Çin askeri refakat etmişti.

Askerler Hu-han-ye ile birlikte kalıp ona karşı gelen muhaliflerle savaşacaklardı. Bu birliğin bir başka görevi Çin'in vassallığını kabul etmiş olan Hu-han-ye'yi kontrol altında tutmak da olabilirdi.

Hu-han-ye'nin Çin'den aldığı askerî ve ekonomik yardımla güçlendiğini gören rakibi ve Kuzey Moğolistan'ın hâkimi Chih-ch'i bu bölgede mücadele etmenin imkânsızlığını anladı ve batıya İli Irmağı vadisinde oturan Wu-sun'ların yakınına göç etti.

MÖ 44-43 yıllarında Hu-han-ye idaresindeki Hunlar, Han İmparatorluğu'yla bir anlaşma imzaladılar. *"Bu anlaşmanın imzalandığı günden itibaren Han ve Hunlar bir aile olarak birleşeceklerdir. İki taraf şu andan itibaren tüm gelecek nesiller boyunca birbirlerini aldatmayacak veya saldırmayacaktır. Bir yağma yapıldığında iki tarafın hükümetleri birbirini haberdar etmeli ve ceza ile tazminat ödemelidir."* Han generali Ch'en Tang'ın, Çin'e bağlanmayarak Kang-chü'ye göç edip orada ayrı bir devlet kuran Chih-ch'i Şanyü'yü yenmesi bu anlaşma sonucu olmalıdır. Rakibi ortadan kalkınca rahatlayan Hu-han-ye, MÖ 33 yılında Han imparatorunu bir kez daha ziyaret etti. Bu ziyaretten önce bir Çinli prensesle evlenmek istemiş; ancak Han Devleti nezdinde seviyesi düşük gösterilmek için kendisine Wang Ch'iang adında saray nedimesi gönderilmiştir. Aslında bu kız Çin tarihinin ünlü güzellerinden biridir.

Hu-han-ye'nin bu evliliği Çin'e siyasi açıdan verimli olmuştur. Çünkü Wang Ch'iang oğullarından Lu-li sağ kral (prens) olmuştu. Damadı Hsü-putang ise şanyü sarayında önemli bir göreve gelmişti ve Çin'deki Han hanedanı taraftarı bir siyaset izliyordu. Dolayısıyla MÖ 33 ile MS 11 arasında Çin-Hun ilişkileri hiçbir zaman olmadığı kadar dostça gerçekleşmiştir.

Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen çinilerin üzerlerindeki bazı yazılar da bunu desteklemektedir. Üzerlerinde şanyü ile barış ya

da Gök (Tanrı), Şanyü'nün itaatini sağlar gibi yazılar vardır. Sorumluluklarını üstlenmelidir. Bir taraf düşman tarafından istilaya uğrayınca, diğer taraf yardım etmek için kurtarıcı askerler yollamalıdır. Eğer, Han veya Hun bu anlaşmayı ihlal etmeye cüret ederse Gök onlara bela yağdıracaktır. Han ve Hun'un gelecek ahfadı tüm gelecek nesiller boyunca bu anlaşmaya hürmet etmelidir. Bu anlaşma ancak, MS 9 yılına kadar sürdü.

3.26 Chih-ch'i'nin Çaresiz Direnişi

MÖ 56 yılında tahta çıkan Hu-han-ye, ülkesi için tek kurtuluş çaresinin Çin'deki Han hanedanına bağlanmak olduğu düşüncesini taşıdığını devlet meclisinde söyleyince büyük bir tartışma çıktı. Bağımsızlık taraftarları davalarını kaybedince hükümdarın kardeşi Chih-ch'i liderliğinde Batı Türkistan'a göç ettiler. Burada yerleşerek ayrı bir devlet kurdularsa da MÖ 36'da üzerlerine gönderilen kalabalık Çin ordusuna kahramanca direndiler. Fakat, neticede mağlup olarak yok edildiler. Chih-ch'i ve ordusu tarihte Türklerin yaptığı ilk savunma savaşını gerçekleştirmişler; bin beş yüz kişi Güney Kazakistan'daki kalede göğüs göğüse çarpışarak yetmiş bin kişilik ordunun karşısında can vermişlerdi.

3.27 Eski Gücüne Kavuşma Denemesi

Doğuda kalanlar ise Hu-han-ye liderliğinde Çin'in siyasi üstünlüğünü tanıyarak varlıklarını sürdürüyorlardı. MÖ 8 yılında Hun tahtına geçen Wu-chu-liou devrinde Çin'e olan siyasi bağımlılık sona erdi. Devlet eski gücüne kavuşma yönünde önemli adımlar attı. Kuzey Çin'i yerle bir eden akınlar düzenledi. Onun MS 13'te ölümü üzerine geçen kardeşi ve diğer hükümdarlar devrinde de güçlü durum devam etti.

Hu-tu-er-shih'nın hükümdarlığı esnasında daha da kuvvetlenip (MS 18-46) Çin'deki Han hanedanın iç problemleriyle meşgul olmasını fırsat bilen Hunlar, Batı Bölgelerinin ve Doğu'daki eski vassallarını (Wu-huan'ları) tekrar itaat altına almayı başardılar.

3.27.1 Hunların Toparlanma Denemeleri

Hatta, Çinliler kendilerine vergi ödenmesini öngören eski anlaşmayı yenilemek istediklerinde Hu-tu-er-shih, anlaşmayı değiştirmenin vaktinin geldiğini söyledi. Yani Hunlar güçlenmişlerdi. Üstelik Han imparatorunun Hunlara itaat etmesi gerektiğinde ısrar etti. İmparator Kuang-wu'nun saltanatının (MS 25-57) ilk yıllarında şanyü bu konuda ısrarını sürdürdü. Bu şanyü kendini en şerefli gördüğü atası Mo-tu'ya benzetiyor ve o devrin anlaşmalarını Çin'e kabul ettirmek istiyordu.

Onun bu hâkimane tutumunu İmparator Kuang-wu alçak gönüllü bir dil ve büyük paralarla yatıştırmaya çalıştı. Diğer taraftan Hunlar kendilerine iltica eden Peng Ch'ung ve Lu Fang gibi birçok güçlü Çin generallerinden destek bulmuştu. Yine de yirmi yıl boyunca Hunlar zaman zaman Çin'in kuzey eyaletlerini yağmaladı.

MS 46 yılında Hun ülkesinde büyük bir kıtlık çıkınca devlet yeniden zayıflamaya yüz tuttu. Hun hükümdarı ekonomik destek için Çinlilerle anlaşmak zorunda kaldı. Wu-sun'larla Çinliler ortak harekât yapınca ülke karışıklığa sürüklendi. Neticede Büyük Hun İmparatorluğu MS 48 yılında kuzey ve güney olmak üzere resmen ikiye ayrılacaktır.

Bütün bunlara rağmen Hu-tu-er-shih'nın yerel idareciler üzerinde tam kontrolü bulunmamaktaydı. Kısa süren Wang Mang'ın Hsin hanedanı zamanında Çinliler Hunları on beş ayrı parçaya bölmek için çok uğraşmışlardı. Hunlarda hükümdar ailesinden gelen her oğula şanyü unvanını vermek için çok miktarda kıymetli mallar yollanmıştı. Buna rağmen on beş oğuldan sadece üçü Wang Mang'ın önerisini kabul etmişti. Neticede Çinliler kendileri açısından ortaya çıkan olumsuz duruma rağmen Hunların kolayca bölünebileceklerini anladılar. Hu-tu-er-shih'nın Mo-tu'nun eski politikasını yürütme sevdası da tam tutmamıştı. Hu-han-ye'nin kardeşten kardeşe veraset sistemini bozmuş yerine en büyük oğlunu müstakbel şanyü ilan etmişti. Bu durum yeğeni kendinden önceki sağ Je-chu Prensi Pi'in itirazına yol açtı. O sırada Pi'nin bölgesi Hun İmparatorluğu'nun güneyinde idi. Pi, amcasının sarayındaki yıllık toplantıya katılmayarak durumu protesto etti. Haksızlığa uğradığını düşünen otoriteye karşı bu tavır bir bakıma isyan gibi değerlendirilebilinir.

MS 46 yılında Hu-tu-er-shih öldü. Yerine oğlu Pu-nu şanyü geçti. Bunun üzerine ölen hükümdarın yeğeni Pi, eski taht veraset sistemini örnek vererek onun hükümdarlığını kabul etmedi. Çin'de yeniden hâkimiyeti ele geçiren Han hanedanına bağlandı. Askerî güçlerinin miktarı kırk-elli bin kişiyi bulan güneydeki sekiz Hun boyunun desteğine sahip olabilmişti. Söz konusu boylar iki sene sonra MS 48 yılında sekiz boyun soyluları Pi'yi kendi şanyüleri yaptılar. Onun şanyülüğünü ilanı Hunların iki devlet hâline gelmesi demekti. Bu tarihten itibaren Hunlar güney ve kuzey olmak üzere ikiye bölündüler. Coğrafi konumlarına göre Pu-nu idaresindekiler **Kuzey Hunları**, Pi'nin idaresinde olanlar ise **Güney Hunları** olarak anıldılar.

Yüzyıl ortalarında Hunlarda başlayan taht mücadelesi bu imparatorluğu temelinden sarsmıştı. Dolayısıyla içeride ve dışarıda eski gücünü kaybeden devlet uzun süre kendini toparlayamadığı gibi bir daha tek devlet hâlinde birleşme fırsatı bulamadı.

3.27.2 Güney Hunları

3.27.3 Güney Hunlarının Teslimiyeti

MS 48'de Çin'e bağlanan Güney Hun Devleti, ilk zamanlarında silik bir vaziyette idi. Çinliler daha çok Kuzey Hunları ile uğraştığı için arada kalmışlar ve Çinlilerle iş birliği yapmışlardı. Kuzeydeki devlet yıkılınca seslerini duyurmaya başladılar. Bazı güçsüz akınları Çin'e karşı düzenleseler de genelde onların baskısı altında yaşamak zorunda kaldılar. MS 303 yılına kadar varlığını bu şekilde sürdürebildiler. Bunun yanında bazı kuvvetli Hun boyları Kuzey Han, İlk Chao, Son Chao, Kuzey Liang, Hsia gibi küçük Hun devletlerini kurarak MS 439 yılına kadar varlıklarını devam ettirdiler.

Güney Hunları yıllık vergiye MS 50 yılında bağlanarak Çin'in üstünlüğünü tanımışlardı. O yıl Şanyü Pi, oğluyla vergisini Han sarayına göndererek bağlılığını bildirdi. Buna karşılık Çin imparatoru kendisine on bin parça ipek kumaş, on bin sandık ipek, yirmi beş bin çuval kuru pirinç, otuz altı bin baş sığır ve koyun verdi. Güney Hunları eskisine oranla daha sıkı bir şekilde bağlanmıştı. Her yıl vergi ödeneceği gibi aynı zamanda rehine olarak gönderilen oğulun yenisi yollanacak karşılığında eski rehine sağ salim iade edilecekti. Çinliler de Hunlara karşılığında yıllık hediye verecekti.

Kuzey Hunlarının artan baskısını daha fazlaca hisseden Güney Hunları Han hanedanına daha fazla yaklaşıyordu. Güney Hunları daha da Çin'e yakın bölgelere taşındılar. Bu arada birçok Hun boyu Çin tebaasına girip sınır eyaletlerine (İç Moğolistan, Kansu ve Shan-hsi) yerleştirildiler. MS 1. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e yerleşen Hunların sayısı iki yüz bini bulmuştu. Yeni Han hanedanı birçok Çinliyi de sınırlara doğru yerleştirince ortaya karışık bir durum çıktı. Bundan sonra Güney Hunlarının tarihi daha çok Çin tarihinin içinde gelişti.

Bu Hunların içinden Liou Yüan MS 317 yılında Çin'deki Batı Ch'in hanedanını devirip Çin tarihinin ilk yabancı hanedanını kurdu.

3.27.4 Kuzey Hunlarının Bağımsızlık Çabaları

Çin'e bağlanmayı reddeden Kuzey Hun Devleti, tamamen bağımsız idi. Ancak, ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalıyordu. Bunu bazen Çin'e karşı akınlar düzenleyerek temin etmeye çalıştı. Bu akınlar karşısında Çinliler barış istemek zorunda hissediyorlardı. Çinliler, Kuzey Hunlarını savaş meydanlarında yenemeyince doğudaki Hsien-pi'leri, Ting-ling'leri ayaklandırdı. Zor durumda kalan Kuzey Hunlarının hükümdarı savaş meydanında ölünce kabilelerin çoğu Çin'e itaat etti. Üstelik ağır bir kıtlık daha çıktı. Neticede çöken Kuzey Hun Devleti MS 93 yılında tamamen tarihe karıştı.

Güney Hunlarının, Han hanedanına teslim olması kuzeyli kardeşlerini çok zor duruma soktu. Çünkü ekonomik olarak güçlenen Güney Hunları, Kuzey Hunlarını tehdit ediyordu. P'u-nu, tekrar eski büyük imparatorluğu kurmayı başaramadı. O da Çinlilerle iyi ilişkiler kurmak istedi. Bu maksatla MS 51 yılında Kansu'daki Wu-wei'de barış görüşmeleri için hediyeler yolladılar. İmparator Kuang Wu, Güney Hunlarını küstürmemek için onların tekliflerini kabul etmedi.

Bir yıl sonra P'u-nu bir barış hareketinde daha bulundu. Kuzey Hunları çok miktarda at ve kürk getirdikleri gibi kendilerine bağlı Batı Bölgelerinden temsilcileri de yanlarında taşımışlardı. Bu arada bir asır önce Hu-han-ye'ye verilen çalgılar yıprandı gerekçesiyle Han sarayından Yü-se-kung ve Hou gibi Çin müzik aletleri talep ettiler. Bu şekilde Kuzey Hunları kendilerinin de Çin'e Hu-han-ye zamanındaki gibi bağlanmak istediklerini gösteriyorlardı. Eğer müzik aletleri yenilenirse Kuzey Hunlarının meşruiyeti de tanınmış olacaktı.

Karşılığında onun teklifleri Çin'de kabul görmedi. Han hanedanı zaten Batı Bölgelerini kendi tabiiyetinde görüyordu. Müzik aletleri konusunu ise onların bunlara değil savaş aletlerine ihtiyacı olduğunu söyleyerek reddetti. Böylece onların bu güç gösterisini kabul etmediğini vurgulamak istiyordu. Çin'deki Han hanedanının Kuzey Hunlara karşı politikası hiçbir zaman resmen tanımamak, sadece fiilen kabul etmek üzerine kurulu idi. Çünkü, sık sık Kuzey Hun sarayına memurlar yolluyordu.

Kuzey Hunları, Han hanedanından istediği cevabı alamayınca yönünü batı bölgelerine çevirdi. Zaten İmparator Kuang-wu saltanatı (25-57 yılları arası) boyunca Çin'in iç işleri ile uğraşmak durumunda kalmıştı. Uzak Batı ile uğraşacak gücü bulunmuyordu. Üstelik, onların Çin ile iyi ilişki tekliflerini dahi reddetmişti. Dolayısıyla Kuzey Hunlarına geniş bir alan kalıyordu.

İmparator Kuang-wu'nun saltanatının sonundan yaklaşık 73 yılına kadar Batı Bölgelerinde çok sayıda devlet ortaya çıkıp güçlendi. Bu dönemde ön plana çıkan ilk önemli devlet Yarkend (Sha-ch'a, Doğu Türkistan'ın güneyinde bulunmaktadır) idi. Hsien adlı Yarkend kralı (MS 33-61) çok hırslı bir karaktere sahipti. Han hanedanı iç işleriyle, Kuzey Hunları kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklarla meşgul olurken Yarkend kralı bütün Batı Bölgelerini ele geçirmeye teşebbüs etti. MS 45 yılında aralarında Ch'ü-shih, Shan-shan (Lobnor), Karaşar (Yen-ch'i)'ın da bulunduğu on sekiz batı bölge devletçiği Çin sarayına hediyeler ve rehineler yollayarak Yarkend'e karşı koruma istediler. Eğer Han hanedanı yardım etmezse Hunlardan yardım isteyeceklerini söylediler. Neticede bu bölgeler Hunların himayesine girdi. Söz konusu gelişme bölgenin tekrar Hunların hükümranlık alanına girmesine yardım etmiştir.

MS 60'lı yıllarda Yarkend krallığının gücü zayıflayınca Doğu Türkistan sahasında konuşlanan Hoten, Kuca ve Lobnor (Shan-shan) gibi devletçikler güçlenerek birbirleri üzerinde üstünlük mücadelesinde bulundular. Kuzey Hunlarının bölgeye gelmesi ile bu durum değişti ve onlarla karşı karşıya kaldılar. Çünkü, Hunlar hepsinin kendilerine bağlanmasını istiyordu. Hoten kralı, Yarkend kralını yenip güçlendiği sırada karşısında beş Hun generali ve on beş batı devletinin otuz bin askerinden oluşan bir ordu buldu. Bunun neticesinde yıllık vergiye bağlanan Hoten kralı kendi oğlunu da Hunlara rehine olarak yollamıştı.

Bu arada Kuzey Hunları, Çin'in kuzeybatı sınırlarına sürekli akın yapıyorlardı. Kansu'daki dört sınır eyaleti Tun-huang, Chiou-ch'üan, Chang-ye ve Wu-wei saldırılardan o kadar emniyetsiz hâle geldi ki, bütün büyük kentlerin kapılarını gündüz dahi kapatmak gerekiyordu. Bütün bu gelişmeler Han hanedanını 73 yılında Batı bölgelerine karşı politika değişikliğine sevk etti. Artık, strateji değiştirip güç kullanarak Hunlardan o bölgeleri almaya karar verdiler.

Bu yılın baharında Han hanedanı süvarilerden oluşan dört ayrı ordu hazırladı. Dört ordunun içinden en başarılısı Tou Ku'nun kumanda ettiği ordu idi. Onun ordusu Chiou-ch'üan'den kuzeye doğru çıktı ve Tanrı Dağları'nın doğu ucundaki Barköl'de Hu-yen kralının kumandasındaki Hun ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Tou Gu, Hu-yen kralını Barköl'e (P'u-lei) kadar takip etti. Ülkesine geri dönerken Hami civarında tun-t'ien (tarım yapılan) garnizon yerleşimleri kurmak için subay ve asker bıraktı. Aynı general Hunları bir yıl sonra Barköl'de bir kez daha yendi. Orada 60 yıl aradan geçtikten sonra eski *koruyucu idare* (askerî valilik) sistemini yeniden kurdu. Buranın Çin'e bağlanması ile Hunların Batı Bölgeleri *(Batı Bölgeleri/Hsi-yü, Çin tarihinde batılarındaki bütün ülkeleri ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir)* ile bağlantısı kesiliyordu. Zengin Kuca ve Hami bölgelerini Hunlar kaybettiler.

Kuzey Hunları en büyük darbeyi General Tou Hsien'den aldılar. Dış Moğolistan'daki Ch'i-lo Dağında yapılan savaşta, ileri gelen Hunlar da olmak üzere on üç bin Hun askeri öldürüldü. Şanyü'nün kendisi Altay Dağları'ndaki Chin-wei Dağına sığındı ve iki yüz binden fazla nüfusa sahip olan seksen bir Hun boyu Çin'e teslim oldu.

91 yılında Kuzeyli Şanyü yine Chin-wei Dağı'nda mağlup oldu. Bu sefer batıya İli Vadisi'ne doğru kaçtı. Bu ağır yenilgilerin sonucunda Kuzey Hun Devleti çöküşe doğru gitti. Kuzey Hunlarının ardı ardına yenilgiye uğrayıp yıkılmalarına sebep olarak sadece bu orduların seferleri gösterilmemelidir. Çünkü, Diplomat Pan Chao'nun faaliyetleri çok önemlidir. Onun dâhiyane diplomasisi Çin açısından askerî güçlerden daha çok işe yaramıştır.

General Tou Ku, Pan Chao'yu 73 yılında Batı Bölgelerine Han elçisi olarak Hun müttefiklerini Çin tarafına çekmek üzere gönderdi. Olağanüstü taktikler kullanan Pan Chao, Shan-shan, Hoten ve Kaşgar devletlerini Kuzey Hun Devleti'nden ayırmayı başardı. Bu devletler Han İmparatorluğu'na yıllık vergiye bağlandılar. 91-102 yılları arasında Pan Chao Batı Bölgeleri askerî valisi (koruyucu general) tayin edildiğinde karargâhını Kuca'da kurdu. Bundan sonra Han hanedanının Tarım havzasındaki hâkimiyeti tamamen yerleşti.

3.27.5 Uğranılan Büyük İnsan Kaybı

Hunları bu dönemde zayıflatan bir başka sebep de fazla insan kaybı idi. Ekonomik zorluklar ve kıtlık yüzünden ahalinin çoğu daha doğrusu büyük kitleler Kuzey Hun Devleti topraklarını terk etti. Çin'e, Güney Hunlarına, Ting-ling'lere katıldı. Mesela 87 yılında iki yüz bin sivil, sekiz bin askerden oluşan elli sekiz kadar Hun boyunun dört sınır eyaletinde Çin sınır korumasını istediği anlatılmaktadır. Burada söz konusu dört eyalet Pei-ti, Shuo-fang, Wu-yüan ve Yün-chung'dur.

73-89 yılları arasındaki Kuzey Hunlarına karşı Çin seferleri sadece Çinli askerleri tarafından oluşturulan ordular tarafından düzenlenmedi. Güney Hunları başta olmak üzere Ch'iang, Wu-huan ve Hsien-pi'ler de Çin ordusunda yer almışlardı.

Bu dönemde Hsien-pi'lerin Orta Asya'da yükselen güç olduğunu belirtmek gerekir. 87 yılında Hunları tek başlarına mağlup etme başarısını gösterdiler. Hatta, Hun şanyüsü Yu-liou'yu savaş meydanında öldürüp derisini yüzdüler. Bahsedilen saldırı Hunlar üzerinde ağır yıkım yaratmış, savaşların sonucunda elli sekiz Hun boyu Çin'e teslim olmak zorunda kalmıştır.

91 yılında Hun hükümdarı İli Vadisi'ne kaçınca boş kalan Dış Moğolistan topraklarına Hsien-pi'ler yerleşti. 2. yüzyılın son yarısında Tan-shih-huai liderliğinde hızla genişlediler. Bu arada Çin'i yağmaladılar. Kuzeyde Ting-ling'lerin doğuya ve güneye sarkmaları engellendi. Kendi doğularındaki diğer kavimleri püskürttüler. Batıda Wu-sun'lara saldırdılar. Hunların bütün topraklarını işgal ettiler. Moğolistan coğrafyasının 250 yılına damga vuracak olan Juan-juan Devleti'nin temelleri atıldı.

Kuzey Hunları 107 ile 123 yılları arasında Dış Moğolistan ve Tarım Havzası'nı tamamen terk ettikleri için sonraki tarihlerde Orta ve Batı Kazakistan Hunların ağırlık merkezi olmuştu.

3.28 Hunların Tarımla İlgisi

Bozkır sahasında tarıma elverişli alanlar kısıtlıydı. Çin kaynaklarında Hun buğday cinsi ve Hun fasulyesinden bahsedilmektedir. Aynı zamanda darı ekimi de olduğu aynı kaynaklarda görülmektedir. Çin kaynaklarında bu konuyla ilgili detaylı bilgiler görmekteyiz. Altay ve Sayan Dağlarında hububat ziraatının yapıldığını yapılan arkeolojik kazılardan anlamaktayız.

Altay bölgesinde Hunlar zamanına ait su kanalları bulunmuktur. Selenga-Baykal Gölü arasındaki İvolgi ve İlmova adlı yerlerde çeşitli sabahn demirleri Çin'den ithal edilmiş oraklar, değirmen taşları bulunmuştur. Hububatların korunması için açılan çukurlara da rastlanılmaktadır.

Altay Dağları'nda Hunlar zamanında açılmış sulama kanallarına rastlanmıştır. Tötö Irmağı'ndan çıkan kanal ve bu bölgeye yakın Aktura Kanalı vardır. Başkaus bölgesindeki sulama kanallarının izlerine açıkça bugün bile görülmektedir. Kudırge kurganlarının bulunduğu yerin yakınında bulanan ova, Çuluşman Nehri'nden alınan sularla ilmi bir şekilde sulanmıştı. Ova nehrin kıvrımının içinde kalıyordu. Bütün bunlar az da olsa Hunlarda elverişli alanlarda tarım yapıldığını göstermektedir. Ancak, ülke genelinde bakıldığında yine de tarımın önemli yer tuttuğu söylenemez.

3.29 Ekonomi ve Ticaret

Hun ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Tarım ve diğer ekonomik faaliyetler az denecek miktardaydı. Hayvanlardan elde ettikleri ürünler ise Hunlara uzun süre yetmiyordu. Çin ülkesi ise tarım ürünleri açısından son derece zengindi. Ağır ekonomik şartların zorlamasından dolayı Çin'e karşı akınlar artıyordu. Özellikle çok zor geçen kışlarda hayatlarını sürdürmek maksadıyla Kuzey Çin'e akınlar düzenliyorlar ve ihtiyaçları için gerekli maddeleri yağmalıyorlardı. Zatén normal şartlarda sınır şehirlerinde ticaret yapılıyordu.

Hayvanın çok önemli yer tuttuğu bozkır toplumunda hayatın devamı âdeta hayvancılığa bağlı idi. Evcil hayvan olarak, tabii ki bütün bozkır tarihi boyunca söz konusu olduğu gibi koyun ve at ön plana çıkmıştı. Bozkır şartlarına göre en fazla bulunan at ve koyun sürüleri bir bakıma ekonominin de temeli idi. Diğer evcil hayvanlar olarak sığır ve devenin mevcut olduğunu söylemek gerekir.

Güney Sibirya'da MÖ 2500'lere kadar uzanan Afanasyevo kültüründe koyun ve at kemikleri birlikte görülmektedir. Böylece bozkırda ekonomik hayatın başlangıcı için önemli deliller ortaya konmaktadır. Hayvancılık

ekonomisine dayandığı için fazla miktarda et üreten Türkler, bunu uzun süre koruyabilmek amacıyla et konservesi yaparlardı. Üstelik bu konserve eti Çin'e ihraç ederlerdi.

Geniş bir imparatorluk kuran Hunlar, komşularına göre yüksek bir harp sanayiine sahip olmuşlardır. Bu üstünlüğü sağlayan unsurlardan biri demir idi. Demir işleyiciliği madencilikte son safha olarak görünmektedir. Ondan önce bakır bronz ve altın işleyiciliği vardı. MÖ 3000'lerden başlayarak çeşitli madenlerden yapılmış ev ve süs eşyaları günümüzde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçmiştir.

Mükemmel kılıç, kalkan, kargı, mızrak, temren imal edilirdi. Kılıçların hayvan figürlü kabzaları, altın levhalarla kaplanır ve kıymetli taşlarla süslenirdi. Kemer tokaları, kayış uçları, kav mahfazası, ok sadakları, zırhlar, tolgalar, kayış uçları, altın ve gümüş ile bezenir, madeni tabaklar, maşrapalar, heykeller yapılırdı.

Hunlar arasında mahir marangozlar, tahta oymacılar vardı. Bunlar özellikle masa, sandalye, koltuk, dolap yapıyorlardı. Karyola ve perde kullanıyorlardı. Bu ev eşyasından çoğunu Çinliler Hunlardan öğrenmişlerdi. Hun hayat tarzından Çinlilerin etkilendiğine dair kendi kaynaklarında kayıtlar vardır.

Hunlar, çoğunlukla başta at olmak üzere canlı hayvan, hayvani gıdalar, konserve et, deri, kösele ve kürk satarlar karşılığında ise hububat ve giyim eşyası alırlardı. Zaman zaman Çin ile ticaret anlaşmaları yaparlardı.

Mağlup ve tabi memleketlerden altın, madeni para veya ayni olarak alınan yıllık vergilerden başka halktan alınan vergilerle destekleniyordu. Asya Hun İmparatorluğu'nda özel memurlar vergi toplardı. Memurları kovan Tunguz Wu-huan'lara karşı savaş açılmıştı.

Altaylarda demir, Tanrı Dağları'nda Kaşgar-Kuca havalisinde altın gümüş, bakır, kurşun, kükürt madenleri vardı. Asya Hunlarına ait madeni para çıkmamıştır.

3.30 Vergi Toplama

Hun Devleti'nin vergi sistemi mağlup ve bağlı devletlerden alınan vergilerden başka halktan tahsil edilen vergilerle destekleniyordu. Vergileri toplamak için özel memurlar vardı. Bu memurları kovan Wu-huan'lara bir kumandan gönderilerek savaş açılmıştı. Vergi olarak altın ve madenî para alınıyordu. Diğer taraftan Çin kaynaklarında askerlik yapmanın çok önemli bir devlet görevi olduğu belirtilmekle birlikte, sahip olunan sürülerden de at ve koyun olarak vergi ödendiği kaydedilmiştir.

Antilop, geyik, ayı, tavşan, pars, dağ keçisi, dağ koyunu, leopar, küçük kemirgenler, yırtıcı kuşlar, tilki, yabaneşeği, kartal gibi yabani hayvanlar vardı.

3.31 Uğranılan Felaketler

Hastalıklar konusunda fazla bir detaylı bilgi kaynaklar tarafından verilmemektedir. Ancak, Hun toplumunu en çok etkileyen kıtlıklardır. Kuraklık sebebiyle zaman zaman çıkan kıtlıklar çok fazla insan ve hayvan kaybına yol açmıştır. Bu durum da devletin zayıflamasına hatta bazen çöküşüne sebep olmuştur. Kıtlık bazen hiç yağış olmaması yani kuraklık; bazen de yaz mevsiminde kar yağması, kışların uzun sürmesi gibi sebeplerden çıkıyordu. Fakat, sonuçta bu tür felaketlerden Hun İmparatorluğu çok zarar görmüştür.

3.32 Bozkır İlk Mimari Örneklerini Veriyor

Bozkır mimarisinin ilk gelişmiş örnekleri bu devirde görülür. Ancak, burada kastedilen yerleşik güney kavimlerinde olduğu gibi, büyük boyutlu mimari yapılar değildir. Şehircilik kısmında belirtildiği gibi Hunlara ait ordu-kent tarzında şehirlerin varlığı, özellikle Çin kaynaklarına dayanılarak biliniyorsa da bunların yapıları hakkında bilgimiz yoktur. Diğer taraftan Hun mimarisi denince akla çadır ve kurganlar gelmektedir. Kurganlar, çadırlar ve yavaş yavaş ortaya çıkan diğer mimari unsurlar sonraki devirlerdeki Türk mimarisinin kaynaklarının oluşturmaktadır.

Mezar mimarisi ilginç özellikleriyle dikkat çekmektedir. Bozkırlardaki Türk kökenli toplulukların ölüme dair inanışları sonucunda ortaya çıkmıştır.

Hun ölüm ve mezar geleneklerinin en belirgin örneklerini kurganlar oluşturmaktadır. Kökü Türkçe 'korumak' fiilinden gelen Kurgan (Korugan) kelimesi aslında daha sonraları 'şehir' veya 'kale' anlamlarına da gelmiştir. Bununla birlikte toprak altındaki mezar yapısının üstündeki koruyucu taş ve toprak yığınına da yukarıdaki anlamdan ötürü kurgan denilmiş; bu isim daha sonra tümülüs görünüşündeki mezarlara ad olmuştur.

Daha sonraki devirlerde de bu durum devam etmiş, ancak oda sayısında ve bölmelerin yan yana gelişinde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Kurganlar üç grupta toplanır: 1) 13-15 m. olan küçük, 2) 20-24 m. olan orta, 3) 30-46 m. büyük olmak üzere çaplarında sınıflama yapılmaktadır.

Çadır, sadece Hunların değil yerleşik hayata geçene kadar bütün Türk topluluklarının en önemli mimari unsurlarından birisidir. Bununla birlikte Sibirya bölgesindeki ormanlık alanlarda, ya da yerleşik bölgeler olan daha güneyde kalan yerlerde insanlar ahşap veya kerpiç evlerde yaşıyorlardı.

3.33 Hunlarda Şehircilik

Eski Türkler, kışın barınmak için evler inşa etmişlerdi. Ayrıca, Hunlar kurban sunmak üzere binalar da yaparlardı. Hükümdarların iki merkezi

vardı. Biri yaylaklarda, diğeri ise Orhun Irmağı üzerinde idi. Hun Hükümdarı Mo-Tu'nun iki şehri bulunuyordu. Bu şehirler daha çok çamur-toprak (kerpiç) ile yapılıyordu. Senenin ancak bir kısmında kullanılan bu meskenlerin sağlam olmasına pek önem verilmiyordu. Çin kaynaklarında bildirildiğine göre Hunlar evlerini dövülmüş topraktan yaparlardı. Bunun yanında Güney Sibirya'da Yenisey Irmağı havalisinde ahşap konutlar inşa ederlerdi. Yine şehir surları Hunlar tarafından kalın ağaç kütüklerinden meydana getirilirdi.

Aslında pek fazla rastlanmasa da Hunların surlu şehirler yaptığını görürüz. MÖ 36'da Chih-ch'i Şanyü etrafı surlarla çevrili bir şehir yaptırmıştı. Yine Hunlar, MS ki asırlarda Kuzeybatı Çin'de Kansu'da Ku-tsang adlı şehir kurmuşlardı (310'dan önce). Fakat, genellikle şehir hayatını pek sevmezlerdi.

3.34 Hun Sanatı Hakkında

Hun sanatı denildiğinde genellikle madenî eserler, dokumalar ve kazılar sırasında ortaya çıkarılmış, diğer arkeolojik malzemeler akla gelir

Bozkır kültürünün kendine has bir sanat anlayışı vardır. Bu anlayış birçok eserler vermiştir. Tahta oymacılığı, maden işçiliği bölgelere göre gelişme imkânı bulmuştur. Bunun yanında ortaya çıkan bir bozkır sanatı vardır ki, hayat şartlarına uygun olarak ve hayvanlarla yakın ilgisinin etkisi ile kemer tokaları, kılıç, hançer kabzası, diğer süs eşyası ve at koşum takımı gibi taşınabilir malzeme üzerine işlenmiş, pars, kaplan, kurt, yırtıcı kuş, geyik, at, koyun keçi ve benzeri hayvanların birbirleri ile mücadeleleri ile meydana gelen Hayvan Üslubu (Animal Style) ürünleridir. Bunlar gümüş, demir ve tunç gibi maden ve bunların alaşımlarından meydana getirilen nesnelerden oluşmaktadır.

3.35 Sosyal Statüler

Hunlar, ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraştıklarından toprağa bağlı köleler olan serflere benzer bir grup, Hun memleketinde görülmemektedir. Savaşta esir alınanların tarlalarda çalıştırıldığına dair bilgiler mevcuttur. İdare edenlerle halk, Hindistan ve Avrupa'daki gibi sınıflara bölünmüş değildi. Hun boylarının asil olma durumu onları birbirlerine karşı farklı hukuki haklarla donatmıyordu. Suç ve ceza konusunda hiçbir sınıf farklılığı ve ayrıcalık gözetilmiyordu. Hun asilzadeleri, devletin sol ve sağ şeklinde idari olarak ikiye bölünmüş topraklarında hükümdar adına idareyle görevli memur durumundaydılar. Hun devleti bir kabile konfederasyonuna dayanıyordu.

Hunlar savaşta esir ettikleri insanları toprağı işlemekte kullanıyorlardı. Toprağı işlemeyi bilen Çinlilerin bu işte kullanılmaları Hunlar için faydalı idi. Ancak, bazı esirlerin hayvan çobanı olarak kullanılması da mümkündür. Hunlara esir düşen bazı Çinli generallere çok iyi davranılmış, üstelik emirlerine ordu verilmiştir. Hunlar savaşlarda ya da başka şekilde esir alınan kişileri kabiliyetlerine göre değerlendiriyorlardı.

3.36 Hun Coğrafyası İkliminin Özellikleri

Hunların yaşadığı Orta Asya'nın iklimi tek düze gibi görünür. Hazar Denizi'nin doğu kıyılarından Gobi Çölü'nün batı kenarına kadar uzanan çöllerin oluşturduğu bir kuru kuşağın varlığı söz konusudur. Birçok bakımlardan Büyük Sahra ve Orta Doğu çölleri kitlesinin orta enlemlerde bir devamıdır. Burada kuraklığın başlıca kaynağı olarak, içerilerde konumlanmaları ve coğrafik engeller, aşağı enlem çöllerindeki kuru ticaret rüzgârlarının yerini tutar. İklim bakımından bir başka coğrafi tekdüzelik türü de, İç Asya'nın her yerinde soğuk ya da acı soğuk geçen uzun kışların sürmesidir. Yeryüzünde Antartika'dan sonra, en düşük ısı ortalamaları Kuzeydoğu Sibirya'da kaydedilmiştir.

Örneğin Verhjoyansk'taki ocak ayı ortalaması -50 °C dir. Bazı günlerde ise -73 °C'nin altına düşer. Çok daha güneydeki Ulan Bator'da (Urga) bile ocak ayının ısı ortalaması -25 °C'dir. Benzer enlemlerde batıya doğru kış ısı ortalamaları yükselme eğilimi gösterir. Örneğin Almatı'da ocak ayı ısı ortalaması -7 °C'dir. Yine de sadece Orta Asya'nın güney kenarları, alçak düzlükler ve Kafkasya kıyıları, donma noktasının üstünde ocak ayı ısı ortalamalarına erişir. Bu çok soğuk kışların ve çok sıcak yazların bileşimi, Orta Asya'nın en kalıcı termal özelliğini oluşturan kıta iklimi etkisiyle anılır.

3.37 Giyim–Kuşam

Hunlara ait kurganlarda deri, kumaş, yün ve keçeden mamul giysiler bulunmuştur. İç içe giyilen gömlekler, bir Hun asilzadesine ait kaftan, keçe veya deriden bot çizmeler, yün çoraplar, kulakları kapatan başlıklar ele geçmiştir. Bu tür giyim eşyalarının tarzı bozkır gelenek ve şartlarına uygun olarak geliştiğini göstermektedir. Bu giyim tarzı bölgeye ve iklime bağlı olarak gelişerek daha sonraki devirlerde devam etmiştir.

Hunlara ait kurganlarda halı kilim ve benzeri eşyalara da rastlanmıştır. Özellikle Noin-Ula ve Pazırık kurganlarında kumaşlar, eyer örtüleri ve keçe yaygılar çıkarılmıştır. Yün işlemeli bir örtü dikkati çekmektedir.

3.38 İletişim ve Nakliyat

Hayvancılığın ön planda olduğunu söylediğimiz Hun hayatında iletişim ve nakliyat at ile yapılıyordu. Ancak, uzun mesafeler özellikle ticari mallar develerle taşınıyordu. Özellikle Ön Asya'dan Çin'e ulaşan ipek yolu ticaretinin deve kervanlarıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir.

İnsanlar özellikle kabileler arası iletişimi ulaklarla (habercilerle) sağlıyorlardı. Sözel iletişimin toplumda önemli yer tuttuğunu bozkırda çağlar boyu gelişen sözel edebiyat ve kültürden anlamak mümkündür. Bununla birlikte iletişim ve nakliyat konusunda kaynaklarda fazla bilgi yoktur.

3.39 Törenler, Müzik, Takvim

Devletlerarası anlaşma törenlerinde beyaz at kurban ederlerdi. Kurban mukaddes Hun kılıcıyla yapılıyordu. Önce bir ırmak kenarına gidiyorlardı. Sonra da bir dağa çıkıyorlardı. Bundan sonra kan ile şarap bir Hun kaşığı ile karıştırılıyordu. Yüe-chih kralının kafatası ile içiliyordu. Böylece kan andı yapılıyordu (MÖ 43'te).

Hunlar senenin belirli günlerinde kendi kağanlarının başkanlığında ata mağaralarına giderler ve atalarına saygı gösterirlerdi.

Hun müzik aletleri arasında Çinlilerin Hsiou-pu (K'ung-hou) dedikleri kopuz, bozkır folklorunda çok önemli bir yeri olan çalgı idi. Destanlar kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri, acı tatlı hatıralar, saz şairleri tarafından söylenirdi.

Çin kaynakları yirmi sekiz çeşit Hun türkülerinden bahsederler. Çinliler, Asya Hun çalgılarından olup MÖ'ki asırlarda Çin'e de yayılan kopuzların bazılarını K'ung-hou, Pi-li, Pi-p'a, Ku-hsie, vb adlarla zikretmektedirler. Bunlar telli, nefesli ve darbe sazları idi. Ayrıca askerî mızıka ve bando türü şeylerde vardı.

Hunlarda zamanın hesaplanması işi de bozkır kültürünün izlerini taşımaktadır. On iki yıllık devre esasına dayanıyordu: 1) sıçkan (fare), 2) Ud (sığır, öküz), 3) pars, 4) tabışkan (tavşan), 5) lu ejder, 6) yılan, 7) yunt (at), 8) koy (koyun), 9) Biçin (maymun), 10) Takagu (tavuk), 11) İt, 12) tonguz (domuz).

3.40 Eğitim

Hunlarda eğitim ve eğitim sistemi hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Ancak, geleneksel yöntemlerin söz konusu olduğunu tahmin edebiliyoruz. Askerliğin ve savaşçılığın çok fazla yer tuttuğu Hun toplumunda eğitim ailede çok küçük yaşta başlıyordu. Dolayısıyla bu eğitim askerî nitelik taşıyordu. Geleneksel yöntemlerle başlayan ailede eğitim daha sonra toplumun diğer katmanlarında devam ediyordu.

3.41 Spor-Beden Terbiyesi

Bozkır hayat şartlarının getirdiği sürekli mücadele etmenin sonucu bir toplumsal dinamizm mevcuttu. Bunun da başlıca sebebi aynı zamanda savaş hazırlığı vasfında olan daimi spor hareketleri idi. Ata binmek ve ok atmak herkesin tabii işi idi. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş doğancılık (yırtıcı kuşlarla avlanma) gibi işler mücadele azmini keskinleştirirdi. Ayrıca Hunlar da kadınların da iştirak ettikleri çeşitli top oyunları oynanmakta olup, daha sonraları bu oyunlar Çin'e geçmişti. Fakat, en önemli spor bozkırda nisan ve mayıs aylarında ilk gök gürlemesi ile başlayan sazlı, türkülü eğlenceli bahar bayramlarında düzenledikleri at yarışları sayılırdı. Bunun dışında en mühim spor avcılıktı. Özellikle binlerce vahşi ve zararlı hayvanın telef edilmesi ile sonuçlanan sürek avları gerçek bir savaş manevrası mahiyetini taşıyordu. Çin kaynaklarına göre MÖ 62 yılında Hun imparatorunun idaresinde düzenlenen böyle bir sürek avına yüz bin süvari katılmıştı. Diğer bir sürek avında 700 li (350 km.)lik bir alan kuşatılmıştı. Kayakçılık çok eskiden beri bilinen Sibirya'da yaşayan Türkler arasında yaygın bir spor dalıdır.

3.42 Aile

Hunlarda hükümdarların birden fazla kadınla evlenme âdeti bulunduğu anlaşılıyordu. Fakat, toplumun diğer erkekleri tek kadınla evlenirdi. Bir başka önemli nokta baba öldüğünde dul kalan üvey anne ya da yenge ile evlenme âdetidir. Aslında bu daha çok baba ölünce başsız kalan aileyi bir çatı altında toplama geleneğidir. Sağ kalan eşin eski soyuna dönerek mal hissesini birlikte götürmesi ve böylece iş gücünün de eksilmesi önlenmek istenmiştir. Diğer taraftan dul kalan kadınların bu sayede korunmasız bırakılmamış olması da unutulmamalıdır.

Hunlarda kabile dışından kişilerle evlenildiğini, bir tür egzogaminin bulunduğunu biliyoruz. Yani akraba evliliği geleneği yoktu.

3.43 Yeme-İçme

Hayvan ekonomisine dayalı bozkırda hayvani gıdalarla beslenmek en normal sonuçtur. Hayvanların etinden ve sütünden faydalanıyorlardı. Bunun yanında komşularından elde ettikleri ya da yetiştirdikleri tahılı da yiyecek maddesi olarak kullanıyorlardı. Çin kaynaklarının ifadesine göre sürülerinin etlerini yerler, hayvanlarının sütlerinden yaptıkları içkileri içerlerdi.

3.44 İdare Şekli

Hun hükümdarı Shan-yü/Chan-yü unvanını taşır ve gerek iktisadi, gerekse nüfus ve diğer yönlerden devlet içindeki diğer boylara göre daha kuvvetli T'u-ke boyundan gelirdi. Hun hükümdarlarının mensup olduğu T'u-ke boyu ve ona akraba olan boyların devlet içinde üstün bir yerleri vardı. Devletin kademeleri, bu kudretli boyların mensuplarının ellerinde bulunmaktaydı. Bütün memuriyetler sadece hükümdar ailesinin elinde değildi. Bu boy ile evlilik yoluyla akrabalık kurmuş yabancılar da yüksek memuriyetlere çıkabiliyorlardı.

Devletin idari kademelerinde hükümdar yani Ch'an-yü (Şanyü)'den sonra gelen en büyük memuriyet unvanları şu şekilde idi: Sol Hsien (Bilge) prensi, Sağ Hsien (Bilge) prensi, Sol Ku-li prensi, Sağ Ku-li prensi bunlara dört köşe (bucak/taraf) denir. Bundan sonraki memuriyet unvaları da sol ve sağ büyük generaller, sol ve sağ büyük Tu-wei'ler, sol ve sağ büyük T'ang-hu'lar şeklinde sıralanırdı.

Bu unvanların en baştaki Sol ve Sağ Hsien prensi unvanı daha çok askerî mahiyetine ağırlık verilerek *Bilgin Asker* veya *Alp* ve *Bilge Komutan* şeklinde yorumlanmaktadır. İşaret edildiği gibi bu üst kademedeki unvan asalet sıfatı değil *Bilge* manasına gelen *Hsien* sıfatıyla isimlendirilmesi ilgi çekicidir.

Birkaç tanesini yazdığımız yüksek memuriyetler, ordu komutanlığı ve bölge valiliği gibi vazifeler olup, Chin Shu'da yazıldığına göre on altı yüksek kademe, tamamen Ch'an-yü'nün oğulları ve kardeşlerinin ellerindedir. Bunlar devletin muhtelif bölgelerinin idaresiyle görevli ve sorumludurlar. İdare ettikleri toprağın özel şahsi mülkleri olduğuna dair hiçbir kayıt yoktur.

Bu arada, hiyerarşik bir düzeni gösteren bu devlet memuriyetleri sisteminde en alt seviyedeki derecelerden mesela Tang-hu'luktan Ch'an-yü'lüğe yükselebilme gibi bir özelliğin bulunmadığı bir gerçektir. Hunlarda hükümdarlık kaynaklarında belirttiğine göre Ch'an-yü soyu T'u-ke boyundan olan veliahdın hakkı idi. Ch'an-yü'nün büyük oğlu veliaht olurdu. Eğer veliahdın yaşı küçükse veya idare kabiliyete sahip değilse eski Ch'an-yü'nün kardeşi hükümdar olabilirdi. On altı yüksek kademenin dışındaki memuriyetler ise T'u-ke boyu ile akrabalık kurmuş olan Hu-yen, Lan, Hsü-pu gibi boyların mensupları getiriliyordu.

3.45 Yazı

Hunlara ait herhangi yazılı materyal bulunamamıştır. Dolayısıyla yazılı edebiyatın varlığından haberdar değiliz. Yalnız Çin kaynaklarında kayıt tutulmuş Hun diline ait bazı sözler vardır. Bunları okuyup anlamak çok zor da olsa

şu anlamlandırmalar yapılmaktadır: Tengri, kutu, yabgu, kıngrak (kılıç), emçi (ebçi), tuplu (toplu), teber (temir), ordu (karargâh). Bunun yanında sözel kültürün ve edebiyatın geliştiği mümkündür. Bu şekilde bilgiler ve edebi ürünler nesilden nesile aktarılıyordu. Ayrıca MS 4. yüzyıla ait bir beyit söz konudur.

3.46 Cezalandırma

Hun kanunlarında bir kişi eğer adam öldürmek maksadıyla bıçağını sıyırırsa idam edilir. Hırsızlık yapanın mallarına el konulur. Bir suçluya hafif bir ceza verilecekse bir uzvu ezilir. Ağır ceza verilecekse idam edilirdi. Hapis müddeti on günü geçmezdi. Mahkûmların sayısı ancak, birkaç kişidir. Hun sosyal hayatını düzenleyen kanunlar, Çin'deki gibi karışık ve zor uygulanır değil, kısa ve kesin hükümlerdi. Cezaların ağır olması caydırıcı gücü ve miletin erdem sahibi olmasını, suçluların sayısının çok az olması sonucunu doğuruyordu. Bu konuyu Çin kaynakları *"mahkûmların sayısı ancak birkaç kişidir"* ifadesiyle açıklarlar.

Kanunlar karşısında hiç kimse ayrıcalıklı değildi. Devlet memurlarının kanunları ve devlet işlerini iyi bilip uygulaması gerekiyordu.

3.47 Dinî İnanışlar

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Hunların inanç sistemi şu üç noktada toplanıyordu: 1) Tabiat kuvvetlerine inanma, 2) Atalar kültü, 3) Gök Tanrı dini. Aslında genel olarak bakıldığında tüm bozkır topluluk ve devletlerinin inanç sistemleri buna uygun gelişmiştir. Bu bağlamda Hunların inanışlarının bozkırda doğan inanç sisteminin ilk tipi sayabiliriz.

Hunlar, yılın ilk ayında hükümdarın (Ch'an-yü) sarayında ve ilkbaharda beşinci ayda (haziranda) Ongin Irmağı bölgesindeki Lung-ch'eng (Ejder şehri)'da ve sonbaharda Tai-lin'de Gök Tanrı'ya atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban ederlerdi. Hunlar, bozkırdaki diğer topluluk ve devletlerde olduğu gibi yapacakları işlerin akıbetini ve isabetini ayın ve yıldızların hareketlerine göre kontrol ederlerdi.

Hunlarda ölüm hâlinde yas törenleri yapılırdı. Ölmüş büyüklere tazim ve atalara saygı baba hukukunun inanç sahasındaki belirtisi olarak görülmektedir. MÖ 79 yılında Hun hükümdar mezarlarına tecavüz edilmesi sebebiyle Tunguz Wu-huan'lara savaş açılmıştı. Wu-huan'ların mezarları soymasının sebebi ölülerin silahları kıymetli eşyaları tam teçhizatlı atları ile, kadınların mücevherleri ile gömülmesidir. Değerli eşyalarını da ölüyle gömmek suretiyle öteki dünyada daha rahat yaşamalarının sağlandığı düşünülüyordu.

Ölenin yeri belli olsun diye kurgan inşa ederler, mezarın üstüne tümsek yaparlar veya geniş daireler şeklinde taş yığarlar, hatta taş heykeller dikerlerdi. Hunlarda ataların ruhuna ve Gök Tanrı'ya kurban olarak at ve koyun kesilirdi. Bunların da erkekleri seçilirdi. Bundan dolayı Asya Hun İmparatorluklarına ait mezarlarda (kurganlarda) bol miktarda at iskeleti bulunmuştur.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Mo-tu MÖ 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupta kendisinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını kaydederek askerî zaferlerini önce Gök Tanrı'nın inayeti ile kazandığını belirtmiştir. Bir başka Hun hükümdarı Chün-ch'in (MÖ 160-126), Çin imparatoru tarafından 133'te Ma-i'de hazırlanan tuzaktan kurtulunca *"Tanrı takdir buyurduğu için kendini koruduğunu,"* söylemiştir. Bir başka başarısını Tanrı'nın işi olarak açıklamıştır. MS 4. yüzyıl başında bir Hun Devleti kuran Liu Yüan'ın yiğitliği karşısında genç yeğeni: *"Gök Tanrı bu kişiyi Hunları düşünerek dünyaya getirdi,"* demişti. Liu Yüan de Chin prenslerinin birbirleri ile mücadeleleri karşısında *"Gök'ün iradesine karşı gelinemeyeceğini,"* belirtmişti. MS 328 yılında diğer bir Türk hükümdarı bir başarısı üzerine kollarını semaya kaldırarak *"Ey Gök Tanrı, sana şükürler olsun,"* diye duygularını dile getirmişti. MÖ 48'de Ho-han-ye adlı hükümdarın Çinlilerle yaptığı anlaşma gereğince *"yemininden dönen taraf Tanrı'nın cezasını çeksin,"* denilmiştir. Sonra kurban kesilerek ant içilmişti. Gök Tanrı yanında yıldızlara güneşe ve aya da saygı gösterilirdi.

Milattan sonraki asırlarda Kuzey Çin'de devlet kuran Hunlar zaman içinde Budizm'e girmişlerdir.

3.48 Devlete İsyan

Büyük Hun İmparatorluğu'nda merkezî idarenin zayıflaması üzerine ülkenin değişik bölgelerinde sık sık isyanların çıktığı görülmektedir. Bu isyanlar hakkında yukarıda bilgi verilmiştir. İsyanların çıkmasında özellikle Çinlilerin Hun hanedan ailesinden gelen beyleri kışkırttığı, bazen devlete bağlı diğer boyları tahrik ettiği anlaşılmaktadır. Bu isyanların çoğunda devlet idaresi büyük zarar görmüştür. Hatta, imparatorluk kökünden sarsılmış, birkaç parçaya da bölünmüştür.

Bu açıdan bakıldığında en önemli isyan MÖ 56 yılında hükümdar Hu-han-ye'nin Çin'e tabi olmak istemesi üzerine kardeşi Chih-ch'i'nin isyan etmesidir. Neticede Chih-ch'i kendine bağlı olanlarla birlikte batıya Fergana bölgesine doğru ilerlemiş, orada ayrı bir devlet kurmuştu. Fakat, üzerine gönderilen Çin kuvvetlerince mağlup edilerek ortadan kaldırılmıştır.

3.49 Savaş, Silah Kullanımı ve Diplomasi

Hun ordusu, diğer bozkır orduları gibi yerleşik imparatorlukların ordularından farklı idi. Bu fark üç önemli konuda belirmektedir: 1) Hun ordusu ücretli değildi, 2) Hun orduları daimi idi, 3) Hun orduları temelde süvarilerden kurulu idi. Hun ordusu onlu teşkilat üzerine kurulmuştu. İlk defa hükümdar Mo-tu'nun devrinde kurulduğu anlaşılan onlu sistem daha sonra büyük bir imparatorluğun kuruluşuna katkı sağlamıştır. Ağır hareketsiz kütle muharebesi usulüne göre yetiştirilmiş ağır teçhizatlı orduların aksine hafif ve hareketli süvarilerden kurulu Hun-bozkır ordusu süratli, ani ve şaşırtıcı hücumlara dayanan dağınık savaş sisteminde birlikler arasındaki iş birliği ancak küçük birliklerin birbirleriyle olan iç bağlantıları ile sağlanıyordu onlu sistem diğer yandan ordunun kabilevî ayrılıkçı hareketlerden kurtulmasını sağlıyor ve bir devlet bütünü hâline getiriyordu. Devletin bütün gücünü savaşta ve barışta ortak gayeler etrafında birleştiriyordu. Yani kabileden kurtarıp millet hâline gelmeye katkı sağlıyordu. Ayrıca devlet mekanizmasının askeri disiplin içinde çalışmasını temin ediyordu. Hun ordularının asker sayısı hakkında yabancı kaynakların verdiği abartılı rakamlar olsa da yine de sayısının kalabalık olduğunu söylemek mümkündür.

Diğer ordular askerleri beslemek için binlerce baş sığır sevk etmek zorunda kalırken, Hunlar bu ihtiyaçlarını et konservesi ile karşılıyorlardı.

Hun ordusu ayrıca etkili silahlar ile donatılmıştı. Çift kavisli yaylar, ıslıklı oklar, çengelli temrenler gibi özellikler ön plana çıkıyordu. Aslında başlıca silah ok ve yay idi. Ok ve yay bir av aleti olarak eski çağlarda bütün topluluklarda görülmesine rağmen Hunlar, onu çok etkili bir savaş aleti hâline getirmişlerdi. Özellikle yayı, hızla koşan bir at üzerinde etkili bir savaş aracı olarak kullanmak suretiyle uzak savaş usulünü savaş taktikleri sisteminde yenilik getirmişlerdir. Miğfer giyen, kendileri ve savaş atları için zırh kullanan Hunlar, at sayesinde süratli manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı tercih ederlerdi. Çeşitli yayları vardı. Bunlardan gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli yaylardı. Oklar da çeşitli idi. Bunlar arasında ilk defa Mo-tu zamanında yapıldığı kullanıldığı bildirilen ıslıklı (veya vızıldayan oklar) en korkunç olanı idi. Hunlar doludizgin giden at üzerinde dört tarafa ok atmakta usta idiler. Düz, yivli veya çengelli temrenler (ok uçları) kullanan ve iyi kement atmasını bilen Hunlar, yakın muharebede kargı, mızrak, süngü, kalkan ve kılıç kullanırlardı. Birliklerine göre değişen şekillerde flamalar taşırlardı.

Savaş meydanlarında süvariler, atların renklerine göre belirli yerlerde mevki alıyorlardı. Bunun dört kozmik yönle ilgili olduğu ileri sürülmüştür.

Hunların savaş zamanlarında yağmurun yağması en çok çekindikleri konudur. Çünkü, yağmurun yağması ile yaylar işlemez hâle geliyordu. Hunlar bu yüzden gece seferlerinde dolunay zamanını beklerlerdi. Düşmandan esir yakalayan ödüllendirilir; savaşta ölen Hunların cesetleri düşman elinde bırakılmamaya çalışılırdı. Böyle cesetleri getirilenlere ölünün malları verilirdi. Hun ordularının uyguladıkları savaş stratejisi iki esasa dayanıyordu: 1) Keşif seferleri, 2) Yıpratma savaşları. Ele geçirilmesi planlanan ülkelerin önceden küçük müfrezelerle gözden geçirilmesi gerekiyordu. Bu çeşit seferler bazen yıllarca sürüp çok uzak mesafelere uzanabiliyordu. Olumlu sonuç alınan keşif seferlerinden sonra yıpratma harekâtına girişilirdi. Küçük akıncı müfrezelerinden başka kalabalık seri hareketli birliklerce düşmanın yığınak merkezlerine, önemli yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına yöneltilen bu harekâta düşman güçsüz düşürülünceye kadar devam edilirdi.

Bazen sınır boylarında belirli genişlikte insan ve askerden arındırılmış arazi bırakılırdı. Hun hükümdarı Mo-tu böyle bir araziyi tehditlerine rağmen Tung-hu'lara vermemişti.

4

HUNLAR ZAMANININ HALK KİTLELERİ

4.1 Ting-ling'ler

Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Orta Asya'nın doğusunda ve batısında yaşayan boylar onlara bağlanmaya ya da karşılıklı mücadeleye başlamışlardı. Dolayısıyla bundan sonraki yüzyıllarda boyların içinde bulunulan duruma göre Hunlarla savaş ve barış ilişkileri söz konusudur. Kaynaklar doğrudan Hunları anlattıkları için çoğu zaman onlardan doğrudan değil dolaylı haber vermektedir. Yani olaylar Hun eksenli açıklanmaya çalışılmıştır. Başka bir ifade ile Hunların tarihi diğer boylarla iç içe geliştiğinden Ting-ling'ler ve diğer boyların tarihinin Hunlardan ayrı incelenmesi mümkün değildir.

4.2 Coğrafi Dağılımları

Mo-tu tarafından Büyük Hun İmparatorluğu MÖ 209 yılından sonra, Orhun Irmağı havzasında hızla geliştirilmeye başlandığında, etrafındaki değişik kavim ve boyları teker teker hâkimiyeti altına aldı. Bu anda karşımıza konumuz itibarıyla Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya Yenisey havzasına kadar uzanan sahada önemli en eski Türk boylarından Ting-ling'ler çıkmaktadır. Ting-ling'lerin yönetici olan grupları da bu bölgede yaşıyordu şeklindeki ifadelerden siyasi ağırlıklarının da Güney Sibirya'da olduğunu kestirebiliriz. Aradan geçen yüzyıllarda onların batı grubu İrtiş Irmağı, güney grubu ise Gobi Çölü'nden Çin'e doğru yayıldı. Kuzey grubunu ise Baykal-Yenisey civarında yaşayanlar oluşturuyordu. Batı grubu önce Güney Kazakistan'a ulaştı, sonra Avrupa'ya yöneldi. Güney grubu Sarı Irmağın doğduğu yere doğru yayıldı. Yani Türk kökenli toplulukların

Çin'e genişleme alanını takip etti. Onların Mo-tu devrinden önceki durumları hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak, tabii ki diğer boylar gibi bunlar da birden bire o anda ortaya çıkmamışlardı. Tarihin bilinmeyen karanlık devirlerinden Büyük Hun İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar varlıklarını sürdürüyor olmalı idiler. Ting-ling'ler her ne kadar milattan sonraki devirlere kadar varlıklarını devam ettirme başarısını gösterdilerse de, tarihî kaynaklar Çin'e uzak olmalarından dolayı bu boyla ilgili bize daima çok az malumat vermektedir. Fakat, konuyla ilgili önemli bir gerçek varsa o da araştırmacıların çoğunun dediği gibi daha sonraki asırlarda ortaya çıkan Kanglı (Kao-ch'e) ve Töles boylarının onların devamı olduğudur. Yine Ting-ling'ler, Hu-te, Kırgız gibi diğer boylar arasında insan sayısı bakımından en kalabalığı idiler. Onların coğrafi açıdan çok geniş alana yayılmaları ve kalabalık olmaları daha sonraki devirlerde açıkça görüleceği gibi Türk boylarının çoğunluğunun temelini meydana getirdikleri konusunu gündeme getirmektedir. Nitekim diğerlerine nazaran daha fazla tarihî olaylarda rol oynayan adı geçen boy grubunun adının Türkçesinin Tiyinli (sincaplı) anlamına geldiği konusunda görüşler de bulunmaktadır.

4.3 İlk Yaşadıkları Yer

Tarihî kaynakların ilk ifadesine göre Ting-ling'ler, Hunların kuzeyinde bulunuyorlardı. Ancak, onların yaşadıkları herhangi bir bölge veya yer adı kesin olarak verilmemiştir. Bu onların öncelikle Çinliler tarafından henüz yeterince tanınmadıklarını ve ayrıca çok geniş sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Daha sonraları Batı Türkistan'da Maveraünnehir (K'ang-chü)'in kuzeyinde yaşıyor olduklarının ifade edilmesi de bu yöndeki fikrimizi desteklemektedir. Neticede Ting-ling'lerin Baykal Gölü'nün batısından Yenisey Nehri'nin kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan bir sahaya yayılmış olmaları söz konusudur. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların sonucuna göre coğrafi durumlarına da bakılarak, MÖ 12-7. yüzyıllar arasında varlığı tespit edilen *Karasuk Kültürünün* Ting-ling'lerin atalarına ait olduğu da ileri sürülmektedir.

Büyük Hun İmparatorluğu, Mo-tu'nun tahta çıkıp kuvvetlenmesinden sonra (MÖ 209) Ting-ling'ler onlara bağlandı. Konuyla ilgili kaynakların hiçbirinde Ting-ling'lerin, Hunlara bağlandığı tarih kesin olarak belirtilmemiştir. Bu sıradaki tarihî hadiseler kronolojik sırayla takip edildiğinde söz konusu bağlanmanın MÖ 206-201 yılları arasında gerçekleştiği sonucuna varılabilinir. Hun hükümdarı Mo-tu'nun hücumuna maruz kalan Ting-ling'lerin, daha sonra yaklaşık yüzyıl kadar kaynaklarda adlarına rastlanmamaktadır.

Bunun sebebi hiç şüphesiz Büyük Hun İmparatorluğu içinde yer almaları ve bu devletin bir unsuru olup, herhangi bir isyan hareketinde bulunmamalarıdır. Dolayısıyla herhangi bir olaya karışmadıkları için Çin kaynaklarındaki belgelerde adlarının kaydedilmesine gerek görülmemiştir. Başka bir ifade ile Çinliler herhangi bir şekilde onlardan haberdar olmamışlardır.

4.4 Sürgüne Yollanan Çinli Elçi

MÖ 101 yılında bir Çin elçisi Su Wu, Hun hükümdarı tarafından Baykal Gölü taraflarına sürgüne gönderilmişti. Adı geçen elçi bir süre sıkıntı içinde bu bölgede yaşadıktan sonra, Hun hükümdarının küçük kardeşi Yü-ch'ien ile karşılaştı. Söz konusu Hun prensi Baykal Gölü'nün kenarında avlanırken rastladığı Su Wu'ya gayet iyi davranmış, hatta onunla birlikte avlanarak yakınlaştıktan sonra deri elbiseler ve yiyecek malzemeleri gibi ihtiyacı olan şeyleri vermişti. Bu arada elçi ok ve yay yapımını öğrenmiş, avcılıkta ustalaşmıştı. Ancak, bir süre sonra söz konusu Hun prensi öldüğü zaman Çinli elçi kendisine ağır şartlarda yardım eden olmayınca eskisi gibi zor durumda kalmıştır.

Elçinin sürgünde bulunduğu sırada Ting-ling'lerin arasında yaşamış olması bizim bu boy hakkında bilgi almamızı sağlamıştır. Wei Lüe adlı bir başka Çinli devlet adamı Han Hanedanı'nın imparatoru Wu-ti'nin saltanatı esnasında Hunlara sığınmıştı. Aslında onlar iki kişi olup ikincisinin adı Li Ling idi. Hun hükümdarı Li Ling'i Kırgızlara, Wei Lüe'yi ise Ting-ling'lere göndermişti. Böylece onları Çin'den uzak sahalara yollayarak bir bakıma can güvenliklerini sağlamayı düşündü. Çin kaynaklarına göre kanında bozkırlılık olan Wei Lüe, Han Hanedanı'nın durumunu iyi bildiği için Hun hükümdarına danışmanlık yaptı. Bu yüzden Hun Devleti'nde yüksek idareciler arasına katıldı. Arkasından da Güney Sibirya'daki Ting-ling'lerin üzerine idareci olarak tayin edildi. Wei Lüe, Hun hükümdarı Hu-yen-ti'nin tahta çıkışının yedinci yılından (MÖ 79) önce öldü. Ting-ling'ler üzerinde idarecilik süresi on yıldan fazla sürmüştür.

4.5 Sibirya'da Bulunan Şehir Kalıntıları

1940 yılında Sovyet arkeologları, Güney Sibirya'daki Yenisey Irmağı'nın yukarı ağzında kurulu Abakan şehrinin sekiz kilometre güneyinde Çin tarzında yapılmış bir saray buldular. 144 metrekarelik orta saray ve ilave on beş binadan teşekkül eden sarayın dış duvarlarının kalınlığı iki metre idi. Etrafta yine birçok eşya ele geçmişti. Arkeologlar, söz konusu binanın tarzından ve tarihinden hareketle onun Li Ling ya da Ting-ling'ler üzerine gönderilen Wei Lüe tarafından inşa ettirildiğini iddia ettiler. Bunun da öncesinde

1927 yılından başlayarak yine Sovyet arkeologları Baykal Gölü'nün güneydoğusunda şimdiki Buryat Muhtar Cumhuriyeti'nin merkezi Ulan-ude'nin güneybatısına 16 kilometre mesafede Batı Han hanedanı devrine ait dört köşeli bir şehir kazdılar. Şehrin dört tarafı surlarla çevrili olup, batı duvarının uzunluğu 348, güney 216, kuzey 194 metredir, doğu duvarını ise Selenga Irmağı yıkmış durumda idi. İki büyük, dokuz küçük ev inşa edildiği görülürken, çok sayıda ev eşyaları, at koşum aletleri bulundu.

4.6 Hunlara Karşı İş Birliği Arayışları

Ting-ling'ler MÖ 72 yılında Çinliler ve Wu-sun'lar aralarında ittifak yaparak, artık eski gücünde olmayan Hunları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Onların saldırısı sonucunda Hunlar, kırk bin insanlarını esir vermek zorunda kaldıkları gibi yedi yüz bin baş kadar hayvanlarını kaybetmişlerdi. Böylece Büyük Hun İmparatorluğu yavaş yavaş eski ihtişamını kaybedip zayıfladığında Orta Asya'da yaşayan diğer boylar gibi Ting-ling'ler de adlarını tarih sahnesinde yeniden duyurmaya başladılar. Wu-sun'lar bağlı oldukları Hun Şanyü'süne karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı onların yaşadığı Tanrı Dağları'na bir sefer düzenledi ve onları ağır bir bozguna uğrattı. Fakat, geri dönerken sert bir kış aniden bastırdığı için Hunların çok sayıda insanı ve hayvanı öldü. Onların uğradıkları tabii felaket sonucu zayıflamasını fırsat bilen Wu-huan'lar doğudan, Wu-sun'lar batıdan saldırınca Ting-ling'ler de kuzeyden yağmaya geldiler (MÖ 71). Neticede her taraftan sarılan Hunların at, koyun ve sığırları yağmalanmıştı. Hun halkının onda üçü, hayvanlarının onda beşi telef oldu. Bu ağır kayıplardan sonra bir daha Hunlar kendilerine bağlı söz konusu boyları ve kavimleri tekrar hâkimiyet altına alacak güç bulamadılar. Böylece Orta Asya bozkırlarının derinlikleri daha sonraki devirlerde de cereyan ederek karakteristik hâle gelecek devlete karşı boy isyanlarının ilk örneklerini yaşıyordu.

4.7 Hunları Yağmalama

Bundan sekiz yıl sonra da (MÖ 63) Ting-ling'ler Hunlara akın yaparken görülmektedir. Çünkü o sırada Hunlar, Çinliler ile yaptıkları savaşlar neticesinde epey yıpranmışlar zayıf düştükleri gibi Wo-yen-ch'u-ti hükümdar ile Hsi-yü-lüe-ch'i-wen-ch'ui arasında taht için tartışma çıkmıştı. Hun devlet adamları ikiye bölünüp onlar da iç savaşa katıldılar. Ting-ling'ler yine onların bu karışık durumundan faydalanarak yağmalara girişmişlerdi. Üç yıl kadar süren yağmalar neticesinde binlerce kişi ve hayvanı alıp götürdüler. Onlara karşı on bin kişilik bir süvari birliği gönderen Hun

hükümdarı intikamını alamadı. Bunun en büyük sebebi kuzey bölgelerinin soğuk, karlı buzlu dağları arasında Ting-ling'lerin çok çabuk kaybolmalarıydı. Bazen de Hunlar onları yakalamayı başarıyorlardı.

Yukarıda bahsettiğimiz hadiselere bakarak Ting-ling'lerin MÖ 71-51 yılları arasında yaklaşık yirmi yıl bağımsız bir şekilde yaşadıklarını söyleyebiliriz. Hun devlet meclisinde ağabeyi Hu-han-ye (MÖ 58-31 arasında hüküm süren Hun Şanyüsü) ile anlaşmazlığa düşen Chih-ch'i Şanyü, kendisine bağlı kütlelerle batıya doğru ilerlemişti. Bu yönde ilerlerken karşılaşıp mağlup ettiği ilk kütle Kırgızlar oldu. Onların bölgesinde merkezini kurduktan sonra MÖ 49 yılında Ting-ling'leri de mağlubiyete uğratarak kendine bağlamayı başardı. Ona bağlanan bir diğer Türk boyu ise Wu-chie (Ogurlar)'ler idi. Ting-ling'ler ise o sırada daha kuzeyde yaşıyorlardı. Chih-ch'i'nın MÖ 36 yılında Batı Türkistan'a kadar uzanan bir Çin ordusuna yenilerek öldürülmesinden sonra Ting-ling'lerin serbest kaldığı, ancak bir süre sonra tekrar kuvvetlenen doğudaki Hu-han-ye'ye bağlandıklarını düşünmek mümkündür.

4.8 MS'ki Devirlerde Mücadeleler

MS 85'e gelindiğinde Hunlar kıtlık ve Çinlilerin uyguladığı politikalar yüzünden iyice zayıflamış, Orta Asya'da hâkimiyeti ellerinden kaçırmışlardı. Kuzeydeki Ting-ling grubu bunu fırsat bilip yine onlara saldırdı. Ancak, bu sefer durumun farklı olduğunu anlıyoruz. Çünkü doğudan Hsien-pi'ler de batıya doğru ilerlemişler ve Hunların başkentini ellerine geçirmişlerdi. Yani doğuda kuvvetli bir rakip belirmişti. Ting-ling'lerin bundan sonraki iki yüzyıl içinde Orhun bölgesini kendilerine mekân edindikleri söylenebilir. Aynı Hsien-pi'ler, 3. yüzyıl başlarında Ting-ling'leri yeniden kuzeye eski topraklarına çekilmek zorunda bırakmışlardır.

Hazırladığı bir ihtilal ile Çin imparatoru olan Wang Mang (MS 6-23), Hunlara karşı kullanmak üzere bazı kuzeyli boyları Çin'in T'ai-chün bölgesine yerleştirdiğinde, söz konusu boyların arasında bazı Ting-ling'ler de vardı. Han hanedanı tahtını zorla ele geçirdikten sonra Hunlara karşı büyük bir sefer tertip etmek istemiş, komutanlarından Yen Yü'yü, Wu-huan Ting-ling gibi boylardan oluşan bir orduya kumanda etmesi için görevlendirmişti. Ordu T'ai garnizonunda kaldığında Çinli kumandan Ting-ling ve Wu-huan'ların kadın ile çocuklarını burada rehin tutarak onların savaşmalarını ve herhangi bir isyana kalkışmalarını önlemeyi garanti altına almıştı. Ancak, rehin kalan halk o bölgenin suyu ve toprağından hoşlanmamış, uzun süre kalacaklarını düşünüp kendilerinin başka bir yere gönderilmesi için izin istemişti. Fakat, Wang Mang izin vermeyince, isyan edip kaçtılar ve yağmalar

yaptılar. Bunun üzerine geride garnizonda kalanların hepsi öldürüldü. Arta kalanlar Wang Mang'dan intikam almak için birleştiler. Fırsattan yararlanmak isteyen Hunlar, onların cesur şeflerine kendi subayları olması için teklifte bulundular. Ting-ling'leri bu teklifi kabul edince boyları oluşturan halk kütlesinin tamamı insanlarının hepsi Hunlara bağlandı.

5. yüzyıldan sonra kuzeyde yaşayan Türk boylarının adlarının artık Töles boyları ile beraber geçtiğini görmekteyiz. Bu yüzyılın başında Tabgaç (T'o-pa)'larla birleşerek, Juan-juan'lara hücum eden Kanglılara Ting-ling adının verildiğini bazı kaynaklar bildirmektedir.

Tabgaç devrinde kuzeyde yaşayan Türk kavimlerinin adları Kanglı – Ting-ling şekliyle birleşik yazılmıştır. Bu da bize Ting-ling – Kanglı – Töles devamlılığını ve bağlantısını açıkça göstermektedir.

4.9 Issız Çöl Hapishanesi

Başka bir enteresan kayıt da Tunguz Wu-huan'ların kendi ülkelerinde suç işleyenleri, Wu-sun'lar ile Ting-ling'ler arasındaki ırmak ve dağların bulunmadığı yılanların kaynaştığı, insanın yaşamasına imkân olmayan ıssız çöle sürerlerdi ifadesidir.

4.10 Kuzey Çin'de Yığılma

Hunlar zayıflayınca onların bir kısmı Çin'in kuzeyindeki eyaletlere doğru gidip yerleşmişti. Bundan dolayı Kansu'daki Hunların arasında Ting-ling'lere de tesadüf edilmektedir. Ting-ling'ler MS 60'ta Sha-chou'da oturuyorlardı. 5. yüzyılda yine Kansu'da görülmektedirler. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ting-ling'ler de Çin'e ilerlerken aynı koridoru kullanıyordu.

MS 177'yi takiben Hsien-pi'leri ağır bir bozguna uğratan Çinli kumandan Tan Shih-huai, daha sonra Güney Sibirya'daki Ting-ling'leri de mağlup etmişti.

MS 265-419 arasında hüküm süren Chin hanedanı devrinde Kansu'nun kuzeyinde Ting-ling'ler bulunuyordu. Söz konusu gruplar daha da derinliklere uzanarak 4.yüzyıl ortalarında Çin'in Ho-pei eyaletini işgal edip orada Chung-shan mevkiinde yerleşmişlerdir. Buradan Kuzey Çin'in değişik bölgelerine nakledilerek dağıtılmışlardır. 357 yılında Töleslerle birlikte Mi-jung Devleti tarafından bozguna uğratıldıkları bildirilmektedir. 397 yılında Tabgaçların kaynaklarında adları geçmektedir. Bunlardan bir kısmı 399 yılında Tabgaçlara teslim olmuştur. 418'de başka kavimlerle birlikte kuzeye karşı savaşa çıkmışlardır. Yine aynı Tabgaç devrinde bu devlet içinde görünen

Ting-ling'li şahıslar ve Yü-shan'da büyükçe gruplar zikredilmektedir. Aradan otuz yıl geçtikten sonra, 447 yılında bunlardan üç bin aile An-chou (Hopei)'dan Shan-hsi'deki başkente nakledildiler. On yıl sonra bir kaç bin kişi Ching-hsing'de isyan ettiler. Çin kaynaklarına göre Çin Seddine yakın bölgelerde yaşayanların dilleri Hun ve Kanglılara benzerdi.

Liang hanedanı devrinde Doğu Türkistan'daki Shan-shan (Çerçen) bölgesinin kuzeyinde de Ting-ling'lerin adından bahsedilmektedir. Artık, bunlar Kanglı boyları olmalıdır. Ayrıca Mo-kuo anlatılırken dolaylı olarak Ting-ling'lerden söz edilmektedir.

MS 350'li yıllarda Çin kaynakları Ting-ling'leri üç ayrı bölgede göstermektedir. Söz konusu bölgelerin biri; Gobi Çölü'nde, ikincisi; Baykal Gölü'nün güneyinde, üçüncüsü; Kazakistan bozkırlarında bulunuyordu.

4.11 Batı Bozkırlarında Yoğunlaşma

Ting-ling'lerin MS 350 dolaylarında Güney Kazakistan'a göç etmelerinin sebebi belli olmamakla birlikte Hunların Avrupa'ya doğru hareketlenmelerinden doğan boşluğu doldurdukları anlaşılmaktadır. Sır Derya'nın kuzey sahalarında yerleşen bu grup daha sonra MS 460'larda doğu Avrupa'ya doğru ilerleyecek ve Bizans kaynaklarındaki adıyla tarih sahnesinde artık Ogur adıyla anılacaktır. Söz konusu sahadaki On Ogur şehri Beketh, Soğdlarla Ogurlar arasında sınır idi. 460 civarında Moğolistan'daki Juan-juan'ların batı yönüne doğru hareketleri Sabir (Savir)leri kımıldatacak, onlarda Ogurları batıya iteceklerdi.

4.12 Boy Toplulukları Kavramının İlk Halkası

Üçüncü Ting-ling grubu kesin bir şekilde kuzey kolundan ayrılarak Hunlar, Gök Türkler hatta Gök Türklerin bazı boyları gibi güneydeki Çin sınırına göçtü. Ting-ling'ler, artık Çinlilerle doğrudan temasa başladıklarında kendi adları Ti-li olarak anılmaya başlamıştı. Daha sonra bu ad T'ie-le (Töles) hâliyle yüzyıllarca Çin kaynaklarında kullanılacaktır. Dolayısıyla Tölesler, Ting-ling'lerin devamıdır denilebilir. Bu durum her şeyden önce Ting-ling'lerin kuzey grubu ile ilgilidir. Çinliler, güneyde kendi sınır boylarındaki Ting-ling'lerin daha sonraları T'ie-le (Töles) olduğunu belirtirler. Ayrıca Kanglı adını kullanmaları ve bunu Ting-ling'lere genelleştirmeleri de söz konusudur. Zaten coğrafi açıdan bakıldığında Ting-ling – Kanglı – Töles (T'ie-le) devamlılığı çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Genelde hayvancılıkla uğraştıkları bildirilen Ting-ling'lerin, deri ihracatı yaptıkları, Çin'e vergi olarak at ve fare derisi getirdikleri ifade edilmektedir. Çinlilerin kuzeyde yaşayan kavimler hakkında doğru bilgi vermedikleri, hatta oralarda yaşayanları abartarak tanımladıkları bilinmektedir. Bu yüzden onları dizlerine kadar kılla örtülü, vücutlarının ata benzediği için çok koştukları, saçlarının kıvırcık oldukları, at gibi tırnakları olduğu vurgulanmıştır. Bozkır şartları icabı Çinlilerden farklı giyinen Ting-ling'lerin farklı tanımlanması Çinliler için olağan bir durumdur. Aradan geçen zaman içinde onları yakından tanıdıkları devirlerde ifadeler değişmiştir.

5

HUNLAR ZAMANINDA ORTA ASYA BOZKIRLARININ DERİNLİKLERİNDE DİĞER TÜRK BOYLARI

5.1 Hu-te'lar

Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Mo-tu'ya bağlanan boylar arasında adı belirtilen Hu-te Devleti, Pamir (Ts'ung-ling) Dağları'nın yukarısındaki sıra dağların kuzeyindeki alanlarda bulunuyordu. Bu bölge Wu-sun'ların kuzeybatısına, K'ang-chü (Maveraünnehir)in kuzeydoğusuna düşmektedir. Yani Güney Kazakistan bozkırları söz konusudur. Boyun insan sayısı hakkında kesin bilgi verilmemekle birlikte iyi yetişmiş askerlerinin miktarının on binden fazla olduğu bildirilmektedir. Haklarında *"hayvancılıkla uğraşırlar, sürüleri ile birlikte hareket ederler, çok güzel atları ve kürk hayvanları vardı,"* şeklindeki kayıtlarda tutulmuştur.

5.2 Hun-yü'ler

Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Mo-tu'nun kuzeye dönerek hâkimiyeti altına aldığı boylar arasında Hun-yü'lerin adı geçmektedir. Haklarında fazla bilgi bulunmadığı gibi bundan sonra bir daha adlarına rastlanmaz.

Büyük Hun İmparatorluğu döneminde adı geçen diğer boylar Ch'ü-she, Ko-k'un ve Ho-chieh gibi boylardır. Hu-chie ülkesi (belki Ogur), Tanrı Dağları'nın kuzey silsilesinin batı kısmında başlıyor ve İli ülkesinden kuzeyde Tarbagatay Dağları çevresine uzanıyordu. Moğolistan coğrafyasında kardeşi Hu-han-ye Şanyü ile anlaşamayarak batıya göç eden Chih-chi tarafından MÖ 43-36 arasında bozguna uğratılmışlardı.

5.3 Ogurlar/Kuzeybatı Türklerinin Doğuşu

Tarihî kaynakların ışığında Ting-ling'lerin batı grubundan çıktıkları anlaşılan Ogurlar, Doğu Avrupa'ya doğru göç etmeden önce üç ayrı kütle hâlinde yaşıyorlardı. Birinci kütle Sır Derya ve Çu ırmakları arasında, ikinci kütle Emba Nehri havzası yani kuzeybatı Kazakistan bozkırlarında, üçüncü kütle ise Yayık Irmağı civarında yaşıyordu. Büyük ihtimalle birinci kütle On Ogurları, ikinci kütle Otuz Ogurları, üçüncü kütle ise Dokuz Ogurları meydana getiriyordu. Ogurlar daha sonra Sarogur (Sarı/Ak/Ogur), Bittigur (Beş Ogur), Ultingur-Altziagir (Altı Ogur), Kutrigur-kuturgur (Tukurgur-Dokuz Ogur), Ungur-Hunugur (On Ogur), Utigur/Uturgur (Otuz Ogur) gibi boy birlikleri hâlinde görülmektedir. Sabarlar tarafından 461-465 tarihlerinde Ural Dağları'nın doğusundan batısına itilmişlerdi. İli bölgesine yakın yerde gösterilen Ho-chie boyunun da Ogurların ataları olma ihtimali vardır. Ancak, onlar hakkında da fazla bilgi yoktur. Belki Ho-chie diye adlandırılan boy Ting-ling'lerin güney kolu idi. Ogurlar, meşhur oldukları avcılık ve kürkçülük yanında yaşadıkları sahanının gereği ziraatle de uğraşıyorlardı. Tarımın her türlüsünü ve meyveciliği yapıyorlardı.

Karadeniz'in kuzeyine geldikten sonra devletleri parçalanıp yıkılan Avrupa Hunlarının idaresindeki İrnek'e katılan Ogurlar (360-470) daha sonra karışık anlamına gelen Bulgar adıyla anılmaya başladılar. Yani geldikleri sahada da üç ayrı kütle hâlinde yaşamaya devam ettiler: 1) Kafkasların kuzeyinde, Azak Denizi'nin doğusunda On-Ogurlar, 2) Don-Volga arasında yani daha kuzeyde Otuz Ogurlar, 3) Batıda Dnyeper'e doğru Dokuz Ogurlar. Doğudaki iki grup Sabarların ve Gök Türklerin himayesine girdi. Batıdaki Dokuz Ogur (Kara Bulgar)lar ise Bizans ile ilişki kurarak, çeşitli mücadelelerde bulundular ise de kendi aralarındaki çatışmalardan zayıflayıp, doğudan gelen Avarlara bağlandılar. Doğuda kalan Otuz Ogur ve On Ogur grupları ise Büyük Bulgarya (Magna Bulgarya) adı verilen devleti kurdular.

5.4 WU-SUN'LAR

5.4.1 Karganın Beslediği Çocuk

Wu-sun'lar, Hun İmparatorluğu döneminde Orta Asya'da varlığını sürdüren önemli boylardan biri idi. Hayat tarzları bakımından Hunlar gibi yaşadıkları, onlarla aynı kültüre sahip oldukları vurgulanmıştır. Wu-sun'ların tarihi de asırlarca devam etmiş ve Hun siyasi tarihiyle iç içe gelişmiştir. Çin kaynakları Wu-sun'ların başlangıcı sırasında efsanevî bir hikâye anlatmaktadır:

"Wu-sun kralının adı K'un-mo idi. Babasının, Hunların batısında küçük bir devleti vardı. Hunlar onlara hücum ettiler ve onun babasını öldürdüler. Küçük olan kralın oğlu K'un-mo'yu ise öldürmeyip canlı olarak otların içine attılar. Kara bir kuş (karga) çocuğun üzerine doğru uçtu ve ona et verdi. (Sonra da) Dişi bir kurt geldi ve çocuğu emzirdi. Hun hükümdarı buna şaştı ve onun Tanrı tarafından kutsanmış olduğunu düşündü. Onu otlar arasından aldırdı ve büyüdükten sonra ordusunda komutan yaptı. (Hun ordusunda) çok defalar başarı gösterdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı K'un-mo'ya kendi babasının halkının idaresini yeniden verdi. Wu-sun kralı K'un-mo kendi halkını topladı ve geliştirdi. Komşu küçük kentlere hücum edip aldı. Birkaç on bin kişilik okçu askeri oldu. Savaşlarda tecrübe kazandı. Hun hükümdarı öldükten sonra K'un-mo halkını geri çekerek Hunlardan uzaklara gitti. Kendisini kral olarak tahta çıkardı. Bundan sonra artık Hun sarayındaki kurultaya artık gitmedi. Bunun üzerine Hunlar atlı birlikler göndererek hücum ettiler; fakat, yenemediler. (Hunlar Wu-sun kralını) bir Tanrı'nın gücünün tuttuğunu ve kendilerinden uzaklaştırdığını sandılar. Bunun için yine onu Hun idaresine girmiş saydılar. Daha sonra büyük bir akında bulunmadılar."

5.4.2 Wu-sun'ların Yaşadığı Yerler

Başlangıçta Tanrı Dağları'nın doğusunda Turfan havzasında oturan Wu-sun'lar, Yüe-chih'ların baskın yapıp hükümdarlarını öldürmeleri üzerine kaçarak Hunlara sığındılar.

Her ne kadar Wu-sun'ların ilk yurtları olarak Çin'in kuzeybatısındaki Kansu bölgesi gösterilse de aslında daha sonraki gelişmelerden asıl yurtlarının İli Irmağı-Tanrı Dağları havalisinin belirtilmesi gerekmektedir. Fakat, buradan Turfan'ın kuzeyinden Kansu'ya ulaştıkları sık sık orada bulundukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Zaten Yüe-chih'lara yenildikten sonra aynı bölgeye gönderileceklerdir. Başkentleri Isık Göl'ün güneyinde *Kızıl Vadi Kalesi (Ch'ih-ku-ch'eng)* bulunuyordu.

5.4.3 Yeni Doğan Çocuk

Yukarıda verdiğimiz metne benzer başka bir hikâyemsi belgede kayıtlı rivayette, "Wu-sun kralının oğlu henüz doğmuştu. Oğlanın hocası Pu-chiou Yabgu çocuğu kolları arasına alarak kaçtı ve çalıların içine koydu. Onu beslemek için yiyecek aramaya gitti. Döndüğünde çocuğu bir dişi kurdun emzirdiğini gördü. Gagasında et parçası tutan bir kara kuş (karga) da çocuğun çevresinde dolanıp duruyordu. Yabgu bunu görünce çocuğun kutlu olduğunu anladı. Onu alarak hükümdarın yanına gitti. Hun hükümdarı onu

görünce çok sevdi ağırladı ve büyüttü. Yüe-chih'ların öldürdüğü Wu-sun kralının oğlu yetişkin olunca, Hun hükümdarı babasının halkını ona verdi. Orduya general yaptı. Birkaç da başarı kazandı. Bu sırada K'un-mo güçlenmişti. Kendi babasını öldüren Yüe-chih'lardan öç almak için Hun hükümdarından izin istedi. Batıya doğru gitti ve Yüe-chih'lara hücum ederek onları yendi. Yüe-chih'lar batıya doğru yeniden göç ettiler. Toharistan'a gittiler. K'un-mo da kendi halkını topladı ve orada oturup kaldı. Ordusu ve savaş gücü gittikçe çoğaldı," şeklinde anlatılmaktadır. Wu-sun hükümdarlarına K'un-mo ya da K'un-mi adı verilirdi. Bu iki isim de Çin kaynaklarında aynı ismin değişik transkripsiyonlarıdır.

Bundan sonra çok güçlenen ve zenginleşen Wu-sun'lar, Hunlara bağlı kalmak istemedikleri için onlarla araları açıldı. Doğularında Hunlar, kuzeybatılarında K'ang-chü Krallığı, batılarında Fergana (Ta-yüan), güneyde ise surlarla çevrili şehir devletleri ile komşu oldular.

5.4.4 Yüe-chih'ların Kovulması ve Alınan İntikam

Wu-sun hükümdarı K'un-mo, Yüe-chih'lara hücum etti ve yendi. Büyük Yüe-chih'lar da batıya göç ettiler. Toharistan'ı idareleri altına aldılar. Bunun üzerine Wu-sun hükümdarı K'un-mo da Yüe-chih'ların boşalttıkları yerlere yerleşti.

Büyük ihtimalle Hunların ortaya çıktığı daha doğrusu Hun İmparatorluğu'nun kuruluşu sırasında Orta Asya'da Tung-hu (Tunguz)'lar, Yüe-chih'larla birlikte Wu-sun'lar da vardı ve bağımsız olarak yaşıyorlardı. Diğer taraftan Wu-sun'ların Ting-ling'ler gibi boy gruplarıyla hiç savaşmadan Hun hükümdarı Mo-tu'ya iaat etmeleri enteresandır. Bu durum iki siyasi kuruluş arasında etnik bakımdan yakınlığın bulunduğunu göstermektedir.

Wu-sun'ların bilinen ilk hükümdarı Nan-tuo-mi'dir. O büyük ihtimalle Yüe-chih'lar tarafından mağlup edilince yaşadıkları Kansu (Tun-huang ile Ch'i-lien arasında)'yu terk ederek Tanrı Dağları mıntıkasına geldiler. Yeni yerleştikleri bölgelerde Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlandığı söylenebilir. Na-tuo-mi'nin oğlu Le-chiao-mi yani K'un-mo doğdu. Babası öldüğü için onun küçük amcası Pu-chiou Hsi-huo, onu alarak Hunlara tabi oldu. Hun hükümdarı onu kendi evladı gibi görüp korudu. Büyüdüğünde onun emrine idaresi için asker verdi ve bundan sonra K'un-mo iyi kumandanlığıyla şöhretini artırdı. Bu arada Hun hükümdarı Mo-tu, Yüe-chih'ları dağıttıktan sonra onlar Fergana istikametine doğru Batı Türkistan'a göç etmişlerdi.

Bundan sonra Mo-tu'nun oğlu Hun hükümdarı Lao-shang (MÖ 174-161), K'un-mo'ya yardım ederek, daha batıdaki Yüe-chih'lara ağır bir

darbe vurulmasını sağladı. Sonuçta Yüe-chih'ların reisi savaş meydanında öldürüldüğü gibi geride kalanları daha da batıya göç etmek zorunda kaldı.

5.4.5 Hunlardan Bağımsızlığın Koparılışı ve Çin'den Prenseslerin Gelişi

İşte, bundan sonra Wu-sun'lar, İli Irmağı'nın yukarılarına yerleşmeye başladı. Başkentleri Ch'i-ku (Doğu Türkistan'da Wen-su ilçesinin batı sınırındaki Na-lun Irmağı'nın yukarı ağzında) Kalesi'nde idi. Böylece K'un-mo'nun kuvveti günden güne artarak büyüdü. Lao-shang Şanyü öldükten sonraki devirlerde Hunlardan bağımsızlığını koparmaya başladı.

Bu arada batıya göçen Yüe-chih'ların bazıları ve Sai'ların bazı kalıntılarının Wu-sun'ların arasında kaldığı vurgulanmıştır. Ayrıca kaynaklarda söz konusu edilen Hunların Hun-ya prensliğinin yeri Wu-sun'ların toprakları olmalıdır.

5.4.6 Boşa Çıkan İlk İttifak ve Gök Atlarının Cazibesi

MÖ 121 yılı dolaylarında Chang Ch'ien, imparatoruna sunduğu raporunda Hunlara karşı Wu-sun'larla iş birliği yapmayı teklif etti. İmparator Wu da onun teklifini kabul edip adı geçen kişiyi Wu-sun'lara hediyelerle gönderip Hunlara karşı savaşa kışkırttı. Fakat, Wu-sun'lar çekindikleri için Hunlarla savaşmadılar. Ancak, Hunlar, onların Çin ile yakınlaşmasını duydular ve çok kızdılar. Üzerlerine saldıracaklardı. Bu sefer Wu-sun'lar Çin'den yardım istediler. Çin'deki Han hanedanı sarayında durum müzakere edilirken, en güzel atların onların ülkesinden geldiği gerekçesiyle iyi ilişkileri devam ettirme kararı aldılar. Onların ülkesinde yetişen üstün özelliklere sahip Fergana atlarının adını Gök (Cennet) Atları olarak değiştirdiler. Kan terleyen atlar olarak da tanınan söz konusu atlar daha sonra yüzyıllarca meşhur olmuştur. Aralarında kurulan bütün iyi ilişkilere rağmen Wu-sun'lar, Çinliler için Hunlarla savaşmıyorlardı (MÖ 115).

Evlenme yoluyla tesis edilen akrabalık ilişkileri neticesinde Wu-sun'lar ile Çin'deki Han hanedanı birbiriyle yakınlaştı. MÖ 74 yılında Hunlar, Turfanlılar ile iş birliği yaparak, Wu-sun'lara saldırdı. Ertesi yıl Hun hükümdarı Ch'ih-yen, E-shen'ı aldı, halkını esir etti. Bu şekilde Han hanedanı ile Wu-sun'ların arası açılmıştı. Wu-sun hükümdarı Çin'e mektup göndererek yardım istediğinde İmparator Chao-ti, iki yüz bin atlı askeri yola çıkardı. Yapılan savaşın sonucunda Hunlara ağır bir darbe indirildi. Buna rağmen Hun hükümdarı kendi idaresinde on bin atlı ile Wu-sun'lara akın yapabilmişti.

Fakat, dönüş yolunda fırtınaya (boran) yakalanıp, nüfusunun onda dokuzunu ve bütün mallarını kaybetti. Bundan faydalanan Wu-sun'lar, Hunlara karşı saldırıya geçti. Bundan sonra Hunların gücü epey zayıfladı. Doğudaki Wu-huan'lar ile kuzey ve batıdaki Ting-ling'ler de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Akabinde Hunlar, Çin'e yağma yapacak gücü kendilerinde bulamadılar. Dolayısıyla Wu-sun'lar kendi bağımsızlıklarını kazandıkları gibi ayrıca Ting-ling ve Wu-huan gibi boyların da serbest kalmalarına yol açmış ve nihayet Han hanedanını Hun akınlarından kurtarmışlardı. Ayrıca Doğu Türkistan ve onun doğusundaki bölgeler Hunların elinden çıkınca İpek Yolu üzerindeki ticaret Çinlilerin kontrolüne geçmiş bulunuyordu. Tanrı Dağları etrafındaki Hun hâkimiyeti kalkınca Turfan ve Tarım havalisine Çin'in siyasi gücü uzanmış oluyordu. Bu başarılarından dolayı olsa gerek, MÖ 71 yılında Çinliler Ch'ang Huei adlı bir elçiyi Wu-sun'lara göndermişlerdi.

5.4.7 Tanrı Dağları İnadı

Her ne kadar kuvvetlerini kaybetseler de Hunların, Tanrı Dağları havalisinden vazgeçmeye niyetleri yoktu. Az önceki ağır yenilgiden sonra doğu ve batı kanat kumandanlarına on bin asker veren Hun Şanyüsü onları Wu-sun ve diğer batı memleketlerini tekrar bağlamakla görevlendirdi. MÖ 64. yılında K'un-mi Wen-chu-mi (Semiz), Han imparatoruna mektup yazarak kendisinin büyük oğlu Yüan-kuei-mi'ye bir Çinli prenses istedi. Böylece kurulacak akrabalık ilişkileri neticesinde doğacak olan yakınlaşmada alacağı yardımla Hanların baskısından kurtulacağını bildirdi. Çeyiz olarak bin at ve bin deve göndermişti.

5.4.8 Evliliklerin Getirdiği Yakınlık

Çinli prenseslerle evlenme ve gelişen ikili ilişkiler sonucu Wu-sun'lar, artık Çin'deki Han hanedanını kendilerine yakın görüyorlardı. Bu yüzden kardeşi Hou-han-ye ile arası bozulan Hun hükümdarı Chih-ch'i, onun Çinlilerle anlaşması üzerine Wu-sun'lara ittifak teklif etmiş; ancak, kabul edilmek yerine elçisinin kesik başı Çin'e yollanmıştı. Arkasından Chih-chi ile savaştı. K'ang-chü (Semerkand) diğer devletlere karşı kendisini desteklemesi ve Wu-sun'ları da Semerkand krallığına katmak için, Hunlar ile Chih-chi'yi çağırdı. Chih-chi, kendilerinden elçiler vasıtası ile yardım istemelerinden dolayı Semerkand krallığını birkaç defa destekleyerek, Wu-sun'lara hücum etti. Wu-sun krallığının çok içlerine girdi. Onların başkenti Kızıl Vadi (Ch'ih-ku)'ye kadar gitti. Halkın bir kısmını öldürdüğü gibi çoğunu da hayvanlarıyla birlikte alıp getirdi. Wu-sun'lar, alınan ve yağma edilen insanlar

ile hayvanlarını geri almaya cesaret edemediler. Wu-sun'ların batı sınırları âdeta boşaldı. Bin li'lik (500 km) arazi içinde oturan hiç kimse kalmamıştı. MÖ 44'te Chih-chi, Wu-sun'lara büyük bir darbe daha indirmiş, onların müttefiki Çinliler ise hiçbir şey yapamamıştı.

Bu olaylardan sonra Wu-sun'lar Çin ile daha da yakınlaşmıştı. MÖ 5 yılında Wu-sun'ların idarecisi Pi-yüan-ti Hsi-huo kumandasındaki ordular, Hunların batı sınırlarına girip hayvanlarını mallarını alıp, insanlarını öldürdü. Karşılığında Hunlar da asker gönderip, yüz adamlarını öldürüp, binden fazla esir aldı. Neticede Wu-sun hükümdarı kendi oğlunu rehine olarak Hunlara göndermek zorunda kaldı. Bunun üzerine Çinliler devreye girince rehine oğlan geri verildi. MÖ 1 yılında Wu-sun'ların hükümdarı (Büyük K'un-mi'si) Çin başkenti Ch'ang-an'da Han hanedanının imparatoruyla görüştü.

5.4.9 Son Maceralar

Wang Mang devrinin başlangıcına kadar büyük ve küçük K'un-mi'ler, Çin imparatorlarına elçilerle hediyeler gönderip durdular. Artık K'un-mo unvanının yerine K'un-mi almış görünmektedir. Çinliler bütün bunları kendi prensesleri Chie-you'nun yıllar önce yaptığı faaliyetlere bağladı.

Batı Han hanedanı döneminde Wu-sun–Çin münasebetleri bu kadar sıklıkla gerçekleşmemişti. Fakat, Wu-sun'ların Lo-yang'daki adı geçen hanedana hizmetleri devam etmişti.

MS 80-83 yıllarında Han hanedanının elçisi Pan Ch'ao, Batı Bölgelerinde ülkesi adına görev yaptı. O esnada Wu-sun'ların çok fazla yardımını gördü. Yine Li Yi-ti, Wu-sun'ların elçilerini alıp, büyük ve küçük K'un-mi'lerden aşağıdakilere kumaşlar bağışlandı. Pan Ch'ao'nun başarı ile uyguladığı siyaset sonucunda Wu-sun ve Kaşgarlılarla iyi ilişkiler yeniden tesis edilmiş ve Çin bu bölgede tekrar kuvvetlenme imkânı bulmuştu.

MS 127 yılında Doğu Han hanedanı Batı Bölgelerini ele geçirince bundan sonra Wu-sun ve Han hanedanı arasındaki ilişkiler engellendi. MS 133 sıralarında Çin'in Orta Asya üzerindeki hâkimiyeti tamamen zayıfladığını görüyoruz.

MS 177'lerden sonra Hsien-pi'ler liderleri Tan-shih-huai'ın idaresinde Moğolistan coğrafyasında çok kuvvetlendiklerinde üzerlerine gönderilen Çin ordularını mağlup ettiler. Arkasından sınırlarını batıya Cungarya'ya kadar genişletip onları mağlup edip, Wu-sun'larla sınır oldular.

Kuzey Wei döneminde Juan-juan'ların akınlarına maruz kalan Wu-sun'lar, Pamir (Ts'ung-ling) Dağları'na göç ederek orada yerleştiler. 437 yılında Tabgaç hükümdarı Tun Wan onlara elçi gönderdi. 938 yılında Wu-sun'lar,

elçi gönderen Liao hanedanının imparatoru T'ai-tsu'ya karşı elçi yolladılar. Bu tarihten sonra nüfusları çok azaldığı için haklarında bilgi alınamamıştır.

5.4.10 Wu-sun'ların Hayatı

Kuvvetli zamanlarında Wu-sun'ların sınırları kuzeye ve doğuya doğru epey genişlemişti. Onların kuzey ve doğusunda Wu-huan ve Ting-ling gibi kavimlerin adının geçmesi böylesine kendilerine uzak mesafedeki kavimlerle ilişki kurmaları bunu desteklemektedir. Wu-huan'lar kendi suçlularını, Wu-sun'ların kuzeydoğusunda ve Ting-ling'lerin güneybatısında yer alan ırmaklar ile dağların bulunmadığı ve yılanların kaynaştığı, insanların hayatlarını sürdüremeyeceği ıssız bir çöle sürerlerdi.

Wu-sun'ların esas işi hayvancılık ve avcılık olup tarımla uğraşmazlardı. Özellikle at yetiştiriciliğinin geliştiği Wu-sun'larda insan başına dört-beş bin yılkı düşerdi. Keçeden mamul evlerde otururlar, et ve süt ile beslenirlerdi. Çin kaynaklarının bilgi vermediği ya da ulaşamadığı bölgede yaşayanlar hakkında farklı bilgiler vardır. Her ne kadar Çin kaynakları Wu-sun'ların kültürü hakkında bu bilgileri verse de onların yaşadığı Yedi Su, Çu ve Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Özellikle sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraatın yapılması enteresandır.

En yüksek makamın K'un-mo'luk olduğu anlaşıyor. Yani hükümdar karşılığı bu unvan idi. Bununla birlikte, Ch'ing-chu, Hsi-huo, Hsiang, Ta-lu, Ulu kumandan, Bey, Ta-fu, Kumandan, Ti-wei, Ulu Müfettiş, Ulu vali, Shih-chüng Ulu valisi, Atlı asker başı gibi unvanlı devlet adamları vardı. İnsan sayıları altı yüz otuz bin, askerlerinin sayısı yüz seksen sekiz bin sekiz yüz olarak bildirilmiştir

Çin Kaynaklarında onları tanımlayan bilgiler şöyle anlatılmaktadır: "Başkentleri Ch'ih-ku-ch'eng olup Çin başkenti Ch'ang-an'a 8.900 li uzaklıktadır. Adı geçen şehirlerinden doğuya doğru 1721 li (yaklaşık 850 km), batıya Semerkand'a doğru ise 5.000 li'lik bir alan vardır. Toprakları otlu ve düzlüktür, çok yağmur ve kar yağar, dağlarında çok çam ağacı vardır. Ağaç yetiştirmezler, otlakları ve suları takip ederek hayvanlarını otlatırlar, gelenekleri Hunlarla aynıdır. Ülkelerinde çok at olduğu gibi zenginlerinde dört-beş bin at bulunmaktadır. Halkı kötüdür güvenilmezler, çok yağma akın yaparlar, en sonunda devlet oldular. Yeşil göz ve kırmızı saçları vardır, dış görüntüleri maymuna benzer, memleketlerine K'un-mo veya K'un-mi denir. Ziraattan anlamazlar, Hunlar gibi göçebelik ederler. Çok sayıda atları vardır. 440

yılında memleketleri Juan-juan'lar tarafından yağma edildi. Bunun üzerine Ts'ung-ling (Pamir Dağları)'in batı taraflarına çekilip oralarda kaldılar. 437'de Tabgaçlara ilk elçiliği gönderdiler. Sonradan bu yolda devam ettiler. Al renkte bir çeşit şarapları olup yağa benzer ve kemiklere güzel koku verir." Böyle ilginç bilgilerin yanında Çin'in Chao Su eyaletinde bulunan bir Wu-sun mezarından ele geçen demir saban ve ağaç tabutun dışındaki metal izler onların demir aletleri kullandığına dair en iyi delillerin mevcut olduğunu söylemek gerekir.

5.5 KANGLI/ KAO-CH'E/ BOYLARI

Daha sonraki asırlarda ortaya çıkan Kanglı yani Arabalı boy adını örnek kabul edersek kelime anlamından hareketle Kao-ch'e'ları Kanglı şeklinde yazmak hiç olmazsa anlam bakımından doğru olmaktadır. Burada Kanglı adı Kao-ch'e okunuşunun yerine kullanılacaktır. Çincede kelime anlamı bakımından Yüksek Arabalı anlamına gelen Kanglıların kökeni Hunların ataları döneminde adları kaynaklarda geçen Kızıl Ti (Ch'ih Ti)lere dayandırılmaktadır. Bu yüzden onların ilk adlarının Ti-li olduğu da vurgulanmıştır. Ting-ling'lerin sonraki devirlerde takip nesilleri oldukları açıkça anlaşılan Kanglıların, Hun öncesi dönemde Çin'in kuzeyinde yaşayan ve çoğunlukla Türk boylarının ataları olarak gösterilen Ti'lere bağlanması çok enteresandır. Bu her şeyden önce onların isimlerinin yaygınlığını ve tarihî perspektif içinde oynadıkları derin rolleri göstermektedir. Dillerinin Hunlarla aynı olduğu ifade edilmiş, yani aynı dili konuştukları bildirilmiştir.

5.5.1 Devlet Kuramayan Boylar

Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflayıp çökmesinden sonra Moğolistan coğrafyasında 3. yüzyıl başlarında kurulan Hsien-pi'lerin devleti epey güçlendi. O vakit Orta Asyanın batı bozkırlarında yaşayan Ting-ling'ler yani Yüksek Arabalılar (Kanglı) da adı geçen kavmin hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı. Bu esnada Kanglıların bir kısmı, Gobi Çölü'nün güneyi ve kuzeyinde avcılık ve hayvancılıkla iştigal ediyorlardı. Herhangi bir devletleri yoktu. Akabinde Juan-juan Devleti, tesis edildikten hemen sonra hızla büyümüştü. Bu devlet V. asrın başında güneybatılarındaki Kanglıların bölgesini ele geçirdi. Mağlup olan Kanglıların idarecisi Pei-hu-li, Çin'deki Kuzey Wei Devleti'ne kaçarak kendini kurtarabildi. Wei hükümdarı Tao-wu-ti, ona devletinde yüksek bir makam vererek, hizmetine aldı. Pei-hu-li'nin torunları Kuzey Wei (535-557), Doğu Wei (550-577) ve Kuzey Ch'i devrine kadar varlıklarını sürdürebildi.

4. yüzyıl ortalarında birkaç defa Tabgaçlar tarafından mağlup edilen Kanglılar, esas ilk ağır yenilgilerini 389 yılında almışlardı. On iki yıl sonra Tabgaçlar bir kez daha onları yendi ve yirmi binden fazla araba ele geçirdiler. Bu savaşlar sırasında onların kabile sayısının otuz yedi olduğu bildirilmektedir. Bundan iki yıl sonra bir kabile daha teslim oldu. Kanglıların aralarında bir birlik oluşturup devlet kuramadıkları anlaşılıyor. Bundan dolayı Kanglıların doğu grubu da Juan-juan'lar ile Tabgaçlar arasında sıkıştığından iki devlet arasında hâkimiyet konusunda sürekli el değiştiriyordu.

Kanglı boyları arasında idareyi elinde tutan Ho-lui kabilesinin zayıflaması sebebiyle Moğolistan'da mevcut Kanglı siyasi birliği dağılıp gitti. Bundan sonra onlar Juan-juan'lara göçüp bağlandılar. Kuzey Wei Devleti'nin hükümdarı T'ai-wu, Juan-juan'lara üç kez sefer tertip etmiştir. Bu seferlerin en büyüğü 429 yılında olmuş, Nisan ayından Temmuza kadar sürmüştü. Neticede Juan-juan'lar ağır yenilgiye uğrayınca onların idaresi altındaki kabileler kendi bağımsızlıkları için hareketlenmeye başlamışlardı.

5.5.2 Cungarya'daki Kısa Bağımsızlık

Kingan Dağları'ndan Kuzey Moğolistan'a kadar geniş sahada yaşayanlar Kuzey Wei (Tabgaç) Devleti'ne bağlandılar. Ayrıca Kuzey Moğolistan'daki Fu-fu-lo kabilesi ile birlikte başka bazı kabileler batıya doğru harekete geçti. 481 yılına gelindiğinde batıya gidenlerin Tanrı Dağları'nın güneydoğu eteklerine ve Kao-ch'ang (Turfan)'a yerleştiler. Kao-ch'ang'daki küçük devletçik onlar tarafından zapt edilmişti. Bundan sonra onların kuvvetlendiklerini ve 485-486 yıllarında A-fu-chih-lo liderliğindeki Fu-fu-lo kabilesi, Altay-Tanrı dağlarının arasında uzun süren mücadelelerden sonra Cungarya'da bağımsız bir devlet kurmayı başardı.

Batı Türkistan'da hüküm süren Akhunlar, Cungarya'daki Kanglı Devleti'ni yıktığında arta kalanları, Juan-juan'lara boyun eğmek mecburiyetinde kaldı.

5.5.3 Öne Çıkan Bazı Kanglı Boyları

Söz konusu Kanglıların çok sayıda boydan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Ancak aşağıda görüleceği üzere bu boylardan bazıları kuvvetli oldukları için önemliydi ve ön plana çıkıyorlardı. Dolayısıyla temayüz eden önemli kabilelerin adları *Ti, Yüan-ho, Hu-lü, Chie-pi, Hu-ku, İ-ch'i-chih* idi.

Bunlardan çoğu Lu-hun (Lukçun) Denizi'nin kuzeybatısına 100 li'den fazla mesafede olan bir sahaya göç ettiler. Bu bölgede Çin ile daha yakından ilişki kurmak imkânı bulacaklardı. Burada sayıları artıp kuvvetlendiler. Juan-juan'larla düşman oldular. Ayrıca sürekli Wei (Tabgaç) ülkesine saldırıda bulundular. Söz konusu bölge Kao-ch'ang yani Turfan'dır.

5.5.4 Büyük Güçlerin Arasında Sıkışma

Kanglılar, kuzeydoğularında Juan-juan'lar, güneydoğularında Tabgaç Devleti ve güneybatılarında Akhunlar tarafından çevrelenmişti. Dolayısıyla tarihleri o zamanın bu üç büyük gücü arasında varlığını devam ettirebilme mücadelesi şeklinde gelişecektir. Mühim ve kalabalık kütleler Turfan civarında oturuyor, duruma göre Juan-juan ve Tabgaç Devletleri arasında bağlılık konusunda tercih ediliyorlardı.

Tabgaç Hükümdarı T'ai-tsu (Wei imparatoru T'ai-wu MS 424-452) onlar üzerine hücuma kalkan ilk imparatordur. İmparatorun onlar üzerine bizzat büyük bir ordu ile uzun bir süren sefere çıkması Kanglıların o sırada kuvvetli vaziyette olduklarını göstermektedir. İlk seferinde Tabgaç imparatoru Jo-lo Suyu'nu geçerek, batıya doğru Lu-hun Denizi'ne kadar ilerlemiştir. Orada savaş arabasını bırakıp bölgenin coğrafi şartlarına uygun şekilde ata binerek kuzeybatı istikametinde yüz liden fazla ilerledi. Sürpriz bir baskın yaparak onları ağır bir yenilgiye uğrattı. At, sığır ve keçi gibi hayvanlardan iki yüz binden fazla ele geçirmiş, nihayet çok sayıda insan yakalamıştı. Arta kalan Kanglıları da Kurt Dağı (Lang Shan)'nda büyük bir yenilgiye uğrattı. Arkasından kuzeyi teftiş etmek maksadıyla generallerini doğu batı olmak üzere ikiye ayırıp kendisi altı ordu ile orta yoldan ilerledi. Neticede Chiao-jan Suyu'nun kuzeybatısında yaşayan Kanglı kabilelerini de bozguna uğratıp yakaladı. Bütün Çin ordularının birleşmesi ayrı halkalardan oluşan otuzdan fazla boyunu yenmişlerdi. Bundan başka Prens İ, kuzeybatıya doğru hücuma kalkıp Gobi Çölü'nün içinde 100 li (50 km) daha ilerledi. Arta kalan yedi kabileyi daha mağlup etti.

5.5.5 Geyik Avı İçin Tahsis Edilen Arazi

Ardı ardına kuvvetli darbelere maruz kalan Kanglılar korkup dağılmışlardı. Daha sonra imparator Niou Ch'uan (dere)'ın güneyine çekilip bir av düzenlediğinde 750 li (350 km) lik bir alanı çevirme görevini Kanglı atlılarına verdi. Atlıların olağanüstü çevik hareketi sonucunda çok sayıda av hayvanı P'ing-ch'eng'a sürülerek, Çinliler tarafından kolayca avlandı. Onların bu başarılı işinden dolayı Kanglılar için bir geyik bahçesi yaptırttı. Bu bahçe güneyde T'ai-yin'i takip ederek, kuzeyde Çin Seddi'nden biraz uzakta, doğuda Pai-teng'ı içine alıp Batı Dağları'na kadar giderdi.

Böylece daha sonra Gök Türklerin Çin'e yerleştirilmeleri sırasında açık misallerini görebileceğimiz bir uygulama yapıldığı anlaşılıyor. Çinlilere yenilen ya da teslim olan boylar bu ülkenin sınırları içinde kuzey taraflarında kendi hayat tarzlarını devam ettirebilmeleri maksadıyla yerleştiriliyordu.

Çin'e teslim olan Kanglı boylarının sayısı bununla da kalmamıştı. Chih-li-ho, Mo-fu Ts'u-li-chien gibi reisler de dokuz yüzden fazla aile ile birlikte Çin tabiiyetine girdiler. Bunlardan Ts'u-li-chien'e Çin generallik ve bazı askeri unvanları takdim edildi. Chieh-pi boyu, reisleri Mo-fu Fan-tou-chien kendi kabilelerinden otuzdan fazla birlik ile Çinlilere tabi olmuş o da Ssu-ma Tsan-chün (Savaş bakanı yardımcısı) tayin edildi. Ayrıca kendilerine imparator tarafından maaş ve yiyecek de bağışlanmıştı. Yukarıda şahıs isimlerinde geçen Mo-fu adının Türkçe Baga (bahadır, yiğit) olduğu anlaşılmaktadır.

5.5.6 Moğolların Atalarıyla Mücadele

Chieh-pi boyundan sonra bir başka Kanglı kabilesi ön plana çıkmaktadır ki, onun adı da Hu-lü'dür. Moğolistan coğrafyasında hâkim olan Juan-juan'ların hükümdarı She-lun, Tabgaçlar tarafından mağlup edilince askerlerini toplamış ve Gobi Çölü'nün kuzeyine çekilmişti. Bu sırada Kanglıların Hu-lü boyunun reisi Pei-ho-li, onun düştüğü zor durumdan memnun olarak şöyle demişti: *"She-lun'un yeniden topladığı askerler aciz ve atları da azdır. Onun işine bakmak şimdi kolaydır."*

Bundan sonra kendi boyunun insanlarını toplayan Pei-ho-li gizlice onların memleketine girdi. Kolayca zafer elde edince hemen rehavete kapıldılar. Ama arkasından başlarına büyük bir felaket gelecekti. Juan-juan'ların çadırlarını ve evlerini yıktıkları gibi kadınları ve kızlarını alarak uykuya daldı. Onların bu gafletini uzaktan yüksekten gören She-lun, kaçan dağılan tebaasını topladı. Ancak bin kişi toplayarak sabah olunca bir baskınla hepsini öldürdü. Baskından Hu-lü boyunun sadece onda ikisi-üçü kurtulabilmişti. Yalnız kalan reisleri Pei-ho-li gidip Tabgaçların hizmetine girdi ve kendisine Meng-tu düklüğü unvanı sunuldu.

5.5.7 Çin'de Ulaşılan Şöhret/Örnek Koca

Pei-ho-li, Çin'de çok meşhur olmuştur. Özellikle onun kahraman, dürüst insan karakteri gösterdiğinden bahsedildiği gibi savaş atlarına bindiğinde diğer bütün insanlardan farklı bir görüntü çizdiği vurgulanmıştı. Onun heybeti ve haşmetinden dolayı ağlayan çocukları korkutmak için *"Pei-ho-li geliyor,"* diye söyleyip korkutarak sustururlarmış. Diğer taraftan bekar kızlar *"İyi bir koca arıyorsanız, aradığınız Pei-ho-li gibi olsun,"* derlermiş. Üstelik saadet ve felaketin gelip gelmeyeceğini bildiği ve *"elli fal çubuğunu"* çok iyi kullandığı ifade edilmişti. Dolayısıyla Çin sarayında çok itibar kazanan Pei-ho-li'nin küçük oğlu Ho-tang'ın da saray hizmetine girmesine izin verildi.

Onun ölümüne çok üzülen Tabgaç imparatoru cenazesinin Çin usullerine göre defnedilmesini ve ölüm sonrası unvanının Ch'ung-chuang (sadık ve kuvvetli) olmasını emretti.

5.5.8 Sahnede Yer Alan Başka Boylar

Bu arada Kanglıların Yüan-ho adlı kabilesi Orta Asya tarihî sahnesine çıkmaktadır. Bu boyun Uygurların V. asırdaki ataları olduğu iddia edilmiştir. On iki Kanglı boyunun adları arasında bildirilmeyen Yüan-ho boyunun adı sadece General İ-wei'in seferi sırasında geçmekte ve Wu-pin boyu ile birlikte bahsedilmektedir. Adı geçen general yirmi bin kişi ile kuzeyde sefere çıkmış ve Kanglı boylarından Yüan-ho'lar ile Wu-pin'leri mağlup etmişti.

Yukarıda adından bahsettiğimiz Hu-lü boyunun reisi Pei-ho-li öldükten sonra Çinli kumandan İ-wei, yirmi bin kişilik bir süvari kuvvetiyle kuzeye doğru harekete geçti. Karşısına çıkan Kanglı boylarından Yüan-ho ile Wu-pin'leri mağlup ederek onların kabilelerini farklı yerlere dağıttı.

5.5.9 Juan-juan'larla İlişkiler ve İhanetler

MS 413 yılından sonra Juan-juan'ların Kanglı boylarıyla kurdukları münasebetlerden kaynaklar bahsetmektedir. Bu tarihten önce Kanglıların Ch'ih-lo-hou isimli bir beyi bağlı olduğu kendi reisine isyan edip Juan-juan'ların hükümdarı She-lun'a sığındı. Ona yol göstererek kendi ülkesi Kanglılara hücum ettirdi. Kanglılar yenilerek dağıldılar ve onların reisleri Ch'ih-lo-hou oldu. Buna rağmen Juan-juan'lar arasında Ch'ih-lo-hou mutlu olamadı. Çünkü, She-lun'un oğlu She-pa ile Pu-lu-chen onun evine gidip küçük karısı ile münasebette bulundular. Kadın, Pu-lu-chen'a kocasının Ta-tan adındaki prensi tahta çıkarmak istediğini ve bu yüzden Ta-tan'ın altından at dizginini güven telkin etmek için gönderdiğini söyledi. Bunu duyunca çok kızan Pu-lu-chen, sekiz bin süvari ile Ch'ih-lo-hou'yu kuşattı. Çaresiz kalan Ch'ih-lo-hou bütün eşyasını yaktıktan sonra kendisini bıçakla öldürerek intihar etti. Arkasından Ta-tan'a da gizlice bir tuzak kuran Pu-lu-chen onu da ortadan kaldırmak niyetinde idi. Ancak, vaktinde hareket eden Ta-tan, Pu-lu-chen ve She-pa'yı yakalatıp iple boğdurttu ve kendisi tahta çıktı.

Kanglıların başsız oldukları için, sürekli kendilerine sığınacak bir devlet aradıkları anlaşılmaktadır. Çünkü, kendi aralarında herhangi bir devlet kurabilecek bir yetenekli lider çıkaramamışlardı.

5.5.10 Tarım Yapmaya Başlayan Kanglılar

424'lü yıllar geçildiğinde Tabgaç – Juan-juan savaşları hızla devam ediyordu. Kanglılar yine tarihî kaynaklarda yer almışlardır. Juan-juan'ları ağır bir bozguna uğratan Tabgaç hükümdarı ülkesine geri dönerken Kanglıların doğu boylarının 1000 li (500 km) uzaklıktaki İ-ni-po isimli mevkide bulunduklarını duydu. Alınan bilgiye göre onların çok sayıda hayvanları vardı ve ayrıca çok kalabalık idiler. İmparator, onları An Yüan isimli bir generali vasıtasıyla baskına uğratıp, mallarını yağmalamak istedi. Onun bu fikrine durum tehlikeli olabilir diye bazı devlet adamları itiraz ettilerse de dinlemeyip gönderdi. Çinli kumandan öncelikle daha önce Tabgaç hâkimiyetine giren Kanglı kabilelerini harekete geçirmişti. Üzerlerine büyük bir ordunun geldiğini gören İ-ni-po'daki Kanglılar, kendiliğinden teslim oldu. Verilen bilgiye göre yüzbinlerce Kanglı Tabgaç hâkimiyetine girdiği gibi bir milyondan fazla at, sığır ve koyun da ele geçirilmişti. Teslim olanlar hayvanlarıyla birlikte Gobi Çölü'nün bin li güneyindeki bir yere yerleştirilmişlerdi. Kanglılar su ve meraları takip ederek hayvancılık yaptıklarından, ikamet ettirildikleri bölge onlara çok iyi gelmişti. Bu arada tarım ürünleri ekmeyi ve yemeği öğrendikleri vurgulanmaktadır. Ürettikleri mallarından Çin sarayına vergi veriyorlardı. Neticede bölgelerinin verimliliği dolayısıyla Kanglıların hayvanlarının sayısı çok artmış; at, koyun ve sığır gibi hayvanlar ucuzlamıştı. Burada bahsedilen İ-ni-po bölgesi Turfan'da olmalıdır. Çin'e teslim olan Türklerin sayılarının birkaç yüz bin civarında bulunduğunun bildirilmesi bize onların askerî kuvveti hakkında fikir vermektedir.

5.5.11 Tabgaçların Tarafını Tutan Kanglılar

428 yılında Juan-juan'ların hükümdarı Ta-tan, on binden fazla süvariyle Çin'in kuzey sınırlarını darmadağın etti. Çin'in sınırlarında yaşayan halklar yağmalanmış ve öldürülmüştü. Onların bu hücumlarını kendi tebaaları olan Kanglıları kullanmak suretiyle engelleyen Çinliler, arkalarından kendi kumandanları Kuang Ning'i göndermişlerdi. Fakat, bu kumandan Juan-juan'lara yetişemedi. Çünkü, Kanglılar, Juan-juan'ları ağır bir bozguna uğratmışlar, kuzeye çekilmek zorunda bırakmışlardı.

430'da da Tabgaçlar, Juan-juan'lar üzerinde düzenledikleri büyük sefer ve zafer kazandıkları sırada Kanglıların büyük yardımını gördüler. Adı geçen tarihte Tabgaç ordusu Yenisey Irmağı'nın kaynaklarına kadar uzanan uzun bir sefer düzenlemişti. Tabgaç ordusunun karşısında tutunamayan Juan-juan hükümdarı batıya doğru kaçtığında onları takip etmek işi

Kanglılara kalmıştı. Önleri Kanglılar tarafından kesilince Juan-juan'lar geri dönmek zorunda kaldı. Üç yüz bin kişiden fazla Juan-juan, Tabgaçlara teslim oldu. Ayrıca Çinliler bir milyondan fazla at ele geçirdiler.

5.5.12 Bayrama Katılan Tabgaç İmparatoru

430 yılındaki savaşlarda adlarının bildirilmesinden sonra yaklaşık kırk bir sene sonra yani 471 yılına kadar Kanglı adı kaynaklarda görülmemektedir. Bir başka ifade ile onlar herhangi bir olaya karışmadıkları için adlarından bahsedilmemiştir. Kao-tsung adı geçen tarihte Tabgaç imparatoru olduktan sonra onlar hakkında ilginç bir kayıtta *"Kao-tsung zamanında (471-500) beş kabile Kanglıları toplanarak göğe kurban sundular. Birkaç on bin kişilik büyük bir kalabalığı toplantı yapıp at yarışları tertip ettiler. Bu hoş ve neşe veren bir adettir. En eski atalardan beri bile büyük bir bayram yapılmadığını söylerler. İmparator da bizzat bayrama şeref verince herkes sevindi,"* şeklinde bahsedilmektedir.

5.5.13 Tabgaçlara İsyan

Bundan sonra imparator Hsiao Wen, güneye düzenlediği bir sefere Kanglıların da katılmasını istedi. Ancak, onlar katılmadıkları gibi üstelik Yüan-ho ailesinden Shu-che'yı kendilerine reis seçerek kuzeye çıkıp isyan ettiler. Chin-ling'e vardıklarında Çin askeri valisi (tu-tu) Yü Wen-fu onların arkasından giderek yenilgiye uğrattı ve geri döndü. Arkasından bir kez daha Çinliler tarafından mağlup edildi. Bunun üzerine Juan-juan'lardan dış destek aramayı düşündü. Fakat, onlar da onu hâkimiyetleri altına almak isteyince geri pişmanlık duyarak Çin'e geldi ve tabi oldu. Kaynağın bildirdiğine göre bu sırada Kanglıların on iki boyu daha vardı. Herhâlde iki boy kuzeybatıda bağımsız durumda bulunuyordu. Yüan-ho kabilesinin ya da ailesinin Kanglı boyları arasında önderlik yapacak konumda olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kanglıların Çine giden grupları orada eriyip gitti. Ama, eski yurtlarında kalanlar, özellikle Juan-juan'ların baskısında kurtulanlar varlıklarını devam ettirebildiler.

5.5.14 Yeni bir Boyun Parlaması

Kanglıların Fu-fu-lo adlı bir boyunun 5. yüzyılın ikinci yarısında kuvvetinin artırıp siyasi bir birlik kurduğunu görmekteyiz. Önceden bu boy Juan-juan'lara itaat etmek zorunda bırakılmıştı. Juan-juan'ların hükümdarı Tou-lun zamanında kendi içinde bu siyasi birlik parçalandı. Bunun üzerine onların

beylerinden A-fu-chih-lo, amcasının oğlu Ch'iung-ch'i kendi yanlarına yüz bin kişilik bir kütle ile birlikte Tabgaçlara bağlandı. Aslında Tou-lun, 479 yılında Tabgaçlara saldırdığında, A-fu-chih-lo buna karşı çıkmış ve kendine bağlı boylarla batıya doğru ilerlemişti. Akabinde batıda bir devlet kurmayı başardı.

487 yılında Juan-juan hükümdarı Tou-lun, Çin'deki Wei Devleti'ne akın yapmak istediğinde Kanglılardan A-fu-chih-lo ona bu akının gereksiz olduğunu söyledi ise de Tou-lun dinlemedi. Buna kızan A-fu-chih-lo kendisine bağlı olanlarla birlikte batıya gitti ve bağımsızlığını ilan etti. İleri gelenleri ona *Ulu Gök'ün Oğlu* anlamına gelen *Huo-lu-fu-lo* unvanını verdiler. Ch'iung-ch'i ise veliaht idareci anlamına gelen Huo-pei adlı bir unvan aldı. Her iki Kanglı idarecisi barış içinde yaşamaya başladılar. A-fu-chih-lo kuzeyi, Huo-pei ise güneyi idare ediyordu. Juan-juan hükümdarı onları yenmek ve yeniden devletine bağlamak için geldi ise de A-fu-chih-lo tarafından ağır bir bozguna uğratıldı. Neticede Tuo-lun ülkesini doğuya taşımak zorunda kaldı.

Bundan sonra gittikçe kuvvetlendiği anlaşılan A-fu-chih-lo'nun liderliğindeki Fu-fu-lo Devleti ekonomik açıdan da kalkınmaya başladı. Üstelik dış diplomatik destek arayarak Juan-juan'ları ortadan kaldırmak niyetinde olan Kanglı hükümdarı 490 yılında Soğd asıllı Yüe-chu'yu Çin başkentine göndererek iki ok ve vergi takdim edip şöyle dedi: *"Juan-juan'lar Çin imparatorlarının topraklarında çok yağmalar yaptılar. Biz onları tehdit ettik ise de dinlemediler. Bunun üzerine bizde onlara isyan ettik ve buraya geldik. Şimdi Juan-juan'ları cezalandırmalıyız."*

Onların bütün iyi niyetine rağmen Tabgaç İmparatoru Hsiao Wen inanmamış, durumu daha yakından anlamak için Yü-t'i adlı birini mukabil elçi olarak göndermişti. Arkasından yine Kanglıların idarecileri adı geçen Çin elçisi ile birlikte Pu-chie'yi gönderip yine vergi sunmuşlardı. Maksatları Juan-juan'lara karşı ittifak yapmaktı. Bu defa ikna olan Çin imparatoru Yü-t'i'nin yanına Ch'ang-shang'ı da katarak Kanglılara bir defa daha gönderdi. Her ikisine de işlemeli pantolon ve ceketler ile yüz top kumaş verilmesini emretti.

5.5.15 Akhunların Devreye Girmesi

Onların Juan-juan'lardan kurtularak güçlenmeleri İpek Yolu üzerindeki önemli bir merkez Turfan (Kao-ch'ang) üzerinde söz sahibi olmaları, Batı Türkistan'ın bir başka siyasi gücü Akhunların menfaatine dokunmuştu. Bunun üzerine Akhunlar, güneydeki Kanglı hükümdarı Ch'iung-ch'i'yi mağlup edip öldürdüler. Oğlu Mi-wu-t'u esir düştü. Dağılan boyların halkın bir kısmı Çin'e, diğer kısmı da Juan-juan'lara sığındı. Çin'e sığınanlar imparatorun emri ile Meng Wei tarafından Kao-p'ing-ch'eng' e yerleştirildiler (491-500).

Bundan sonra Çinlilerin de Turfan ve batıya giden İpek Yolları üzerinde söz sahibi olmak isteği ortaya çıkısa da Akhunların o sırada çok güçlü durumda bulunmaları böyle bir şeye imkân vermiyordu.

5.5.16 Kuzeydeki Boyların Faaliyetleri/Halkın İktidarı

Kuzeydeki Kanglı boylarının idarecisi A-fu-chih-lo'nun bölgesi ise iç çekişmeler yüzünden karışıklığa sürüklendi. Büyük oğlu babasının diğer karıları ile münasebette bulundu. Hatta, babasını öldürmek için planlar kurduğunda onun tarafından öldürülerek ortadan kaldırılmıştı. Ancak, A-fu-chih-lo'nun zalimce idaresi yüzünden halk isyan edip onu öldürdü ve yerine devlet adamlarından Pa-li-yen'i reis seçtiler. Çin ile iyi ilişkiler tesis eden yeni Kanglı hükümdarı, Akhunlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Akhunlar, yeni hükümdarı tanımamışlar, daha önce esir aldıkları Mi-wu-t'u'yu Kanglı hükümdarı yapmak istemişlerdi. Halk, Pa-li-yen'i öldürüp Mi-wu-t'u'yu devletin başına geçirdi. Yeni hükümdar da Çin'e elçi gönderip vergi sundu. Sunulan hediyelerin miktarı bir külçe altın, bir külçe gümüş, altın çubuklar, yedi at ve on deve idi. Karşılığında Tabgaç imparatoru da Mu Jung-t'an'ı Kanglılara gönderip çeşitli kumaşlardan altmış parça sunulmasını emretti.

Akhun-Çin ülkeleri arasındaki yakın ilişkilerle sıkışan Kanglılar, kuzeydoğudan gelen Juan-juan'larla da, Barköl (P'u-lei)'ün doğusunda savaşmak zorunda kaldılar. Juan-juan hükümdarı Fu-t'u, Mi-wu-t'u'yu bozguna uğrattı. Mağlup olan Kanglılar yüz li batıya kaçtı. Fu-t'u, ordusuyla Hami şehrine kadar ilerledi. Bu esnada Kao-ch'ang'lılar Çin'e göç ediyorlardı. Onları karşılamak için gelen Çinli General Meng Wei'i gören Fu-t'u korkup geri çekilmeye başladı. Onların geri çekilişini gören Mi-wu-t'u, Juan-juan'lara ani bir baskın yapıp, dağıttı. Hatta Fu-t'u'yu savaş meydanında (Barköl'ün kuzeyinde) öldürdü. Saçını keserek Çinli General Meng Wei'e gönderdi. Arkasından Tung-cheng beyi Yü-liang'ı gönderip beş tane iyi at, altın gümüş, samur ve deri yolladı. Çinliler de ona kırmızı ipeklilerden on dört parça, çeşitli işlemelilerden altmış top hediye ettiler. Mi-wu-t'u, bu sefer Mo-ho Ch'ü-fen, Wu-yin Ch'ih-ho-ch'en'ı göndererek kendi ülke mahsullerinden sundu.

5.5.17 Feci Bir Ölüm

516 yılından (ya da o yıllarda) sonra Juan-juan'lar hükümdarları Ch'ou-nu önderliğinde, Mi-wu-t'u'ya ağır bir darbe vurup savaş meydanında öldürdüler. Feci bir ölüm oldu. Onu yakalayıp başı yere gelecek şekilde iki bacağından atın eyerine bağladılar. Bu suretle başı yere sürtünerek öldürülmüş ve vernik sürülerek kafatasından içki tası yapılmıştır. Onun ölümü üzerine

Kanglı halkının hepsi kaçarak Akhunlara sığındı. Birkaç sene sonra Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi İ-fu'ya kendi ülkesine dönmesi için izin verildi. Bundan sonra Kanglı Devleti'nin başına o geçti. Çin'e elçi göndererek münasebette bulundu. Karşılığında Çinliler Yü K'ai'ı yollayarak, İ-fu'ya devlete açan kral ve Batı Denizi eyaletini Çin adına batı sınırlarını koruyan general unvanını sundular. İ-fu'nun sayesinde Kanglılar bir kez daha Juan-juan'ları bozguna uğrattı. Bu sefer Juan-juan hükümdarı P'o-lo-men, Liang-chou'ya kaçtı. 522 yılında İ-fu, Çin'e elçi göndererek vergi sunarak, kırmızı boyalı, perdeli ve yastıklı, elle çekilen araba istedi. Kendisine buna ilave olarak beş tane mahmuz, kumaştan yelpaze, beş yeşil eyer, beş vernikli kapı, on davul boynuzu (tokmak) verilmesini arzu edince hepsi gönderildi.

Juan-juan'larla yaptığı ikinci savaşı kaybeden İ-fu, geri döndüğünde kendi küçük kardeşi Yüe-chü tarafından öldürüldü. Bu sefer onun öldürdüğü hükümdarın oğlu Pi-shih, onu öldürüp kendi tahta geçti. 540 yılında o da Juan-juan'lara yenilmekten kurtulamadı. Tahta çıkan Yüe-chü, 536 yılında Juan-juan'lara tekrar yenilince Yüe-chü'nün oğlu Ch'ü-pin, kaçıp Çin'deki Wei Devleti'ne sığınmıştı. Doğu Wei Devleti'nin Hsien-wu adlı prensi imparatoruna rica ederek, onun ve etrafındakilerin Çin'e sığınmalarının kabulünü sağladı. Kanglı prensi ve kuzey güvenliğini kuran general unvanlarını alan Ch'ü-pin, az sonra hastalanıp öldü.

Bu tarihten sonra kaynaklarda Kanglı (Kao-ch'e) görünmez. Zaten, 542'lerden itibaren artık Gök Türklerin kuruluş sürecine girilmiştir. Biz işaret edilen dönemde aynı coğrafyada yaşayan bütün boyların genel adı olarak Töles (Tölös)lerle karşılaşırız. Hunların siyasi hâkimiyeti sona erdikten sonra Orta Asya'nın doğusunda Juan-juan'lar devletlerini kurmuşlardı. Batısında ise sayısız Türk kökenli boy dağınık şekilde yaşamaya başlamıştı. Doğuda olanlar zamanın büyük güçleri Tabgaç, Juan-juan arasında sıkışıp kaldı. Bağımsızlık mücadelesi vermeye teşebbüs ettilerse de aralarında organize olamadıklarından başaramadılar. Bir kısmı yerleşik hayata geçip tarımla uğraşır hâle geldi. Bozkırda yaşayanlar kendi varlıklarını koruyabildiler. Türk tarihinin karakteristik olayı gerçekleşip adları değişti; Töles oldular.

5.5.18 Kanglıların Kültürü Hakkında Kayıtlar

Kanglıların kültürü hakkında da kayıtlar tutulmuştur. Şu dikkat çekici hususlar açıklanmaktadır: Onların bir hükümdarı yoktu kaydından onların devlet kuracak kadar güçlenip bir araya gelemediklerini göstermektedir. At ve sığır düğün hediyesi olarak verilirdi. Bu vergi de olabilir. Düğünlerinde çiğ et yedirilir ve kısrak kımızı içirilirdi. Temiz değillerdir. Kadınlar koyun

kemiklerini deriye sararlar ve bunu saçlarına dolandırarak baş süsü diye taşırlar. Ölüler silahları ile birlikte mezara konulur. Kültürleri Juan-juan'larınki gibidir. Yalnız arabalarının tekerleği daha büyüktür. Mitolojilerinde kurttan hamile kalma vardır. Bu yüzden şarkıları kurt ulumalarına benzer imiş. Çadırlarda oturup, at beslerler. Kadın kamları da mevcuttur.

429 yılından sonra Kanglı boylarının çoğu göçebeliği terk edip tarla ziraatına geçmiştir. Hayat tarzını değiştiren boyların nerelerde yaşadığı ise bildirilmemiştir. 450 yılındaki büyük törende ise beş grup bir araya toplanmış ve göğe kurban sunmuşlardı.

Rivayete göre (onların söylediğine göre): Hun hükümdarının çok güzel iki kızı vardı. Onlara kutsal oldukları gözle bakılıyordu. Hükümdar "Ben bu kızları normal herhangi bir insana veremem, onları Göğe (Tanrı) vereceğim," dedi. Bu sebepten merkezinin dışındaki insan ayağının basmadığı bir yere kule gibi bir bina yaptırıp "Göğün kendisi gelip alsın," diye dilekte bulunarak iki kızını oraya yerleştirdi.

Aradan üç yıl geçtiğinde kızların anası onları geri getirmek istedi. Hükümdar "olmaz, hâlâ vakti gelmedi," dedi.

Bundan bir yıl daha geçtikten sonra, yaşlı bir kurt gelip kule-evin altına in kazdı ve gece gündüz uludu. Bunu gören küçük kız: "Bizi babamız, Gök'e vermek için buraya yerleştirdi. Şimdi buraya bir kurt geldi. Belki onun gelişi bir iyiliğin işareti olmalıdır" diyerek evden çıkıp kurdun yanına gitmek istedi. Ablası "bu hayvan, ona varıp, ata –anamızı küçük düşürme," diye karşı çıktı. Onu dinlemeyen kız kardeşi kurda vardı. Onunla evlenip bir oğlan doğurdu. Bu oğuldan gelen torunlar çoğalarak kendilerine bir devlet kurdular. Bu sebepten onların insanları uluyan kurt gibi konuşurlar.

Kanglıların merkeze bağlı bir liderleri olmadığı gibi her kabilenin kendi idarecesi yani boy beyi vardı. Birbirleri ile dayanışma içinde yaşarlar. Akın vaktinde, tehlike anında birbirleri için canlarını verirler. Çarpışmalar esnasında bir hatta durmazlar, üç kola ayrılıp düşmanlarını sıkıştırırlar. Aniden saldırıp aniden geri çekilirler. Belirli bir yerde savaşmazlar. Evlenme sırasında at ve öküz verilmesinin büyük önemi vardır. Anlaştıktan sonra dünürlük kurulur. Damadın akrabaları atları sürerek getirirler ve kızın akrabalarının her biri istedikleri atı kendileri tutup alırlar. Atların sahipleri çevrilen yerin dışına çıkarak ellerini şaklatırlar ve atları ürkütürlerdi. Atlardan düşmeyenler, bindikleri atları alırlar. Düşenler ise yeniden at seçer. Dünürler atları seçtikten sonra düğün töreni sona ererdi. Tahıl yetiştirmezler, şarap yapmazlardı. Düğün günü damat ve geline kımız ile kurutulmuş et verilir. Ev sahibi konukları bekler. Yerlere oturmada düzen yoktur. Yurt keçe evin

önüne grupla gelip çimenlerin üzerine oturur, uzun gün boyu et yiyip, kımız içerler. Geceye de sarkıtırlardı. Ertesi günü gelinlik kız kendi babasına varıp, damadın akrabaları atları dönerek kızın evine sürüp getirirler. Gelinin akrabaları da onların içinden atları seçip alırlar. Kızın ana-babası ve kardeşleri ve yakın akrabaları hiçbir şey demezler. Dul kadınlara evlenmeyi münasip görürler. Öylelerine saygı gösterirler. Dışarıda yürüyüş sırasında yabancı adamla karşılaştığında onu hiç kimsenin almadığına bakarak hayvanlarına damga basarlar. Ev içinde temizliğe dikkat etmezler. Yıldırım düşmesi hoşlarına gider. Her yıldırım düşüşünde göğe ok atarlar. Bundan sonra o yeri bırakıp başka bir yere giderler Ertesi yıl sonbaharda atlar semizleştiğinde, yıldırım düşen geçen yılki yerde toplanıp koyun keserler bıçakla yüzüp meşale (kandil) yaparlar, aynı felaketi Çin'deki yakma gibi kadın kam dua eder. Ata binen erkekler grubu yıldırım düşen yerin etrafını dönerler. Üyenki (bir ağaç cinsi) veya karağacın dallarından bir demet alıp kesilen yerlerini yukarı doğru koyarlar, onun üstüne kımız koyarlar. Kadınlar koyun kemiğini kendi başlarına koyarlar, saçlarını çevirerek büklüm yapıp uçlarını aşağıya salarlar, böylece taç gibi görünür.

Ölüyü kazılan yere götürüp, cenazeyi onun içine koyarlar, eline çekilmiş ok tuttururlar, beline kılıç takarlar, aynı canlı adammış gibi koltuğunu mızrak sıkıştırırlar, mezarı gömmezler. Eğer biri yıldırım düşüp ölse veya hastalıktan ölse, ona baht için dua edilir. Eğer hepsi iyi sonuçlanmışsa o zaman ruhlara ulaştırıp bildirmek için her türlü hayvan kesip, kemiğini ateşte yakıp gönderirler. Bundan sonra yeri ata binip dönerler. Bazen birkaç yüz kez dönerler. Buna herkese katılır. Evinde her şeyi iyi sağ salim olanlar şarkı söyleyip, müzik eşliğinde oyun oynarlar. Evinde biri ölenler üzüntüden ağlayıp, gözyaşı dökerler.

Onlar bir yerden bir yere otun bol, suyun gür olan yerine göçüp giderler. Deriden giysiler giyerler, etli çörek yerler. Hayvanları Juan-juan'larla aynıdır. Sadece arabalarının tekerlekleri yüksek ve bağlantı yerleri çoktur.

6

HUN SONRASI ORTA ASYA

6.1 Akhun Devleti

Akhunlar, MS 350-558 arasında Batı Türkistan, Afganistan, ağırlıklı olmak üzere Hunların War-Hun kolundan oluşan bir devlettir. Taşıdığı bozkır Türk kültürü özelliklerinin yanında zamanla yerleştiği sahanın etkisi altına da girdi. Kaynaklarda iki şekilde Akhun ve Eftalit adıyla yer aldı. Komşusu Sasanîlerle savaş ve barış ilişkileri kurduğu gibi Hindistan üzerinde de önemli olaylara karıştı. İpek Yolu onların topraklarından geçtiği için çok fazla ticari kazançlar elde ediyordu. 6.yüzyılın ortalarında Orta Asya'da Gök Türk hâkimiyeti İran'da Sasanî Devleti Anûşirvân ile zirveye çıkınca her iki güç arasına sıkışan Akhunlar varlıklarını koruyamadı ve iki devletin ortak hareketi sonucu tarih sahnesinden çekildi.

Orta Asya'nın doğusunda siyasi hâkimiyet Hunlardan Juan-juan'lara kesin bir şekilde geçince Türk nüfusu ağırlıklı olarak batıda yoğunlaştı. Bunlardan bir grup güneye Batı Türkistan, Afganistan taraflarına indi.

MS. 350'li yılları takiben Juan-Juan Devleti'ne bağlı Uar ve Hun adlı iki Türk kabile grubu Moğolistan bozkırlarındaki yerlerini terk ederek Güney Kazakistan bölgesine geldi. Burada yaşayan ve daha önceden buraya gelmiş olan Hun kitlelerini Avrupa'ya ittiler. Daha sonra güneye yönelerek Afganistan'ın Toharistan civarına geldiler (367). Ortaya çıkan bu yeni devlet daha sonra Maveraünnehir ve Çu havalisini, Semerkand civarını hâkimiyetine aldı. Arkasından hâkimiyetlerini Hazar Denizi ve güneyine kadar genişlettiler. Onların ilk hücumları neticesinde Sasanî İmparatorluğu büyük sarsıntı yaşadı ise de daha sonra iki ülke arasında barış yapıldı.

359 yılında Amid (Diyarbakır)'i kuşatan İran ordularının yanında yardımcı olarak, Akhun kuvvetleri de bulunmuştu. 420 yılından sonra

Akhun-Sasanî ilişkileri yeniden bozuldu. Akhunların Eftal (Abdel) hanedanından Kün-han, İran iç işlerine karışarak nüfuzu altına aldığı veliahd Firuz'u Sasanî hükümdarı yaptı (459). Daha sonra Kuzey Hindistan istikametine yönelip, Gupta Devleti'ni dağıttı (470 dolayları).

Ancak, Sasanî Devleti üzerinde Akhun baskısı durmuyordu. 484 yılında Ceyhun Nehri kıyılarında mağlup edilen Sasanîlerin Herat bölgesi, Akhunların eline geçmişti. Diğer taraftan yıllık vergiye dahi bağlanan Sasanîler ağır ekonomik bunalıma düştüler. Bu arada Mazdek isyanı patlak verdi. Bu isyanda bütün İran'da asillerin ve din adamlarının evleri yağma edildi; kendileri öldürüldü. Aile müessesi de tahrip edildikten başka bütün İran, baştan sona yıkılıp yakıldı. 486 yılındaki söz konusu hadisede Şah Kubad, Akhunların yanına kaçıp sığındı. İran'ı böyle içine düştüğü zor bir durumdan Akhun hükümdarı kurtardı. Mazdek isyanını bastırmak için otuz bin kişilik bir süvari birliğini İran'a gönderdi. Neticede isyan bastırılıp, Şah Kubad tekrar tahtına oturtuldu.

Hoten, Kuça, Aksu, Kaşgar tarafları dahi Akhunların eline geçmişti. Bu arada bütün Kuzey Hindistan zapt edilmişti. Neticede bahsedilen havali Kabil'de oturan Tegin unvanlı Toramana adındaki kumandan tarafından Akhun Devleti'ne bağlanmıştı. Toramana'nın oğlu Mihiragula ordusunda sürekli yedi yüz savaş fili bulunduruyordu. Kuvvetli oluşundan dolayı Mihiragula (515-545) en azametli Akhun hükümdarı görünmektedir. Ancak o, merkeze bağlı olarak bu bölgeyi idare ediyordu.

552 yılından itibaren Orta Asya'da Gök Türkler büyük bir güç olarak ortaya çıktılar. Kısa zamanda bütün Türkistan'ı hâkimiyetlerine aldılar. İran'daki Sasanî İmparatorluğu ise Anûşirvân idaresinde çok kuvvetlenmişti. İpek yolunu elinde tutan Akhun Devleti'nin topraklarında hem Gök Türklerin hem de İranlıların gözü vardı. Bunların ortak hareketi neticesinde 557 yılında Akhun Devleti yıkıldı. Topraklarının büyük bir kısmı ve ipek yolu Gök Türklerin eline geçerken, diğer kısmı Anûşirvân'a bağlandı. Bu devlet tarih sahnesinde bir daha canlanma imkânı bulamadı.

Hakkında diğer Türk devletlerine nazaran daha az bilgi bulabildiğimiz Akhun kültürü, Gök Türklerin kültürüne çok benzemekte idi. Gelenekleri, hukukları, töreleri aşağı yukarı aynıydı. Akhunlar yerleşik hayatın sürdürüldüğü şehirli bölgelerde kurulan ilk Türk devleti olma özelliğine sahiptir.

Ölen kardeşin hanımıyla evlenme (leviratüs) Akhunlarda da uygulanırdı. Akhun hükümdarı Hakan (khakan) unvanını taşıyordu. Afganistan bölgesinde oturup, Kuzey Hindistan'a uzanan bölgeyi idare eden prenslerine Tegin unvanı veriliyordu.

520 yılında Akhun hükümdarının Bedehşan'daki yazlık merkezini ziyaret eden ünlü Budist rahip Sung Yün; *"Akhunların şehirlerde oturmadığını, merkezlerinin seyyar bir karargâh olduğunu, su ve otlak aramak için yer değiştirdiklerini, yazın serin yerlere, kışın ılımlı bölgelere göç ettiklerini, hükümdar çadırının kenar uzunluğunun kırk adım olduğunu, duvarlarına yünlü halılar serildiğini, hükümdarın ipekten işlemeli bir elbise giydiğini,"* bildirmektedir.

Akhun ekonomisi de diğer eski Türk devletleri gibi hayvancılığa dayanıyordu. Koyun ve at başlıca önde gelen hayvanlardı. Sığır ise daha çok yerleşik hayatta olan yerli halk tarafından besleniyordu. Akhun coğrafyasının en mühim özelliği o devir dünyasının irtibatını sağlayan tarihî İpek Yolu'nun en mühim yerinde kurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Çin'den çıkarak Akdeniz dünyasına kadar ulaşan İpek Yolu'nun en önemli kesimi Akhun Devleti topraklarındaydı. Dolayısıyla Akhunlar bir anlamda dünya ticaretine yön veriyorlardı. Hindistan'ı da istila ederek hâkimiyeti altına almaları onları baharat yolu üzerinde de söz sahibi yapmıştı.

Bazı yazılı kaynaklar da (Çinli Budist rahib Sung Yün'ün eseri gibi) aktardıklarıyla Akhun sanatı hakkında bir fikir verirler. Bu kaynaklara göre Akhunlar bazı Türk topluluklarında olduğu gibi keçeden mamul veya asil kişiler için geçerli olmak üzere ipek elbiseler giyiyorlardı. Türk mimarî sanatının en yalın ve tipik örneği olan çadırlar da mesken olarak kullanılıyordu. Hükümdar, çadırının içinde anka (veya tavus) kuşu ayaklı bir taht üzerinde oturuyordu. Bu taht aynı zamanda eski Hind ve Budist sanatındaki taht sembolizminin Akhunlarda da görüldüğüne işaret etmektedir. Oysa kaynaklarda Akhunların Budist olmadığı ileri sürülmektedir. Ancak Akhunlar yaşadıkları coğrafi mevki itibarıyla Budist ve eski İran sanatlarından etkilendikleri için bazı sanat tarzlarını uygulamışlardır. Bu yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı gibi, ele geçen Akhun sikkelerinden de anlaşılmaktadır. Akhun sikkelerinde inci dizisi motiflere, insan portrelerine ay-yıldız gibi tasvirlere rastlanmaktadır.

6.2 Tabgaç Devleti

6.2.1 Kökenleri

Tabgaçlar, aslında Hunların devamı sayılabilecek bir devlettir. Onlardan doğmuş ve Çin'de etkili olmuş, özellikle Budizm'in Çin'de yayılmasına katkı sağlamış; zaman içerisinde tamamen Çinlileşerek özgünlüğünü kaybetmiş bir topluluk ve devlettir. Aslında sonraki devirlerde kurulacak önemli hanedanların kökenlerine uzanan bağlantıları söz konusudur. Kaynaklarda

T'o-pa (Tabgaç), sonra Wei olarak anılmışlardır. Çinlileşmelerine rağmen onların dilleri hakkında kaynaklarda kaydedilmiş Türkçe kelimeler vardır.

Tabgaçlar (385-550), 3. yüzyıl ikinci yarısında Çin Seddi'nin kuzeyinde bulunuyorlardı. Sonraki yıllarda yavaş yavaş güneye doğru indiler. Tai (P'ing-ch'eng) şehri merkez olmak üzere 4. yüzyılın başından itibaren siyasî bir güç olarak kendilerini göstermeye başladılar. Aynı tarihlerde onların güneyinde bir kısım Hun boyu, eski hükümdarlık ailesinden gelen Liu Tsung'un idaresinde Lo-yang şehrini de ele geçirmiş olarak He-nan'ın kuzeyi, He-pei'in güneyi ve Shan-hsi'de hüküm sürmekteydiler. Liu Tsung'un ölümünden sonra toprakları parçalandı. 350 yıllarında buralarda kurulup güçlenen ve bütün Kuzey Çin'e hâkim olan Ch'in hanedanının da yıkılması ile bu bölgede Tabgaç hâkimiyeti güçlenmeye başladı.

Tabgaç hükümdarı Kuei zamanında (386-409) Hsien-pi'lerin bir kabilesi olan Mu-jung'lar mağlup edilerek büyük miktarda toprak ele geçirildi. Bu sıralarda kuzeyde Çinlilerin Juan-juan adıyla adlandırdıkları devlet çok güçlenmişti. Tabgaçlar, Juan-juan'larla yüz elli yıl kadar süren mücadeleden galip çıkınca T'ai-wu devrinde (424-452) bugünkü İç Moğolistan'a da hâkim olmuşlar ve kuzey bölgelerinde üstünlüğü sağlamışlardı. Böylece düşmanlarını bertaraf ettikten sonra rahatça batıya yönelme imkânı bulmuşlardır. Batıya doğru genişlerken Hunların eski komşusu Wu-sun Devleti başta olmak üzere Yüe-pan, Kaşgar, Kuça, Turfan gibi merkezler ele geçirilmiş ve doğu-batı ticaret yoluna hâkim olunmuştu.

6.2.2 Çinlileşme

460 yılına kadar hâkimiyet sahasını genişleten ve Güney Çin'de de bazı bölgelere hâkim olan Tabgaç Devleti, bir yandan Çinlilerin gittikçe daha fazla miktarda devlet memuriyetlerine getirilmesi, diğer yandan Budizm ve Konfüçyanizm'in etkisi ile Çinlileşmeye başlamıştır.

Tabgaç Devleti'nin idarî kadrosunun gittikçe Çinlileşmesi sonucunda millî varlığını korumak isteyen halk içinde birçok defa isyanlar ortaya çıkmış, bu isyanlar bir yandan şiddetle bastırılırken öbür yandan da ileride daha şiddetli bir bozulmayı getiren kararlar alınmıştır.

Bu yozlaşma ve Çinlileşme sebebiyle ortaya çıkan isyanlar sonucunda Tabgaç Devleti, merkezi He-nan'da olan Doğu Wei'leri ve merkezi Ch'ang-an'da olan Batı Wei'leri olmak üzere ikiye ayrılmış (534), doğudaki topraklarda daha sonra Çinlileşen Kuzey Ch'i sülalesi (550-577), millî benliğini korumak isteyen batıdaki topraklarda da Chou sülalesi (557-581) kurulmuştur.

6.2.3 Kültürel Kalıntılar

Kaynakların verdiği bilgiye göre Tabgaçların örf âdet ve geleneklerinin çoğu, kendilerinden önceki ve sonraki Türk boylarının kültürü ile aynı özellikler gösterir.

Dinî inançları hakkında verilen bilgilere göre Tabgaçlarda mağara, dağ, orman kültleri bulunuyordu. Diğer Türk boylarında olduğu gibi kurttan türeme ve göç efsaneleri, Tabgaçlar arasında da anlatılıyordu. İbadetlerini diğer Türk boylarından farklı şekilde taştan binalar içinde gerçekleştiriyorlardı. Bu değişen coğrafyanın getirdiği bir etkinin sonucuydu. Ataları için, kağanlarının soyu için, Gök ve Yer'in kutsal ruhları için kurban keserler ve bundan sonra da kutsal saydıkları kayın ağaçlarını dikerlerdi. Bu kayın ağaçları büyüdüğünde kutsal ormanlar meydana geldiğine inanırlardı.

V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet içindeki Çinli memurların ve ahalinin çoğalması neticesinde bilhassa idari mevkilerin dinî inanışlarında değişmeler görülmeye başladı. Önceden Budizm ve Konfüçyanizm'in Tabgaç kültürüne menfî etki yapmaması için tedbirler alınırken, bilhassa 465 tarihinden itibaren hükümdar Hung ve onun oğlu II. Hung tarafından tamamıyla Çin kültürüne meyil gösterilmesi, Tabgaç toplumunda kültürel açıdan büyük yaralar açmıştı. Hatta devletin merkezinin, Tabgaçlar için hayat şartları daha zor olan Çin'in eski başkenti Lo-yang'a taşınması, yerleşik bir kavim gibi görünmek için Çin kültürünün kabul edilerek Tabgaçların Bozkır Kültürünün kaldırılmaya çalışılması, bu devletin yıkılışında en büyük rolü oynamıştır.

Tabgaç sanatı başlangıçta orijinal bir sanat anlayışı olarak başlamış; ancak bir müddet sonra Çin sanatının üslup, anlayış ve normlarını benimseyerek Çinlileşmiştir. Sanattaki bu Çinlileşme, siyasî ve kültürel Çinlileşmeye paralel olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta eski Türk gelenekleriyle bütünleşen bir Budist sanat anlayışı vardı. Tabgaçlar bu devrede Buda heykellerini bile hükümdarlarına benzeterek yapıyorlardı.

Tabgaçlar mimarlık, resim ve heykel alanlarında önemli eserler meydana getirdiler. Onların oluşturdukları en mühim eserlerin toplandıkları yerler Yün-kang, Lung-men ve Tun-huang'daki büyük mağara tapınaklarıdır. Tabgaç sanatı bakımından özellikle Yün-kang ve Lung-men mağara tapınakları dikkati çekmektedir.

V. yüzyılın ortalarında yapılan Yün-kang mağara tapınakları Ta-t'ung şehrinin 15 km batısındaki bir vadide yer alan kum taşından bir yamaca oyulmuştur. Tabgaçlar 386'da bahsedilen bu şehri kurdukları zaman P'ing-ch'eng olarak adlandırmışlardı. Mağara tapınakları doğudan batıya doğru

yarım mil boyunca uzanmakta olup, onların yapımı Tabgaçlardan sonra da devam etmiştir. Coğrafî yapı gereği bu bölgede meydana gelen sert tabiat hadiseleri mağara tapınaklarında aşınma ve tahribata yol açmıştır. Mağara tapınaklarında yapılan çeşitli çalışmalar sırasında bu tapınaklardaki birçok eser Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa ve Asya müzelerine taşınmıştır. Yün-kang'da bugün elli üç mağara mevcut olup, 1-20 numaralı mağaralar üslup ve ikonografik açıdan önemlidir.

16-20 numaralı mabetler oval biçiminde olup, her birinde büyük Buda heykelleri vardır. Bu mağaralar Tabgaç hükümdarlarının siyasî ve politik gücünün göstergesidir. Mağara tapınaklarının cepheleri ve iç bölümleri ayrıca alçak kabartmalar ve freskolarla bezenmiştir. Özellikle 18-20 numaralı mağaralardaki anıt özelliği heykeller erken tarihli mağara tapınakları içerisinde yer alan eserlerin en muhteşemleridir.

1-15 numaralı mağaralar, bahsedilen mağara tapınaklarının benzerleri olup daha sonra yapılmışlardır. Daha geç tarihli mağaralarda Çin etkilerinin ağır basmaya başladığı açıkça gözlenmektedir.

Tabgaçlar döneminde inşa edilen Lung-men mağaraları ise He-nan eyaletindeki Lo-yang şehrinin yaklaşık 20 km. güneyindedir. Tapınakların açılışı 494 tarihinde olmuştur. Bu mağaralar Ku-yang, Feng-hsian ve Pin-yang mağaralarından meydana gelir. Bahsedilen bu mabetler de Yun-gang ve Tun-huang mağara tapınaklarında olduğu gibi, Budist ikonografiyi aksettiren resim, heykel ve kabartmalarla bezenmiş olup, yine diğer mağara tapınakları gibi mimarî bakımdan da önem taşırlar.

7

GÖK TÜRKLER

7.1 Gök Türk Tarihinin Önemi

6. yüzyılın ortalarında Orta Asya tarihinde çok büyük bir gelişme oldu. Bu yeni durum Türk adını taşıyan bir topluluğun hâkimiyeti ele alışı ve Türk adı ile anılan ilk bağımsız devletin kurulmasıdır. Hunların devamı oldukları açıkça bildirilen Türklerin yaklaşık iki yüzyıl sürecek tarihleri boyunca ortaya model bir devlet çıkmıştır. Kendisinden sonra gelenlere örnek teşkil edecektir. Kendilerinin ve bütün komşularının kaynaklarında Türk(ler) adıyla kaydedilen bu yeni siyasi yapı Orhun Yazıtlarında bir defa Kök Türk adıyla geçtiği için bu adla anılmış ve Türkiye Türkçesine uygun olarak Gök Türk adıyla tarihçiğiliğimizde yer bulmuştur. Diğer Türk devlet ve topluluklarından ayırt edilebilmesi açısından ülkemizde Gök Türk kullanılışı kanaatimizce çok uygun düşmektedir.

Türkler (Gök Türkler), Altay Dağları etrafında yaşayan A-shih-na kabilesinin önderliğinde yükselmeye başladılar. Demir endüstrisinde gelişme sağlamışlardı. Vassal şekilde bağlı oldukları Juan-juan'lara demir ürünleri gönderiyorlardı. Çin'e akın yapacak gücü kendilerinde bulsalar da esas önemli aşamayı kendileriyle aynı soydan geldikleri açıkça bildirilen Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Karadeniz'in kuzeyindeki geniş sahalara kadar uzanan alanlarda dağınık yaşayan Töles boylarını itaat altına alınca elde ettiler. Arkasından bağlı oldukları Juan-juan'ları ağır bir bozguna uğratarak bağımsız devletlerini kurdular. Bu devlet beş-altı sene içinde Karadeniz'den Kore'ye kadar her tarafı kendine bağlamayı başardı. 630'da sarsıntıya uğrasa da 745 yılına kadar devlet olarak varlığını korudu. 941 yılına kadar da Çin'in kuzeyinde Türk adıyla yaşayan topluklar söz konusu oldu. Ama esas Batı Orta Asya'daki yoğunlaşma Karahanlı, Selçuklu ve

Gazneli gibi devletleri, hatta Ön Asya'nın batısına uzanan Osmanlı İmparatorluğu ile ortaya çıktı. Yani doğuda tutunamayan boy gruplarının çoğunluğu batıya doğru kayarak bahsettiğimiz büyük çaplı devlet ve imparatorlukları kurdu. Türk kelimesi de Bizans, Arap ve Fars, Rus ve diğer komşu milletlerin kaynaklarında yaşama fırsatı buldu.

Bu açıdan bakıldığında Gök Türklerin (Türklerin) kendilerinden sonra gelen bütün Türk devlet ve topluluklarına yön verdiği açıkça belli olmaktadır. Aslında, onlardan önce de Türk milleti ve dolayısıyla tarihi vardı. Yine iki kıtada Türk toplulukları farklı adlar altında devlet ve benzeri siyasi kuruluşlar meydana getirmişlerdi. Ama Türk adının, dilinin, kültürünün yabancı devletler tarafından tanınıp yaygın hâle gelmesinin gerçekleşmesi tamamen Gök Türkler sayesinde olmuştur. Diğer yandan, aşağı yukarı bütün Türk boylarının bir devlet hâlinde birleşmesi sağlanmıştır.

Onların yıkılışından sonra kurulan bütün devletler Gök Türklerin izlerini taşımaktadır. Nitekim Türk, Türkmen, Tork, Türkiye gibi isimler yabancı milletlerin hafızalarına kazınmış, günümüze ulaşmıştır. Sonuçta bütün kurumsal yapısıyla, kültürüyle, oynadığı tarihî rollerle Gök Türkler, Türk kökenli bütün toplulukların modelini oluşturmuştur.

7.2 Kökenler

Gök Türklerin kökeni kaynaklarda efsanelerle karışık anlatılmıştır. Bu durum için kesin bir sonuca varmayı zorlaştırmaktadır. Ancak, yine de efsanevi metinlerin içinden bazı noktalar tespit etmek mümkündür. Arkeolojik ve bazı kesin tarihî bilgiler söz konusu noktalara ilave edildiği zaman ortaya çıkan sonuç, Gök Türklerin, 542 yılı öncesinde Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşıyor olmaları ve Hunların kuzey boylarından gelmeleridir. Zaten çok uzun süren Hun tarihinin ve o devirdeki boyların akış yönleri bellidir. Kaynaklarda işaret edilen kuzey bölgesi yani Güney Sibirya, Altay Dağları Hakasya arkeolojik açıdan da Gök Türk döneminin eserleri ile doludur. Bütün belgeler incelendiğinde Hun devletlerinin yıkılışından sonra doğan siyasi ve nüfus boşluğunu Altayların kuzeybatı alanlarındaki Gök Türklerin gelerek doldurduğu anlaşılmaktadır.

Genel bir açıdan kökenle ilgili bilgilere baktığımızda, Hunlardan geldikleri ifadesi dikkat çekerken, mevki açısından Turfan'ın kuzeybatısı, Altayların güney etekleri kayıtları bulunmaktadır. Diğer taraftan, atalarının ilk çıktıkları yer olarak Ötüken'in yaklaşık 250 km. batısının gösterilmesi söz konusudur.

Neticede, Hunların bir kolu olan Gök Türkler önce Altay Dağları'nın kuzeyinde bulunuyorlardı. Sonradan adı geçen dağların güney eteklerine yerleştiler. Yerleştikleri bölgenin doğu sınırı Turfan ve Etsin Göl Bataklıklarıdır. Bir başka ifade ile, Yenisey Nehri'nin doğduğu kaynakların havzası ve Altaylar Gök Türklerin ilk yurdu idi.

Kaynak metinlerinde, Gök Türklerin kökeni hakkında iki efsane kaydedilmiştir (Chou Shu, Suei Shu, Pei Shih, T'ung Tien, Ts'e-fu Yüan-kuei, Tsu-chih T'ung-chien vs.). Gerçek dışı olaylarla bezenmiş olsalar dahi söz konusu metinler büyük tarihî önem taşımaktadır. Çünkü, bu metinleri incelediğimizde birçok yer ismine, bazı tarihî olayların izlerine, bazı kültürel değerlere rastlanmaktadır. Dolayısıyla biz bu metinleri inceleyerek bazı tarihî sonuçlara varabiliriz. Metinlerde iki önemli rivayet ön plana çıkmaktadır: Birincisi kurttan türeme, ikincisi Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıkma hadisesidir.

Çeşitli kaynaklarda esası aynı olup küçük farklılıklarla anlatılan Gök Türklerin köken efsanesinin özü şöyledir:

Gök Türkler, Hunların bir boyudur. Komşu devlet tarafından saldırıya uğradı. Küçük büyük, kadın erkek herkes öldürüldü. Sadece bir oğul sağ kaldı. Küçük olduğu için askerler öldürmeye kıyamadılar. Kollarını ayaklarını keserek bir bataklığın içine attılar. Bir dişi kurt vardı. Her et getirişinde hepsini ona yedirip besledi. Bundan sonra kurtla çocuk münasebette bulundular. Kurt gebe kaldı. O komşu ülkenin kralı çocuğun yaşadığını duydu. Tekrar adam gönderip öldürtmek istedi. Askerler tam çocukla kurdu öldürecek iken, kurt doğaüstü güçleri olduğu için denizin doğusunda bulunan dağa uçarak gidip kondu. Bu dağ Kao-ch'ang (Turfan)'ın kuzeybatısında idi. Dağın içinde mağaraya benzeyen oyuk vardı. Kurt onun içine girdi. 200 li (yaklaşık 100 km karelik) den fazla bir alanda bol otlu bir yerle karşılaştı. Burada on tane erkek çocuk doğurdu. Bunlar büyüdüklerinde dışarıdan evlendiler. A-shih-na, bunlardan birinin adıdır. Birkaç nesil geçince çoğaldılar. Hep birlikte oradan çıkarak Altay Dağları'nın güney eteklerinde yerleştiler. Juan-juan'ların demir işleriyle uğraştılar. Altay Dağları'nın şekli miğfere benzediği için, miğfere de onların dilinde Türk dendiği için unvanları Türk oldu.

Diğer rivayete göre Gök Türkler, Suo ülkesinde ortaya çıktılar. Burası Hunların kuzeyindedir. Onun soyunun büyük insanı A-p'ang-pu'dur. On yedi erkek kardeştirler. Onlardan birine İ-ssu-ni-shih-tou derler. Kurttan doğmadır. A-p'ang-pu ve diğerlerinin karakteri biraz aptalca olduğundan, onların ülkeleri yıkılıp harap oldu. İ-ssu-ni-shih-tou ise farklı karaktere sahipti rüzgâra ve yağmura hükmedebilirdi. İki kadınla evlendi. Biri yaz ruhunun

kızı, diğeri kış ruhunun kızı idi. Kadınlardan biri hamile kaldı ve dört erkek çocuk doğurdu. Onlardan biri değişti, beyaz kuğu oldu. Onun ülkesi A-fu Suyu'nun kenarında idi ve unvanı Kırgız (Ch'i-ku) oldu. Bir diğerinin ülkesi Ch'u-hsi Suyu kenarında iken, bir başkasının ülkesi Chien-ssu-ch'u-hsi-ch'i dağındadır. Onun büyük oğlu burada idi. Bu büyük dağda yine A-p'ang-pu neslinden insanlar vardı. Ayrıca çok çiğ vardı. Kar kış olduğunda bu oğul ateş çıkararak besledi hepsine yardım etti. Bu sebepten ateşi bulan oğul reis oldu. Unvanları ise Türk (T'u-chüe) idi. İşte Na-tou-liou budur. Onun on karısı vardı. Doğan çocukların hepsi kendi annelerinin kabile adlarını isim olarak aldılar. Kabile ismi A-shih-na olan en küçük eşinin oğludur. Na-tou-liou ölünce on karısı ve oğulları seçim yaparak birini reis seçmek istediler. Büyük ormanda ağaçların altında toplandılar; şöyle karar verdiler: Ağaçlar tarafında en yükseğe zıplayan reis seçilecekti. A-shih-na'nın oğlu gençti. Ve en yükseğe zıpladı. Herkes onu reis olarak kabul etti. Unvanı A-hsien Şad idi. Neticede hepsi kendini kurt soyundan kabul ediyordu.

Gök Türklerin kökenine dair başka bir rivayet de Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Çin'in kuzeyine giden Hunların kurduğu devletlerden biri olan Kuzey Liang Devleti'yle ilgilidir. Buna göre, 439 yılında Tabgaç hükümdarı T'ai-wu tarafından yıkılan, adı geçen devletin reisi A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juan'lara sığınmıştı. Daha sonra bu beş yüz aile Altay Dağları'nda oturarak Gök Türkleri meydana getirdiler.

7.3 Tarih Sahnesine Çıkış

Gök Türklerin tarih sahnesine çıktığı sırada onların da vassal olarak bağlı bulundukları Moğol asıllı Juan-juan'lar, Moğolistan coğrafyası başta olmak üzere Orta Asya'nın doğusuna hâkimdiler. Çin'de ise, 386 yılında Türk asıllı boylar tarafından kurulan Tabgaç Devleti zamanla Budizm'in etkisiyle Çinlileşip Wei adını alarak varlığını devam ettirdi. Nihayet, 534 yılında Doğu ve Batı Wei olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Wei Devleti 550 yılında yıkılıp yerini Kuzey Ch'i hanedanına bıraktı. Batı Wei Devleti ise 557 yılında Chou hanedanına dönüştü. Batı Türkistan'da ise, 350'li yıllarda Juan-juan'lardan bağımsızlığını kazanarak Maveraünnehir ve Semerkand merkezli devlet kuran Akhunlar, İran ve Afganistan'a kadar genişleyen büyük bir devlet kurmuşlardır. İran'da ise Sasanî Devleti vardı. Yukarıda kökenleriyle ilgili bilgilerinden bahsettiğimiz Gök Türklerin tarih sahnesine kesin bir şekilde çıkmaları 542 yılındadır. Bu tarihle ilgili verilen bilgiye göre, senelerdir, kışın Wei Nehri'nin buzlarla kaplanmasından istifade eden Gök Türkler Çin'in Suei-yüan eyaletini (Chou Shu 27.Bölüm) yağmalıyorlardı. Batı Wei Devleti'nin gönderdiği

Yü Wen-tse adlı general Gök Türklere geldiğinde ateşler yakarak büyük ordu görüntüsü verdi. Neticede Gök Türkler geri çekilmek zorunda kaldılar.

Bu kayıt bize, 542 yılında onların Çin'e akın yapacak kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Nitekim, daha sonra Kuzey Çin pazarlarında ipek ticaretine başlayacaklardır. Artık, askerî gücünün arttığı, nüfusunun kalabalıklaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, reisleri Bumın resmî dış ilişki yolunda faaliyetlere girişti. Bir başka ifade ile, bağımsızlık yolunda önemli bir adım atmak istiyordu. Bunun için harekete geçtiğinde Çin'deki Batı Wei Devleti'nden hemen cevap geldi. Adı geçen devletin başbakanı Türkleri yakından tanıyan bir Soğdluyu Gök Türklere elçi olarak gönderdi (545). Çinli başbakan ülkesinin geleceğine yatırım yapmış, kendisi 557'de tahtı ele geçirip Chou hanedanını kurunca Gök Türklerden çok yardım alarak karşılığını görmüştür. İlk defa bir başka devlet tarafından resmî bir elçinin kendilerine gönderilmesine çok memnun olan Gök Türkler olayı sevinçle karşılayıp âdeta bayram yapmışlardı. Ertesi yıl (546) karşı elçi gönderen Bumın, Batı Wei'e kendi ülkesinde yetişen ürünlerden sunmuş, milletlerarası münasebetlerde önemli adımlar atmıştır.

7.3.1 Bağımsızlığın Kazanılışı ve I. Gök Türk Devleti

Buna rağmen, hâlâ Juan-juan'lara vassallıkları devam ediyordu. Efsanevi metinlerde geçen şad ve yabgu gibi unvanlardan onların bir bakıma bağlılıklarını federatif bir şekilde sürdürdükleri sonucuna varıyoruz. Bütün söz konusu gelişmeler gerçekleşirken, Töles boyları da hareketlenmişlerdi ve tabi oldukları Juan-juan'lara saldıracaklardı. Fakat daha önce harekete geçen Bumın, Töleslere hücum ederek onları yendi ve kendine bağladı. Böylece onun hâkimiyeti altına giren insanların sayısı kaynaklarda elli bin aile şeklinde bildirilmektedir. Gök Türklerin tarih sahnesine çıktığı sırada Orta Asya'nın doğusundan batısına her tarafında dağınık hâlde yaşayan Töles boyları kavramından aslında o devirde Güney Sibirya bölgesi hariç, bu coğrafyada yaşayan bütün Türk boyları anlaşılmalıdır. Çünkü onlarla ilgili iki önemli Çin kaynağında Töleslerin de Türk olduğu belirtilmiş, yaşadıkları alanlar açıkça gösterilmiştir.

Töles boylarının kalabalık bir grubunun kendine katılması üzerine, Bumın etrafında toplanan birliğin gücü çok arttı. Yıllardan beri dış temaslarda bağımsızlığını kazanma yolunda önemli işler başaran Gök Türklerin lideri yeni bir adım daha attı. Vassal bir şekilde bağlı bulunduğu Juan-juan Devleti'nin hükümdarı A-na-kuei'e elçi göndererek onun kızıyla evlenmek

istediğini bildirdi. Bu kendisini, artık tabi olduğu devletle aynı seviyede görmesi ve bunu A-na-kuei'e göstermesi amacını güdüyordu. Nitekim, bunu anlayan A-na-kuei, Bumın'a, "sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl böyle bir teklifte bulunabilirsin?" diye haber gönderdi. Böylece onu bağımsız olarak tanımadığını bildiriyordu. Bumın bu harekete tepkisini onun elçisini öldürerek gösterdi ve bütün ilişkisini kesti.

Bumın için artık geri dönüş yoktu. Daha önce resmi ilişki kurduğu Batı Wei'e elçi gönderip onların hanedanından bir kızla evlenme isteğini iletti ve Ch'ang-lo adlı prensesleriyle evlendi. Zaten, Çin'deki Batı Wei Devleti yıllardan beri kendisine karşı kurulan Doğu Wei-Juan-juan ittifakıyla mücadele etmek zorunda idi. Dolayısıyla, Gök Türklerin hızla yükselen gücüyle ittifak yapmak kendilerinin çıkarlarına uygun geliyordu. Ayrıca, Bumın, Çin imparatorunun ölümünden dolayı taziyelerini sunmuş ve iki yüz baş at yollamıştı.

Artık vaktin geldiğine inanan Bumın, 552 yılının baharında Juan-juan'lara ani bir baskın yaptı. Neticede, Güney Moğolistan'da, Huai-huang'ın kuzeyinde büyük bir bozguna uğrayan Juan-juan hükümdarı A-na-kuei kendini öldürdü. Kurtulabilenler Çin'deki Kuzey Ch'i Devleti'ne, bir kısmı da Kıtanlara sığındı. Bu büyük zaferinden sonra Bumın, İl Kağan unvanını aldı ve 552 yılında Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığı resmen ilan edildi. Bumın'ın hanımına da Hatun unvanı verilmişti. Devletin kuruluşu ve hükümdar ile eşinin unvanları alışı Hun imparatorluğu ile aynileştirilerek anlatılmıştır.

Bumın uzun mücadeleler neticesinde milletine kazandırdığı bağımsızlıktan sonra fazla yaşamadı. Aynı yıl ölünce, yerine oğlu Kara (Çince K'o-lo, diğer unvanı İlci (İ-hsi-chi)) Kağan oldu. Kara Kağan babasının bıraktığı işi devam ettirdi. Bugünkü Ordos'taki Jehol eyaletinde, Juan-juan'lardan arta kalan bir kütleyi mağlup etmeyi başardı. Arkasından, Batı Wei Devleti'ne elçi göndererek elli bin baş atı hediye olarak sundu (553 Mayıs). Kara, diğer adıyla İlci aynı yıl içerisinde öldü.

Kara Kağan'ın hastalıktan ölmesi üzerine boşalan Gök Türk tahtına kardeşi Mukan geçti. Aslında Kara, ölümünden önce kendi oğlu yerine kardeşi Mukan'ın kağanlık tahtına oturmasını vasiyet etmişti. Söz konusu hükümdar değişikliğinin hızla büyümekte olan Gök Türk Devleti'ne aksi tesir yapmadığı gibi, daha çok fayda sağlayacağı kısa zamanda ortaya çıktı. Bunda Mukan'ın karakterinin büyük payı vardı. Kaynaklar onun başarısının altında zeki, bilgili, taktikçi oluşunun ve askerini iyi kumanda edişinin yattığı yönünde ilgi çekici bilgiler vermektedir.

7.3.2 Devletin Yükselişi

Mukan da devletinin düşmanı Juan-juan'ların artıklarına saldırmaya devam etti. Kendilerinden önce yaklaşık iki asır Orta Asya'nın en büyük gücü olan bu Proto-Moğol kavminin izlerinin tamamen silinmesi Gök Türk Devleti'nin sağlam bir temele oturması için gerekliydi. Neticede, üçüncü defa ağır bozguna uğrayan Juan-juan'lardan kurtulanlar Kuzey Ch'i Devleti'ne sığındılar. Onları adı geçen devletin sınırına kadar takip eden Gök Türkler, iyi bir ticaret anlaşması karşılığında onların Çin'de yaşamalarına razı oldular.

Gök Türklerin, Kuzey Ch'i Devleti'yle yakınlaşması bu devletin rakibi Batı Wei'i telaşa düşürdü. Onlar da hemen Gök Türklere K'u Ti-ch'i isimli bir elçiyi gönderdiler. Böylece Çin'deki doğu ve batı hanedanları arasında Gök Türklerle dost olabilme yarışı başladı. Nitekim, Mukan, ülkesinin eski dostu Batı Wei'i tercih etti. Fakat yine de Kuzey Ch'i Devleti'yle barış ilişkisini sürdürüyordu. Çin devletleriyle bu ilişkiler sürerken, Juan-juan'ların peşini bırakmayan Mukan, onların bir başka grubuna dördüncü darbeyi indirdi. Bu sefer mağlup olanlar, son hükümdar A-na-kuei'in küçük kardeşi Teng-shu-tse ve yanındakilerdi (555 yılı). Onlar çaresiz Batı Wei Devleti'ne sığındılar. Mukan onları geri istedi. Gök Türklerle iyi geçinmek zorunda olduğunun farkına varan Batı Wei imparatoru Kung derhâl onları geri verdi. Juan-juan'lar, henüz teslim edildikleri sırada Ch'ing-men adlı kapının dışında öldürüldüler. İlk mağlup edildikleri sırada doğudaki Juan-juan reisi T'ie-fa da Kıtanlar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Kuzey Ch'ilere sığınan kütlenin reisi An-lo-ch'en de isyan edince, kendisi öldürüldüğü gibi, halkı da değişik bölgelere dağıtıldı.

Gök Türklerin artık sağlam bir şekilde devletleştiğini gören Kuzey Ch'i imparatoru aralarında barış anlaşması olmasına rağmen onlara karşı savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Yaklaşık 510 km uzunluğundaki Çin seddini tamir ve yeni duvarlar inşa etmek için bir milyon sekiz yüz bin kişiyi görevlendirdi.

Aslında 555 yılı Gök Türkler için tam bir fetih yılı olmuştu. Kıtanlar üzerine bir sefer düzenleyip onları kendine bağlayan Mukan'a Baykal Gölü'nün batısındaki Kırgızlar itaat ettiler. Bu arada, Bumın'ın kardeşi olup devlet kurulduktan sonra devletin batı kanadını idare eden İstemi Yabgu, Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'daki Akhun Devleti'ni (Eftalit, Ye-ta) mağlup edip yıktı . Doğudaki K'u-mo-hsi, Shih-wei kabileleri de Gök Türklere bağlandılar. Doğuda ve batıda bu genişlemeler devam ederken aynı yılda Batı Wei Devleti topraklarına çok sayıda akınlar yapıldı. Buna karşılık Gök Türklerle iyi geçinmek isteyen adı geçen devletin imparatoru, Yüan Huei

adlı elçiyi yüz bin top ipekle onlara gönderip bir Gök Türk prensesiyle evlenme, dolayısıyla akrabalık yoluyla müttefik olma teklifini yaptı. Batı Wei Devleti'nden yüz bin top ipekli kumaş almak suretiyle barış yapan Mukan Kağan, kızının gelin olarak gönderilmesini kabul etti. Kısacası, yüz bin top ipek karşılığında barış sağlanmıştı.

Doğudaki Kuzey Ch'i Devleti ise, sed yapımı işine ve tamirine devam ediyordu. 556 yılı içinde yaklaşık 1700 km'lik mesafedeki surlar tamir edildiği gibi, yirmi yeni garnizon kuruldu. Fakat, Mukan'ın yeni hedefi T'u-yü-hun'lar idi.

Tibet'in kuzeydoğusunda yaşayan T'u-yü-hun'lar aslında Moğolistan'ın doğusundan bu bölgeye gelip devlet kurmuşlardı. Türklere akraba bir kavim olarak gösterilen adı geçen kavim daha sonraki asırlarda Tangutlar adıyla tarih sahnesinde tanınacaktır. Gök Türkler Batı Wei topraklarından geçerek onlara saldırdılar. Çinliler de yardımcı kuvvetler katmışlardı. Bölgeyi iyi tanımayan Gök Türkler Çinli kumandanın tavsiyelerine uyarak onların stratejik iki kalesine hücum etti. Reislerinin karısını, oğlunu, kumandanlarını ve bütün hazinelerini ele geçiren Mukan daha sonra Kukunor'a (Ch'ing-hai) döndü (558).

7.3.3 Çin Baskı Altında

Bundan sonra, takip eden bir iki yıl kaynaklarda Gök Türkler hakkındaki bilgiler azalır. Çünkü Çinlilerle daha az münasebet tesis etmişler ve bu durum kaynaklara yansımıştır. Bunun yanında, Çin'de Batı Wei hanedanı yerini Chou'lara bırakmıştı. Eskinin büyük gücü Juan-juan'ların artık tamamen bertaraf edilmesinin de bunda etkili olduğunu söylenebilir. Yine bu esnada Gök Türk elçileri Çin'in kuzeyindeki Chou ve Ch'i devletlerinin merkezlerini ziyaret etmişlerdir. Kuzey Ch'i Devleti daha çok Çin Seddi'ni tamir ve yeni garnizonlar kurmak yoluyla savunma tedbirleri almaya devam ederken, Chou Devleti hediyeler göndermek suretiyle Gök Türklerle yakınlaşmaya çalışıyordu. Chou Sarayı'nda yapılan törenlerde Gök Türk elçisi en ön sıralarda yer alarak devletinin prestijini gösteriyordu (560). Ertesi yıl yine Mukan üç ayrı elçilik heyeti göndererek Chou İmparatoru Ming'e hediyeler sundu.

563 yılında Kuzey Çin'deki söz konusu devletler arasında mücadele kızıştığı zaman Gök Türkler yine devrede idiler. Her iki devlet de onlardan yardım almak için bir yarışa giriştiler. Chou'lar Batı Wei'in son zamanlarında kendilerine söz verilen prensesi gelin olarak alıp akrabalık kurmak için harekete geçtiklerinde, Ch'i'ler daha hızlı davrandı. Onlardan önce elçi gönderip daha fazla hediyeler sunarak Mukan Kağanı etkilediler. Aslında o, bu

evlilik hadisesini her iki devletten daha fazla menfaat elde etme işine çevirdi. Çünkü her iki devlet çok yüksek miktarda hediye gönderiyordu. Chou'lar Ch'i'lerin bu davranışını saraylarında inceden inceye müzakere etti. Gök Türklere 555 yılındaki anlaşmayı hatırlattılar. Kalabalık Chou elçilik heyeti Gök Türk merkezinde uzun görüşmeler yaptı. Eski anlaşmanın hatırlatılması üzerine duraksayan Mukan Ch'i'lerle Chou'ların Gök Türklerin nazarında aynı olduğunu söyledi. Hatta, Mukan onlarla birlikte doğudaki Chi'lere saldırmayı dahi kabul ettiği gibi, kızının Chou sarayına gelin gitmesini kabul ettiğini de bildirdi.

Mukan, devletinin kuruluşu öncesinde milletine dostça davranan Chou'ların tarafını tutmaya karar verdikten sonra onlarla birlikte doğudaki Ch'i Devleti'ne saldırıya hazırlandı. Yüz bin kişilik ordusuyla Çin'e giren Mukan, Heng eyaletine vardığında kuvvetlerini üçe ayırdı. Kendisi birinin başına geçerken, diğerlerinin idaresini kardeşleri Börü ve Ti-t'ou'nun emrine verdi. Çok kısa bir sürede Ch'i'lerin Ching-yang şehrine vardı. İmparatorları bu şehirde olan Ch'i'ler, Hu Lu-hsien'in kumandasında savunmaya çalışıyorlardı. Gök Türklerin kendileri için savaşmaya gelmesine rağmen Chou kumandanları hâlâ hücum etmeye korkuyorlardı. Sadece Yang Chung otuz bin kişilik ordusuyla Chin-yang'a gelebildi. 564 yılının ilk aylarında yapılan bu harekâtta önce Chou'lar saldıracaklar, arkasından, geri çekilince, şehirden çıkan Ch'i ordusunu Gök Türkler baskınla dağıtacaklardı. Ancak, kış dolayısıyla yağan kar bir metre yüksekliğinde her tarafı kaplamıştı. Chou ordusu yaklaşık bir kilometre yaklaştığında, Ch'i'ler kaleden çıkarak onları ağır bir bozguna uğrattı. Onların yenildiklerini gören Gök Türkler savaşmanın gereksizliğini anladılar. Yaklaşık 400 kilometrelik bir mesafede büyük bir yağma yaparak geri döndüler. Böylece Gök Türkler ekonomik açıdan büyük bir kazanç sağlamışlardı.

Ertesi yıl yine, Chou'lar sefer için teklifte bulunduklarında Gök Türkler önce harekete geçtilerse de, sonradan Ch'i'lerle Chou'ların anlaşmaları üzerine hücumdan vazgeçip geri çekildiler. Belirtilen sebepten Chou'lara kızan Mukan, kızının gelin olarak gönderilmesi işini durdurduğunu açıkladı. Arkasından tek başına Ch'i'lerin You eyaletine girdi. Takiben Çin Seddini aşıp ulaştıkları her yerde yağmalar yaptılar. Bir ay sonra bir akın daha düzenlediler. Gök Türklerin kendilerine kızıp tavır değiştirmesinden korkan Chou'lar acilen Wang Ch'ing isimli elçiyi 564 yılının sonunda göndererek onları ikna etmeye çalıştılar. Arkasından da dört eyaletin valisi ile imparatorluk sarayından yüz yirmi kişilik bir heyeti 565 yılının ikinci ayında yola çıkardılar. Onların bu kendini affettirme çalışmalarına rağmen, Gök Türkler

artık onlara güvenmiyorlardı. Üstelik Ch'i'lerle yakınlaşmaya başladılar ve onlara elçi gönderip kendi ülkelerinde yetişen mallardan sundular.

7.3.4 Fırtınaya Yakalanan Kağan

Kendisine bol miktarda hediyeler, çok sayıda elçiler gönderilip itibar gösterilmesine rağmen Mukan 568 yılına kadar kızını Çin'e göndermeye yanaşmadığı gibi, Chou'ların düşmanı Ch'i'lerle iyi ilişkileri sürdürdü. Bu yılda Chou'ların elçileriyle bir görüşme esnasında havanın aniden değişip rüzgâr çıkması, arkasından on gün süren kar fırtınasının patlaması neticesinde çadırların hepsi yıkılıp halk zarar görünce, Tanrı'nın kendisini cezalandırdığını zanneden Mukan Kağan nihayet kızının gönderilmesini kabul etti. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra A-shih-na prensesi, Çin'deki Chou hanedanına gelin olarak gönderildi. Adı geçen prenses Çin'de imparatoriçelerin yükselebildiği bütün makamlara yükseldikten sonra 582 yılında hastalıktan öldü.

Ekonomik olarak istediği seviyeye yükselen Mukan, ayrıca bin kadar Gök Türk'ü yapılan anlaşma uyarınca Chou başkentine göndermişti. Bunlar Çin başkentinde çok rahat bir şekilde yaşıyorlardı. Daha doğrusu, söz konusu bin kişi Gök Türklerin Çin başkentindeki askerî üssü gibiydi. Yine, onun Chou üzerindeki gücünü gösteren bir başka emare de, yıllık yüz bin top miktarındaki verginin kendi ülkesine teslim edilmesidir. Ülkesini Orta Asya'nın ve zamanının en büyük gücü hâline getiren Mukan 572 yılında hastalıktan öldü.

7.3.5 Mukan Kağan'ın Tasvir Edilişi

Mukan şahsiyeti hakkında kaynaklarda en çok bilgi verilen hükümdardır. Özellikle zeki, bilgili, sert tabiatlı olduğu belirtildiği gibi, askerî mücadelelerde çok haşin olduğu vurgulanmıştır. Kaynaklarda anlatıldığına göre yüzünün genişliği 30 cm'den fazla, gözleri donuk cam gibi (gri), yüzünün rengi çok kızıldı. Olağanüstü cesur olduğu bildirilen Mukan, askerî taktikleri çok iyi biliyordu. Neticede onun bu üstün vasıflarından komşu devletlerin hepsi çok korkmuştu. Kuzey Çin'deki her iki devleti kendine bağlayan Mukan'a Orta Asya'daki bütün kavim ve devletler bağlanmıştı. Tarihî İpek Yolu Gök Türk ülkesinde huzura kavuşmuş, Uzak Doğu ile Orta Doğu arasında irtibat çok sağlam bir düzeye çıkmıştı.

Burada özellikle vurgulanması gereken, Kerulen Nehri'nden Ural Dağları'na kadar yayılmış hâlde yaşayan, Töles adlı bütün Türk boylarının bir birlik hâlinde Mukan'a bağlanmalarıdır. Diğer taraftan Orta Asya'da

ticareti elinde bulunduran Soğdluların himaye edilmesi ülkedeki ticari canlılığı sağlayan bir başka sebepti.

7.3.6 Dünya İmparatoru Taspar

Mukan, ölmeden önce oğlu Ta-lo-pien yerine kardeşi Taspar'ı (T'a-po) tahta vasiyet etti. Her bakımdan kuvvetli bir devletin başına geçen Taspar hakkında kaynaklardaki ilk kayıt *"Çin'i zora sokan, sıkıştıran,"* şeklindedir. Gök Türk Devleti'ndeki taht değişikliğini yakından takip eden Kuzey Çin'deki iki devlet yeni kağanla dostluk ilişkileri kurmaya çalıştılar. Chou devleti işlenmiş ve ham ipekli kumaşlardan yüz bin top ipek sunarken, Ch'iler de acele çok miktarda hediyeyi elçi ile göndermişlerdi. Taspar Kağan, ağabeyi Mukan gibi bu hâkim durumdan gayet iyi faydalandı. Artık güney komşularını tamamen hâkimiyeti altına aldığını düşünüyor ve bu sebepten etrafındakilere *"benim güneydeki iki vefakar oğlum niye gereksiz yere kavga ediyorlar?"* diyordu.

Bu arada Gök Türk ülkesi çok genişlediği için Taspar Kağan ülkenin doğu kısmında yeni bir teşkilatlamaya gitti. Yeğenlerinden, ağabeyi Kara'nın oğlu She-tu'yu ülkenin doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü'yü batı tarafına küçük kağanlar olarak tayin etti. Böylece kendisi kağanlar kağanı seviyesine yükseldi. Zaten, Tanrı Dağları'nda oturan amcası İstemi Yabgu, 552 yılında devletin kuruluşundan itibaren Batı Türkistan'ı idare ediyordu. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan devleti daha iyi yönetebilmek maksadıyla böyle bir yolu seçen Taspar'ın ordusu artık yüz binlerle ifade ediliyordu.

7.3.7 Din Değiştirme Girişimi

Taspar Kağan, son derece kuvvetli ve gelişmiş devletin dış politikasında değişiklik yaptı. Daha önceki Chou'ları destekleme stratejisinden vazgeçip doğudaki Ch'i'lere yöneldi. Aslında ülke menfaatleri açısından doğru olanı yapmıştı. Fakat, Kağan'ın anlaşılmaz bir şekilde milletinin hayat tarzına uymayan Budizm'e meyletmesi ülkenin kaderini değiştirdi. Önce Ch'i'lerle elçi teatisine başladıktan sonra onların bir prensesleri ile evlenme teklifinde bulundu. Bu arada ülkesinin Çin gibi bayındır ve zengin olacağı düşüncesine kapılarak etki altında kaldı. Bir Budist pagodası (yüksek tapınak) yaptırttı ve Nirvana Sutra gibi, adı geçen dinin kutsal kitaplarını Türkçeye çevirttirdi (575 yılı).

Gök Türklerle iyi münasebet tesis etmiş olsalar da Ch'i'ler, yine de rakipleri Chou'lar karşısında tutunamadılar. 577 yılında onlar tarafından yıkılınca, topraklarını ve iktidarlarını tamamen kaybettiler. Onların prenslerinden Kao Chao-i kaçıp Gök Türklere sığınmayı başardı. Taspar onu destekleyip koruduğu gibi, Chou'lara da çeşitli baskınlarda bulundu. Fakat, Gök

Türklerden askerî yardım almasına rağmen adı geçen Ch'i'li prens başarılı olamadı. Buna rağmen Gök Türk akınları Chou'ların bütün sınırlarını darmadağın ediyordu. Ancak, Ch'i'lerin tahtlarını tekrar ele geçirmelerinden ümidi kesen Taspar Chou'larla müttefik olup onların prensesleriyle evlendi. Arkasından Kao Chao-i ve adamlarını onlara teslim etti.

7.3.8 Çatırdayan Devlet

Böylesine büyük bir devletin tahtında on sene oturan Taspar 581 yılının sonlarına doğru hastalandı. Bir süre hasta yattıktan sonra öldü. Ölmeden önce bir hata daha yaptı. Kendi oğlu yerine tahta ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in geçmesini vasiyet etti. Kuvvetli bir devletin başına geçmesine rağmen Taspar Kağan Türk milletinin karakterine hiç uymayan Budizm dinine meyletmişti. Aslında devrinde Orta Asya'nın hatta dünyanın en büyük devletinin Budizm sayesinde kazanabileceği bir şey yoktu. Ch'i Devleti yıkılınca Chou'lar tarafından kendisine sığınan prensten yeteri kadar faydalanamadı. Bunların üstüne, Gök Türk devlet geleneğine uymayan, ağabeyinin dahi veliaht göstermediği, annesi Türk olmayan Ta-lo-pien'i tahta vasiyet ederek devletin temelden sarsılmasına yol açacaktı.

7.3.9 Meclisin Kararlılığı

Onun ölümü akabinde devletin ileri gelenleri vasiyeti doğrultusunda Ta-lo-pien'i tahta geçirmek istediler. Ancak, millet onu kağan olarak kabul etmeyip Taspar'ın oğlu An-lo'nun kağan yapılmasında ısrar etti. Devlet meclisinde tartışmalardan sonra Kara Kağan'ın oğlu She-t'u devlet meclisine gelerek "*Ta-lo-pien'in layıkıyla kağanlık yapamayacağını, An-lo'nun ise daha uygun olacağını,*" söyleyerek An-lo'nun tahta çıkmasını sağladı. Fakat, An-lo ülkede tam kontrolü tesis edemediği gibi, Ta-lo-pien tarafından sürekli rahatsız ediliyordu. Ülkede asayiş sağlanmayınca devlet meclisi yeniden toplandı. Cesur ve kahraman bir kişiliğe sahip She-t'u'nun tahta uygun olduğuna karar verilince, Işbara unvanıyla kağan oldu (581). Tam unvanı "*İl Küllüg Şad Baga Işbara Kağan*" idi.

Kağan olamayan An-lo hiç itiraz etmeden durumu kabullendi. Sonra Tola Irmağı civarına giderek orada İkinci Kağan olarak yaşamaya başladı. Tahta oturamayan bir diğer kişi Ta-lo-pien ise kuzey taraflarına çekildi. O küsmüştü; kendi kendine "*Apa (A-p'o) Kağan*" unvanını aldı. Sürekli elçi göndererek Işbara Kağan'ı "*her ikisi de kağan oğlu olduğu hâlde kendisinin tahtsız kaldığını*" söyleyerek rahatsız ediyordu. Ayrıca tek başına hareket edip Çin'e elçi göndererek bağımsız hareket etmeye kalkışıyordu.

7.3.10 İstemi Yabgu ve Batı Yönünde Genişleme

552 yılında Juan-juan'ları ortadan kaldırmak suretiyle Gök Türk Devleti'ni tesis eden Bumın Kağan ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemi'ye vermişti. İstemi de *Yabgu* unvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki Büyük Kağan'a bağlı olarak idare etti. Bundan dolayı, İstemi Yabgu ve oğlu Tardu'nun 582 yılında resmen ikiye ayrılana kadar olan faaliyetlerini I. Gök Türk Devleti içinde mütalaa etmek gerekmektedir. Kaynakların ifadesine göre bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresinde idi. Onun yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezi vardı. Güney merkezi şimdiki Karaşar (Yen-ch'i) şehrinden kuzeye yedi günlük mesafede idi. Görüldüğü gibi, çok geniş bir sahaya hâkim olan İstemi Yabgu, ağabeyi Bumın ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütuhat hareketine girişmişti. İlk önce Altay Dağları'nın batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı. Soğdlularla meskûn olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'na Gök Türkler hâkim oldular. Ancak, bu sırada Türk asıllı bir başka devletle de komşu hâline gelinmişti.

Kaynaklarda Akhun ve Eftalit (Çince, Ye-ta) adıyla zikredilen söz konusu devlet MS 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maveraünnehir havalisinde hüküm sürüyor, İpek Yolu ticaretini elinde bulunduruyordu. Gök Türklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması her iki Türk devletini hâkimiyet konusunda birbirleriyle mücadeleye sürükledi. Akhun Devleti, 556 yılında İstemi kumandasındaki Gök Türk ordularının baskınlarına maruz kaldı. Gök Türk ordularının baskınlarına uğrayan Akhunlar, daha önce 545 yılında münasebet tesis ettikleri, Çin'deki Batı Wei imparatoruna 555 ve 558 yıllarında da elçilik heyeti göndermişlerdi. Çin'e giden son iki elçilik heyetinin İstemi'nin baskısına karşı yardım istemek maksadında olduklarını söylemek mümkündür. Ancak, çok geçmeden Mukan'ın idaresindeki kuvvetler tarafından mağlup edilen Akhun Devleti, 557 yılında yıkıldı. Çin kaynaklarının adını Mukan olarak verdiği Gök Türk orduları kumandanının yanında İstemi'nin de olması kuvvetle muhtemeldir.

Bundan önce siyasi platformda da faaliyetlere girişen İstemi, Sasanî Şehinşahı Anûşirvân ile anlaşıp kızını İran hükümdarına verdi ve evlilik ittifakı kurdu. İstemi'nin kızının adı İslâm kaynaklarında (Taberi, Mesudi, vb.) Fakim şeklinde geçmektedir. Bu kız Sasanî imparatoriçesi oldu. Gök Türk

orduları kuzeydoğudan saldırırken, Sasanî kuvvetleri de batıdan hücuma geçerek, Akhun Devleti'ni kolayca yıktılar. Yıkılan Akhun Devleti'nin toprakları Ceyhun Nehri sınır olmak üzere, Gök Türkler ve Sasanîler arasında paylaşıldı. Neticede, Maveraünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirleri Gök Türk Devleti'ne bağlandı. Dolayısıyla, meşhur İpek Yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğdlular İstemi Yabgu'nun eline geçmişti.

7.3.11 Sasanîlerle Çekişme ve Yeni Müttefik Arayışı

Akhunların ortadan kalkmasıyla Gök Türk Devleti batıda tam anlamıyla Sasanî İmparatorluğu'yla sınır olurken, aynı zamanda uluslararası siyaset açısından çağının dünyasının iki büyük devleti Bizans ve Sasanîlerle temasa geçmiş, onlarla bir seviyeye yükselmişti. Bundan sonra Sasanî hükümdarı Anûşirvân Batı Gök Türklerine vergi vermeye başlamıştı. Bununla birlikte yeni siyasi gelişmeler olmaya başladı. Sasanî İmparatorluğu Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istiyordu. Bu sebepten, ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu. Böylece, Gök Türklere bağlanmış olan tüccar Soğd kavmini ekonomik zorluklara sokacak, hem de Gök Türkleri ipek transit vergisinden mahrum edecek, ekonomik açıdan zayıflatacaktı. Ayrıca, İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bu esnada batıda askeri harekâta devam eden İstemi, sınırlarını Hazar Denizi'ne kadar ulaştırdı. Daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan Anûşirvân birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizlice zehirleterek öldürmüş, İran sıcağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı. İstemi, bu yalana inanmamış olmasına rağmen yine de Sasanîlerle münasebetlerini hemen kesmedi. Soğdlu tüccar/elçi Maniakh'ın tavsiyesine uyarak yeni bir müttefik arama yoluna gitti. 567 yılında adı geçen Soğdlu başkanlığında bir heyeti Hazar Denizi'nin kuzeyi, Kafkasya üzerinden Bizans'ın başkenti İstanbul'a gönderdi. Eskiden beri Sasanîlerle Bizans'ın arasının iyi olmadığını Soğdlular biliyorlardı. Kurulacak Bizans-Gök Türk ittifakı neticesinde Sasanîler zor durumda kalabilirlerdi.

7.3.12 Bilinmeyen Âlemden İstanbul'a Mektup

Gök Türk elçileri ellerinde bir Türkçe (İskitçe) mektupla vardıkları İstanbul'da çok iyi karşılandılar. Bizans'a ilk defa bilinmeyen bir ülkeden elçi geliyordu. Elçiler yanlarında çok kıymetli hediyeler de getirmişlerdi. İstemi'nin gönderdiği mektup, İmparator 2. Justinos'a okundu. Tarihte

Orta Asya'dan Bizans'a gönderilen bu ilk elçilik heyetinin başarısı, İmparator Justinos'un hemen cevap verme ihtiyacı duymasından gayet iyi anlaşılmaktadır. 569 yılı Ağustos'u başında bir Bizans elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Gök Türk ülkesine doğru yola çıktı. Bizans elçilik heyetinin başında Zemerkos bulunuyordu. Türk elçileriyle beraber hareket eden Bizanslılar Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından, Talas Nehri boyundan geçerek, Tanrı Dağları silsilesindeki Ak-dağ (Bizans Ek-tağ, Türkçe Altın Dağ ve Çince Pai-shan)'da bulunan İstemi Yabgu ile Bizans arasında Sasanîlere karşı sağlam bir ittifak anlaşması yaptılar. Ayrıca, bu sırada İstemi'nin yanına gelen bir Sasanî elçisine yüz gösterilmemişti. Bizans elçisinin dönüşünde yazdığı hatıraları Gök Türk hayatı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir.

7.3.13 İstemi'nin Merkezi Tanrı Dağları'nda

İstemi Yabgu, 552'yılında devlet bağımsızlığını kazandıktan sonra ağabeyi Bumın'ın İl Kağan unvanını alması sırasında, batı kanadının idaresini üstlenmiş ve yabgu olmuştu. Devletin esas merkezi Orhun Irmağı civarındaki Ötüken olduğu hâlde o merkezini Türklerdeki idare sistemine uygun bir biçimde batıya taşımıştı. Tanrı Dağları'ndaki Ak Tağ (Pai-shan)'a naklettiği başkenti, torunları tarafından önce Tokmak (Suyab)'a arkasından, Ming-bulak (Merke)'a taşınacaktır.

Başarıya ulaşan İstemi'nin politikası neticesinde Bizans-Sasanî savaşları 571 yılında başladı. Bu arada batıya doğru Gök Türk ilerleyişi devam ediyordu; Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı havzası, sonra Azerbaycan Gök Türklerin eline geçti. Ancak, Bizanslıların yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdu. Türkler, Bizans'la yaptıkları anlaşmalara harfiyen uymuşlar; Sasanîler üzerinde baskı oluşturmuşlardı. Bizanslılar hiçbir şey yapmadıkları gibi Gök Türklerden kaçan Avarlarla dostluk kurmuşlar, onlara yerleşecek araziler vermişlerdi. Bizanslıların anlaşmayı bozan söz konusu davranışları, 576 yılında İstemi'nin ölümü sıralarında İmparator 2. Tiberius tarafından gönderilen elçi Valentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk-Şad (Turksantos) tarafından suçlanmasından anlıyoruz. 576'da Buhan adlı bir Gök Türk beyi Kırım'a kadar ulaşmış ve Kerç Kalesi'ni zapt etmişti.

7.3.14 Bizans'la Soğuyan İlişkiler

Aslında elçilik heyeti daha evvel yapılmış olan askerî ittifakın yenilenmesi için gönderilmişti. Bizans elçisi, Türk-Şad'a (Turksanthos) aşırı

nezaket göstermişti ancak, Şad, Bizanslıların yalancılığını ve imparator ile aynı ip üzerinde oynadıklarını dile getirerek, *"on diliniz var ama hileniz birdir"* diyerek on parmağını ağzına soktu. Sonra, *"Kendilerinden kaçan Avar'ları (Varhonita'lar) kabul ettiklerini ve Pannonia'ya yerleştirdiklerini, şimdi nasıl olur da ittifaktan bahsettiğini, Avarların eninde sonunda atlarının altında çiğneneceklerini,"* belirtti. Türk-Şad ayrıca, Gök Türk elçilerinin neden Kafkasya'nın güç ve tehlikeli yollarından götürüldüklerini, kendilerinin aslında Dinyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin nerelerden aktıklarını bildiklerini açıkladı. Alan ve Utigur (Oguz Ogur)'ların Gök Türkler tarafından itaat altına alınışını Bizanslıların göz önüne getirmelerini ve doğudan batıya bütün kavimlerin efendilerinin Gök Türkler olduğunu iyice bilmeleri gerektiğini söyledi.

Bundan başka, Bizans elçileri Gök Türkleri en büyük yasları sırasında rahatsız etmişlerdi. Çünkü o sırada İstemi Yabgu ölmüştü ve matemi tutuluyordu. Üstelik yas törenine uymayıp yüzlerini bıçakla kesmemişlerdi. Türk-Şad'ın tepkisini daha fazla çekmemek için elçiler bütün bu hakaretlere razı oldular.

Yas töreni bittikten sonra da Türk-Şad'ın Bizans elçilerine tehditleri devam etti. Kırım'da Kerç (Bosforos) Kalesi'nin fethedileceğini söyledi. Türk-Şad'ı kızdıran bir başka olay da Azerbaycan'da Türk ilerleyişini durdurmak için Sabar Türkleri kütlelerinin Bizans tarafından ortadan kaldırılmasıdır. Bundan sonra Bizans elçisi Ak-Dağ'da bulunan Tardu'nun yanına gitti. Dönerlerken, yine Türk-Şad'ın kumandanlarından Bukan (Bukhanus, Bohan), Kırım'daki Bizanslılara ait Kerç Kalesi'ni zapt etti. Bu, Gök Türklerin batıda ulaştığı en son noktadır.

İstemi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Tardu geçmiştir. Onun hakkındaki sarih bilgileri ancak, 581 yılından sonra bulabiliyoruz.

7.4 DOĞU GÖK TÜRK DEVLETİ

Bir sürü tartışmadan sonra kağan olan Işbara, adı gibi cesur bir şahsiyete sahip olduğu için devlete bağlı bütün boyların kalbini kazanmıştı. Doğu sınırları dışındaki Moğol kabileleri dahi ona itaat etmişlerdi. Aynı Işbara Çin'e elçi göndererek iyi niyetini gösteriyordu.

7.4.1 Bir Nişancının Yaptıkları

Bu arada Gök Türk-Çin ilişkilerinde Ch'ang Sun-sheng isimli bir diplomat ön plana çıkmaya başlamıştı. Aslında bu kişi 580 yılında Ch'ien-chin prensesin gelin getirilmesi sırasında refakat eden heyetle birlikte gelmişti. Işbara, gelen heyete çok mağrur davrandığı hâlde, Ch'ang Sun-sheng'ın iyi

nişancı olması sebebiyle onu alıkoymuş, birlikte avlara çıkmıştı. Zaten Türklerin nişancılığa düşkün olduklarını bilen Çinliler, özellikle onu seçmişlerdi. Onun olağanüstü nişancılığına hayran kalan Işbara daha fazla yakınlaşarak dost oldu. Hatta, onun nişancılık tekniğinin kendi adamlarına öğretilmesini emretti. Çinli elçinin başta Işbara olmak üzere Gök Türk devletinin ileri gelenleriyle yakınlaşması ileride tam bir felakete yol açacaktı.

7.4.2 Devlet Adamları Arasındaki Çekememezlik

Çünkü Gök Türk ülkesinde bulunduğu sırada devletin ileri gelenlerini yakından tanıyan Ch'ang Sun-sheng, onların arasındaki bütün ilişkilerini öğrenme fırsatı buldu. Kimin kimi sevdiği ya da kin besleyip kıskandığı gibi konuları açıkça fark etti. Mesela, ilk öğrendiği şey Işbara'nın, kardeşi Ch'u-lo-hou'yu halk tarafından çok sevildiği için kıskanması idi. Ayrıca Çinli elçi çıkılan av seyahatleri dolayısıyla Gök Türk ülkesinin dağlarını, derelerini, avlarını, boylarının sayısını, askerlerinin miktarını öğrenmiş, kaynağın ifadesine göre bilmediği, duymadığı kalmamıştı. Ülkesine döndükten sonra derhâl bir rapor hazırlayıp öğrendiği her şeyi imparatoruna bildirdi. İmparator onun raporundan çok etkilendi. Hemen saraya çağırtıp bizzat ağzından dinledi. Ch'ang Sun-sheng, Gök Türkleri o kadar iyi tanımıştı ki; sanki avucunun içinde imiş gibi gösteriyordu. Neticede imparator onun hazırladığı stratejilere göre Gök Türklere karşı politika uygulamaya karar verdi.

7.4.3 Gök Türkleri Bölme Stratejisi

Ch'ang Sun-sheng'ın hazırladığı stratejinin esasında özellikle Gök Türk Devleti kağanı Işbara'ya karşı bir kalkışma başlatılmalıydı. Yani çekememezlik duyguları harekete geçirilmeliydi. Önce Tardu ile temas kurulurken, bir yandan da kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou ile anlaşılmalıydı. Diğer taraftan, kağan olamadığı için küskün olan Ta-lo-pien (Apa, A-p'o) en büyük düşmandı. Elçinin ifadesi ile, âdeta devleti kemiriyordu. Neticede, kuvvetli olan Işbara'ya karşı, ülkesi içindeki muhalif kişileri kışkırtmak stratejinin esası idi.

Ch'ang Sun-sheng'ın işaret ettiği noktalardan işe başlayan imparator Wen, Hami şehrinde bulunan Batı Gök Türklerinin idarecisi Tardu'ya Yüan Huei adlı bir elçiyi kurt başlı sancakla gönderdi. Zaten devletin kağanı Işbara'ya karşı muhalif duygular besleyen Tardu, kurt başlı sancağı alır almaz bağımsızlığını ilan etti ve böylece Batı Gök Türk Devleti ortaya çıktı. Tardu, Çin'le diplomatik ilişkilere başladığında Suei imparatoru, onun elçisine daha fazla hürmet gösteriyordu.

Stratejinin batı planı başarıyla uygulandıktan sonra bizzat Ch'ang Sun-sheng gizlice Gök Türk Devleti'nin doğusundaki tabi Moğol asıllı kabileler Hsi, K'u-mo-hsi, Kıtanlara (Ch'i-tan'lar) gitmiş, onlara hediyeler sunarak Işbara Kağan'a karşı isyana teşvik etmişti. Stratejinin üçüncü ayağı olarak, kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou seçilmişti. Ona da gizlice adam gönderilip, Suei imparatorunun derin saygı ve selamları sunuldu; Çin'e bağlanması teklif edildi.

Ülkesindeki bütün bu entrika faaliyetlerine rağmen Işbara hemen kuvvetini ve kontrolünü kaybetmedi. Çin'de Chou hanedanı yıkılınca, kendi eşi Ch'ien-chin prensesin etkisinde kalarak, yeni kurulan ve 350 yıl sonra bütün Çin'i birleştiren Suei hanedanına karşı büyük bir saldırıya geçti (582). Muhalif olmalarına rağmen Tardu, T'an-han, Ch'u-lo-hou ve Apa'nın kuvvetleri Işbara'nın başkumandanlığındaki orduya katılmıştı. Gök Türk ordusunun sayısı dört yüz bin süvariye ulaşmıştı. Ma-i, Liang, Lan gibi eyaletlerin askeri güçleri ilk etapta bozguna uğratıldı. Birçok savunma tedbiri almasına rağmen İmparator Wen, Gök Türk hücumlarını engelleyemiyordu. Mu-hsia, Shih-men Wu-wei, T'ien-shuei, An-ting, Shang-chün, Hun-hua gibi şehirler istila edildi. Çinli kumandanlar Gök Türk ordusu ile savaşmaya cesaret edemiyor, çeşitli bahaneleriyle geri kaçıyorlardı. Çin'in içlerinde yedi büyük merkezi ele geçiren Gök Türk ordularına Tardu ihanet etti. Kendisine bağlı birlikleri alarak savaş alanından geri çekildi. Ardından ülkesine döndü.

7.4.4 Çin İmparatorunun Fermanının Etkisi

Bu saldırılar karşısında çaresiz kalan Çin imparatoru ordusunun ve kumandanlarının moralini yükseltmek için uzun bir ferman yayınladı. Fermanda Gök Türklerin neden başarılı oldukları analiz ediliyor ve karşılığında alınması gereken önemler vurgulanıyordu. Bu söz konusu fermandan sonra Çinli kumandanlara büyük bir cesaret geldi ve Gök Türklere karşı bazı ufak savaşları kazanmaya başladılar. Yine de büyük bir zafer elde edememişlerdi. Zaten kazandıkları başarılar daha çok Gök Türklerin artık, savaşı dikkate almamalarından kaynaklanıyordu. Sürekli savaş kazandıklarından gaflete düşmüşlerdi.

7.4.5 Bozkırda Kıtlık ve Açlık

Fakat Gök Türkler büyük bir felaketle karşı karşıya kaldılar. Orduda yiyecek bulunamadığı için kemik tozu yemek zorunda kalmışlardı. Arkasından büyük bir salgın hastalık çıktı ve askerlerin önemli bir kısmı öldü. Işbara Kağan bunlarla uğraşırken, Çinliler harekete geçtiler, bazı Gök Türk ordularını yendiler. Üstelik, Apa Kağan'ı Işbaraya karşı isyan için tahrik ettiler. O

da Işbara'dan ayrıldı. Ona Tardu örnek gösterilmişti. Işbara, Apa'nın kendisinden kopmasına müsaade etmek istemiyordu. Hızla onun üzerine yürünüp mağlup edildi. Fakat Apa'nın kendisi kaçıp Tardu'ya sığınmayı başardı. Tardu'nun desteğiyle yüz bin kişilik bir ordu toplayan Apa yeniden Işbara ile çarpıştı ise de yine yenilmekten kurtulamadı.

Işbara'ya karşı isyan edenler arasına T'an-han Kağan da katıldı. Onu da bozguna uğratan Işbara, Tardu'nun yanına kaçmasına engel olamadı. Hatta kendi kardeşi Ti-chin-ch'a dahi baş kaldırmıştı. Kendisine bağlı boylarla Apa Kağan'a itaat edip askerî gücünü onun ordusuyla birleştirdi.

Apa ile birleşen Işbara muhalifleri Tardu'nun Çin ile ilişkisini örnek alıp harekete geçerek elçi gönderip Işbara Kağan'a karşı yardım istediler.

7.4.6 Çinliler En Büyük Düşmanlarını Yok Etmiyor

Ancak, Çin'deki imparatoru Wen onlara yardım etmeyi düşünmedi. Çünkü Işbara'nın ortadan kalkması durumunda ortaya daha büyük bir kuvvet çıkarsa Çin için daha tehlikeli olabilirdi. Dolayısıyla Gök Türk ülkesinde karışık durumun devamını tercih etti. Gök Türk ülkesi bu denli karışmasına rağmen Çin'e akınlar ihmal edilmiyordu. Mesela, 583 Ağustos'unda You eyaleti Gök Türkler tarafından ele geçirildi. Çinli kumandan Li Suei ağır bir bozguna uğramış, oklanarak öldürülmüştü. Neticede Gök Türkler ülkelerinin içinde çok ağır bir kıtlık ve iç savaş geçirmelerine rağmen Çin'e büyük bir darbe vurmuşlardı.

584 yılına gelindiğinde iç karışıklıklar ve kıtlık sebebiyle Gök Türk askerlerinin sayısı hızla azaldı. Özellikle devlete bağlı boylar ayrılıyorlardı. Suni boyu on binden fazla insanla Çin'e gidip Suei İmparatorluğu'na bağlandı. Diğer taraftan Tardu, Işbaraya karşı onun muhaliflerini destekliyordu.

7.4.7 Yeğenin İhaneti ve Çin'in Üstünlüğünü Kabul Etme

Gök Türk Devleti'nin hükümdarı Işbara yıllar süren iç savaşlardan yorulmuştu. Önce Tardu ihanet etmiş, arkasından yeğeni Jan-kan, Çinliler adına casusluk yapmıştı. Diğer taraftan Apa, T'an-han, Ti-chin-ch'a karşısına geçmişlerdi. Dolayısıyla savaşların uzun sürmesi Işbara'yı yıldırdı. Hanımının tavsiyesi üzerine 584 yılının sonunda Çin'e elçi göndererek İmparator Wen'a kendine Suei hanedanının soyadının verilmesini teklif etti. Çünkü Ch'ien-chin prenses aslında Chou hanedanının kızıydı. Dolayısıyla, iki hanedan akrabalık yoluyla müttefik olacaklardı. İmparator hemen talebi kabul etti ve prensesin unvanını Ta-i (Büyük Gönüllü) olarak değiştirdi. Arkasından bir elçi de Işbara yolladı ve bundan sonra Suei hanedanı soyadı

alan hanımının, dolayısıyla imparatorun kızı sayıldığını, bu yüzden kendisinin imparatorun oğlu olduğunu bildirdi. Akraba olduklarını ve nesiller boyu dostluklarının devam edeceğini vurguladı. Suei imparatoru da mukabil elçi ile aynı duyguları paylaştığını açıkladı.

Neticede, başbakan (büyük vezir) Yü Ch'ing-tse başkanlığındaki kalabalık Çin heyeti ve casus diplomat Ch'ang Sun-sheng Gök Türk merkezine vardı. Kağan'ın oturduğunu gören Çinli heyetin başkanı onun ayağa kalkmasını istedi. Ancak, Işbara atalarından beri kimsenin insanların önünde eğilmediğini söyledi. Araya giren Çinli hatun-prenses Ta-i (Chien-chin) kağanın kurt karakterli olduğunu ifade etti. Yine Ch'ang Sun-sheng, Gök Türklerin de, Çin'in de büyük ülke olduklarını, ancak, kağanın imparatorun oğlu olması sebebiyle ayağa kalkması gerektiğini bildirerek Işbara'yı ikna etti. Bunun üzerine imparatorun mektubunu eğilerek alan Işbara, başına götürdü. Bu esnada yanındaki diğer devlet adamları kağanlarının düştüğü durumdan utanç duymuşlardı ki, üzüntülerinden ağlıyorlardı. Daha da ileri giden Çinli heyetin başkanı Yü Ch'ing-tse, Kağanı Çin imparatorunun vassalı olduğunu kabul ettiğini açıklamaya zorladı.

Işbara Kağan, içine düştüğü güç durumdan Çin'e yaklaşarak kurtulmaya çalışırken, ülkesi içindeki muhalifleri hızla güçleniyorlardı. T'an-han ve Ti-chin-ch'a'nın katılmasıyla Apa Kağan'ın gücü çığ gibi büyümüştü. Ötüken'e kadar uzanan sınırları batıda Altay Dağları'nı aşmış, Kuca, Hami ve batı ülkelerinin Soğdları ile Töles boyları ona bağlanmıştı. Onların hızla kuvvetlenmesi Çin'in dikkatini çekti. 585 yılında Tardu da Işbara'ya saldırıp mağlup etti. Ancak, Çin'deki Suei hanedanının imparatoru Wen, güç durumda kalan Işbara'ya yardıma karar verdi. Onun yardımıyla Işbara, Apa Kağan ve müttefiklerini bozguna uğratıp kendi konumunu sağlamlaştırdı ve kaybettiği bütün eski yerleri geri aldı. Karşılığında Işbara, Çin'e gönderdiği mektuplarla minnet duygularını belirtiyordu. Fakat 586 yılında Suei imparatoru, ona Çin'nin saltanat devresi takvimini sunarak, biraz daha kendine bağladığını gösteriyordu. Bu arada doğuda kuvvetlenen Kıtanlarla Gök Türklerin savaşlarını Çinliler araya girerek önlediler.

587 yılının Mayıs ayında Çin'in kuzeyindeki Heng ve Tai eyaletlerinde ava çıktığında çok sayıda geyik vurmuştu. Bunların bir kısmını Suei imparatoruna sundu. Av bittikten sonra Tsu-ho adlı Çin garnizonunda dinlenirken hastalanan Işbara bir ay hasta yattıktan sonra öldü. Onun ölümü üzerinde Suei imparatoru üç gün yas ilan ettiği gibi, beş bin top ipek sunuldu ve defin merasiminde kurban kesildi.

7.4.8 Baga Kağan'ın Kısa Saltanatı

Işbara ölmeden önce kendinden evvel olageldiği üzere, oğlu yerine, yabguluk vazifesini ifa eden kardeşi Ch'u-lo-hou'yu tahta vasiyet etti. Bunu yaparken de kendi oğlu Yung-yü-lü'nün zayıf ve çekingen kişiliğe sahip olmasını sebep göstermişti. Ch'u-lo-hou, Baga Kağan unvanıyla tahta çıktığında yeğeni hiç itiraz etmedi. Ancak yabguluk gibi önemli bir mevkie yükseldi. Yeni kağan da hemen Çin'e elçi gönderip bağlılığını bildirdi. Arkasından 582 yılından beri devletin başına bela olan Apa Kağan'ın ortadan kaldırılması için destek istedi. Apa Kağan yakalanınca, Çinlilerin devreye girmesi üzerine öldürülmeyip siyasi olarak varlığının devamı sağlandı.

Baga Kağan 589 yılında batı yönünde, adını kaynakların bildirmediği bir ülke üzerine sefere çıktığında, alnından vurularak öldürüldü.

Kaynaklarda akıllı ve cesur kişiliği vurgulanan Baga (Ch'u-lo-hou) Kağan'ın fiziki görüntüsünün diğer kağanlardan farklı bir şekilde uzun yanaklı, sırtı kambur ve açık renk yüzlü olduğu kaydedilmiştir.

7.4.9 Çin'e Karşı Direniş

Baga'nın beklenmedik bir şekilde ölümü üzerine Işbara'nın oğlu Yung-yü-lü devlet adamları tarafından kağan seçildi. Unvanı Tou-lan Kağan oldu. Tou-lan Kağan, saltanatının ilk yıllarında Çin'e yıllık vergi gönderiyordu.

Bu arada, 589 yılında Çin'de önemli bir hadise meydana gelmiş, 360 yıl sonra siyasi olarak birleşmişti. Bunu gerçekleştiren de Gök Türklerin komşusu Suei hanedanı idi. Ch'en hanedanının ortadan kaldırılması sırasında Gök Türklerin yardım teklifi onların Çin'in içlerini öğrenecekleri tehlikesi dolayısıyla kabul edilmemişti. Mağlup Ch'en hanedanından kaçan bazı kişiler Gök Türklere sığındı. Eski Chou hanedanının prensesi olan Ch'ien-chin (Sonraki unvanı Ta-i) onlarla iş birliği yaptığı gibi, yine bir başka Çinli devlet adamı Yang Ch'in de onlara katıldı.

Tou-lan Kağan yıllar geçtikçe kuvvetlenmiş ve vergi göndermeyi durdurmuştu (593). Bu onun, Suei İmparatorluğu'yla aynı seviyeye çıkmasının işareti idi. Böylece Doğu Gök Türk-Suei mücadelesi yeniden başladı. Kendilerine karşı gizli ittifakı öğrenen Suei imparatoru, Ch'ang Sun-sheng'ı Tou-lan Kağan'a göndererek, muhaliflerinin ortadan kaldırılmasını teklif etti. Ancak, Doğu Gök Türk Kağanı muhaliflerle Suei'lerin aynı olduğunu söyleyerek Çinli elçiye yüz vermedi. Bu arada Gök Türk akınları Suei topraklarına doğru yeniden başlamıştı. Fakat Çinli elçi Gök Türkleri iyi tanıyordu. Gizlice bir devlet meclisi üyesine (Toygun/Ta-kuan) rüşvet vererek gece prenses ve diğer muhalifleri toplantı hâlinde iken bastırttı. Daha önce Tou-lan

gizli işlerin çevrildiğine inanmamıştı. Gizli işler aşağıda çıkınca diğer devlet adamlarının hepsi kağanla bundan haberi olmadığı için alay ettiler. Tou-lan bundan sonra Çin'e elçi gönderip iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Ne var ki Suei imparatorunun, adı geçen prensesin öldürülmesi isteğini, kendisine dört güzel cariye gönderilmesine rağmen, kabul etmedi.

Doğu Gök Türk Devleti'nin kuvvetlenmesi yeniden Çinlilerin entrika faaliyetlerinin başlamasına yol açtı. Çinliler önce kağanın kardeşi Ch'in-yü Şad'ı desteklediler se de, Tou-lan onun üzerine yürüyüp öldürdü. Aynı yıl annesinin kardeşi Ju-tan Tegin'i elçi sıfatıyla Çin'e gönderip Hoten'in yeşim taşlı asalarından sundu. Doğu Gök Türk Devleti'ne bağlı boyların büyük bir kısmı Çin'e at, deve, koyun, sığır gibi hayvanlardan binlerce göndererek ilişki kurmuşlardı. 593'e kadar bu hadiseler meydana gelirken, Doğu Gök Türk ülkesi, Kağan'ın yeğeni Jan-kan'ın, yaşadığı Baykal Gölü civarından Çin'e haber gönderip ilişki kurması üzerine yeniden felakete sürükleniyordu.

Suei İmparatorluğu'nun devlet adamları durumdan azami ölçüde faydalandılar. Jan-kan'ın (T'u-li Kağan bundan sonra bu adla anılacaktır) prestiji yükselince Ta-i (Ch'ien-chin) prensesi öldürmek zorunda kalan Tou-lan yine de Çinlilerle iyi ilişkiler kuramadı. Çünkü artık Suei hanedanı Doğu Gök Türk ülkesinde tamamen Jan-kan'ı destekliyordu. Hatta onu bir Çin prensesiyle evlendirdiler. Bu arada, 582'de devletin doğusundan ayrılıp Batı Gök Türk Devleti'ni ilan eden Tardu ile Tou-lan defalarca çarpışmışlar, ancak bir sonuç alamamışlardı. Daha sonra aralarında barış sağlandı.

T'u-li Kağan (Jan-kan), Çin'in desteğiyle bağımsızlığını elde etmek için harekete geçtiğinde (597) Tou-lan ile arasında savaş başladı. Çinlilerin bütün desteğine rağmen T'u-li başarılı olmamış, Çin'e kaçarak Suei hanedanına sığınmıştı. Neticede, uzun süren Tou-lan - Çin savaşları başladı. Savaş meydanlarındaki bütün mücadeleleri kazanan Tou-lan Kağan Çinlilerin casusluk ve entrika faaliyetlerine engel olamadı. Özellikle, Töles adıyla anılan ve bütün memleketin ahalisini oluşturan boyların Çinlilerin tahriklerine kapılıp isyan etmeleri devleti temelinden sarstı ve bu isyanların birinde hayatını kaybetti. Aslında önceleri kalabalık Çin ordularını mağlup ederek büyük başarılar kazanmıştı.

7.4.10 Gök Türk Asker ve Hayvanlarının Zehirlenmesi

Batı Gök Türk Kağanı Çin'e karşı Doğu Gök Türk Devleti'ne destek verdi. Üstelik, Tou-lan ortadan kalkınca, kendini Bilge unvanıyla Doğu Gök Türk Devleti'nin kağanı ilan etti. Üzerine gönderilen büyük orduları yenen Tardu'yu meşhur casus diplomat çok basit bir hile ile yıktı. Tardu,

Çin orduları ile uzun süren meydan savaşları yapmış, ağır kayıplar verdirtmişti. Artık savaş meydanlarında zafer kazanamayacağını anlayan Ch'ang Sun-sheng, Gök Türk ordusunun ve sürülerinin su içeceği kaynaklara gizlice zehir akıtarak büyük bir katliama sebep oldu. Askerlerinin önemli bir kısmını ve sürülerini kaybeden Tardu yine savaş meydanlarında pes etmedi. Ancak, Töles boylarının isyanı kontrolün büsbütün kaybolmasına sebep oldu. Kendisi 603 yılında Tibet'in kuzeydoğusundaki T'u-yü-hun'lara sığınarak tarih sahnesinden çekildi.

7.4.11 Çinlilerin Tahta Çıkardığı Kağan

Boş kalan Doğu Gök Türk tahtına oturtmak için Suei hanedanı, aynı yıl içinde Çin'e sığındıktan sonra orada kağan ilan edilen T'u-li'yi Ch'i-min Kağan unvanıyla Gök Türk ülkesine gönderdi. Ch'i-min unvanıyla 609 yılına kadar tam anlamıyla Çin imparatoruna bağlı bir idare sürdürdü. Onlar adına Korelilerle savaştığı gibi, kendini ziyarete gelen Suei İmparatoru Yang'ın ayaklarına kapanarak itaatinin derecesini gösterdi. 609 yılında hastalıktan öldü.

7.4.12 Doğu Gök Türk Devleti'nin Kuvvetlenmesi ve Çin İmparatorunun Kuşatılması

Ch'i-min'in yerine geçen ve Shih-pi unvanını alan oğlu Tuo-chih karakteri açısından babasına hiç benzemiyordu. Dul kalan üvey annesi Çin asıllı prenses İ-ch'eng ile evlendi. Bu şekilde geleneklere uygun davranan Shih-pi Kağan Çin'e gönderilen yıllık vergiyi kestiği gibi onun üstünlüğünü tanımadığını bildirdi.

Onun güçlenmesini engelleyemeyen Çinliler hemen yine entrika faaliyetine giriştiler. Yapılan plana göre, kağanın kardeşi Ch'i-chi Şad'a kağanlık teklif edilip güney tarafının kağanı ilan edilecek, böylece Doğu Gök Türk ülkesi ikiye bölünecekti. Fakat Ch'i-chi Şad diğerleri gibi ağabeyine ihanet etmedi. Bu planın başarısızlığı üzerine, Çinliler Gök Türk ülkesi içinde yaşayan Soğdlulara el attılar. Çünkü Soğdlular Gök Türklerin Çin hilelerine kapılmalarını engelliyordu. Ancak, Çinlileri yakından tanıyan ve Gök Türkleri her zaman uyaran Soğdluların kendisi kandı. Ticaret yapmak vaadiyle Çin'e çağrılan Soğdlular Ma-i şehrinde kurulan bir tuzakla ortadan kaldırıldılar (615). Kardeşine kağanlık teklifi yapılmasına, ardından da, iyi ilişkiler içinde bulundukları Soğdluların kandırılıp hile ile öldürülmesine kızan Shih-pi Kağan hızla Çin topraklarına daldı ve kuzey eyaletlerine doğru teftişe çıkmış olan imparator Yang'ı Yen-men Kalesi'nde kuşattı. Zor durumda kalan

imparatora bütün çağrılarına rağmen diğer eyaletlerin hiçbirinden yardım gitmedi. İmparator Yang korkusundan ağlamaya başlamıştı. Yen-men kale-şehrinde bulunan kırk bir burçtan otuz dokuzu Gök Türklerin eline geçti. Çaresiz kalan imparatorun imdadına P'ei Chü adlı devlet adamının tavsiyesi üzerine Shih-pi Kağanın Çin asıllı eşi İ-ch'eng yetişti. Kağan'a Gök Türk ülkesinin kuzeyinde Töles boylarının isyan ettiğini söyleyerek, onun kuşatmayı kaldırıp geri dönmesini sağladı. Böylece imparator kendini kurtardı, ama devletinin dağılmasını engelleyemedi. Bundan sonra eyaletindeki devlet adamları birer birer isyan ettiler. Neticede Suei İmparatorluğu yıkılırken, onun yerine Çin tarihinin en parlak devirlerinden birini yaşatan T'ang hanedanı kuruldu (617-905).

Kazandığı parlak zaferlerden sonra sonra Shih-pi Kağan'ın hem şöhreti, hem de kuvveti artmıştı. Her yıl Çin'e akınlar yaptığı gibi, yıllık vergiye de bağlamıştı. Kendisine sığınan bazı Çin beylerini Çin kağanı ilan ediyor, üstünlüğünü her alanda hissettiriyordu. Tamamen Türk tarzında yetişen bir süvari birliği ile yaptığı yardımlar sayesinde T'ang hanedanının kurulmasını sağlamıştı.

Shih-pi Kağan, 619 yılının şubat ayında Çin'e karşı büyük bir akına geçti. Sarı Irmağı hiçbir mukavemetle karşılaşmadan aştıktan sonra T'ai-yüan şehrine hücüm edilecek iken öldü.

7.4.13 Bir Kağanın Zehirlenmesi

Shih-pi'nin ani ölümü üzerine Doğu Gök Türk tahtına, onun oğlu küçük olduğu için kardeşi İlteber Şad, Ch'u-lo Kağan unvanıyla geçti. Çin'de 617 yılında kurulan T'ang hanedanının birçok muhalifi vardı. Gök Türkler fırsattan istifade ederek bu muhalifleri destekliyor ve T'ang hanedanının güçlenmesini engelliyorlardı. Hatta bunlardan birini kendi topraklarında imparator tayin etmişlerdi. Bu arada Çin'in kuzeyindeki şehirler sürekli yağmalanıyordu. T'ang muhalifleri 620 yılında Ch'u-lo Kağan'ı T'ang hanedanına karşı büyük bir akın yapmaya ikna etti. Kuvvetli bir ordu hazırlandı. Gök Türk ordusu hazırlanan plana göre dört büyük koldan hücuma geçecekti. T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsu çok korkmuş ve kağanı saldırıdan vazgeçirmek için Cheng Yüan-shou adlı elçiyi göndermişti. Adı geçen elçi, Ch'u-lo Kağan'ı ikna edemedi. Fakat satın aldığı adamlar vasıtasıyla kağanı zehirledi. Kendisini zehirleyenleri hapse atan Ch'u-lo bir süre sonra öldü (621). Kağanın desteklediği Çinli muhaliflerden bazıları kendisine ihanet ederek T'ang imparatorunun tarafını tutmuşlardı.

7.4.14 Devletin Kağanı

Ch'u-lo'nun kardeşi Bagatur Şad üvey annesi İ-ch'eng prensesin desteğiyle *"İl Kağan"* (Chie-li/ hsie-li) unvanıyla Doğu Gök Türk tahtına oturdu. Askerî gücü açısından çok kuvvetli bir devletin başına geçen İl Kağan saltanatının ilk yıllarında oldukça başarılıydı. 621'den itibaren, Çin başkenti Ch'ang-an yakınlarına kadar uzanan akınlarda bulunmuş, ülkesi için büyük miktarlarda ipek elde etmişti. Çin'in kuzeyindeki bütün şehirler kuşatılıyordu. Ancak, Kağan'ın huzuruna çıkan Cheng Yüan-shou adlı elçi, onun bütün Çin'i ele geçirse bile elde tutamayacağını, T'ang hanedanıyla barış yaparsa kazancının millete gitmeyeceğini, sadece kağanın hazinesinde kalacağını söyleyerek İl Kağan'ı ikna etmeyi başardı ve Kağan ordusunu toplayıp geri döndü (622).

Böylece girilen barış dönemini Çinliler bozdu. Bazı mevkilerde Gök Türklere saldırdılar. Bunun üzerine Gök Türk orduları tekrar Çin'e yöneldi. 623 yılında başlayan akınlar 625 yılına kadar aralıksız sürdü. Zaferler birbirini takip etti. Yeğeni olup *"Küçük Kağan"* unvanını taşıyan T'u-li'nin gizlice Çin'le dostluk anlaşması yapması üzerine İl Kağan'ın morali bozuldu.

7.4.15 Wei Irmağı Barış Anlaşması

O da 626 yılında Wei Nehri'nin kıyısında T'ang imparatoru ile bir barış anlaşması yaparak seferlerine son verdi. Anlaşmaya göre iki taraf artık birbirine saldırmayacaktı. Hâlbuki bu vakte kadar kalabalık Çin ordularının hiçbiri Gök Türklere karşı üstünlük sağlayamamıştı. Dolayısıyla boş yere, Gök Türklerin Çin üzerinde kurduğu askerî ve siyasi baskı sona erdi.

7.4.16 Yıkılışa Giden Yol

İl Kağan, sahip olduğu büyük güce rağmen önemli hatalar yapmıştı. Gök Türk töreleri, kanunları yüksek mevkilere getirilen Çinli ve Soğdlu vezirler tarafından bozuldu. Bunun üzerine milletin kağanına ve devletine güveni kalmadı. Ayrıca, 627 yılında ağır bir kış olmuş, hayvanların çoğu öldüğü için kıtlık baş göstermişti. İçine düştüğü ekonomik sıkıntıdan vergileri artırarak kurtulmak isteyen İl Kağan büyük bir isyanla karşılaşıp kendine bağlı boyların çoğunu kaybetti. Söz konusu boyların liderliğini Sir Tarduşlar yapıyorlardı. Çin'den de aldıkları destekle 627 yılında kendi kağanlıklarını ilan ettiler. Artık Çinliler Gök Türkleri yakından izliyorlar, her an yıkılmasını bekliyorlardı.

İl Kağan kıtlık ve soğuk dolayısıyla güneye doğru ilerlemiş, Çin'in kuzeyindeki dağlarda ava çıkmıştı. Neticede 630 yılında Çinlilerin kurduğu pusuya

düşerek, yanında kalan son birliklerini de kaybetti. Daha sonra kendisi de yakalanarak Çin'e götürüldü (630). Doğu Gök Türk Devleti böylece ortadan kalkıyordu. Orada 634 yılında üzüntüsünden öldü.

7.5 BATI GÖK TÜRK DEVLETİ

7.5.1 Batıda Zirveye Çıkış

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Tardu, 582 yılında Çinlilerin kurt başlı sancağı gönderip kendisinin bağımsızlığını tanıdıklarını bildirmeleri üzerine doğudan ayrılarak tek başına hareket etmeye başlamıştı. Yani, artık Batı Gök Türk Devleti söz konusudur. Daha sonra Doğu Gök Türk Devleti'nin iç mücadelelerine karışması üzerine Tardu ile Işbara'nın arası iyice açılmış, aralarında sonucu belli olmayan savaşlar yapılmıştı.

Oysa, aynı Tardu, Batı âlemiyle olan münasebetlerinde oldukça başarılıydı. Daha 576 yılında Kırım'da Bizans'a ait olan Kerç (Bosforos) Kalesi'ni zapt eden Batı Gök Türk orduları beş yıl sonra Kersonesos Kalesi'nin önlerinde göründüler. Bu sıralarda başka bir orduları Kafkaslardaki Derbend'i kuşatmıştı. Batı Türkistan sahasında meskûn Soğdların hemen bütün krallıkları Tardu'nun hâkimiyetine girdi. 591 yılında, Doğu Türkistan'ın en meşhur ve kuvvetli şehir devleti Kao-ch'ang (Turfan) Krallığı da ele geçirildi. Soğdlu tüccarlar bu bölgeden geçtiklerinde sürekli vergi verirlerdi. Semerkand kralı, Tardu'nun kızıyla evlenmiş, Kaşgar ülkesi de her yaz yetiştirdikleri ürünlerden vergi vermek üzere bağlanmıştı. 588-89 yıllarında Sasanîler üzerine hücumlar yapılmış, Baktriya ve Toharistan işgal edilmiş, Herat'a kadar ulaşılmıştı. Bagdis civarı dahi Gök Türklerin eline geçmişti.

Bu sırada İran'da Sasanî İmparatorluğu tahtında Anûşirvân'ın, İstemi Yabgu'nun kızı Fakim'den doğma, "*Türkzâde*" lakaplı Hürmüz hüküm sürüyordu. Fiziki görüntü olarak Türklere benzediği için Türkoğlu (Türkzade) lakabıyla meşhur olmuştu. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı zamanında Batı Gök Türk askerlerinin Sasanîlerin iç mücadelelerine karıştığı görülmektedir. Özellikle Perviz ile Behram Çupin arasındaki savaşlarda büyük rol oynayan Türk askerleri, Behram Çupin'in zafer kazanmasını sağlamışlardı. Nehravan Nehri kenarındaki çarpışmalarda Perviz'e karşı Behram Çupin'in yanında yer almışlardı. Aslında, Anûşirvân zamanında, Sasanî orduları Yemen'i fethederken (590'lar), kumandan Vahriz'in idaresinde Türk askerleri bulunuyordu. Daha sonra Behram Çupin yine mağlup olmuş ve Tardu Kağan'a sığınmıştır.

Bu sıralarda Toharistan, Kunduz, Belh gibi ülkeler de Batı Gök Türkleri tarafından fethedilmiş, Tardu'nun oğlu bir tegin bu bölgeye idareci olarak gönderilmişti.

Batı âleminde oldukça önemli başarılar elde eden Tardu, 599 yılından sonra Doğu Gök Türk Devleti'nin iç işlerine karışmış ve yukarıda gördüğümüz gibi, Tou-lan'la iş birliği yaparak, onun ölümü üzerine de kendini Pu-chia (Bilge) unvanıyla bütün Gök Türklerin kağanı ilan etmişti. Fakat Tou-lan gibi o da Çin entrika ve hilelerinden kurtulamadı. Töles boyları isyanı neticesinde ordusu dağılınca, kendisi T'u-yü-hun'lara sığındı. Bundan sonra onun akıbeti hakkında hiçbir malumata tesadüf edilememektedir. Dolayısıyla, 603 yılını onun sonu olarak kabul etmek uygun olur. Tardu'nun, Doğu Gök Türk Devleti içinde yaptığı mücadeleleri yukarıda anlattığımız için burada tekrar anlatmaya lüzum görmedik.

7.5.2 Tardu'nun Sonu ve Belirsizlik Ortamı

Tardu'nun 603 yılında ortadan kalkmasından sonra onun oğullarından Tu-lu'nun oğlu Ch'u-lo tahta geçti. Diğer taraftan, Doğu Gök Türklerinden Apa'nın nesli de Batı Gök Türk hanedanı olarak kaynaklarda gösterilir. Buna göre, Apa 587'de yakalanınca (Baga Kağan tarafından) ona bağlı boyların ileri gelenleri Ying-su Tegin'in oğlunu Ni-li Kağan unvanıyla başa geçirdiler. Ancak, bunlar daha sonra başarılarını devam ettirmediler ve 600 yılında gidip Çin'e teslim oldular.

603 yılında Tardu'nun T'u-yü-hun'lara sığınmasıyla ortaya çıkan boşluğu Ni-li'nin oğlu Ta-man Tegin, Ch'u-lo Kağan unvanıyla doldurmaya çalıştı. Belirli bir mevkide sürekli oturmayan Ch'u-lo iki başkent kurdu. Bunlardan biri olan, Taşkent'in kuzeyinde kurduğu merkezle Soğd ülkesini idare ederken, Kuca'nın kuzeyindeki merkeziyle doğu kısmını yönetiyordu. Fakat, hâkimiyeti altındaki Töles boylarından fazla vergi almak istemesi saltanatını derinden sarstı. Sir Tarduş'ların reisi baskılara dayanamayarak isyan edip Ch'u-lo'yu mağlup etti. Ch'u-lo düştüğü zor durumdan Çinlilerin desteğiyle kurtulmaya çalıştı.

7.5.3 Haksız Savaşa İsyan

Ancak, Ch'u-lo'nun haksız yere Çinliler adına T'u-yü-hun'lara saldırmak istemesi üzerine kendine bağlı boylar karşı gelince, zor durumda kalıp kaçarak Suei hanedanına sığındı (612). 613 yılında Çinlilerin hesabına Korelileri yendi. Doğu Gök Türk Kağanı Shih-pi, daha sonra Ho-sa-na Ch'u-lo unvanını alan

bu beyi T'ang hanedanından teslim alarak öldürdü. Onunla beraber gelen beylerden, kardeşi Kül Tardu Şad ve Ta-nai Tegin de önemli başarılar kazandılar. T'ang hanedanının kuruluşuna önemli katkıda bulundular.

Tardu'nun torunu (Tu-lu'nun oğlu) She-kuei 'şadlık' rütbesiyle idare ettiği Batı Gök Türk bölgesinde kağanlığını ilan etti. Ch'u-lo, Çin'e sığınınca tek başına kaldı.

Ch'u-lo Kağan'ın 611 yılında Çin'e gidip, Sui imparatoru Yang'a bağlanmasıyla, Batı Gök Türklerinde hâkimiyet yine Tardu'nun torunlarından She-kuei'e geçti. Tardu'nun torununun torunu Na-tou-lu'nun oğlu olan She-kuei kısa zamanda dağınık boyları bir araya toplamıştı. Zaten başsız kalan milletin kendisi onu seçti. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'da kurdu. Eskiden olduğu gibi, doğuda Altay Dağları Doğu Gök Türkleri ile sınır olmuştu. Tun-huang'ın batısındaki Yeşim Taşı Kapısı Geçidi denilen mevkiin dışındaki, yani bütün Doğu Türkistan onun idaresine girdi. Batıda ise, Hazar Denizi ulaştığı son nokta olmuştu.

7.5.4 Batı Gök Türk Devleti'nin Yeniden Kuvvetlenınesi ve Hızlı Son (T'ung Yabgu)

Doğu Gök Türk Devleti'ne tamamen düşmanca bir tavır aldığı görülen She-kuei çok geçmeden öldü (619?). Ölümünden sonra yerine geçen küçük kardeşi T'ung Yabgu kağan oldu. Cesur, zeki, taktikçi bir şahsiyete sahip olduğu bildirilen ve özellikle savaşta mükemmel olan T'ung Yabgu Kağan'ın ilk işi kuzey bölgelerde yaşayan bütün Töles boylarını kendine bağlamak oldu. Po-ssu'ya (İran'a) karşı büyük bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Güneyde Kaşmir'e kadar her tarafı kendi idaresine aldı. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'dan Taşkent'in kuzeyindeki Bin-pınar'a (Ch'ien-ch'üan) nakletti. Bundan sonra, Batı Türkistan'da meskûn bütün Soğd devletçiklerinin hepsini teker teker itaati altına aldı. Bir ilteber ile onları yönetirken, tudun ile vergilerini topluyordu. Dolayısıyla, Çin'e giden vergilerin zenginliği artık kalmamıştı. Batı Türkistan olarak tanınan sahada Fergana, Taşkent, Buhara, Semerkand, Kaşgar, Kuca, Hoten, Turfan, Aksu gibi vahalarda bulunan şehir devletçikleri sahip oldukları tarım ve doğal kanynaklar açısından çok zengindi. 600'lü yılların başında Suei hanedanı imparatoru politikasını değiştirerek adı geçen zenginliklerine göz dikmişti. Gök Türklerin zayıflamasının da bunda rolü vardı. Çin, elinin uzanabildiği yerlerdeki devletçikleri vergiye bağlamıştı. T'ung Yabgu'nun kuvvetlenmesi, bölgede hâkim olması üzerine Çin'e akan zenginlikler yön değiştirip, ona gelmeye başladı. Kaynaklar da bunu oralardan gelen vergilerin zenginliği

artık kalmadı şeklinde yorumlamıştır. Buna rağmen 620 yılında Çin'e dostluğunu göstermek maksadıyla balık yumurtası sunmak için elçi gönderdi.

622 yılında Doğu Gök Türkleri İl Kağan idaresinde, T'ang İmparatorluğu'nu büyük bir baskı altına almıştı. Aynı sıralarda, kış mevsiminde kuvvetli bir ordu ile T'ung Yabgu, İl Kağan'a hücum edecekti. Çok korkan İl Kağan elçi yollayıp onunla barış yaptı. Daha sonra Çin'e elçi gönderen T'ung Yabgu evlilik yoluyla ittifak yapmak istedi.

İmparator Kao-tsu önce Batı Gök Türklerinin kendilerinden çok uzak olduğunu, acil bir durumda hiçbir faydası olmayacağını düşünerek bu ittifakı reddedecekti. Vezirlerden Feng Te-i, *"İl Kağan'ı yenmek için mutlaka uzak ile iş birliği gerektiğini, sonra Çin kuvvetlendiği zaman onları kolayca tesiri altına alabileceğini,"* söyleyerek imparatorunu ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine, Tao Li elçi olarak Yabgu Kağan'ın yanına gönderildi. İl Kağan bu sıralarda sürekli Çin'e saldırdığı için Batı Gök Türk Devleti'nin yolu tıkalıydı. Bu sebepten evlilik gerçekleşemedi. Arkasından, 627 yılında Erkin Chen-shu-t'ung, Çin elçisi Tao Li ile birlikte T'ung Yabgu'nun elçisi sıfatıyla T'ang sarayına geldi. On bin altın kemer, altından tel eşyalar ve bin baş atı hediye olarak sundu. Ülkesi o kadar kuvvetli olmasına rağmen Karluk boylarının çoğu isyan etti. Çin'e devamlı taarruzlar yapan İl Kağan, T'ung Yabgu'nun Çin ile yakınlaşmasını istemiyordu. Ona elçi göndererek, *"T'ang hanedanının kızıyla evlendiği takdirde gelinin kendi topraklarından geçeceğini, o zaman yakalayacağını,"* söyleyerek tehdit etti. T'ung Yabgu bundan dolayı endişelendi ve evlilik işi kesin olarak bitti.

Ülkesinde huzursuzluklar gittikçe artan T'ung Yabgu 630 yılında amcası Bagatur tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldı. Arkasından amcası kendisini Bagatur Hou-ch'u-li-pi Kağan ilan etti. T'ung Yabgu'nun ölümüne çok üzülen Çin imparatoru T'ai-tsung onun cenaze töreninde yakılmak üzere mücevherli ipek elbiseler yollayarak verdiği değeri gösterdi.

Bundan sonra tamamen karışıklıklar içine sürüklenen Batı Gök Türk ülkesi kendini toparlayamadı. Hanedandan oldukları anlaşılan beyler kendi bölgelerinde T'ang hanedanına bağlı hâlde varlıklarını sürdürdüler.

7.5.5 Gök Türkler İran'da

T'ung Yabgu, Batı Âlemiyle de münasebetlerini üstün bir durumda devam ettirmişti. 619 yılında Batı Gök Türk orduları onun kumandasında Sasanîleri mağlup ederek Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirdi. Bu arada, Şad unvanını taşıyan oğlunu Bab-as-sulu taraflarına gönderdi. 623 yılında, Bizans imparatoru Heraklius ile Hazarlar ve Batı Gök Türkleri Sasanî ordularını

ağır bir hezimete daha uğrattılar. Gök Türklerin Sasanî Hükümdarı Hüsrev Perviz'i yenmesi İslâm dünyasına büyük tesir yapmıştır. Neticede zayıflayan Sasanî İmparatorluğu İslâm kuvvetlerince batı tarafından kolayca yıkılmıştır.

7.5.6 Rahibin Ziyareti

Ünlü Budist rahibi Hsüan-tsang, 629 sonu 630 başlarında T'ung Yabgu'yu ziyaret etmiştir. Tokmak'taki otağında rahibi çok iyi karşılayan T'ung Yabgu 626 yılında da Hintli rahip Prebhakaramitra'yı kabul etmişti. Onun, Hsüan-tsang'ı kabulü dolayısıyla bu rahibin tuttuğu kayıtlar bizim için, Gök Türk hayatı hakkında çok zengin tasvirlerin günümüze kalmasına sebep olmuştur. T'ung Yabgu Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesini oğlu Tardu Şad vasıtasıyla idare ediyordu.

7.6 FETRET DEVRİ

7.6.1 Yazıtlara Göre Esarete Düşüşün Sebepleri

630-681 arasında Gök Türklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri yaklaşık yüzyıl sonra Orhun'da ve Tola Irmağı kıyısında dikilecek Gök Türkçe yazılı kitabelerin en ünlüleri Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kağan abidelerinde acı bir şekilde anlatılarak milletin ders alması için dile getirilmişti. Dile getirilirken kullanılan cümlelerde Gök Türk devletlerinin yıkılış sebepleri üç önemli noktada toplanmaktadır. Devletin yıkılmasında birinci derecede sorumlu olarak, başarılı kağanlardan sonra tahta geçen diğer başarısız kağanlar tutuluyordu. İkinci derecede sorumlu millet idi. Millet devletine karşı vazifelerini yerine getirmemişti. Üçüncü derecede tesir eden sebep Çinlilerin sürekli çevirdiği entrika ve uyguladıkları kurnaz siyaset idi.

Kağanlarının başarısız idarelerine işaret edilirken, I. Gök Türk Devleti'nin muhteşem döneminden bahsedilip sonra tahta geçen erkek kardeşlerin ağabeyleri gibi akıllı olmadıkları, oğullarının babaları gibi akıllı olmadıkları için kötü kağanların tahta oturduğu vurgulanmıştır. Üstelik bu sırada kumandanlarının da akılsız kimseler olduğu bildirilmiştir.

Milletin devletine karşı vazifelerini yerine getirmediği anlatılırken, beylerin ve milletin itaatkâr değil asi olduğu için devletin zaafa uğradığı açıklanmıştır.

Çin entrikaları ve uyguladıkları kurnaz siyasetine gelince, onların etkili sözlerle ve ipekli kumaşlarla yabancı kavimleri kendilerine yakınlaştırdığı, daha sonra bunları aldatarak fesat tohumları saçtığı, küçük kardeşle büyük kardeşi, milletle kağanı birbirine düşürdüğü, neticede

devletin yıkılışa gittiği vurgulanmıştı. Ayrıca, Türk milletinin kendi kağanını bıraktığı ve Çin'e bağlandığı için Tanrı'nın ona ölüm verdiği belirtilmiştir.

Gök Türk kitabeleri yukarıda bahsettiğimiz bu üç ana sebebi açıklarken aslında Türk milletine Gök Türk tarihinin bu devresini anlatmak suretiyle nasihat etmekte ve gelecekte aynı hataların tekrar edilmemesini istemektedirler. Bu devrede Türk beylerinin Türk adını bırakıp Çin ad ve unvanlarını alarak onlara boyun eğdiklerini, neticede elli yıl T'ang İmparatorluğu'na hizmet ettikleri anlatılmıştır. Türk milletinin aç iken tokluğu, tok iken açlığı düşünmediği, dolayısıyla kağanının sözlerini dinlemediği, yurdundan ayrılıp harap ve bitkin düştüğü, kutlu yurt Ötüken'i terk edip su gibi kanının aktığı kemiklerinin dağlar gibi yığıldığı, devletine karşı hata yaptığı açıklanmıştır. Çin milletinin iyi bilge kişiyi yürütmediği, onun tatlı sözüne kapılan çok sayıda Türk insanının öldüğü, hilekâr ve kurnaz olduğu için küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düşürüp beylerle millet arasına nifak sokup Türk Devleti'nin yıkılmasına sebep olduğu, üstelik Türk milleti ona bu kadar çok hizmet ettiği hâlde her zaman onu öldürüp yok etmek maksadını taşıdığı anlatılmıştır.

7.6.2 Doğu Gök Türk Devleti Yıkıldıktan Sonra Milletin İçinde Bulunduğu Durum

627'li yıllarda Doğu Gök Türk ülkesinde yaz mevsiminde kar yağması neticesinde büyük bir kıtlık yaşanmıştı. Bu yılda Töles boyları diye genel ad verilen devlete bağlı bütün diğer Türk boyları isyana kalkışmışlardı. Dolayısıyla, tam bir karışıklık içine sürüklenen Doğu Gök Türk Devleti'nde halk perişan vaziyette idi. Zaten daha önce Soğd asıllı vezirlerin kanunları değiştirmeye çalışmaları yüzünden milletin kağanlığa, yani devlete olan güveni sarsılmıştı. Devletin doğusunda yaşayan Proto-Moğol asıllı kavimler, T'u-li'nin vergileri artırması yüzünden isyan etmişler, bu hareketlerinde de başarılı olunca Çin'e bağlanmışlardı. Batı Gök Türk ülkesinde kalan Töles boyları T'ung Yabgu idaresindeydiler. Fakat onun ölümü ile devletin karışıklığa sürüklenmesi batıdaki boyları da rahatsız etmiş idi.

7.6.3 Kağansız Kalan Gök Türkler

630 yılının baharında İl Kağan T'ang hanedanına esir düşünce, sonuna kadar ona bağlı kalan halkı başsız kalmıştı. Yukarıda bahsettiğimiz kıtlık esnasında İl Kağan kendine bağlı halk ile Çin'in kuzeyindeki T'ie-shan (Demir Dağı)'a ava çıkmış, bu sırada, yukarıda bahsettiğimiz gibi, Çinlilerin tuzağına düşmüştü.

7.6.4 Sir Tarduşların Gücü Artıyor

Başsız kalan halk İl Kağan'ın yakalanmasından sonra üç ana kitleye ayrıldı. Birinci kitle son iki-üç yıldan beri Ötüken bölgesini ellerinde tutan Sir Tarduşlara giderek onların himayesine girdi. Sir Tarduşların reisi İ-nan 627 yılında Çin ile temasa geçmiş, ona gönderilen sancak ve davul ile bağımsızlığını ilan etmişti. İl Kağanın Çin'e esir düşüp başıboş kalan Gök Türk halkının bir kısmının kendilerine katılmasıyla Sir Tarduşların gücü ve nüfuzu arttı.

7.6.5 Batıda Yoğunlaşma

İkinci kısım Gök Türk ahalisi *Batı Ülkeleri* adı verilen Türkistan şehirlerine doğru gitti. Batı Ülkeleri tabiriyle Çin kaynakları Tun-huang'ın batısından başlayarak Batı Türkistan ve Kuzeydoğu İran'a kadar uzanan şehir devletçiklerini kasdetmektedir. Bu küçük şehir devletçikleri bazen kendi başlarına bağımsız hüküm sürerlerdi. Ancak, çoğu zaman Orta Asya'da hüküm süren bütün büyük devletlerin vassalı olurlardı. I. Gök Türk Devleti kurulduktan sonra devletin batı kanadını yönetmeye başlayan İstemi Yabgu bunların hepsini kendine bağlamıştı. 576'dan sonra onun ölümü üzerine yerine geçen oğlu Tardu 582 yılından sonra Batı Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Tardu Türkistan şehirlerine bir tegin göndererek onları idare ederken, bir yandan da Gök Türk halkını şehirlere yerleştiriyordu. Başıboş kalan boyların bir kısmının gelip bu şehirlere yerleşmesiyle de Türkleşmeleri arttı. Ancak, bu anda Doğu Gök Türk Devleti'nden kopup gelenlerin, Tanrı Dağları'nın güney eteklerindeki şehir silsilesi, Hami'den Kaşgar'a, Kuca, Aksu, Karaşar ve benzerlerine yerleşmeleri söz konusudur. Batı Gök Türk beyleri diğer bölgelerde faaliyette bulundukları için bahsettiğimiz bölge daha bağımsız idi.

7.6.6 Çin'e Gidenlerin Akıbeti

Üçüncü kitle, aşağıda da açıklanacağı gibi, Çin'e gitti. Gidenlerin sayısı yüz bin miktarında idi. Çin'in kuzeyindeki yığılma T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung başta olmak üzere, bütün Çinli devlet adamlarını endişeye sevk etti.

Çin'e gelip bağlanan Gök Türk halkının yerleştirilmesi konusunda Çin sarayında uzun tartışmalar yapıldı.

7.6.7 Esir Gök Türklerin Sarı Irmak'ın Güneyinde Yerleştirilmeleri

Çin sarayında imparator T'ai-tsung nezaretinde yapılan uzun müzakereler neticesinde Wen Yen-po'nun teklifi uygun bulunmuştu. Onun hazırladığı

plana göre sayıları yüz bin olduğu bildirilen teslim olmuş Gök Türk kitlesi Çin'de yerleştirilmeye başlandı.

Shou-fang toprakları bu iş için seçildi. Doğu sınırı You-chou oldu. Batıdaki son noktaları ise Ling-chou idi. T'u-li Kağan'ın Doğu Gök Türk Devleti yıkılmadan önce idare ettiği topraklar Shun, You, Hua ve Ch'ang gibi dört askerî garnizonluğa bölündü. Bu yeni garnizonlarda askerî valilikler kuruldu.

İl Kağan'ın idare ettiği topraklar önce ikiye ayrıldı. Bu topraklar Çin Seddi'nin kuzeyi ile Gobi Çölü arasındaki geniş sahayı kaplamakta idi. Doğudakine Ting-hsiang askerî valiliği, batıdakine ise Yün-chung askerî valiliği adı verildi. Her iki garnizonluk kendi içinde üç bölgeye bölündü. Dolayısıyla altı askerî garnizonluk daha ortaya çıkmış oluyordu. Bu arada başkent Ch'ang-an'a gelen Gök Türk kabile reislerinin hepsine Chung-lang (dördüncü derece ikinci sınıf) generalliği ve benzeri unvanlar sunularak taltif edildiler. İmparator sarayda kendilerine görevler verdi. Çin başkentine bu sıralarda çok sayıda Türk ailesi gitmiş ve orada ikamet eden Türklerin sayısı on bini bulmuştu. Fakat söz konusu ailelerin T'ang başkentine gidiş sebepleri Türk kabile reislerinin Çin sarayında vazife almaları idi. Aileleri onların peşlerinden gidip Ch'ang-an'da yaşamaya başlamışlardı.

7.6.8 Çin'e Karşı İlk Başkaldırı

639 yılının baharında Gök Türklerden Çin'e sığınan Türk beylerinden birinin isyana kalkıştığı görülmektedir. T'u-li Kağan'ın kardeşi Chie-shih-shuai 629 yılında ağabeyi ile Çin'e gelmişti. Diğer Gök Türk ileri gelenlerine Çin unvanları dağıtılırken Chie-shih-shuai'a da chung-lang generalliği rütbesi verildi. Daha sonra saray muhafızları generalliğine yükseltildi. Çapkın bir karaktere sahip olduğu ve bu yüzden ağabeyi tarafından azarlandığı Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir.

T'u-li Kağan ile kardeşi Chie-shih-shuai'ın arası bu sebeple açılmış olmalıdır. Çünkü, Chie-shih-shuai da daha sonra T'u-li'yi hainlikle suçlamıştır. Hatta, daha da ileri giderek onu imparator T'ai-tsung'a şikâyet etmiştir. T'u-li gerçekten Doğu Gök Türk Devleti'nin Çin'e karşı en kuvvetli olduğu dönemde ağabeyi İl Kağan'a rağmen Çinli veliahd Li Shih-min (sonradan İmparator T'ai-tsung) ile anlaşarak devletine ihanet etmişti. Nihayet henüz Gök Türk Devleti yıkılmadan bir hainlik daha yapmış, gidip T'ang hanedanına teslim olmuştu. Chie-shih-shuai ağabeyinin bu ihanetini görmemişti. İmparator T'ai-tsung Chie-shih-shuai'ın ithamlarını dikkate almadığı gibi, aksine onu küçümsedi.

Kendi soyundan gelenlerle gizli irtibat kuran Chie-shih-shuai kırktan fazla Gök Türk kabile şefiyle gizli anlaşma sağlamayı başarmıştı. Yeğeni Ho-lo-hu'yu da kendi tarafına çekti. Ho-lo-hu, T'u-li Kağan'ın oğlu idi ve o da Çinliler tarafından makam ve unvanlarla taltif edilmişti. Chie-shih-shuai'ın gizli ittifak kurduğu kişilerin daha önce 630 yılında Çin sarayına gelip unvan ve makamlar alan Gök Türk kabile reisleri veya onların yakınları olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan plana göre olay şöyle gelişecekti. Chin prensi Li Chih, geceleri çıkıp dolaşıyordu. Aniden ileri atılıp onu yakalayacaklardı. Chiou-ch'eng-kung sarayından sabaha karşı çıkacak, o esnada saray kapısı açık olacak ve kapı nöbetçileri çekileceklerdi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları bundan faydalanarak saraya girecekler, İmparator T'ai-tsung'un bulunduğu yere gidip onu esir edeceklerdi. Eğer başarılı olurlarsa Ho-lo-hu lider (kağan) seçilecekti.

O gece Chie-shih-shuai'ın arkadaşları sarayın civarında gizlenip beklemeye başladılar. Fakat bu sırada büyük bir fırtına patlak verdi. Prens Li Chih saraydan çıkmadı. Chie-shih-shuai planlarının anlaşılacağını zannederek saraya hücum edip T'ai-tsung'u kaçırmak kararını verdi. Saray muhafızlarıyla çarpışa çarpışa dört savunma hattını yardılar. Orta askeri barakalara dahi ulaşıp saldırdılar. Muhafızlar tam dağılmış iken, her yerde hücum eden (Ch'e-tsung) general unvanlı Sun Wu-k'ai saraya yardıma geldi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları neticede sarayın ahırından at çalıp kaçmaya başladılar. Wei Irmağı'nı geçip eski topraklarına ulaşmak istiyorlardı. Sınırdaki devriyeler tarafından öldürüldüler. Sadece Ho-lo-hu idam edilmedi. Affedilip Çin'in içlerindeki Ling-wai'a sürüldü.

7.6.9 Türklerin Geri Gönderilmek İstenmesi

Bu ayaklanma hareketi kısa sürede bastırılmış olmasına rağmen, T'ang hanedanının, başta imparator T'ai-tsung olmak üzere, bütün idarecilerini korkuttu. Bütün vezirler imparatora Gök Türklerin Çin'de ikametlerinin kendi ülke çıkarları açısından mümkün olmadığını belirttiler. Dokuz yıldan beri kuzey Çin ve başkent Ch'ang-an'da ikamet eden Gök Türklerin her an T'ang İmparatorluğu için tehlike teşkil ettiği hissediliyordu. Arkasından hemen Gök Türklerin Çin'den çıkarılması için hazırlıklara başlandı.

Bunun için de Gök Türk hanedanından gelen A-shih-na Ssu-mo'yu kağan tayin ettiler. Arkasından büyük bir ordu ile kuzeye gönderdiler. Ancak, Sir Tarduşların hükümdarı İ-nan, Ssu-mo Kağan ile yıllarca savaşarak onları ülkesine sokmadı. Üstelik Çinlilerin bütün desteği boşa gitmişti. Neticede Ssu-mo ve ahalisi geri dönerek Kuzey Çin'de Sheng ile Hsia eyaletine yerleştirildiler.

600'lü yıllardan itibaren Töles boylarının en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşları 628 yılından Sonra bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Doğu Gök Türk Devleti 630'da yıkılınca, Ötüken bölgesinde en önemli güç olarak kaldılar. Çin'e giden Gök Türklerin 639'dan sonra geri gönderilmek istenmesi üzerine çıkan savaşlarda başarıyla kendi ülkelerini korudular. Ancak, kağanları Bilge İ-nan'ın ölümü üzerine (645) oğulları anlaşmazlığa düşünce, Sir Tarduş gücü 646-647 yıllarından dağıldı.

7.6.10 Ch'e-pi Kağan ve Bağımsızlık Denemesi

Gök Türk hanedanından gelen bir başka bey 638 yılından beri Altay Dağları havalisinde hüküm sürüyordu. Aslında Doğu Gök Türk Devleti'nin 630'da yıkılması üzerine bazı devlet adamları ona kendini kağan ilan etmesi için telkinde bulundu ise de, buna cesaret edememişti. Daha sonra ise, onlardan kaçarak Altay Dağları'na geldi; takip eden iki-üç bin kişilik Sir Tarduş Süvari birliği onu yakalayamadı. Beraberindekilerle üç tarafı sarp kayalarla çevrili olan ve sadece bir tarafından araba ve süvarilerin geçebileceği, toprağı düz ve geniş bir yere sığındı. Burası onun eski yurdu idi. Askeri gücünün sayısı otuz bine çıkınca kendini kağan ilan etti. Batısındaki Karluklar ile Yenisey'deki Kırgızlar ona bağlanınca epey kuvvetlendi. Çinlilerin dikkatini çekince iyi ilişkiler kurmak istedi. Ne var ki, Çinliler onun kendilerine vassal olmasını istiyorlardı. Üzerine gönderilen ilk kuvvetleri yendi ise de, Karluk, Uygur ve Bugu gibi boyların Çin tarafını tutması üzerine mağlup olup yakalanarak T'ang hanedanın başkenti Ch'ang-an'a getirildi.

7.6.11 Boyların da Çin'e Bağlanması

646 yılında Sir Tarduş'ların, 650 yılında Ch'e-pi Kağan'ın güçlerinin ortadan kalkması üzerine Doğu Gök Türk ülkesinde büyük bir siyasi boşluk ortaya çıkmıştı. Bu boşluktan faydalanan Bugu (Bugut), T'ung-lo (Tongra), Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, Ediz (A-tie), Ch'i-pi, Basmıl Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluk, Uygur gibi küçük Türk boyları 647 yılından itibaren Çin'e elçiler göndererek siyasi münasebet kurdular. Çin'deki T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsung bunu memnuniyetle karşıladı. Boy reislerinin hepsine muhtelif Çin unvanları verilirken, boyların bulundukları topraklara ise Çince askerî valilik (tu-tu, tu-hu gibi) adları konuldu. Bundan sonra Çin'in kuzeyindeki Gök Türk bakiyeleri de büyük genel askerî valiliklere ayrıldı. Böylece Doğu Gök Türk ülkesi tam anlamıyla Çinlilerin kontrolü altına giriyordu. Bu arada, Çin'e daha önce sığınmış olan Gök Türk beylerinden bazıları Çin devletinde yükselmiş, önemli mevkilere gelmişlerdi. Bunların çoğu general olarak orduda hizmet ediyordu.

7.6.12 Batı Gök Türk Beylerinin Mücadeleleri

Batı Gök Türkleri T'ung Yabgu'nun amcası tarafından öldürülmesinden sonra karışıklığa düştü. Onun amcası Bagatur'u kimse kağan olarak tanımadı. Neticede T'ung Yabgu'nun oğlu Hsi-li tahta geçti. Ama karışıklıklar durmayınca çok uzaktaki T'ang hanedanından yardım istediler. Töles boyları dahi başkaldırmışlardı. Bagatur yenilerek Altay Dağları'na kaçtı. Yeni Kağan, Sir Tarduşlara mağlup olduğu gibi, diğer Töles boylarını da itaat ettiremedi. Daha sonra ülkesi içinde bir sürü muhalif çıkınca, Maveraünnehir'e kaçıp sığındı. Bu arada, Batı Gök Türk hanedanından gelen Ni-shu Baga Şad'ın oğlu Işbara ülkesini on boya böldü. Her boyu idare eden reise birer ok verildi. Beş Tuo-lu ve Beş Nu-shih-pi boyları hâlinde organize edildi. Tuo-lu'lar, Tokmak'ın doğusunda oturuyorlardı ve beş çorluk hâlinde kurulmuşlardı. Batısında oturan Nu-shih-pi'ler ise beş büyük erkinlik hâlinde teşekkül ettiler. Böylece ortaya çıkan yeni boyların hepsine On Ok denmeye başladı. Fakat, ülkeye bir türlü huzur gelmiyordu. 638'de İli Irmağı sınır olmak üzere ikiye ayrılan Batı Gök Türk ülkesinde birlik yine sağlanmadı. Çinliler de izledikleri entrika politikaları sayesinde sürekli karışıklık çıkarıyorlardı. A-shih-na Ho-lu, 648 yılında Talas Irmağı civarında isyan edip bütün siyasi, askeri gücü ele geçirip kendinde topladı. Yaklaşık on yıl Batı Gök Türk ülkesinde bağımsızlığını sürdürdü. Çinlilerin tahrik ettiği kendisine karşı kalkışılan birçok isyan hareketini bastırınca, Çinliler bizzat ordu gönderdi. Çünkü, onun Orta Asya'yı kaplayan gücü Çin'deki T'ang İmparatorluğu'nun menfaatlerine son verebilirdi. Üzerine gelen Çin ordusunun çoğunluğu diğer Türk asıllı boylardan oluşuyordu. Sürekli gerilla savaşı yaparak yorulan ve nihayet yakalanan A-shih-na Ho-lu Çin'e götürüldü ve 659 yılında eceliyle öldü.

Bundan sonra Batı Gök Türk ülkesi de Doğu Gök Türk ülkesi gibi Çinliler tarafından idari bölümlere ayrıldı. Bundan sonra iş başına geçen Gök Türk hanedanından beyler Çin'in tayinli memuru konumunda idiler.

7.6.13 Doğuda Sönmeyen Bağımsızlık Ateşi

Çinlilerin Gök Türk ülkesini küçük parçalara bölüp ayırmaları uzun bir süre onların bir araya gelip bağımsızlıkları için isyan etmelerini engelledi. Bozkır Türk toplumunun yapısına uymayan bu durum 679 yılında ilk isyanla sona erdi. Çinlilerin esir Gök Türkleri yönetmek için kurdukları askerî valilik idarecilerinden A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih adlı iki lider Gök Türk hanedan ailesine mensup A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan olması için

ikna ettiler, ardından bağımsızlık savaşı başladı. Bu askerî valiliğe dâhil yirmi dört eyaletin reislerinin hemen hepsi onlara katılmıştı. Hiç beklemediği bu olay karşısında T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsung derhâl büyük bir ordu hazırlayıp Gök Türk isyanını hemen bastırmak istiyordu. Ancak, kuzeyin soğuk iklimine alışık olmayan Çin askerlerinin derileri çatlıyordu. Gök Türkler ani bir saldırı ile bu orduyu darmadağın ettiler ve karşı atağa geçtiler. Bunun üzerine, P'ei Hsing-chien üç yüz bin kişilik ordu ile çıktığı seferde A-shih-te Feng-chih'yı yenerek yakaladı. A-shih-na Ni-shu-fu-da kendi maiyetindekiler tarafından öldürülünce birinci isyan başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak, kurtulabilen Gök Türkler Altay Dağları'nın doğusundaki Kurt Dağı (Lang-shan)'na sığınmayı başardılar.

681 yılında A-shih-te Wen-fu yeni bir kağan arayışına girişti. Çok geçmeden, hanedan ailesinden gelen A-shih-na Fu-nien kağan seçildi. Ayaklanma başladıktan sonra üzerlerine gelen Çin orduları ardı ardına yenildi.

7.6.14 Kıtlığın Vurduğu Darbe Tutulmayan Söz

Fakat ağır bir kıtlık çıkması zor günler geçirmelerine sebep oldu. Buna rağmen, diğer Gök Türk boyları onların bağımsızlık hareketini duymuşlar ve katılmaya başlamışlardı. Çin orduları yine de bozguna uğratılıyordu. Böylesine avantajlı bir durumdaki iki Gök Türk liderinin arası Çinli kumandan P'ei Hsing-chien'in kurnazca planları sayesinde açıldı. Çıkan karışıklıklardan yeteri kadar faydalanamayan adı geçen Çinli kumandan teslim oldukları takdirde öldürülmeyecekleri vaadini vererek elli dört Gök Türk beyinin teslim olmasını sağladı. Neticede, kendileri gelen Gök Türk beylerinin hepsi Çin başkenti Ch'ang-an'daki doğu pazarında idam edildiler. Böylece ikinci bağımsızlık teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlandı (681).

7.7 II. GÖK TÜRK DEVLETİ

7.7.1 Bağımsızlığa Giden Yol ve Yeni Yapılanma

Kutlug Kağan kaynakların açıkça belirttiği üzere Doğu Gök Türk Kağanı İl'in soyundan geliyordu. Kendinden önceki bağımsızlık hareketlerinin kanlı savaşlara rağmen başarısız olması Kutlug'u yıldırmadı. Ayrıca daha planlı davranarak Çin sınırlarından uzağa kaçtı (Çogay Kuzı). Arkasından Karakum Kalesi'ne geçerek Dokuz Oğuzların sürülerini yağmaladı. Biraz askerî güç kazanınca II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Kardeşlerinden Beg Çor'u Şad, Tuo-hsi-fu'yu da yabgu tayin ederek devletini teşkilatlandırdı.

7.7.2 Tonyukuk'un Katkısı

Çin'de hapiste bulunduğu yerden kaçarak Gök Türk Devleti'ne sığınan Tonyukuk'un Kutlug tarafından Apa Tarkan tayin edilmesiyle devlet esas kuvvetini aldı. Tonyukuk'un yaptığı planlar ve uyguladığı stratejiler sayesinde devlet sağlam temellere oturtuldu.

Gök Türk Devleti'nin kurumlaşmaya çalıştığı sırada Dokuz Oğuzlardan bir kaçak gelmiş ve tehlikeyi bildirmişti. Buna göre, kendilerine yeni bir kağan seçen Dokuz Oğuzlar doğudaki Kıtanlara ve güneydeki Çin'e elçi göndererek, Gök Türklerin günden güne hızla kuvvetlendiklerini bildirdi; bunu önlemek için hemen birleşip onlara saldırmalılardı. Bu haberi duyan Tonyukuk, Çinlilerin, Kıtanların ve Dokuz Oğuzların ittifak yapmaları hâlinde düşecekleri zor durumu iyi kavradı. Rakipleri birleşmeden harekete geçti. İki bin kişilik ordusuyla altı bin kişilik Dokuz Oğuzları mağlup etmeyi başardı. Böylece, yeni kurulan Gök Türk Devleti Tonyukuk'un yerinde hareketi sayesinde yok olmaktan kurtuluyordu. Neticede Orhun-Selenga havalisinde Türk birliği sağlandı.

7.7.3 Durmak Bilmeyen Akınlar

Bundan sonra Çin'e karşı hücumlara geçildi. Lan eyaletini ele geçirip vali Wang Te-mao'nun öldürülmesi onların T'ang hanedanına karşı kazandıkları ilk zaferdi. Daha sonra bunların ardı arkası kesilmedi. Savaş meydanlarında tutunamayan Çinli generaller hilelerle Gök Türkleri durdurmaya çalışıyorlardı. Esir Gök Türklerin yaşadığı Kuei eyaletine akınlar düzenlendi. Yine vali ve kumandanlar yakalandı. 683 yılına gelindiğinde Çin Sarayı'nda Feng ve Hsia gibi eyaletlerin Gök Türklere kendiliğinden bırakılması tartışılıyordu. 684 yılında Shuo eyaletine bizzat Kutlug'un kumanda ettiği ordular girerken, 685'te Tai eyaleti baskına uğradı. 686 yılında da aynı hızla devam etti.

687 yılından itibaren karşı tedbirleri almakta başarılı olan Çinliler ufak çapta Gök Türk kuvvetlerini mağlup etmeyi başardılar. Fakat 689'da Hsie Huai-i adlı bir Budist rahibin kumandasında büyük bir ordu daha hazırladılarsa da herhangi bir zafer kazanamadılar. Kutlug, Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez savaşmıştı.

7.7.4 Kutlug Kağan'ın Ölümü Çin'deki Türklerin Kurtarılması

Aynı yıl Tonyukuk, Türgişlerle savaştı. Bundan iki yıl sonra, hastalanan Kutlug öldü. Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez, Oğuzlarla beş kez savaşmıştı.

Elli yıllık esaret devresinden sonra Kutlug liderliğinde bağımsızlıklarına kavuşan Gök Türklerin ikinci devletlerinin kuruluş mücadelesi üç aşamada gelişmişti. Gobi Çölü'nün güneyinde Çin'e yakın bölgede 679 yılında başlayan ilk ayaklanma kısa zamanda çok geniş bir alana yayılmış, değişik mevkilerde bulunan Türk beyleri derhâl buna iltihak etmişlerdi. Ancak, üzerlerine gönderilen Çin ordusunu mağlup edemeyen Gök Türk liderlerinden A-shih-na Ni-shu-fu öldürülmüştü. A-shih-te Feng-chih ise esir düşmüştü. Hayatını kurtarmayı başaran Wen-fu, Gök Türk hanedan ailesinden yeni birini, A-shih-na Fu-nien'i reis seçti. Onlar da uzun süren mücadelelerinden zaferle çıkamadılar. Fakat onların mağlup olup Çin'e götürüldükleri esnada kendini kurtarıp Çogay-kuzı Dağı'na sığınan Kutlug etrafındakilerin sayısını artırarak, Dokuz Oğuzların hayvanlarını yağmalayıp ihtiyacı olan yiyecek ve benzeri malzemeleri temin etti. Bundan sonra kağanlığını ilan edip II. Gök Türk devletini resmen kurdu. Artık, sıra Çin'e ağır darbeler vurmaya gelmişti. 691 yılının sonunda ölümüne kadar bütün Kuzey Çin'i baştanbaşa akınlarıyla istila etti. Tonyukuk'un zamanında harekete geçerek Dokuz Oğuzların, Çin ve Kıtanlarla yaptığı gizli ittifakı çökertmesiyle büyük bir tehlikeden kurtuldu. Ardından Ötüken bölgesi ve civarındaki ve de Altay Dağları'na uzanan sahadaki bütün diğer Türk boylarını kendine bağladı. 689'da Tonyukuk daha o zamanlar batıdaki Türgişler üzerine dahi sefer tertiplemişti.

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutlug ve Tonyukuk liderliğinde II. Gök Türk Devleti geçen on yıllık sürede Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na ardı ardına darbeler indirerek esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in kuzeyi doğudan batıya tamamen Gök Türk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede, Kutlug'un kurduğu ve tahtta kaldığı on yıllık sürede Gök Türk devleti her açıdan hızla gelişti.

7.7.5 Kapgan ve Orta Asya'da Zirveye Çıkış

692 yılında ağabeyi Kutlug'un ölümü üzerine II. Gök Türk Devleti tahtına oturan Kapgan devraldığı, hızla büyümekte olan devleti ağabeyinin bıraktığı yerden başlayarak her yönden geliştirmeye devam etmiştir. İki yüz yıllık bağımsız Gök Türk tarihinde yirmi dört yıl gibi uzun süreli bir dönem kağanlık yapan Kapgan'ın faaliyetleri Orhun Yazıtları'nda teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Neticede, kaynaklarca Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan Türk topluluklarının hemen hepsini idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağan olarak tanınmıştır. Tonyukuk yazıtında Bögü olarak da zikredilen Kapgan'ın adı 'fatih' anlamına gelmektedir.

7.7.6 Büyük Savaşlar

693 yılında Ling eyaletine saldırıp yağmalar yapan Kapgan kendisine karşı koymaya çalışan Çinli General Li To-tsu'yu yenmişti. Buna karşı Çindeki T'ang hanedanının imparatoriçesi Wu, on sekiz generallik büyük bir ordu hazırlamıştı. Ancak, söz konusu ordu Gök Türklerle çarpışmaya cesaret edemeden geri döndü. Bunu takip eden yıllarda Kıtanların, T'ang İmparatorluğu topraklarını istila etmeleri üzerine yardım teklifinde bulunan Kapgan, Kıtanları yeneceğini, karşılığında bazı taleplerinin olduğunu bildirdi. Onun talebi, 630-681 yılları arasında esir düşerek Çin'e zorla götürülmüş Türk ailelerinin geri gönderilmesi idi. T'ang Sarayı derhâl bu teklifi kabul etti.

7.7.7 Kuzeyin Derinliklerine Sefer

Bu arada Kapgan, Çin ile anlaşıp üstüne yürümekte olan Kırgızların üzerine sefer düzenledi. Tonyukuk da sefere katılmıştı. Yenisey kaynaklarında, Anı Irmağı üzerinde Kırgızları mağlup ettiler. Akabinde On Oklara (Türgişlere) saldırılacaktı. Çünkü, onlar da Kırgız, Çin gibi kavimlerle ittifaka girip Gök Türklere hücum edeceklerdi. Kapgan'ın hatununun ölümü üzerine geri dönmesi üzerine Tonyukuk ve Bilge'nin kumandasındaki ordular Türgişleri bozguna uğrattı.

7.7.8 Tarım Aletleri İstenmesi

Kıtanların isyanının Gök Türk ordusunun yardımı ile bastırılması, neticede Çin'deki esir Türklerin geri gönderilmesi üzerine Kapgan'ın prestiji ve gücü daha da artıyordu. Bundan sonra meydana gelen savaşlarda Çin ordularının hepsi yenildi. Artık Kapgan, T'ang İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmaya başlamıştı. Ülkesi lehine bazı menfaatler koparmaya çalışıyordu. Kızını bir T'ang prensesiyle evlendirmek suretiyle adı geçen hanedanın geleceğinde söz sahibi olmayı planladı. Bunun yanında, Gök Türklerin dostu olan Soğdluları ve ekin tarlaları için yüz bin ölçek tohumluk darı, üç bin takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir de istedi.

T'ang Sarayı önce Gök Türkleri oyalama yoluna gitti. Sonra sahte prens gönderdiler. Üstelik yollanan tohumlar pişmişti. Hediye olarak verilen gümüş ve altının değeri çok düşüktü. Kapgan gerçeği anladı ve ülkesine yollanan heyetten Yen Chih-wei'i Çin Kağanı ilan etti. 698 yılından sonra büyük bir akına geçti. 703 yılına kadar Çin'in Kuzey eyaletleri sürekli yağmalandı. üç yüz-dört yüz bin kişilik orduları kırk-elli bin kişilik Türk ordularına mağlup oluyor; diğer bütün Çinli kumandanlar yenilgiden kurtulamıyordu.

7.7.9 Kapgan'ın Yeni Tayinleri ve İdari Teşkilatlanma Yapması

Artık Orta Asya'nın en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kapgan, Gök Türk ülkesi içinde bazı idari değişiklikler yapma yoluna gitti. Bu devletin hızla gelişip büyümesinin ortaya çıkardığı bir netice idi. On altı yıl önce İlteriş Kutlug liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Gök Türk devleti kısa zaman içerisinde bir cihan devleti hâline dönüşmüştü. İşte ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Kapgan Kağan, kardeşi Tu-hsi-fu'yu Sol Kanat (doğu) Şad'ı, ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge'yi (Mo-chü) de Sağ Kanat Şad'ı tayin etti. Ayrıca kendi oğlunu her iki taraftaki şadın üzerine *"Küçük Kağan"* unvanıyla vazifelendirdi (diğer adı Bögü, Çince Fu-chü). Böylece kendisi Kağanlar Kağanı pozisyonuna yükselmiş oluyordu. Küçük Kağan aynı zamanda Ch'u-mi-k'un gibi on kabilelerin Türgiş (On Okların) reisi de olmuştu. Öte taraftan, bir başka Çincesi T'o-hsi (Geniş Batı) olan unvana da sahip idi (699 yılı). Kısacası Kazakistan ve Kırgızistan topraklarını idare edecekti.

7.7.10 Batı Yönünde Askerî Harekât

Gök Türk Devleti'nin en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferleri doğuda devam ederken, batıda isyan eden Türgişlere karşı da seferlere girişildi. Küçük Kağan (İnel, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök Türk ordusu Altay Dağları'nı aştı, Cungarya'ya (Yarış Ovası'na) vardıktan sonra Bolçu'da (Urungu gölünün güneybatı kıyısında) Türgişleri ağır bir bozguna uğrattı. Bolçu zaferi neticesinde Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve Tuo-lu kabileleri, yani, Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler Kapgan'ın hâkimiyetini tekrar tanıdılar. Daha sonra Gök Türk akınları Maveraünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri, Arıs Irmağı civarlarına ulaştı.

Bu arada Bilge 700 yılında Tangutlar üzerine sefer düzenlemiş ve çocuklarını, kadınlarını at sürülerini, bütün mallarını ele geçirmişti.

Bu sıralarda batıdaki Gök Türk akınları devam ediyordu. Yaklaşık yirmi beş yıldır Türkler tarafından idare edilen Batı Türkistan'daki şehir krallıkları buralara ulaşan Arap saldırılarına karşı koyabilmişti. Yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Gök Türklerin batı orduları Seyhun (Yincü Ögüz) kıyılarına vardı, nehri geçerek, Maveraünnehir'in Kızılkum Çölü'ne daldı. İnel Kağan kumandasındaki bir kısım kuvvet burada kalırken, Tonyukuk güneye ilerleyip Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi. Arkasından Ek-Tağ'ı da geçen Gök Türk ordusu Demir Kapı'ya ulaştı (701).

7.7.11 Yeniden Çin'e Yöneliş

Lung-you bölgesine akın yapıp on binden fazla at ele geçiren Kapgan Kağan ülkesine geri döndü. Bu saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere başvurmak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtlarında Ong Tutuk) Ling-wu bölgesi harekât ordusu kumandanı ve An-pei büyük genel askerî valisi, Hsiang Wan-tan da T'ien-ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularını idare etme vazifesini üstlendiler. Çin ordusuna karşı Bilge ve Kül Tegin gibi liderlerin de katıldığı bu seferde Kül Tegin Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur (701).

702 yılının ilkbaharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan Kapgan yüz bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırdıktan sonra Ping eyaletini muhasara etti. İmparatoriçe Wu bir sürü yeni önemler daha anlamaya çalıştı ise de, hazırlanan Çin orduları Türk kuvvetlerine karşı çıkmaya cesaret edemediler. Tai ve Hsin bölgelerine giren Gök Türk ordusu buralarda da yağmalar yaptı.

703 yılına gelindiğinde Gök Türk kağanı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip, yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak, bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahdın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabii ki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmak idi. Geçen defa kötü tecrübelerden dolayı İmparatoriçe bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı. Hemen veliahtları yanına çağırıp sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kağan'ın teklifi kabul edildi. Kapgan teklifinin kabulünden duyduğu memnuniyeti göstermek için ileri gelen devlet adamlarından İ-li-t'an-kan'ı bin baş at ile birlikte Çin sarayına gönderdi. Elçi, imparatoriçeye teklifin kabulünden dolayı Kapgan'ın teşekkürlerini iletti. Su-yü-t'ing'de (imparatorluk sarayının bahçesinde bir köşk) Gök Türk elçisinin şerefine eğlence tertip edildi. Veliaht, baş vezir ve bütün saray erkânı üç sıra hâlinde bu eğlencede hazır bulundular. Gök Türk elçisine bu denli itibar edilmesi Kapgan'ın ve Gök Türk Devleti'nin Çin nazarındaki üstün yerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, Gök Türk elçisine birçok hediyeler sunularak geri uğurlandı. Kapgan da karşı jest yapmakta gecikmedi. 698'de sahte prens olarak Karakum'daki Gök Türk merkezine gelen Wu Yen-hsiou'yu serbest bıraktı.

7.7.12 Boy İsyanlarının Devleti Sarsması

Bu arada Gök Türk Devleti'ne karşı isyan eden Basmıllar tekrar hâkimiyet altına alındı. 705 yılında İmparatoriçe Wu tahtı gerçek varislerinden Chung

Tsung'a terk etti. Yeni imparator bazı reformlar yaparak, başarısız kumandanları görevlerinden aldı. Gök Türklere karşı yeni politikaları uygulamaya koydu. Bütün devlet adamlarına Gök Türkleri yıkıp ele geçirmek için planlar yapmalarını emretmişti. Devlet adamları imparatordan üç önemli kale yapılmasını, kumandan ve valilerin görevden alınmasını, yenilenin cezalandırılmasını, gerekli asker ve levazımatın sınırlara yığılmasının temin edilmesini tavsiye ettiler.

Bundan sonra Çinliler Gök Türk ülkesi içinde büyük bir casusluk faaliyetini uygulamaya koydular. Hanedandan olmayan diğer Türk boylarının çoğu ayaklandı. Aslında Kapgan Çinli casuslardan biri olan Ts'ang Ssu-yen'ı öldürtmüştü. Buna rağmen, 708 yılından itibaren her yıl Kapgan Kağan'ın idaresine karşı çok sayıda isyan patlak verdi. İsyanların patlamasında Çinlilerin tahriklerinin yanında Kapgan Kağan'ın devleti aşırı sert ve zalim bir şekilde yönetmesinin de etkin bir rolü vardı.

Diğer yandan isyan eden Türk boylarından Çiklerin Altayların güneyinde, Azların Isık Göl'ün batısında 709 yılında mağlup edildiğini görmekteyiz. Ülkesi isyanlara gark olmasına rağmen Kapgan Çin'le ilişkilerini ihmal etmiyordu. Esasında dostluk kurmak istiyordu ve bunu gerçekleştirmek için 711 yılında oğlu Yang-wo-chih Tegin'i ikamet etmek üzere T'ang Sarayı'na gönderdi. Böylece barış garantisi vermek istiyor; eskiden yaptığının aksine daha ılımlı bir politika izlediğini belirtiyordu. 710 yılında isyan eden Kırgızlar Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordular tarafından Kögmen Dağları'nın kuzeyindeki Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler. Aynı yıl doğuda Bayırkular Türgi-yargın Gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı. 711'de Türgişlerin isyanı bastırıldıktan sonra Bars Beg Türgiş kağanı tayin edilerek, Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi. 713'te Karluklar Tamug Idukbaş'ta yenildiler.

714 yılının ikinci ayında İnel (İ-nie) Kağan Tongra Tegin ile Huo-pa İltebeer unvanlı Kapgan'ın kız kardeşi Beşbalık'ın kuzeyine saldırdıklarında başarısızlığa uğradılar. Bunların dönmeye cesaret edemeyen bir kısmı yanındakilerle Çin'e teslim oldular. Kapgan'ın idaresi çatırdamaya başlamış olmasına rağmen, Tunguz kabileleri Kıtan ve Proto-Moğol Hsi'ler ona bağlanmışlardı. Çin kaynaklarının ifadesine göre Gök Türk ordusu dört yüz bin kişiyi bulmuştu. Ancak, Kapgan Kağan'ın çok yaşlanması ve aşırı sert tutumu devletin başına büyük dertler açıyordu. Bu yüzden, batıdaki Türgişler, Karluklar gibi bir kaç büyük Türk boyu vassal olmak için (715 yılının 4. ayı) Çin'e başvurdu. Çinliler de onların teklifini kabul etmekle birlikte, Gök Türk ülkesi içinde önemli stratejik mevkilerde oturmalarını istedi. Aynı yılın baharında, yenilen Dokuz Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı. Bütün bu hadiseler karşısında Kapgan

defalarca Karluk ve diğer asi boylara saldırıp dağıtmıştı. Buna rağmen Azlar ve İzgiller de 715 yılında isyan eden boylar arasına katıldı. Gök Türk devletinden kopmaların ardı arkası kesilmiyordu. Neticede devletin gücü zayıflayınca, devletin tabiiyetinde olan T'u-yü-hun ve Kao-li'ler (Koreliler) Çin'e bağlandı. Hatta, Kapgan'ın damadı A-shih-te Hu-lo bile Çin'e sığınmıştı.

7.7.13 Bayırku Pususu

Çin imparatoru Hsüan-tsung, Kapgan'ı tamamen ele geçirmek ve Gök Türkleri yıkmak için üç ayrı bölgedeki Türk boylarına hediyeler ve unvanlar vererek onları tahrik etti. Bunlardan önce Bayırkular isyan ettiğinde derhâl harekete geçen Kapgan, Tola Irmağı kenarında onları ağır bir bozguna uğrattı. Ancak, o tedbirsiz davranarak az sayıda askerle geri dönerken Söğüt ormanında savaş artığı Bayırkuların reisinin hücumuna uğradı ve öldürüldü. Kesik başı o sırada Bayırkuların yanında bulunan Çinli elçi Ho Ling-ch'üan tarafından Çin başkentine götürüldü.

7.7.14 Orhun'da İhtilal

Yirmi dört yıl parlak zaferlerle dolu bir kağanlık dönemi geçiren Kapgan'ın sonu böylece çok hazin oluyordu. Yerine daha evvel Küçük Kağan tayin ettiği oğlu İnel geçti ise de, Kutlug'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak onu ve bütün ailesini ortadan kaldırdı. Sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kağan olarak tahta geçirdi.

Kapgan, tahta çıktığı 692 yılında II. Gök Türk Devleti tam manasıyla huzura kavuşmamış gerekli bütünlüğü sağlayamamıştı. 705 tarihine kadar içeride ve dışarıda çok başarılı idare yürüttü. Ancak, yaşlanınca birden halkına karşı sertleşti. Aynı zamanda Çin'deki T'ang hanedanı taht değişikliğinden sonra toparlanmış ve gönderdiği ajan elçilerle boyları kağana karşı isyana teşvik etmişlerdi. İsyanlar sonucu yıpranan Kapgan, bu esnada yeğenleri Bilge ve Kül Tegin'in askerî başarıları sayesinde ayakta kalabilmişti. Pusuya düşürülüp öldürülünce, 698'de veliaht göstermek için teşkilatlanma yaptığı sırada Küçük Kağan tayin ettiği oğlu İnel, devletin başına geçti. Fakat devlet açıklamaya çalıştığımız gibi içeride ve dışarıda çok yıpranmıştı. Yıllardan beri isyanları bastırmak için çarpışan Kül Tegin, duruma razı olmadı. Harekete geçerek İnel'i ve onun tarafını tutan devlet adamlarını öldürdü. Ağabeyi Bilge'yi tahtta oturttu. Devlet yeniden yapılandırıldı. Bilge Kağan'ın kayın pederi olan Tonyukuk çok yaşlı ve bilge kişiliğe sahip olduğu için halk tarafından seviliyordu. Ona dokunulmadı ve daha üst planlama görevine getirildi. Devletin eski gücüne kavuşturulması için çalışılmaya başlandı.

7.7.15 Bilge Kağan ve Devletin Yeniden Kuvvetlenmesi

683 yılında doğan Bilge, kendisinden önceki devlet adamları gibi Çin esareti görmediği için şanslı idi. 691'de babası öldüğünde yaşı çok küçük olduğu için kağan olamadı. Ancak, 697'de Tarduş halkı üzerine Şad tayin edildi. Bölgesi Altay Dağları'nın güney eteklerinin batısında, İrtiş Irmağı civarıydı. 716 yılına kadar doğuda Sarı Irmağa, Shan-tung Ovası'na, batıda Demir Kapı'ya, Kögmen Dağları'nın kuzeyindeki Kırgızlara, toplam yirmi beş sefere katılmış, bunların hepsinde başarı kazanmıştı.

Bilge Kağan diğer Gök Türk Kağanlarından farklı olarak kaynaklarca karakteri insancıl, dost canlısı olarak nitelendirilmiştir. Ağabeyinin kağanlığa yükselmesini sağlayan Kül Tegin Sol Bilge Prensi olup askerî işlerin idaresi ile meşgul olmaya başladı. Bu arada, Kapgan zamanının devlet adamlarının çoğu ihtilal sırasında öldürülmüş, sadece yaşı yetmişten fazla olan ve halk tarafından çok saygı duyulan, Bilge'nin kayın pederi Tonyukuk'a dokunulmamış, sağ bırakılmıştı. Devlet işlerindeki derin tecrübesinden dolayı Tonyukuk'a yeniden görev verildi. Gerçekten de, devletin böylesine nazik bir döneminde Tonyukuk'un idari görev alması faydalı olmuştur. Çünkü, o Çin'de bulunduğu sırada çeşitli idari görevleri yürütmüş, iç yapılarını yakından tanıma fırsatı bulmuştu. 682 yılından beri devletin üst makamlarında çalıştığı için hem hanedanın, hem boyların karakterlerini tanıyordu. İçeride birliğin sağlanması açısından gerekli stratejileri biliyordu. Ayrıca Çin'den başka diğer komşularının da neler yapabileceklerini tahmin edebilirdi. Nitekim onun uyguladığı plan ve stratejiler sayesinde devlet birçok felaketten kurtuldu.

7.7.16 İç Savaşların Uzaması ve Devleti Yıpratması

Devlet yönetimindeki değişikliklere rağmen boy isyanları durmuyordu. 716 yılında Selenga Irmağı boyunda Uygurlar mağlup edildi. 717 yılında Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Kıtan ve Tatabılar Çin'deki T'ang hanedanıyla müttefik olurken batıda Türgişler Su-lo önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Üstelik Maveraünnehir'den doğuya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdular.

Boyların çoğu on yıldan beri devletle savaş hâlinde idiler. Savaşların uzun sürmesi, sıkıntıların devam etmesi devlete bağlı kalanların da güvenlerini kaybetmesine yol açıyordu. İşte böylesine karışık bir anda Bilge, Tonyukuk'u devlet görevine çağırdı ki görevi, planlamacı, yani, stratejist olacaktı.

717 yılının yazında Çin'e bağlanan Tatabıların üzerine yürüyen Bilge onları cezalandırdı. At sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. Kaçan Tatabılar Kadırkan Dağları'na yerleştiler. Bu arada, daha önce Çin'e bağlanan

beylerden bazıları geri döndü. Yine, Çin'e gitmek zorunda kalmış halk orada Çinlileşmeyi reddederek ayaklandı ve birkaç mücadeleden sonra Gök Türk ülkesine geri döndü. 718 yılında Karluklar da yenilgiye uğratılıp halkları devlete bağlandılar; idarecileri öldürülmüştü. Neticede yıllardan beri süren devlet için Karluk problemi de böylece çözülüyordu.

7.7.17 Bilge'nin Yeni Projesinin Engellenmesi

Ülkesi içinde huzuru sağlayan Bilge yönünü Çin'e çevirdi. Büyük çapta yağma ve akın planları yapıyordu. Üstelik yıllar önce gidenlerin geri dönmesiyle gücü artmıştı. Ancak, Tonyukuk derin tecrübesiyle onu engelledi. Tonyukuk insanların savaşla değil barışla zenginleştiğini, Gök Türklerin daha yeni bir araya toplandıklarını, henüz zayıf olduklarını, kuvvetlenmek için en az üç yıldan fazla zaman gerektiğini açıklamıştı. Akabinde Bilge Kağan'ın, şehirlerin etrafını duvarlarla ve kalın surlarla çevirtmek ve Budist tapınakları inşa etmek, Budizm'i yaymak isteğine de Tonyukuk karşı çıktı.

Çünkü, Türklerin insan ve hane sayıları çok azdı. Daha doğrusu, Tonyukuk'a göre Çinlilerin yüzde biri bile değildi. Buna rağmen Çinlilerle savaş meydanlarında çarpışılıyor ve galip geliniyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli bir meslek idi. Dolayısıyla savaş pratiği yapılıyordu. Eğer kuvvetli iseler saldırıp yağmalıyorlar, zayıf oldukları takdirde kaçıp, ormanların, dağların arasına saklanıyorlardı. Çinlilerin askerleri her ne kadar çok ise de, kullanımsız, faydasız idiler. Yani, eğitimsiz, pratiksiz oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı. Gök Türklerin askerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmakta idi. Şayet surlu şehirler inşa edip içinde otururlarsa eski gelenekleri değişirdi. Neticede, bir kere yüz yüze gelince mağlup olunur; T'ang hanedanı tarafından ele geçirilirlerdi. Diğer taraftan, ülkede Budizm propagandasına izin verilmesi ve bu dinin metotlarının uygulanmasına gelince, bu dinin insanları zayıflatması söz konusu idi. Çünkü, et yemenin yasak olduğu bu dinde Türklerin yiyecek bulması mümkün değildi. Et yemeyen toplumun soğuya ve diğer faaliyetlerde kendini göstermesi beklenemezdi. Ayrıca Budistler az yerler ve az hareket ederlerdi. Sonuçta savaş hâlinde kuvvetli dinamik olmak gerekirdi ve Budizm Türklerin savaşçı olmalarını, kuvvetli olmalarını önlerdi. Dolayısıyla, ülkede tatbik edilemezdi.

Bilge Kağan onun tavsiyelerini dinledikten sonra derinden etkilenerek, tekliflerinin ve stratejilerinin hepsini kabul etti. Bilge Kağan, akabinde Çin'e akın yapmaktan vazgeçti. Üstelik elçi göndererek barış yapmayı teklif etti.

7.7.17 Üçlü İttifakın Planlarının Boşa Çıkarılması

Fakat, T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung, Bilge Kağan'ın barış teklifini kabul etmedi. Gök Türklerin eski gücüne kavuştuğunu gören imparator Hsüan-tsung onları ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). İmparatorun kesin kararı savaşmak idi. Shou-fang Bölgesi kumandanı Wang Chün hazırlanacak bütün orduların idaresini üstlenecekti. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kıtanlar hücum edecek, güneyden de Çin orduları harekete geçince Gök Türk orduları tamamen sıkıştırılacaktı. Chi-luo Suyu'nun yukarısında bulunan Gök Türk merkezine baskın yapıp yakalayacaklardı.

Çinliler bununla da kalmamışlardı. Kırgızların reisi Kutlug Bilge Kağan ve diğer Gök Türk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge Prensi Mo Tegin, Sağ Bilge Prensi A-shih-na Bilge Tegin, Yen-shan bölgesi prensi Huo-pa-shih-shih-pi ve birçok bey ve kişi ile gizli ittifak yapmışlardı. Bunların hepsi Çinlilerle birlikte harekete geçmeyi kabul etmişti. Kıtanların tutuku (valisi) Li-Shih-huo, Tatabıların idarecisi Li Ta-p'u, Basmılların idarecisi ise, Altay Dağı bölgesi idarecisi Ch'u-mu-k'un Chih-mi Çor idi. Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Söz konusu ordu Chi-luo suyunun yukarılarında toplandı. Çeşitli kollara bölünüp Gök Türklerin üzerine doğru ilerlenildi. Bu esnada Tatabılar ve Kıtanlar doğudan, Basmıllar ise Batıdan farklı yollardan, ayrı ayrı Gök Türk merkezini basmak üzere hareket etmekle görevlendirilmişlerdi.

7.7.18 Tonyukuk'un Yerinde Müdahalesi

Bütün bu olaylar karşısında Bilge Kağan korkup endişelenmeye başlamıştı. Ancak, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk hemen devreye girdi ve ona, *"Basmıllar şu an Pei-t'ing'de (Beşbalık'ta) bulunuyorlar. Tatabı ve Kıtanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-chen arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğu çekiliriz. Yiyecek ve sair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü azdır (hafiftir). Birinci varırlarsa savaşırız,"* dedi. Tonyukuk'un düşündükleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına diğerlerinden ayrı olarak Gök Türklerin merkezine hücuma kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kıtanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler. Dolayısıyla T'ang imparatoru Hsüan-tsung'un planı daha başta bozulmuştu. Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Gök Türklerin ordusunun hızlı gitmesini engelledi. Çünkü, halkın 1.000 li (yaklaşık 576 km) gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını, dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak ilerlemek dolayısıyla ordunun kuvvetini korumak gerektiğini belirtti.

7.7.19 Çin'e Karşılık Verilmesi ve Barış Zamanı

Bilge Kağan bu zafer üzerine rahatladı ve yönünü Çin'e çevirerek, hızla girdiği Kansu bölgesini yağmaladı. Üzerine gönderilen Çin ordularını ağır bir bozguna uğrattıktan sonra, fazla ilerlemedi. Çünkü Çin içlerine çok girmenin faydasız olduğunu özellikle Toyukuk'un tavsiyeleri üzerine iyi anlamıştı. Kendi yazıtındaki sözlerinden anlaşıldığı gibi, esas hedefi ülkesi içinde huzur ve refahı temin etmekti. Dolayısıyla, bunun akabinde bir elçilik heyeti gönderip, barış teklifinde bulundu. 720 yılında bu savaşlar meydana geldiğinde, birinci gün on yedi bin kişi öldürülmüş, ikinci gün piyade ordularının tamamı imha edilmişti. Kıtan ve Tatabıların da Gök Türk devletine isyan etmeleri cezasız kalmamış, 721 yılı kış mevsiminde Kıtanların ve 722 yılı ilkbaharında Tatabıların üzerine sefer düzenlenip bozguna uğratılmışlardı.

Nihayet, Çin'deki T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung, Bilge Kağan'ın gücünü kabullenmek zorunda kaldı. Bir yandan barış ilişkilerini geliştirirken, diğer yandan, sınırlarda savunma tedbirlerin arttırmaya başladı. Bu arada, sarayında kendi devlet adamları arasında yapılan müzakerelerde Bilge Kağan'ın iyi bir idareci olduğu, insanları iyi yönettiği ve dost canlısı kişiliğe sahip olduğu vurgulanırken, kardeşi Kül Tegin'in mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan, Tonyukuk'un ise, çok cesur, yaşlı, bilgili, tecrübeli biri olarak Çin için tehlikeli oldukları bildiriliyordu. Bu arada, Çinlilerin gönderdiği elçiyi bütün ileri gelen devlet adamları ile ihtişamlı bir şekilde karşılamış, ziyaret eden Çin elçisini T'ang imparatorunun Tibetlilere ve Kıtanlara prenses verdiğini, ancak, kendisine söz verildiği hâlde evliliğin gerçekleşmediğini söyleyerek suçlamıştır. Çinli elçi bu durum karşısında imparatorun prensesi göndereceği vaadini vermiş olmasına rağmen, imparator Hsüan-tsung sözünü tutmadı ve evlilik gerçekleşmedi.

Bilge Kağan yine de Çin'le dostluk ilişkilerini sürdürmek maksadıyla veziri Buyruk Çor'u Çin sarayına göndererek süratleri ve dayanıklılıklarıyla meşhur atlardan sunmuştu. Çin sınırlarındaki askeri faaliyetleri de durdurmuştu. Daha sonra Tibetlilerin kendilerine yaptığı, T'ang hanedanına karşı ortak saldırı teklifini anlaşmayı bozmamak için kabul etmedi. Çinliler de karşılığında Shuo-fang'da pazar kurarak karşılıklı ticaret yapılmasına razı oldular. Ayrıca yapılan anlaşmaya göre her yıl yüzbinlerce top ipek kumaş Gök Türklere gönderilecekti.

7.7.20 Kül Tegin'in Ölümü ve Cenaze Töreni

731 yılına geldiğinde II. Gök Türk Devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge'nin kardeşi Kül Tegin vefat etmişti. Onun ölümü ağabeyi Bilge'yi

derinden etkilemişti. Bu yüzden, onun adına diktirdiği kitabesinde, "*Kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm, gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri, kaşları berbat olacak diye düşündüm*" diyerek üzüntüsünü belirtmektedir.

Kül Tegin'in cenaze törenine Gök Türklerin komşularının hepsinden katılımlar olmuştur. Doğuda Kıtan ve Tatabılar temsilciler göndermişlerdi. Başlarında Uder vardı. Çin imparatoru ise, binlerce ipekli kumaş, altın ve gümüş eşya ile birlikte İşiyi Likeng'i yollamıştı. Tatabılar ise, hükümdarlarının temsilcisi Bökün ile katıldılar. Batı taraftaki uzak komşulardan Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan gelmişlerdi. Bilge'nin damadı da olan Türgiş (On-ok) Kağanından Tamgacı (mühürdar) Makaraç ve Oğuz Bilge onları temsilen katılırken, Kırgız Kağanını Tarduş İnançu Çor temsil etmişti. 572 yılında Mukan Kağan'a yapıldığı gibi Kül Tegin'e de büyük bir cenaze töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır (1 Kasım 731).

Kül Tegin için bir abide dikilecekti. Bilge'nin sözleri yazıta Yollug Tegin tarafından oyma suretiyle yazıldı. Çin'den en iyi sanatçılar ve ustalar getirilmiş, olağanüstü güzel bir türbe inşa ettirilmişti. Ressam ve heykeltıraşlara içi süslettirildiği gibi, heykeller de konmuştu.

Bilge yazdırttığı kitabeyi Gök Türklerin merkezine yakın bir mevki de, kolay erişilebilir bir yer olduğundan, bulundukları merkezde Orhun Irmağı'nın bir küçük koluna yakın Koşo-çaydam Gölü civarında bir yere dikmişti.

Çin imparatoru yazıta kendi sözlerinin ayrılarak yazılması, türbenin dikilmesi ve sair işler için çok kabiliyetli altı usta göndermişti. Yazılan yazıları ve türbe ile heykelleri ipek gibi temiz, zarif olmuştu. Daha önce Gök Türk ülkesinde böyle güzel yazılar ve eserler olmadığı için Bilge'nin bunları gördüğünde üzüldüğü bildirilmektedir.

Bilge Kağan artık yalnızdı. 697 yılından beri devlet yönetiminde ve savaş meydanlarında omuz omuza çarpıştığı Kül Tegin ve Tonyukuk artık yoktu. Zaten Orta Asya'da ona karşı duracak herhangi bir güç de kalmamıştı. Sadece, 733 yılında Tatabı halkı Kıtanlardan ayrılmıştı. Herhâlde başkaldıracaklardı. Onların General Ku kumandasındaki kırk bin kişilik ordularını Töngker Dağında mağlup eden Bilge Kağan, otuz bin askerlerini öldürdü. Bu arada büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak dikti.

II. Gök Türk Devleti uzun süreden beri Çin'e karşı barış içinde yaşıyordu. Bilge yeniden bir Çin prensesiyle evlenmek istediğini yineledi. İmparator

Hsüang-tsung kabul edebileceğini bildirince, Ko-chie-li-pi'yi gönderip teşekkür etti ve evlilik sürecine başlanmasını teklif etti.

Bundan sonra beklenmedik bir şekilde Bilge, bir bakanı (veziri) Buyruk Çor tarafından zehirlendi. Onun Bilge'yi zehirleyiş sebebi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Buyruk Çor bir kaç defa Çin'e elçi olarak gitmişti. Orada Çinlilerden etkilenmiş olabilirdi. Diğer taraftan, Bilge, yukarıda da söylediğimiz gibi, devlet idaresinde ve hayatta Tonyukuk ve Kül Tegin olmadığı için artık yalnızdı. Fakat kesinlikle herhangi bir kesin sebep gösteremiyoruz. Bilge zehirlendikten sonra hemen ölmedi ve Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anladı. Bunun üzerine onu ve bütün ailesi ile işbirlikçilerini öldürttü. Kendisi de 25 kasım 734 tarihinde vefat etti. Cenaze töreni ise 735 yılının 22 Haziran'ında yapıldı. Oğlu (İ-jan Kağan) onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Çin'den Lisün Tay Sengün kumandasında beş yüz kişi gelmişti. Altın ve gümüşten bol miktarda getirmişti. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını, kulaklarını kestiği gibi, en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı. Bu kitabe de Yollug Tegin tarafından bir ay dört günde yazılmıştır. Süsleme işlemleri de onun tarafından meydana getirildi. Çin imparatoru, Bilge'nin cenaze törenine katılmak üzere fermanla Li Ch'üan'i göndermişti. Yine, onun da türbesi inşa edildi. Li Jung ise Bilge'nin yazıtına Çince metni yazmak için görevlendirildi.

7.7.21 Hatun'un İşleri Karıştırması, Haksız Yere Öldürülen Amcalar

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları toplandılar ve onun oğlunu kağan olarak II. Gök Türk Devleti tahtına oturttular. Yeni Kağan'ın unvanı İ-jan idi. Ancak, İ-jan Kağan fazla yaşayamadı ve yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak öldü. Yerine kardeşi geçerek "Tengri Kağan" unvanını aldı. Yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde muktedir görünmeyen Tengri Kağan idareyi gerçekte annesine kaptırmıştı. Vezirlerden Yü-ssu Tarkan ile iş birliği yapan annesi devlet adamlarının çoğunu küstürdü. Devletin doğu ve batı kanatlarını idare eden amcaları şadlar, boylar ve halk tarafından seviliyorlardı. Onların nüfuzunun artması kağanın annesi ve adı geçen Tarkan tarafından kıskanıldı. Neticede Batı Kanadı idarecisi şad öldürülürken, doğu Kanat şadı kendini kurtarmayı başardı. Üstelik hücuma geçip Tengri Kağan'ı öldürdü. Hiç yoktan devlet kargaşa içine sürüklenmişti. Doğu şadı P'an Kül Tegin, Bilge'nin bir başka oğlunu tahta geçirmişti. Ama kimse destek vermedi. Basmıllar fırsattan istifade ederek ona saldırınca bütün kuvvetini kaybedip tek başına kaçtı. Bu arada, daha önce tahta çıkardığı kağanı

Kutlug Yabgu öldürüp yine Bilge Kağan'ın bir başka oğlunu hükümdar yaptı. Bir süre sonra yabgu onu da ortadan kaldırıp kendisini kağan ilan etti.

Gök Türk ülkesinin kuvvetinin zirvesinde olduğu bir anda böyle karışması Çinlileri harekete geçirdi. Sun Lao-nu adlı elçiye özel görev verilmek suretiyle Uygur, Basmıl ve Karlukların yanına gönderilip bu boylar ayaklandırıldılar. Asiler Kutlug Yabgu'yu öldürdüler ve Basmıl reisini kağan seçtiler. Karluk ve Uygurlar ise Sağ ve Sol yabgulukları almıştı.

Asi boyların baskınından kurtulan Gök Türkler eski Doğu Kanat Şadı P'an Kül Tegin'in oğlunu, Ozmış'ı (Wu-su-mi-shih) kağan seçtiler.

Ozmış, artık devletin gücünü kaybettiğini biliyordu. Bu yüzden Çin'e gelip T'ang imparatoruna bağlılığını bildirerek ziyaret edeceğini söyledi. Fakat daha sonra bu niyetinden vazgeçince, Çinliler Uygur, Karluk ve Basmılları onun üzerine saldırtarak öldürttüler. Ozmış'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü. Birçok kağanlarının ardı ardına ortadan kaldırılmasına rağmen geride kalan Gök Türkler yılmıyordu. Aslında nüfusları çok azalmıştı. Ozmış'ın oğlu Pai-mei kağan seçildi (744 yılı). Yine bu arada, asi üç boyun arası açılmıştı. Basmılların kağan ilan edilen reisi Uygurlar ve Karluklar tarafından öldürüldü ve Uygurlar kendi kağanlıklarını ilan edip devletlerini kurdular (745). Uygurların kurucusu Kutlug Boyla Kül Kağan, Pai-mei Kağan'a saldırıp mağlup etti ve onun kesik başı babasınınki gibi Çin başkentine gönderildi.

Gök Türkler yıkıldıktan sonra, hanedana mensup beyler ve bir kısım halk gidip Çin'e sığındı. Aslında, yıllardan beri süren iç savaş yüzünden sayıları çok azalmıştı. Beylere çeşitli Çin unvanları sunulduğu gibi, halk kuzey eyaletlerine yerleştirildi. Gök Türk adı 941 yılına kadar Çin kaynaklarında varlığını sürdürdü. Bunlarla ilgili kısa kayıtlarda, söz konusu grupların sık sık Çin'deki T'ang hanedanına karşı isyan ettiğini fakat kuvvetlerinin az olması sebebiyle başarı kazanamadıklarını görüyoruz.

8

GÖK TÜRKLER VE ESKİ TÜRK DEVLET MODELİ

8.1 Devletin İfade Edilişi

Gök Türklerde en yüksek siyasi teşekkülün *il* (devlet) olduğu, bu devletin tarihinin kaynakları Çin kaynakları ve Türkçe Orhun Anıtları sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani, bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oguş) başlayıp sırasıyla, aileler birliği (uruğ), boy (kabileler) birliği halkalarının en gelişmiş ve son şekli konumunda bulunduğu belirtilmektedir.

Gök Türk tarihinin başlangıcında devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihi kaynak (Chou Shu 50. bölüm), devletin kağanı Bumın, o sırada tabi olduğu Juan-juan'ları (Moğolları) bozguna uğrattıktan sonra, devlet karşılığı olan "il" ile hükümdarlık unvanı "kağan"ı birlikte zikretmiştir (İl Kağan-devletin hükümdarı). Başka bir ifade ile, artık bağımsız hâle gelinmiş, yani il (devlet) seviyesine yükselinmiştir. 552 yılında meydana gelen bu olaydan sonra ortada bir Gök Türk devleti söz konusudur. Ortada bir devlet mevcut olduğuna göre, kendine göre onun sistemi, bir teşkilatı, kurumları ve hukuku da olmalıdır.

İslâmiyet'ten önce ve sonra Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türk devleti de sosyal yapı açısından yukarıda belirttiğimiz birbirine bağlı sosyal halkalar zincirine sahipti. Sosyal yapının çekirdeğini aile meydana getiriyordu. Aileler birliğine "urug" denilmesine rağmen, henüz bunun tam icra ettiği fonksiyonu anlaşılamamıştır. Bir sonraki halka olan boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dâhil olmuş boylara "ok" denirdi. Boyların da birliğine "bodun" denirdi ki, başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler vardı.

Bilindiği gibi, bir devletin (yani, il'in) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundur.

Gök Türklerin istiklallerini nasıl kazandığını yukarıda anlatmıştık. Vassal olarak bağlı oldukları ezeli düşmanları Moğol asıllı Juan-juan'ları hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. 545 yılından önce, Çin Seddi'nin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişine ve sair ticarete başlayan Bumın Kağan Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin'deki Batı Wei imparatoru 545 yılında bir elçiyi Gök Türk merkezine gönderdi. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Gök Türkler sevinmişler ve birbirlerini tebrik ederek, *"Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir,"* demişlerdi. Gök Türklerin bu olaya sevinmesinin esas sebebi kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıdır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre, söz konusu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı.

Gök Türklerin bağımsızlıklarını kazanışları, kaybedişleri, Orhun Abidelerinde çok önem verilerek anlatılmış, bağımsızlığın kaybedilişinin millet için âdeta bir ölüm, kazanılmasının ise, yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok iyi ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir. 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda, 679'da başlayan isyan kıvılcımı 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir. Bu da Gök Türk devletinde istiklale verilen önemi gösteren en önemli belgelerdendir.

Bağımsız her devletin, varlığını sürdürdüğü bir coğrafi mekâna sahip olması gerektiği herkesçe malumdur. Ancak, Eski Türk ilinde bu coğrafi mekân, yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerdeki gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla vazifeli olduğu ata yadigârı idi. Bu durum ve vatan sevgisi, Orhun Abideleri'nde gayet açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca, merkez Ötüken kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında Orhun Yazıtları (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillerce unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi) ancak, o toprakların ilelebed Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin neticesi idi. Çin kaynakları Gök Türk sınırlarının doğudan batıya on bin li (beş bin km'den fazla) mesafede güneyden kuzeye beş bin li (iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu bildirmektedir. Ülke hükümdarın şahsi malı gibi bir dominium değil, benzeri sadece, eski çağlarda Roma'da görülen imperium düşüncesi ile yönetiliyordu.

Gök Türk devletinde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Gök Türk devleti zamanında, 698 yılında Kapgan Kağan Çin'den bir sürü istekte bulunmuştu. Bunların arasında otuz bin ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan, Bizans kaynağı Tactica da Gök Türklerin hür insanlar olduğunu zikretmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Gök Türklerde hürriyetin ne kadar önemli ve fazla bulunduğu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

Eski çağlarda ve diğer Gök Türk çağdaşı kültürlerde insanlar yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü) aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırma suretiyle sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Ekonomik açıdan hayvan yetiştiriciliğine, çobanlığa dayanan bozkır Gök Türk kültüründe ise bu ihtiyaç, başta en yüksek adale gücüne sahip at olmak üzere, hayvan gücü ile karşılanıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda, hâkimiyeti ele geçiren gruplar zorbalık yolu ile, kendilerine hiçbir siyasi ve mülki hak tanımadıkları mahkûm kütleleri (Moğollarda çeşitli kölelik müesseseleri, Slav kavimlerinde meşhur köle ticareti, Mısır'da köle kütleleri, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Hindistan'da paryalar, eski Yunan'da, Aristoteles'in ehli hayvan ve canlı alet dediği, doğrudan mülk sayılan insanlar, Roma'da benzeri köleler) sınıf, kast cenderesine alarak cemiyet düzenini öyle devam ettirmek için asırlar boyunca türlü tedbirlere (özel kanunlara) başvururlarken, insanın kol kuvvetine ihtiyaç duyulmayan bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma sayesinde gelişen sosyal gelenekler zamanla töre (anayasa) hükümleri hâlinde kesinlik kazanmıştı.

Gök Türkçe vesikalarda on dört yerde kul tabiri geçmektedir. Ancak, bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollarda kölelerin yanında fakat onlardan ayrı konumlarda esirler de (özellikle savaş esirleri) vardı. Öte taraftan, köle kelimesi hiçbir Gök Türkçe metinde geçmemektedir.

Genel bir bakış açısıyla bakıldığında herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır:

1) Geniş araziye sahip olmak (ekonomik)

2) Askerliği meslek edinmek (idari-askeri)

3) Ruhanî (dinî) zümreye mensup bulunmak.

Bu durumu göz önüne alarak, Gök Türk devletine baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce, Gök Türklerde ziraatın çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemez. Zaten, Gök Türkleri anlatan Çin kaynakları Gök Türk ordusundan bahsederken, bunu çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü, herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer Eski Türk devletleri gibi, Gök Türk Devleti de siyasi ve askerî karakter taşıyor, dinî karakter taşımıyordu.

Yazıtlarda geçen Kara-bodun deyiminin aslında 'büyük kalabalık' diye adlandırılması gerekmektedir. Yani, büyük halk kütleleri ifade olunmak istenmiştir; kesinlikle sınıf farklılığı söz konusu değildir.

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin irsî olduğu bir zamanlar iddia edilmiş olsa da, kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır. Üstelik tayinlerin yapıldığını Gök Türk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası, Gök Türklerde sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur.

Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki devleti kuran ve başarılı yapan millet idi: *"Türk bodun illedik ilin… kağanladuk kağanın yitirü ıdmış = Türk milleti il yaptığı ilini... kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş". Halkın, devletin kuruluşuna katılışı ise: "babam (İlteriş) on yedi er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ovadakiler toparlanıp geldiler, yetmiş kişi, sonra yedi yüz kişi oldular... kağanlığı atalarının törelerinde kurdular"* .

İstiklalin, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Gök Türk ülkesinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunlar sisteminin de mevcut olması gerekmektedir. Orhun Kitabeleri'nde bildirildiği üzere, Gök Türk Devleti'ndeki kanunlar bütününe *"töre"* deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi on bir yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir. Bu da Gök Türk Devleti'nin töre'ye (kanuna) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlı idi: *"Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler...", "Ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?", "Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.", "devletin töresini terk etmiş...", "O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı...", "Töre gereğince amucam tahta oturdu...".*

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak, törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: *Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi.* Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: *Velayet-i amme, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiricilik, askeri karakter, dini tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık.* Fakat, özellikle vurgulanması gereken nokta şudur ki, Gök Türk Devleti'ni diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özellik kamu hukukunun olmasıdır.

Diğer taraftan, Gök Türk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi hâlinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kağandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Gök Türk yazıtlarında il (devlet) sözü kağandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Gök Türkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu. Devlet Tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu Tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi: *"İl berigme tengri (il veren Tanrı)".* Kötü kağanlar ile yolundan çıkmış Türk milletini Tanrı zaman zaman cezalandırıyordu ve devleti elinden alıyordu.

8.2 Hükümdar

Gök Türklerde hükümdarlık, yani, devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da Kağan unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbürge) ve yay hükümdarlık sembolleri idi. Yine, diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türklerde de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Gök Türk devletine yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Gök Türk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onları hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kağan unvanının yanında, sadece Tonyukuk yazıtında bir kere han unvanı kullanılmıştır.

Kağanı konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizm ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin vazifesi ona bakmak değil, bilakis kağanın vazifesi millete bakıp gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir:

"Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım... ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lutfettiği için ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek

milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim".

Gök Türklerde siyasi iktidar *"kut"* tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz çalışmayan kağan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, Kut'unun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel'in tahttan indirilmesi bu sebeple olmuştu.

Hükümranlık (erklik) karizmatik idi. Kağanlık kişiye Tanrı tarafından verilirdi. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar fakat kanun yapamazdı. Kısacası, başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi. Siyasi iktidarı Tanrı verdiği için, milli irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kağanın icraatı millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kağan'ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Gök Türk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizm'in ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti. Bu meclis kağanı meşrulaştırdığı gibi, gerekçe göstererek ret de edebiliyordu. Mesela, 581 yılında Ta-lo-pien'i annesi Türk olmadığı için kağan olarak tanımamış, yerine amcası Işbara'yı cesur ve kahraman olduğu için kağanlığa layık görerek onu seçmişti.

Kağanların devleti çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Gök Türk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılmasının hemen sonrasında, Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716). Söz konusu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kağana karşı Gök Türk halkının tepkisi idi.

Gök Türk kağanları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar almışlardı. Bunlar, *"Büyük(Ulu) Kağan, Kutlug, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Gök Türklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı"* idi.

Gök Türk devletinde kağanın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş tahta çıkma törenidir. Buna göre, *"Tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kağanlık yapacağı sorulur. Kağan zor durumda kalarak kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, onaylanır ve sorgulanırdı."* Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlarlardı.

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendine toplaması gerekiyordu. Bunlar yarlığ, *kut* ve *kısmet* (ülüg) idi. Yarlığ Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekte idi: *"Tanrı yarlığ verdiği için on dört yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam kağan ile birlikte Gök Irmak'a ve Şan-tung ovasına kadar akın yaptık"*. İl (devlet) gibi kağanlık da millete ait bir kurum idi: *"Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kağanladığı kağanını kaybedivermiş... İllileri ilsiz kılmış, kağanlıları kağansız kılmış."* Diğer taraftan, Tanrı'nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Gök Türk kağanları üniversal (cihanşümul) devlet anlayışına sahip idiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır.

Gök Türk hükümdarları hakkında yukarıda söylediklerimizi toparlarsak, Gök Türk kağanının milletine karşı başlıca şu vazifeleri vardı:

1) Ordusunun başında olmak.
2) Halkı doyurup giydirmek.
3) Halkı kondurup iskân ettirmek.
4) Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak.

Öte yandan, kağan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması idi.

8.3 Meclis

Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin olması hukuk tarihi açısından çok önemlidir. Üstelik, onun çağdaşı olan devletlerin hiçbirinde böyle bir meclis yoksa bu onun önemini çok daha fazla artırmaktadır.

Gök Türk devletinde öyle bir meclisin var olduğunu Çin kaynaklarından ve Orhun Yazıtları'ndan çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis aslında Milat'tan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdu. Gök Türklerde meclis kelimesinin karşılığı *"toy"* idi. Bütün diğer Türk lehçelerinde ve Tükçeden geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine *"Toygun"* (Çince Ta-kuan) denirdi.

Gök Türk kağanları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kağan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Aygucı ve Ügeler başkanlık ederlerdi. Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Önemle belirtmek gerekir ki çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Gök Türk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirilip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Gök Türkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı Chou

Shu'nun ellinci bölümünde, Gök Türklerin henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgiler verilirken, bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra esas tarihî kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı bir misalden bahsedilmektedir. Daha boy aşamasında olan Gök Türkler kendi aralarında şeflerini seçmek için hepsi bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo Gök Türk merkezine vardığında, Gök Türkler reisleri Bumın (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, *"Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir,"* diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi. Bu kayıtlar ile, Gök Türklerin henüz devlet hâline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir müesseseye sahip olduklarını anlıyoruz.

Meclisin kağan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582'de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Taspar (T'a-po/Tabo) Kağan'ın ölümünden sonra, onun ölmeden önce kağan olarak tayin ve vasiyet ettiği Ta-lo-pien meclis tarafından kağan olarak tanınmadı ve hanedan üyelerinden Işbara daha layık görülerek kağan seçildi. Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki, söz konusu bu meclis kağan nasbında tam yetki sahibi idi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi, gerekçe göstererek reddedebiliyordu.

593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan Kağan'ın Çin asıllı eşi, Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui hanedanına karşı bazı Çinlilerle ve Soğdlarla irtibat kurarak birtakım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Sui hanedanı durumu kağana bildirdi. Kağan önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de, Çin elçisi, Gök Türk toygunlarından (ta-kuan'larından) birine rüşvet vererek, kağanın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkartınca, devlet meclisi üyelerinin hepsi, bu gizli plandan dolayı kağanla alay ettiler. Zor durumda kalan kağan bunun üzerine Çinlileri (asi olanları) ve Soğdları cezalandırdı. Bilge Kağan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Gök Türk devlet meclisinde kabul edilmemişti.

Diğer taraftan, halkın tahta çıkma töreninde kağanı bir keçe üzerine koyarak havaya kaldırması kağanın seçimine halkın katılımı olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi unvanlar taşırlardı. Toylarda önce dinî-milli törenler yapılarak başlanır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.

8.4 Hükümet

Orhun Kitabeleri'nde geçtiği üzere, Gök Türklerde hükümetin karşılığı "ayukı" tabiri idi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, memleket meseleleri devlet meclisi toyda görüşülüyordu. Ancak, coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayukı (hükümet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler o an için ayukıda konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk hükümeti dokuz bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise "buyruk" idi.

Hükümet üyelerinin, taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor, vb.). Bazı hükümet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askerî vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak vergi toplama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir.

Hükümetin başında ise, hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten, devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigçiler bulunurdu. Tamgacılar katip ve mühürdar, bitigçiler ise, haberleşmelerden sorumlu katip idiler.

Görüldüğü gibi, Gök Türk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirlerinden farklı kurumlar idi. Yani, ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak, hükümdarlığı şahsında temsil eden kağan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde bulunuyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Çünkü Tanrı'nın siyasi iktidar ile donattığı tek kişi o idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türklerde de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Öte taraftan, askeri karakter de taşıyan eski Türk idare mekanizması "tam otorite" uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak, kaynakların ifadesi ile, sıkı bir şekilde uygulama altında tutulan törenin hükümleri sayesinde söz konusu tam otorite hiçbir zaman zalim olmadığı gibi, militarist diktatörlüğe de dönüşmüyordu.

Gök Türk devlet sisteminde, Çin kaynaklarının ifadesi ile, yirmi sekiz'den fazla unvan olduğu gibi, bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip olmaları gayet doğaldır. Gök Türk yazıtları da unvanlar hakkında epey malumat vermektedir. Kitabelere göre, devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, dokuz-oğuz beyleri, vb. Çin kaynakları ise, kağan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak yabgu, sonra şad, tegin, tudun, ilteber, erkin'den bahsetmektedir.

8.5 Yargı ve Hukuki Cezalandırma

Gök Türk devletinde yüksek devlet mahkemesine "yargu" denirdi. Yine kaynaklar araştırıldığında, Gök Türk devletinde bir adliye (könilik) müessesesi olduğunu anlıyoruz. Yarguların vazifeleri töreyi ve örfî hukuku uygulamak idi. Ünlü Gök Türk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı, yani yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık yaparlardı.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Gök Türk ülkesinde cari cezai hükümler şunlar idi:

- Zina yapan evlilerin cezası, idam.
- Adam öldürme, idam.
- Soygun yapan, bağlı at çalan, idam.
- Genç kızları aldatanlar ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra, o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi.
- Adam yaralayanlar, yaranın derecesine göre mal mülk ödemek suretiyle suçlarını tazmin ederlerdi.
- At ve koyun çalanlar on katından fazlasını ödemeye mahkûm edilirdi.
- Diğer hafif suçlar on günü geçmemek üzere cezalandırılırdı.
- Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkûm edilirdi.

Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

8.6 Özel Hukuk

Gök Türk Devleti'nde kulluğun ve köleliğin olmadığını yukarıda belirtmiştik. Yani, insanların hepsi hürdü. Kadınların da toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunların da söz sahibi olduğunu 585 ve 615 yıllarına ait vesikalardan anlıyoruz. 585 yılında Çin elçilerinin karşılanmasında kağanın etkilenip Çin vassalı olduğunu kabul etmesinde ve 615 yılında Yen-men'da Çin imparatorunu kuşatan Shih-pi Kağanın kuşatmayı kaldırmasında yalan söyleyerek kağanı etkilemede çok önemli menfî rol oynamışlardı. Yine kitabelerde mevcut, Bilge Kağan'ın annesi hakkında övgü dolu sözleri ve onu bir tanrıçaya (umay) benzetmiş olması kadına Gök Türkler tarafından verilen önemi gösteren çok kıymetli bir belgedir. *"Gelinlik kızın cariye oldu,"* ibaresi de kadınların yüksek bir yeri olduğu ve cariye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de kadına Gök Türklerin verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun, cariyeliğin hiç hoş olmadığını, aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten, yazıtlardaki cariye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çincedir (ch'üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlenme (leviratüs) vardı. Bu şekilde, ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme (egzogami) vardı.

Vergileri at ve koyun idi. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Gök Türklerin hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal değerlendirilmelidir. Bunun yanında altın uçlu oklar bal mumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.

Özel mülkiyet mevcut olduğundan, Gök Türk Devleti'nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boyları bugünkü Batı Türkistan'ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.

Gök Türk Devleti'nde savaşırken ölmek büyük bir şerefti, hasta yatağında ölmek istenmezdi.

Ceza hükümlerinin kesin hükme bağlanması kan gütmeyi önlüyordu. Selamlama ise Gök Türk yazıtlarında baş eğme ve diz çökme olarak ifade edilmiştir.

8.7 Yabancı Milletlerin Durumu

Bu konuya da, yukarıda defalarca bahsettiğimiz gibi, yine Çin kaynaklarındaki bilgilerden başlayabiliriz. Çinliler, Gök Türklerle münasebet tesis etmek için önce, onları kendilerinden daha iyi tanıdıklarına inandıkları Soğdların birini seçmekle işe başladılar. Çünkü Soğdlar Gök Türkleri çok daha iyi tanıyorlar ve iyi münasebet tesis etmiş durumda bulunuyorlardı. Bu sebeple Chio-ch'üan şehrinden An-no-p'an-t'o elçi olarak Gök Türk merkezine gönderildi (545).

552 yılında devlet tesis edildikten sonra ülkenin batı kısımlarının idaresi kağan Bumın tarafından kardeşi İstemi Yabgu'ya verilmişti. İstemi Batı Türkistan bölgesini baştanbaşa fethederken hâkimiyeti altına aldığı şehirlerin halkına gayet iyi davranıyordu. Hiçbir zaman Cengiz Han ve gibi eline geçirdiği şehirlerin ahalisine katliam yapmamıştı. Genellikle yerli prenslerin yerine Türk idarecileri tayin ediyorlar, bazen eskilerin yerlerine kalmalarına müsaade ediyorlardı. Semerkand şehrinin yerli prensine dokunmayan Tardu kızını ona vererek akrabalık dahi kurmuştu. Gök Türklerin, Batı Türkistan'da ahalisi Türk olmayan mevkilerde askeri kolonizasyon

tesis ettikleri görülmektedir. Daha sonraları tamamen Gök Türk Devleti sınırları içinde kalan Soğdlar ülkenin batısından doğusuna kadar yayıldılar. Özellikle İpek Yolu olarak bilinen güzergâhta tüccar kavim olarak önemli rol oynadılar. O çağın dünyasında en mühim ticari faaliyet Gök Türk devleti topraklarında rahatça yapılıyordu.

Gök Türk Devleti'nin batısını idare eden İstemi Yabgu'nun (552-556), çağdaşı olan komşu devletler Sasanî ve Bizans'a gönderdiği elçi aslen Soğd kavmine mensup Maniakh adlı bir kişi idi. Bu da, Gök Türklerin diğer milletlere ne kadar değer verdiğini, üstelik, elçilik vazifesi ile kendi devletlerini temsil etme yetkisi de verdiğini göstermektedir.

Gök Türk devleti 682'de istiklalini yeniden kazandıktan sonra, devletin başlıca politikası, fetret devrinde yani ülkenin Çin esaretine düştüğü sırada (630-680 yılları arasında) Çin'e gitmek zorunda kalmış ya da zorla götürülmüş Türk boylarını yeniden geri getirmek, esaret altında yaşamaktan kurtarmak idi. Kapgan Kağan bu hususta epey başarılı olmuştur (696 ve 698 yıllarında). Ancak, konumuz açısından önemli nokta, girişte de belirttiğimiz gibi, Kapgan Kağan'ın 694'te Türk boylarını Çin'den geri isterken, altı eyalette yaşayan (Yazıtlarda Altı Çub Soğdak) Soğdları da beraber istemesidir. Yani, Türk hükümdarı, daha önce kendi ülkesi topraklarında yaşamış dost yabancı bir kavmin de Çin esaretinde olmasına tahammül edemiyordu. Neticede Kapgan hedefine ulaşıp Çin'den Soğdları kurtarmıştır.

Gök Türklerin suçlu insanları kolay kolay öldürmediklerine dair iki açık delil vardır: 593 yılında, Çin'deki Sui hanedanına düşman olan, Gök Türk hükümdarının Çin asıllı eşi Ch'ien-chin (bin altın) prenses, kendi ülkesindeki taraftarlarıyla gizli iş birliği yaparak, bazı Soğdlarla da anlaşmıştı. Bu durumu fark eden Çinli casuslar buna engel olmasını isteyip kağana söylemişlerdi. İmparatorun gönderdiği Çinli elçi, Tou-lan Kağan'dan bunların cezalandırılmasını talep etmiş fakat kağan buna yanaşmamıştı. Bunun üzerine, elçi rüşvet yoluyla kağanın hatununun bütün planlarını ortaya çıkarttı. Tou-lan Kağan Çin asıllı hatununu gözden çıkarmasına rağmen, Çinlilerin bütün ısrarına karşı koydu ve onu öldürmedi. Sonradan Gök Türk ülkesine gönderilen Çinli casus elçi Ch'ang Sun-sheng hiç acımadan, gözden düşmüş hatunu öldürdü.

621 yılında ise, Çin'i çok ağır saldırılarla yıpratan Ch'u-lo Kağan'ı Çin elçisi Cheng Yüan-shou ikna edemeyince, onu adamlarına zehirletti. Ölmeden önce Çin elçisi tarafından zehirlendiğini anlayan Ch'u-lo Kağan onları hapse attırmasına rağmen öldürmedi. Bu kağanın ölümünden sonra elçi Çin'e rahatça geri döndü.

Gök Türklerin çok dürüst insanlar olduklarına dair belki de en güzel delil ünlü Çin devlet adamı P'ei Chü'nün imparatoruna sunduğu rapordaki ifadeleridir. Yirmi yıldan beri Çin imparatoruna batı ve kuzey yabancıları için danışmanlık yapan bu vezir Batı ve Doğu Türkistan'ın bütün küçük devletleri hakkında uzun bir rapor hazırlamış, bunun için de bir süre Tunhuang'da Soğdlar arasında kalmıştı. Dolayısıyla, Soğdları çok iyi tanıyordu. Gök Türk devleti için de zaten defalarca entrika planları yapmıştı. Kısacası, iki milleti çok yakından tanıyordu. Bu sebepten onun verdiği rapor ve yaptığı mukayesenin Türk tarihi açısından ayrı bir değeri vardır. Çinli devlet adamı raporunda şöyle demişti:

"*Gök Türkler aslında çok dürüst olduklarından kolayca parçalanabilirler fakat içlerinde Soğdlular var, Soğdluların hepsi çok zalim ve gaddar, ayrıca hilekârdırlar, Gök Türkler hile yapmayı Soğdlulardan öğreniyor. Ben duydum ki, Soğd reislerinden Shih-shu-hu-hsi çok fazla hilekârlıkla Shih-pi Kağan'ın yanında bulunuyor. Lütfen, onun öldürülmesine sebep olalım*".

Bu olay her şeyden önce, Orta Asya'da binlerce yıldan beri süre gelen Çin entrika siyasetinin yüzlerce örneklerinden biridir. Ancak, vezir Gök Türkleri Soğdlulardan ayırırken, dürüst olduklarını üstüne basa basa vurgulamıştır. Çinliler, neticede ticaret yapma vaadiyle Soğdluları Gök Türk ülkesinin içinden çekerek Ma-i şehrine getirmişler, burada kurdukları pusu ile hepsini öldürmüşlerdir. Kendi tebaası olan bu yabancı kavmin haksız bir şekilde tuzağa düşürülüp katledilmesine tahammül edemeyen Gök Türk kağanı Soğdların intikamını almak için Çin'e karşı hücuma geçti. 615 yılında Çin seddini aşıp Yen-men Kalesi'nde impratoru kuşattılar. Çin imparatoru çevirdiği bir entrika sayesinde bu tehlikeden kurtuldu ise de, devletin hızla zayıflamasının önüne geçemedi. İki yıl içerisinde, Çin'de hüküm süren Sui hanedanı yıkılıp, yerine T'ang hanedanı kuruldu (617). Bu hadisenin ortaya çıkardığı en mühim sonuç Gök Türklerin kendi milletlerine mensup olmasa dahi tebaasına yapılan bir saldırıya derhâl cevap vermeleri ve onların hakkını kendi milletininki ile aynı tutmalarıdır.

Gök Türk Devleti'nin müttefiklerine, daha doğrusu milletlerarası anlaşmalara sadık kaldığını gösteren deliller de yine Çin kaynaklarında tam açıklığı ile mevcuttur. Her şeyden önce, yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair bir kayıt yoktur. 557 yılında güneydeki Çin devletlerinden Chou Gök Türklerle evlilik yoluyla ittifak yapmak için teklifte bulunmuştu. Gök Türklerin bu teklifi kabul etmelerinden sonra, 563 yılında Ch'i'ler (Chou'ların rakibi) de elçi gönderip,

evlilik yoluyla ittifak yapmak istediklerini bildirdiler. Üzerinde fazla düşünmeden ikinci teklifi reddeden Gök Türkler daha önce yaptıkları ittifakı bozmadı. Ancak, buna karşılık Chou'lar Gök Türkler ile yaptıkları anlaşmaya sadık kalmayarak Ch'i'ler ile fidye vb. şeyler karşılığında anlaştılar. Aslında Chou'lar ile Gök Türkler Chi'lerin üzerine ortak yürümeye karar vermişler, sonra Chou'lar Ch'i'ler ile anlaşıp seferden vazgeçmişlerdi. Bunun yanında Ch'i'ler daha önce Gök Türklere Chou'larınkinden çok fazla hediye teklif etmişler, Gök Türkler ise bunu kabul etmemişlerdi. Gök Türk Kağanı Mukan daha önce yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalmayı tercih etmişti. Sonradan tekrar ikna edilen Mukan yine de 569'da kızını prenses-gelin olarak Çin başkentine gönderdi.

Chou'ların Gök Türklerle olan anlaşmasını bozmasına kızan Mukan Kağan'ın geri dönmesi hakkında Çin kaynakları haksız ithamlarda bulunmaktadır. Ancak, bu konuyla ilgili bütün kaynaklar tetkik edildiğinde gerçek ortaya çıkmaktadır. Gök Türkler hakkında iki yüz yıl boyunca her türlü haberi veren Çin kaynakları ve diğer tarihî kaynaklarda (Bizans, vs.) Gök Türklerin herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair hiçbir kayıt yoktur.

Gök Türk elçilerinin taşıdığı unvanların kesin olmamakla birlikte genelde tegin ve tarhan olduğu görülmektedir. Elçilerin devlet hiyerarşisinde yüksek bir unvan taşımaları Gök Türklerin diplomasiyle ve milletler arası münasebetlere verdikleri önemi göstermektedir. Gök Türklerin diğer devletlerle dostane ilişki içinde olmak istediklerini Orhun Yazıtları'ndan da anlıyoruz. Bilge Kağan en büyük düşmanı Çin ile dahi dost olmak arzusunda olduğunu ifade etmiştir: *"Çin milleti ile anlaşma, barış içinde oldum (tüzültüm), düzeldim."*

Öte taraftan, Bizans Devleti de Gök Türklerle yaptığı anlaşmaya sadık kalmamış, Gök Türklerin düşmanı Avarları himaye etmişti. 576 yılında Batı Gök Türk şadlarından Türk, Bizans'ın bu iki yüzlüğünü elçisi Valentinos'un suratına vurmuştu.

8.8 Gök Türk Devri Anıt Alanları

İslâm Öncesi Türk tarihinde Gök Türk devrinden başlayarak Orta Asya'nın her yerinde anıt alanları kurulmaya başlanmıştır. Özellikle Altay Dağları'nın en kuzeyinden başlayan bu anıt alanlardan bozkırlarda her gün yenisi bulunmakta ve sayıları çoğalmaktadır. Güney Sibirya Moğolistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Kuzey Çin, hatta Karadeniz'in kuzeyi bunların kalıntıları ile doludur.

Bu anıt kompleksleri ölen önemli bir kişinin ya da kağanın hatırasına dikilen anıtlardan meydana getirilen bir tören alanıdır. Tören mekânı, önemli kişilerin heykelleri bazen yazıt, sonra doğuya doğru yüzlerce binlerce balbalın dizildiği yerlerdir. Sayıları binlerce olan anıt tören alanlarının en meşhurları Moğolistan'da bulunan Kül Tegin (732), Bilge Kağan (735) ve Tonyukuk (725) adlarına yapılanlardır.

Yapılan kazı ve araştırmalar bu üç anıt alanın da benzeri bir plan yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Esasen duvarlarla çevrili bir dikdörtgen alan içerisinde, tören yolu ve bu yolun üzerinde ölen kişinin yaptıklarından ve devletin durumundan bahseden yazıt, yolun iki tarafında çeşitli heykeller, ortada bir "bark" kısmı ve "kurban sunağı" sonra doğuya doğru uzanan balbal silsilesinden meydana gelmiştir.

Bahsettiğimiz anıt tören alanlarının içerisinde en iyi tanınanı Kül Tegin külliyesidir.

27 Şubat 731 tarihinde ölen Kül Tegin için ağabeyi Bilge Kağan tarafından yaptırılan bu mimari kompleksin açılış töreni Ağustos 732 tarihinde yapılmıştı. Doğu-Batı doğrultusunda uzanan, kerpiç duvarlarla çevrili 67.25 x 28.35 m. boyutlarında olan eser, dışarıdan bir hendekle çevrilmişti. Tören yolunun iki yanında oturmuş ve ayakta duran Türk geleneğine uygun olarak yontulmuş heykeller dikilmiştir. Girişin 8 metre batısında kaplumbağa şeklindeki bir kaide üzerine yerleştirilmiş ve tepesinde kemer oluşturacak şekilde düzenlenmiş ejderha kabartmalarının bulunduğu yazıt yer almaktadır. Yazıtın üstünde aynı zamanda dağ keçisi tasviri mevcuttur. Dağ keçisi tasviri özellikle bozkırlarda yaşayan Türk boylarının en erken çağlardan beri en önemli besin kaynağı idi. Bundan dolayı bütün kaya resim alanlarında binlercesi ile karşılaşmamız mümkündür. Zamanla kaya resimlerindeki figürler şematik hâle dönüşmüş, nitekim Kül Tegin Yazıtında sembolik damga hâline gelmiştir. Burada bolluk ve bereket için yapılmış olmalıdır. Gök Türk hanedan armasıyla ilgisi bulunmamaktadır.

Külliyenin ortasında 13 x 13 m'lik bir subasman üzerine oturan 10.25 x 10.25 m'lik "bark"ın içerisinde Kül Tegin'e ait olduğu sanılan heykelin kırık başı ve gövdesi ile hanımına ait olduğu kabul edilen heykel parçaları bulunmuştur. Ayrıca duvarlara yapıldığı düşünülen fresko parçaları da ele geçmiştir. Bu arada "bark"ın dış duvarlarına koruyucu amaçla yerleştirilmiş T'ao-t'ie denilen masklardan da ele geçirilmiştir. Anıt mezar alanının batı ucunda ise granitten yapılmış tek parça bir kurban sunağı mevcuttur.

8.9 TÖLESLER VE 10. YY.A KADAR TARİH SAHNESİNE ÇIKAN DİĞER TÜRK BOYLARI

8.9.1 Töles ya da Töles Boyları Kimlerdir?

Kaynaklarda Tölesler için ilk cümle *"Bütün boyların genel adı"* şeklindedir. Onları daha iyi anlamak için eski devirlerden başlamak gerekir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Orta Asya'da yaşayan boy gruplarının genel adının Ting-ling'ler olduğu, onların sonrasında Kao-ch'e'ların (Kanglı) (MS 3-6. yüzyıl) geldiğini, devamının da Tölesler tarafından doldurulduğu açıkça anlaşılmaktadır. Belki Kanglıları (Kao-ch'e) anlatırken verilen Kızıl Ti ve Ak Ti boy gruplarını bunların proto tipi olarak değerlendirmek daha doğru olabilir. Kısacası Büyük Hun İmparatorluğu zamanında geniş Orta Asya bozkırlarında yaşayan boyların genel adı Ting-ling iken, bu ad Juan-juan-Tabgaç devirlerinde Kao-ch'e (Kanglı)'ya dönüşmüş, Gök Türkler ortaya çıktığında ise Töles hâline gelmiştir. Aslında Tölesleri anlatan Suei Shu ve Pei Shih'daki bölümler bu konuda en aydınlatıcı bilgiye sahiptir. Bu metinlerde Töleslerin durumu ve oynadıkları tarihî roller hakkında açıklayıcı bilgiler verilmiştir.

8.9.2 Coğrafi Dağılım

Söz konusu Çin kaynaklarında Coğrafi dağılımlarına bakılarak Töles boylarının beş farklı bölgede bulundukları değerlendirilmiştir:

Birinci bölge olarak Tola Irmağı'nın kuzeyine işaret edilmekte ve burada *P'u-ku (Bugu/Bugut), Tongra (T'ung-lo), Wei-ho, Bayırku (Pa-ye-ku), Fu-lo* boylarının yaşadığı bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde (Boy beylerinin devlet nezdinde aldıkları unvanlardan biri bugünkü vali karşılığı gibi değerlendirilmelidir.) birleşmişlerdi. Dolayısıyla sayıları kalabalık idi. Yine aynı bölgede Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil), Hun, Hu-hsie gibi küçük boylar da vardı. Toplamda yirmi bin yetişmiş savaşçı-asker çıkarabiliyorlardı.

İkinci bölge olarak Hami'nin (İ-wu) batısı, Karaşar (Yen-ch'i)'ın kuzeyi Akdağ (Ek-Tag/Pai-shan)'ın etekleri gösterilmektedir. *Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-ni-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı. Bunlar da 20 bin iyi yetişmiş askere sahiptiler. Bu boylardan bazıları meyve sebze yetiştiriciliği ve benzeri işlerle uğraşıyordu.* Dolayısıyla bu bilgi Türk topluluklarının tarıma başlaması konusunda bize bilgiler vermek suretiyle yeni ufuklar açmaktadır.

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağları'nın güneybatısında idi. Bu sahada bulunan *Sir Tarduş (Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.*

Dördüncü bölge Semerkand'ın daha doğrusu Maveraünnehir'in kuzeyi Sır Derya ve onun bir kolu olan Arıs (A-te) Irmağı civarında idi. *Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunların da otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.*

Beşinci grup Töles boyları kitlesi Hazar Denizi (Te-i Hai) nin doğusunda yaşıyordu. *San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyordu.* Ancak, bunların hepsini Töles saymak farklı bir tartışma konusu olabilir. Aslına bakıldığında konum açısından Mangışlak sahasına (Aral Gölü ile Hazar Denizi arasındaki sahaya denk düşmektedir. Sahanın büyük kısmı bugün Kazakistan topraklarındadır.) işaret edilmektedir. Bu bölge aradan asırlar geçtikten sonra önemli tarihî roller oynayacak olan Oğuzların önemli yurtlarından biri şeklinde kendini gösterecektir. Ayrıca Hunlar zamanında buralarda bazı Oğuz boylarının da yaşadığı bilinmektedir.

Altıncı grup Töles boyları Bizans (Fu-lin)'ın doğusunda muhtemelen Kafkaslarda *En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun* ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle beraber (mesela İran asıllı Alanlar gibi) çoğunluğunun Sabar ve Hazarların temellerini oluşturan Türk boyları olduğu ifade edilebilir. Zaten 6. yüzyılı takiben bölgede Sabarlar tarih sahnesinden çekilince güçlü bir Hazar Hakanlığı yükselecektir.

Yukarıda bahsettiğimiz Töles boyları hakkındaki bu coğrafi dağılım açıkça görüldüğü gibi doğudan batı yönüne doğru yapılmıştır. En doğu bölge olarak Tola Irmağı'nın doğusu Kerulen civarına işaret edilirken (Kuzeydoğu Moğolistan), en batı uç Kafkasların kuzeyindeki sahadır. Arada doğudan batıya çok uzun bir mesafe söz konusudur. Hatta, Karadeniz'in kuzeyi de bu dağılım kompozisyonuna dâhil edilebilir. Bu konuda Çinli tarihçilerin kayıtları tutarlarken bilgisi yetmemiş olmalıdır. Çünkü batı sınırları Çin'e çok uzaktır. Güney Sibirya'da yaşayan Kırgızlar başta olmak üzere Kurıkan, Tu-po, To-lan-ko vesair boylardan bahsedilmemiş olması ilginçtir. Töles dairesinin içine sokulmamışlardır. Burada da bölgenin Çin'e uzaklığından kaynaklanan kaynak eksikliğinin yanında Sibirya'nın her zaman siyasi ve sosyal yönden farklı bölge olarak değerlendirildiğini göz önüne almak gerekir.

551'den önce Gök Türklere bağlanan Töles boyları hakkında kaynaklarda daha sonra bilgi verilmez. Bu durum devam eden süreçte Töles boy gruplarının devleti temsil eden siyasi otoriteye bağlı olduğu sonucunu göstermektedir. 600'lü yılların başına gelindiğinde Doğu ve Batı Gök Türk devletlerinin

idareleri zayıfladığında, mesela Doğu Gök Türk Devleti'ne karşı isyanda bulunduğu ve 603 yılında Batı Gök Türk Devleti'nin kağanı Tardu'nun yenilip ortadan çekilmesi üzerine Töles boylarının dağıldığı kaydı vardır. Ancak, bundan sonraki olaylarda Töleslerin sık sık sahne aldığını görürüz.

8.9.3 Haksız Vergilere İsyan

Batı Gök Türk ülkesi Töles boylarının çoğunluğuna ev sahipliği yaptığı için, batıda daha fazla siyasi işlere karıştıklarını görmek fırsatını buluyoruz. Onları anlatan kayıtların devamında Batı Gök Türk kağanı Ch'u-lo'nun ağır vergilerle onların ellerinden mallarını topladığını, özellikle Sir Tarduşların isyan edeceğinden çekindiği için onların yüzden fazla reisini öldürttüğü bildirilmektedir. Onun uyguladığı baskılara ve koyduğu ağır vergilere dayanamayan Tanrı Dağları havalisindeki Ch'i-pi boyu ayaklanarak Kağan Ch'u-lo'yu ağır bir bozguna uğrattı. Bunlara Altayların güneyindeki Sir Tarduşlar da katıldı. Böylece ani gelişen olaylar sonucunda bağımsızlığını kazanan Ch'i-pi'ler ve Sir Tarduşlar bu durumu uzun süre devam ettirme başarısını gösteremediler. She-kuei liderliğinde toparlanan Batı Gök Türk Devleti'ne tekrar bağlandılar. Doğu'daki Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Doğu Gök Türk kağanı Shih-pi'ye itaat etmişti. 621 yılından sonra ise Batı Gök Türk ülkesindeki Töles boylarının hepsi tamamen T'ung Yabgu'nun hâkimiyetini kabul etti.

8.9.4 Yolların Ayrılması

Bilindiği gibi 627 tarihi Doğu Gök Türk Devleti'nde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte ağır kış şartları yüzünden çıkan kıtlık ve yöneticiler yüzünden çıkan karışıklıktan kaynaklanan adı geçen devletin idaresi zayıfladığı için Sir Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar gibi boylar başta olmak üzere Töleslerin doğu grubu başkaldırdı. Yaşanan birçok olaydan sonra bilinen tarihte Töles boyları kavramının kullanılmadığını görüyoruz. Yukarıda adını saydığımız boyların her biri aynı isimlerle ya da değişik adlarla ayrı ayrı bağımsız hâlde anılmaya başlandı. Töles adı ise Baykal Gölü'nün batısında yaşayan sadece küçük bir boyun adı olarak Moğollar zamanına kadar (Tooles), hatta Kırgızların arasında Döölös kabilesi adıyla ve Güney Sibirya'da günümüze kadar varlığını sürdürebilme başarısını gösterdi.

Sir Tarduşlar, 7. asrın ilk yarısında Töles boylarının gerçekten en kuvvetlisi olarak ömür sürdüler ve çok önemli tarihî roller oynadılar. Aslında kaynakların "Töles" bölümlerindeki coğrafi dağılımda Altayların güneyinde on bin asker çıkarabilecek kadar güçlü oldukları vurgulanan Sir Tarduşlar,

daha sonra kendilerine başka boyların katılımı ile sayılarını artırarak yetmiş bin çadırlık ahali hâline gelmişlerdir. Doğu Gök Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine ortaya çıkan siyasi boşlukta, biz onları birden bire adı geçen devletin doğu kanadının (Dokuz Oğuzların) lideri olarak görüyoruz. Çünkü, önce bağlı oldukları Batı Gök Türklerinden T'ung Yabgu Kağan ile araları açılmış ve Doğu Gök-Türk Devleti topraklarına göç etmişlerdi. Daha çok Tola Irmağı civarındaki Dokuz Oğuz adıyla adlandırılacak boy grubu ile yakın ilişki kuracaklardır.

Böylece 628'den sonra tam bağımsız hareket etmeye çalışan Sir Tarduşlar, daha 603'te haksız yere vergiler toplayan ve birkaç yüz önde gelen reisini idam eden Batı Gök Türk Devleti kağanı Ch'u-lo (Çora)'yu ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Bu yılda yani 628'de T'ung Yabgu Kağan idaresindeki Batı Gök Türk Devleti karışıklığa sürüklenince, liderleri İ-nan (603'te zafer kazanan reisleri İ-shih-po'nun torunu) yetmiş bin çadırlık halk kitlesiyle doğuya göç ederek Doğu Gök Türk hükümdarı İl Kağan (Chie-li/Hsie-li)'a bağlılığını bildirdi. Fakat, çok geçmeden bu devlet de karışıklığa düştü. Ortaya çıkan siyasi boşluğu Sir Tarduşlar lider boy olarak doldurdu. Aslında önce bütün Dokuz Oğuz boyları Sir Tarduş reisi İ-nan'ı hükümdar olması için ikna etmişlerdi. Çünkü İl Kağan'ın kötü idaresi ve yaşanan problemler, Tola Irmağı civarındaki boyları yeni lider aramaya sevk etmişti. Bunlara Doğu Gök Türk Devleti'ne karşı siyasi avantaj elde etmek isteyen Çin'deki T'ang hanedanın teşvikleri de katılınca Sir Tarduşlar kendi kağanlıklarını ilan ettiler. Onların bağımsızlığı 646 yılına kadar sürdü. 630 yılında Doğu Gök Türk Devleti'nin yıkılması üzerine Çin'e giden Türklerin 639 sonrasında geri gönderilmesi faaliyetleri esnasında Sir Tarduşlar, hem Gök Türklerle hem de Çinlilerle savaştılar. Önceleri savaş meydanlarında gayet başarılı olan Sir Tarduşların gücü hükümdarlarının ölümü üzerine sarsıldı. İ-nan'ın iki oğlu kendi aralarında anlaşamayınca Çin ordularına mağlup oldular. 646'da tamamen dağılarak tarih sahnesinden çekildiler.

8.10 Boyların Güçlenmesi ve Kendi Kaderlerini Yaşama İstekleri

Uzun süren mücadelelerine rağmen Sir Tarduşların gücünün dağılması aslında bir bakıma bölgede yaşayan diğer boyların işine yaradı. Ortaya çıkan merkezi otorite boşluğundan faydalanarak her biri bağımsız hareket etmeye başladılar. Bugu, Tongra, Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, A-tie (Ediz), Ch'i-pi, Basmıl, Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluklar, Uygurlar, 646, 647 ve 648'li yıllarda Çin'deki T'ang hanedanı imparatorluğu ile doğrudan temas kurdular. Onların bu ilgilerinden bölgede siyasi üstünlük kurmak

isteyen İmparator T'ai-tsung azami derecede faydalandı. Onun tarafından adı geçen boyların her bir reisinin kendisine hem Türk hem de Çin unvanları sunularak hepsine ayrı ayrı askeri valilik görevi verildi. Bu yakınlaşmalardan sonra Orta Asya'da Çin hâkimiyeti ağır bir şekilde kendini hissettirme imkânını buldu.

Türgişler, Batı Gök Türk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda çeşitli siyasi olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Kaynaklardaki bilgilerden ve daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök Türk hanedanından geldiği açıkça öğrenilmektedir. Nitekim Batı Gök Türk hanedanına mensup olup 634 yılında kağanlık tahtına çıkan Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok sunulmuş, bundan sonra unvanları "On Şad" ve "On Ok" şeklinde söylenmeye başlamıştı. Akabinde birinci beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verilmişti. Beş Tuo-lu çorluklar (Kağandan sonra yabgu, şad, arkasından çorluk gelirdi. Hiyerarşik açıdan erkinliğin yani valiliğin bir üstü gibi değerlendirilmelidir. Ordu kumandanlıklarında da sık sık bu unvan görülmektedir.) hâlinde tesis edilmiş ve Tokmak (Suei-ye)'ın doğusunda oturmaya başlamışlardı. Sağ grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler hâlinde örgütlenerek Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra ortaya çıkan boylar genel olarak "On Ok" (On boy/kabile) adıyla anıldılar. Bu beş Tuo-lu boyu arasında Türgiş adı ilk defa anılmaktadır ki, bu isim daha sonra bütün "On Ok" boylarının adı olarak genelleşmiştir.

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar, Altay Dağları'nın batısında Pu-ku-chen Suyu kenarında idiler. Burası onların ilk yurdu olmayabilir. Ancak, bu kayıt 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize aydınlatıcı fikir vermektedir.

627 yılını takiben Doğu Gök Türk ülkesinde büyük çok sayıda boy hareketlenmesi gerçekleşti. O sırada Batı Gök Türk ülkesi hükümdarı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy durumunda görünüyorlardı. Ancak, T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök Türk ülkesine göç ederek İl Kağan'a bağlandılar. Böylece Tanrı Dağları'nın kuzeydoğusu boşaldı. Belki bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlenme imkânı buldular.

Karluklar, Töles boyları listesinde gösterilmezler. Kaynaklarda açıkça Gök Türk hanedanına yakın bir kabile oldukları vurgulanmıştır. Karluklar da 627'de bağlı oldukları Batı Gök Türk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler. Hatta parlak bir dönemini yaşayan Batı Gök Türk Devleti'nin sarsılıp yıkılmasına sebep oldular denilebilir.

Dokuz Oğuz kavramı 626 yılını takiben Doğu Gök Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Gök Türk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda yazılış şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyordu: P'u-ku (Bugu), Hun, Bayırku, Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie).

679 yılında Çin hâkimiyetine karşı başlayan Gök Türk bağımsızlık hareketinin Dokuz Oğuz boyları ile çarpışacağı kaçınılmazdı. Çünkü 648'den beri adı geçen boylar tek başlarına bağımsız ömür sürüyorlardı. II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını kazanması doğrudan onların yerel hâkimiyetlerine darbe olacaktı. İşte, bu sebepten Orhun Yazıtları'nda da sık sık bahsedilen Dokuz Oğuz-Gök Türk mücadeleleri çok sayıda meydana gelmiştir.

Genel açıdan bakıldığında Gök Türk hâkimiyeti boyunca Töles, Sir Tarduş, Türgiş, Karluk, Kırgız, Dokuz Oğuz, Oğuz adı altında öne çıkan boy veya boy gruplarının tarih sahnesinde yer aldıkları görülmektedir. Hepsi de Orta Asya Türk tarihinde etkili roller oynamışlardır. Ancak, Töles boyları kavramının 603 yılından sonra ortadan kalkması ile birlikte çok sayıda küçük boyların ön plana çıkması da söz konusudur. Gelişen savaş, siyasi ilişki, sosyal olayların oluşturduğu şartlarda boyların devletin en önemli dayanağı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Zaten henüz devletin kuruluş aşamasından önce kurucu kağan Bumın, Töles boylarının elli bin ailelik kısmını kendine bağladıktan sonra gücüne güvenerek, bağımsızlık yolunda önemli adımlar atmıştı. Devletin merkezî idaresinin çok güçlü olduğu anlarda önemli bir temel dayanak noktasını oluşturan boylar, siyasi otorite çözülmelerinden anında etkilenmiş, istikrarsızlıkların daha da büyümesine yol açmıştır. Özellikle hanedan mensupları arasındaki taht kavgaları, gereksiz şekilde vergilerin artırılması, haksız yere çıkarılan savaşlar boyların isyanına yol açıyordu. Diğer taraftan boyların sıklıkla Çin entrikalarına uyarak huzursuzluk çıkardıklarını da gözlemliyoruz. Bazı dönemlerde devletin yıkılmasına dahi sebep olmuşlardır. II. Gök Türk Devleti Uygur, Basmıl ve Karluk boylarının ortak hareketi neticesinde yıkılmıştır (745).

8.11 Sonraki Devirlere Töles Boylarının Yansımaları

Açıkça ve sıklıkla vurgulamaya çalıştığımız gibi "Töles" adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu Türk tarih yazımında çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi bütün boyların genel adıydı. Genel ad kaydı bizi daha eskilere götürmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling, Ke-k'un (Kırgız), Ho-chie gibi bazı boy isimlerinden

bahis vardır. Bunların içerisinden geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan bölgede yaşayan Ting-ling'ler de çok sayıda alt boya ayrılan bir boy grubu idi. MS 2. asırdan sonra onların yerini Kao-ch'e'lar (Kanglılar) aldı. Kao-ch'e'lar da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-ling'ler gibi çok sayıda boyun adı idi. Kao-ch'e ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler aldı. Töles adı da 603 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti.

Daha doğrusu bu tarihlerde siyasi ve sosyal karışıklıklar sonucu Doğu ve Batı Gök Türk devletleri sarsıntı geçiriyordu. Bu sarsıntı boylara da yansıdı. Artık boy grupları değil, teker teker boylar ön plana çıkmaya başladılar. Bunların ilk ve en önemlisi "Sir Tarduşlar"dır. Batı Gök Türk ülkesinde yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra On Ok boy örgütlenmesi ortaya çıktı. Bu orgạnizasyon daha sonra "Türgiş" adını aldı ve Oğuzların alt yapısını oluşturdu. 766'dan sonra ise (Batı) Oğuzlar(ı) diye adlandırıldı. Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır. Karluklar, Gök Türk ve Uygur devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihî rollerini Karahanlı Devleti içinde oynadılar. Günümüzde Fergana (Özbekistan ve Kırgızistan) Vadisi ağırlıklı olmak üzere Kuzey Afganistan'da yaşamaktadırlar. Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur Kağanlığın esas kütlesini ve gücünü teşkil ettiler. 840'da Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin'e yöneldi ve Ordos Kansu bölgelerine gitti. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı Devleti'ne katıldılar. Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey bölgesinde yaşıyorlardı. Moğol hâkimiyeti devrini takiben 1700'lü yıllara kadar devam edecek uzun süreçte güneye doğru ilerleyerek bugünkü yerlerine geldiler. Uygurlar, Töleslerin doğu grubunun içinde yer alıyorlardı. Dokuz Oğuzların üzerine hâkimiyetlerini devletlerini kurdular ve onlarla bütünleştiler. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin'e bir kısmı Turfan'a göç etti.

9

UYGURLAR

Orta Asya Türk tarihinin eski devrinde bozkır coğrafyasında, bozkır kültürüyle kurulan üçüncü büyük devlet Uygur Kağanlığı'dır. Uygurlar 8. yüzyılın ortasında Gök Türklerin zayıflaması üzerine Basmıl ve Karluklarla bağımsızlıklarını kazanıp kendi devletlerini oluşturma fırsatını buldular. Bu kağanlık Orhun merkezli hâlde yaklaşık yüz yıl devam ettikten sonra Kırgızlar tarafından yıkılınca ikiye ayrılan Uygurların bir kısmı Kansu-Ordos bölgesine, diğer bir kısmı ise Beşbalık bölgesine geldiler. Takip eden asırlar içinde her iki grup da yaşadığı bölgede hayat tarzını değiştirerek yerleşik kültüre geçtiler. Maniheizm, Budizm ve İslâm dinlerinin de etkisi buna katılınca Eski Türklerin farklı bir yönleri ortaya çıktı. Dolayısıyla yerleşik hayat tarzı onlara günümüze kadar gelen diğerlerinden değişik eşsiz sanat eserleri meydana getirme fırsatı tanıdı. Sonuçta Uygurlar, Türk tarihinin bozkır kültürüne göre sanatsal açıdan çok farklı bir cephesini oluşturdukları için kendilerine özel bir yer edinmişlerdir.

Uygur adı Çin kaynaklarında *Huei-ho, Wei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er* gibi şekillerde transkribe edilmiştir. Uygur adına 945 yılında yazılan *Chiou Wu Tai Shih* (Eski Beş Hanedan Tarihi) adlı Çin kaynağında şahin gibi dolaşan hücum eden anlamı verilmektedir. Yine uy (akraba, müttefik) den geldiği ve "On Uygur" adının on müttefik (kabile) anlamında olduğu da bildirilmiştir. Kaynaklarda daha başka anlamların da verildiğine de rastlanmaktadır.

Orta Asya'da Gök Türk hâkimiyetinin sona ermesiyle doğan siyasi boşluktan faydalanarak kendi devletlerini kuran Uygurlar, aslında Töles boylarının arasında hatta daha öncesinde Kao-ch'e (Kanglı) boylarının arasında bir kabile olarak görünmektedirler. 603 yılını takiben Gök Türklere karşı isyan eden Töles boylarının arasında da adlarından bahsedilir. Bu arada

627-646 yılları arasında güçlü bağımsız bir şekilde varlığını korumayı başarabilen Sir Tarduş siyasi birliğinin içinde yer aldılar. Daha sonra 648 yılında Çin'e bağlandılar. 682'de II. Gök Türk Devleti kurulunca Dokuz Oğuzlarla birlikte bu devlete itaat etmek zorunda kaldılar. Dokuz Oğuz boyları şu kabilelerden oluşuyordu: *Bugu (Pu-ku), Hun, Bayırku, Tongra (T'ung-lo), Sschie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, A-tie (Ediz).* Dokuz Oğuzlara Uygurlar da katılınca "On Uygur" adıyla anılmaya başladılar.

740 yılından sonra II. Gök Türk Devleti iç karışıklığa sürüklenince Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar ittifak yaparak ayaklandılar. Mağlup ettikleri Gök Türklerin hâkimiyetine karşı önce Basmılların kağanlığını kurdular. Uygurlar doğu, Karluklar batı kanatlarının idarelerini yani yabguluklarını almışlardı. Basmıl Kağanlığı daha fazla yaşama fırsatı bulamadı. Çünkü, Uygurlar 744 yılında Basmılları bozguna uğratarak tarihçiler tarafından "Ötüken Büyük Uygur Kağanlığı" adı verilen devletlerini oluşturdular. Bundan sonra yaklaşık Orhun-Selenga ağırlık merkezli olmak üzere Moğolistan coğrafyasında Büyük Uygur Kağanlığının hâkimiyeti söz konusudur. Bu esnada Uygurların kendileri de alt boy gruplarına ayrılıyorlardı. Bu alt boy grubu da yani bir tür küçük kabile birliklerinin adları Yaglakar, *Hu-tu-ku, Hu (Chiou-lo-wu=Kürebir Küremür) Mo-ko-hsi-chi (Bagasıgır), A-wu-ch'e (Ebirçeg veya Abırçak), Hu-wu-su, Yo-wu-ku (Yagmurkar), Hsi-ye-wu (Ayavire/Ayabire=Ayamur/Aymur)* idi. Uygurların kendilerinin de dokuz kabileden oluştuğunu ve bunun dikkat çekici durum olduğunu belirtmek gerekir.

9.1 Kökenlerinden Bağımsızlıklarına Kadar Uygurlar

Diğer taraftan Uygurların meydana getirdiği büyük kağanlığın zengin tarihi onların kökenlerinin, Çinli tarihçiler tarafından daha eski devirlerde aranmasına sebep olmuştur. Aslında Çin kaynaklarında Hun, Gök Türk, Juan-juan vb. büyük devletlerin hepsinin geçmişlerinini en eski devirlere bağlanmış olması, Çin'in üzerinde ve Orta Asya tarihinde yaptıkları etkiden dolayı ortaya çıkan çarpıcı sonuçtur.

Uygurların kökeni konusunda kilit konumunda olan Kao-ch'e (Kanglı) boylarıdır. Aslında boylarla ilgili daha önce de belirttiğimiz gibi Kanglılar tek bir boydan meydana gelmiyorlardı. Ancak, Töles konusundan da açıkça anlaşıldığı üzere Kanglı boylarının içinde Uygur adının ilk transkripsiyonuna benzer bir boy isminin bulunması meseleyi biraz aydınlatmaktadır. Ama Kao-ch'e(Kanglı)'ların hepsi Uygur değildir. Sadece Yüan-ho adlı kabile Uygurların adının ilk şekli olarak görünmektedir. 605 yılından sonra aynı isim Wei-ho şekliyle yeniden Töles boylarının içinde yerini almıştır. Bu sırada Tola Irmağı'nın

kuzeyinde bulunan Uygurlar, Bugu, Tongra Bayırku, Fu-lo (Buğra) gibi diğer Töles boyları ile birlikte yaşıyorlardı ve adları geçen bu boylarla beraber bir erkin tarafından idare ediliyorlardı. Dolayısıyla 605 yılı dolaylarında onların henüz küçük bir kabile oldukları sonucuna varabiliyoruz. Çünkü, insan sayılarının on bin ve bunun yarısının da asker olduğu vurgulanmıştır. Tola Irmağının kuzeyinde yaşayan Töles boylarının içlerinde gösterilmesi ve kökenleri anlatılırken bunun açıkça belirtilmesi konuyu netliğe kavuşturmaktadır. Zaten bu bölgede yaşayan söz konusu Töles boyları, yüz kırk yıl sonra Dokuz Oğuz kavramıyla Uygur Kağanlığının ana unsurunu oluşturacaktır.

627 yılını takiben Doğu Gök Türk Devleti hızla zayıflayınca Sir Tarduşlar, doğudaki Töles boylarının içindeki en kuvvetli boy olarak ön plana çıktı. Çin tarafından da tanınan Sir Tarduş birliği 646 yılına kadar Ötüken bölgesi ve Tola Irmağı civarına hâkim oldu. Onlara bağlanan Uygurların unvanı "Huo İlteber" idi. Bu tarihte Sir Tarduşlar zayıflayıp askerî güçleri dağılınca, çok sayıda boy Çin'deki T'ang hanedanıyla ilişki kurup onlardan askeri unvanlar alırken, Uygurlar da boş durmamışlardı. Onlar da elçi gönderip dış siyasi bağlantıya geçerek Çin'den generallik unvanları almışlardı. Bununla birlikte Uygurların adı, 627 yılında vergilerin artırılması üzerine Gök Türklere isyan eden boylar arasında da geçmektedir. O zaman reisleri P'u-sa idi. Hatta, üzerlerine gönderilen yüz bin kişilik Gök Türk ordularını yenmeleri şöhretlerinin artmasına sebep olmuştu. Doğu Gök Türk kağanı İl (Hsie-li) onların üzerine yeğeni T'u-li'yi göndermiş, o da yenilmişti. Ancak, yine de bu olaydan sonra kaynaklarda 646 yılına kadar Uygurların adından söz edilmez. 646'da Sir Tarduşların mağlup edilmesi sırasında Uygurlar Çinlilere yardımcı olmuşlardı. Bu sırada P'u-sa'nın yerine oğlu Tu-mi-tu Uygurların başındadır. 648 yılında Altay Dağları'nda bağımsızlığını ilan eden Ch'e-pi Kağan liderliğindeki Gök Türklerin bir grubunu, Çinliler, Karluk, Uygur ve Buguları kullanıp onların üzerine saldırtmak suretiyle mağlup etmişlerdi. Daha sonra Çin hâkimiyetini tanımayan Batı Gök Türk beylerinden A-shih-na Ho-lu'nun bozguna uğratılması için hazırlanan Çin ordusuna Uygurlardan yaklaşık elli bin kişilik bir ordu reisleri Po-jun liderliğinde katılmış; Taşkent'e kadar beraber ilerlemişlerdi. Po-jun 661-664 yılları arasında ölünce yerine, önce kızkardeşi Pi-li-tu geçti. 680 yılında ise Uygurların başında Tu-chie-chih adlı reis görülmektedir.

717 yılında Uygur İlteberi ile Kargan'da savaşan Bilge Kağan onu mağlup edip doğuya kaçmasına sebep olmuştur. Bu bilgiler ışığında Uygurların kendilerinin 740'lı yıllara kadar geçen sürede fazla bir varlık gösteremedikleri sonucuna varmak mümkündür. Ancak, Uygurların

dâhil oldukları Dokuz Oğuz birliğinin II. Gök Türk Devleti döneminde (682-745) devlete karşı çıkan isyanlarda daima ön saflarda bulunduğunu belirtmek gerekir.

9.2 Bağımsızlıklarının Kazanılması ve Devletlerinin Gelişmesi

Böylece 742 yılına gelindiğinde Uygurların çok kuvvetli bir şekilde tarih sahnesinde belirdiğini gözlemliyoruz. II. Gök Türk Devleti, Bilge'nin ölümünden sonra hızla zayıfladığında Karluk, Basmıl ve Uygurlar, Moğolistan bölgesinde ön plana çıktılar. Aslında onların iç karışıklığa düştüğü sırada Çin İmparatoru devreye girmiş ve Sun Lao-nu adlı elçiyi Uygur, Karluk ve Basmıllara yollayarak, onları Gök Türklere karşı tahrik etmişti. Neticede ayaklanan bu üç boy 742'de Gök Türk kağanı Kutlug'u öldürdüler. Sonuçta Basmılların reisi kağan seçilirken Uygurlar Doğu (sol), Karluklar batı (sağ) kanat yabguluklarını *(Yabgu, kağan yani hükümdardan sonra gelen ikinci sırayı oluşturmaktadır. Daha çok devletin bir kanadını kağana bağlı olarak idare edenlerin kullandığı unvandır. İstemi Yabgu bunun en çarpıcı örneğidir.)* aldılar ve hep beraber Çin'e elçi göndererek onlar tarafından resmen tanındılar. Mağlup Gök Türklerin arta kalanları kendi aralarında Ozmış (Wu-su-mi-Shih)'ı kağan seçtilerse de, yine Çinlilerin teşvikiyle adı geçen üç boy Ozmış'a saldırıp onu da öldürdü.

Uğradıkları felaketlerden yılmayan Gök Türkler, en nihayet Ozmış'ın oğlu Pai-mei'i kağanlığa getirdilerse de (744 yılı) başarılı olamadılar. 745 yılında bu kağan da Uygurlar tarafından öldürülerek ortadan kalktı. Böylece Gök Türk Devleti tarihe karışırken Uygurlar, Orta Asya sahnesinde bağımsız devletleri ile yerlerini alıyorlardı. Bu arada Uygurlar ile Basmılların arası açılmış, Karluklar da Uygurların tarafında yer alınca Basmıllar yenilmişlerdi. Gök Türk siyasi gücü de tamamen ortadan kalkınca Uygurlar bağımsızlıklarını rahat bir şekilde ilan etme fırsatını bulabildiler.

9.3 Uygurların Rakiplerine Göre Güçlü Olmasının Sebebi

Uygurların, Karluk ve Basmıllara göre daha kuvvetli olmasının sebebi hiç şüphesiz eski devirlere göre daha kalabalık olan Dokuz Oğuz boylarının kendi yanlarında yer almalarıdır. Bu Dokuz Oğuz kabilesinin adlarını konu bütünlüğü açısından tekrar belirtmekte fayda vardır. *Bugu, Bayırku, Hun (Qun), Tongra, Sse-chie (İzgil), Chi'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, A-tie'ler* (Ediz). Bunlara Uygurlar da katılınca On Uygur olarak anılmaya başlamışlardı. Yani Uygur Devleti'nin başlangıçta halkının ana kütlesini bu boylar grubu meydana getirmiştir. Aralarındaki bu bütünleşme sonraki devirlerde Uygurların bazı İslâm kaynaklarında "Dokuz Oğuz" adıyla tanınıp kaydedilmelerine sebep olacaktır.

Uygurlar kendi içlerinde de dokuz "urug"a (küçük kabile) bölünmüşlerdi. Bunlar *Yağlakar, Uturgar, Kürebir, Baga Sıgır, Ebirçeg (Abırçak), Hazar, Hu-wu-su, Yagmurkar ve Ayabire* adlarını taşıyorlardı.

Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Uygur Kağanlığı'nın ilk hükümdarı Kutlug Bilge Kül oldu. Böylece yeni bir imparatorluk yükselirken doğuda ve batıda Uygurların toprakları genişlemeye başlamıştı. İlk etapta Uygurların hâkimiyeti altına giren bölgeler batıda Altay Dağları ile doğuda Ssu-wei (Mançurya) arasında uzanıyordu. Böylece Doğu Gök Türk Devleti'nin eski topraklarını kapladıkları anlaşılıyor. Adı geçen Uygur kağanı 747 yılına kadar yaşadı. Bu tarihte ölünce devleti her bakımdan geliştirecek olan oğlu Bayan Çor (Mo-yen Çor) onun yerine tahta geçti.

9.4 Bayan Çor

Bayan Çor Kağan'ın devri her bakımdan Uygur Devleti'nin geliştiği sağlam temellere oturduğu bir dönem sayılır. Çünkü, sekiz yıllık süre içinde devlet her bakımdan büyümüş, etrafındaki boy ve devletlere üstünlüğünü kabul ettirdiği gibi idari teşkilatlanmasını tamamlamıştır. Öncelikle Hun ve Gök Türk dönemlerinde olduğu gibi Orta Asya'daki boyları kendine bağlamaya çalışmıştır. İlk zamanlarda Bayan Çor'un kağanlığı halkın bir kesimi tarafından tanınmak istenmemiştir. Onlar Bayan Çor'un babasının hükümdarlığı zamanında "yabguluk" görevini yerine getirmiş olan Tay Bilge Tutuk'u kağan ilan ettiler. Kıtanlar ve Tatarlar da onlara katılınca Bayan Çor için tehlike büyüdü. Ne var ki, O önce Bükekü civarında iki gün süren çarpışmalarda Kıtan ve Tatarları mağlup etmeyi başarınca kendi soyundan gelen bütün kabileler geri dönüp ona bağlandı. Buna rağmen asilerin bazı beyleri ve diğer ileri gelenlerinin cezalandırılması üzerine kağan kendi merkezine geri döndüğünde, halk yeniden ayaklanıp Kıtan ve Tatarlardan bir daha yardım istedi. Ancak, istedikleri yardım gecikti. Bayan Çor onları çok ağır bir bozguna uğrattığı gibi sürülerini ve kadınlarını alıp geri döndü. Arkasından Selenga'nın kuzeydoğusunda Kıtan ve Tatarları ağır bir bozguna uğrattı. Kaçmaya çalışan Kıtanlar kendiliğinden teslim olurken, Tatarlar Keyra Irmağı kaynağında ve Üç Birkü Suyu'nda sıkıştırılıp, askerlerinin yarısı öldürüldükten sonra teslim alındılar. Diğer isyancılar Tuzlu Altır Gölü civarında mağlup edildikten sonra devletin doğu tarafındaki huzursuzluklar sona erdi (750'den önce).

750 sonbaharında Yenisey (Kemçik) havalisinde yaşayan Çikler itaat altına alındı. Aynı yılın ilkbaharında Uygurlar Kuzeybatı Mançurya'daki Tatarları mağlup etti. 751'de bir kez daha Çikler yenildiği gibi Kırgızlar da baskına

uğratıldı. Bu seferleri yapan Bayan Çor'un bir kumandanı idi. Kendisi aynı sıralarda Bolçu (Urungu) Nehri üzerinde (Cungarya bozkırlarında Altay-Tanrı Dağları arasında) Karlukları yendi. 752 yılında cereyan eden çatışmalarda ise Basmıllar, Türgişler, Karluklar art arda mağlup edildiler. Şine Usu Yazıtı'nda yazılan bilgilere göre Uygur Kağanlığının birliği için Bayan Çor Kağan'ın iç savaşlarının en azından 755 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Kuruluşları sırasında Uygurların en büyük müttefiki olan Karlukların batısında Türgişler yaşıyordu. Karlukların askeri gücü yüzyıl öncesinden beri zaten bilinen bir gerçekti. Bunlar zamanla Türgişlerle birleşince önemli bir rakip hâline geldiler. Bu durum Karluklar üzerine sefer düzenleme ihtiyacı ortaya çıktığında, Bayan Çor batıya doğru ilerledi. Altay-Tanrı Dağları arasında yer alan geniş Cungarya-Tarbagatay bozkırlarındaki Karluklar yenilerek, batıya doğru çekildiler. Arkalarından Türgişler de mağlup olunca Uygur Devleti'nin sınırları Seyhun Irmağına kadar genişledi. Doğu ve kuzeyden sonra batı yönünde de devlet önemli kazanımlar elde ediyor ve birlik sağlanıyordu.

Kuzeyde Yenisey'in batı kolu Kemçik Irmağı civarında yaşayan Çikler de Bayan Çor Kağan'a bağlanmışlar, ancak bu bölgenin güçlü boyu Kırgızlar henüz ona boyun eğmemişlerdi. Bu arada Selenga civarında isyan eden Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar mağlup edildiler. Artık Orta Asya'da rakipsiz kalan Uygurların siyasi üstünlüğünü bölgede yaşayan boyların hepsi kabul etmek zorunda kalmıştı.

Bu arada Çin tarihinin en parlak hanedanlarından olan T'ang İmparatorluğu karışıklığa sürüklendi. Diğer taraftan 751 yılındaki Talas Savaşı'nda uğradıkları ağır mağlubiyet, onların Orta Asya'dan geri çekilmelerini sağlamıştı. Ardından Soğd asıllı An Lu-shan'ın çıkardığı isyan kısa sürede T'ang İmparatorluğu'nu büyük bir kargaşa içine düşürdü (755).

T'ang imparatoru Hsüan-tsung kırk dört yıllık saltanatından sonra 755 yılında öldü ve yerine Su-tsung tahta geçti. Söz konusu isyan o zaman için yaklaşık yüz kırk yıllık T'ang hanedanının çatırdamasına yol açarken, yeni imparator Uygurların yardımıyla düştüğü çaresiz durumdan çıkmaya çalışıyordu. Bu arada Bayan Çor Kağan bir Uygur prensesini gelin olarak gönderdi. Bayan Çor'un hedefi evlilik yolu ile akrabalık kurmak suretiyle T'ang hanedanını etki altına almaktı. Yine birçok devlet adamını Çin başkentine yollayarak, yeni diplomatik girişimlerde bulundu. Arkasından kendisi çıktığı büyük seferde Çinli devlet adamı Kuo Tsu-i ile birlikte Çin'e doğru ilerledi ve Sarı Irmak'ın kenarında Çin'e saldıran Türk asıllı T'ung-lo (Tongra) boyunu yendi. 757 yılında Çin'e tekrar yabguları ile birlikte dört bin asker ve

çok sayıda at göndermişler, Çinliler de onları büyük bir tören ve ziyafetle karşılamışlardı. Onun gönderdiği Yabgu, bundan sonra An Lu-shan isyanının bastırılması işine girişti. Hsiang-chi'ye giden ordu Feng Suyu kenarında asileri yendiği gibi neticede isyancıların eline geçen başkent Ch'ang-an geri alındı. Arkasından diğer önemli bir şehir hatta yazlık başkent olan Lo-yang'ı geri almak üzere harekete geçtiler. Uygur kuvvetleri yine Yabgu idaresinde ilerleyip asileri tamamen bozguna uğrattılar. Hatta, Lo-yang'ı da yağmalamışlardı. Onların sayesinde ülkesine tekrar sahip olan İmparator Su-tsung çok büyük hediyelerle Uygur kumandanlarını ödüllendirdi. 758 yılında İmparator, Bayan Çor Kağan'a küçük kızını gelin olarak gönderdi. Tarihte Çin İmparatorlarının öz kızlarını yabancı ülkelere gelin olarak göndermeleri çok az rastlanan bir gerçektir. Herhâlde bu Uygurların Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olmalıdır. Söz konusu prensesin adı Ning-kuo idi ve muhteşem bir merasimle Bayan Çor Kağan'a gönderildi. Kağan kendisine sunulan muhteşem hediyeleri devletine hizmet eden adamlarına dağıtmıştır.

Uygur Kağanlığı'nı her yönden geliştiren yükselten Bayan Çor Kağan 759 yılında ölünce yerine oğlu Bögü geçti. Bu Kağan adına 759 yılında Moğolistan'ın Moğoltu Irmağı-Orgotu Dağı-Şine Usu Gölü civarında bir yazıt dikilmiştir. Yazıtta Bayan Çor Kağan'ın zaferleri başarıları anlatılmaktadır.

9.5 Bögü Kağan'ın Manicilik'i Kabulü

Bögü (Bökü) Kağan'ın taşıdığı "Bögü" adı, filozof, akıl ve feraset sahibi, âlim, sihirbaz anlamlarını taşımaktadır. Bir başka unvanı "Tanrıda Kut Bulmuş İl Tutmuş İl Külüg Bilge" idi. Çin kaynaklarında yeni kağanın adı önce "İ-ti-chien" sonra "Mo-yü" olarak yazılmıştır.

Bögü Kağan, Çin'e karşı uyguladığı devlet politikasında değişiklik yapmaya karar verdi. Çin'deki T'ang hanedanına asi Shih Chao-i'nin gönderdiği elçilere yüz vermediği gibi hakaret de etti. Buna karşılık Çinli elçi eski dostluklarından verilen hediyelerin çokluğundan bahsederek onu etkilemeye çalıştı. Hatta, daha önce Çin'de savaşan Yabgu'nun yanında yeni imparatorun bulunduğunu dahi vurgulamıştı. Bu arada Çin'in kuzey sınırları Uygurlar tarafından düzenlenen akınlara maruz kalmıştı. Ancak Çin'in daha derinlerine girme işi Pu-ku Huai-en tarafından engellendi. Çünkü, bu ülkeyi yakından tanıyan Puku Huai-en, Uygurların menfaatine değil zararına sonuçlar çıkacağını biliyordu. Çin'in zenginliği, kalabalık ve geniş yapısı aynı zamanda kültürü kuzeyden gelen kavimleri yutuyordu. Söz konusu akınlardan sonra sakinleşen Uygurlar, ordularını yeniden düzenlediler. Artık, T'ang hanedanına yardıma gelmeye niyetlenmişlerdi. Pu-ku Huai-en

doğu kanadının idarecisi tayin edilirken, bundan Uygur askerlerinin geçtikleri yerleri yağmalamamaları için Çinliler ordunun yolunu değiştirmeye çalışıyorlardı. Netice Bögü Kağan, Sarı Irmak'ın kuzeyindeki Shao Chou'da konakladığında yanındaki T'ang veliahdı ve kumandanları tören dansı yapmadıkları için azarlayarak tam anlamıyla Çin üzerinde hâkim olduğunu gösteriyordu. O sırada Uygurlara ihtiyacı olan Çinli devlet adamları uğradıkları hakaretlere ses çıkaramamışlardı. Arkasından Pu-ku Huai-en, Uygur kuvvetlerine kumanda ederek T'ang hanedanına karşı asi Shih Chiao-i'yi bozguna uğrattı. Bu isyanın bastırılması karşılığında T'ang imparatoru Tai-tsung, Kağan'a birçok hediyeler gönderdiği gibi, ayrıca yıllık iki bin ailenin vergi gelirini Uygurlara yollamaya da razı olmuştu.

762'deki bu seferin Uygur tarihinde bir başka etkisi daha gerçekleşmiştir. Söz konusu seferler esnasında Mani rahipleri, Bögü Kağan ile tanışmışlar, onu etkileyerek, onunla birlikte dört rahipleri Uygur başkentine gelmişlerdir. Rahiplerin kendisine Mani dini hakkında anlattıklarına hayran kalan Bögü Kağan, hayvansal gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan bu dini resmen kabul etti. Kağan'ın hedefi Uygurların bozkır hayatını bırakıp şehirli olmalarını sağlamak, dolayısıyla ülkesini daha mamur ve refah içinde yaşanan hâle getirmekti.

Bögü Kağan, Manihaizm'i kendi halkına kabul ettiren ilk ve tek hükümdar (Orta ve Doğu Asya'da başka örneği yoktur.) olarak göze çarpmaktadır. Fakat, onun bu dine neden sempati duyduğu anlaşılamamaktadır. Lo-yang'ın asi An Lu-shan'ın elinden kurtarılması esnasında 762 Kasım'ından 763 Şubatı'na kadar şehrin yakınında kalan Uygur askerleri etrafı yağmalamışlardır. Bu sırada Maniheist rahiplerle tanışan Bögü onları Karabalasagun'a dönerken yanında götürmüştür. Götürülen dört rahibin en ünlüsü "Juei-hsi" (nüfuz edici vekar sükûnet) adlı biri idi. Karabalasagun'da Uygur Devlet adamları arasında bu dinin kabulü hakkında uzun tartışmalar meydana geldi. Kabulüne karşı çıkan devlet adamlarını adı geçen rahip ikna ederek susturmuştu. Daha sonra Kağan, devlet adamlarını onlu gruplara böldü ve her grubun başına birini getirerek geri kalan dokuzunun eğitimini verdi. Daha önce bozkırlı Türkler arasında Budizm denemeleri gerçekleşmişti. Belki de siyasi açıdan düşünülerek Çin'deki Budizm'e karşı Maniheizm'in tercih edilmiş olma ihtimali de vardır. Çünkü, en büyük rakip Çin'in Budist kültürü her an Uygurların asimilasyonu açısından tehlikeli olabilirdi.

Ama esas neden Bögü Kağan'ın halkının yerleşik hayatı dolayısıyla refahı öğrenmesini istemesidir. Dolayısıyla halk zenginleşecek, kuvvetli

Budist Çin'in etkisi yerine zayıf Türkistan şehir devletçiklerinin kültürel etkisinde kalacaktı. Üstelik tüccar Soğdluları yanına çekerek mali açıdan da güçlenecekti. Mani dininin resmen kabulünden sonra Uygur merkezine kadınlı erkekli seçkin rahiplerden oluşan heyetler geldi. Maniheizm dünyasında kağanın ve Uygurların şöhreti yayıldı. Bu arada Bögü Kağan ileri bir adım daha atarak Mani dininin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçti. 768'de Lo-yang'da Mani tapınaklarının kurulması için baskılara dayanamayan T'ang imparatoru izin vermek zorunda kaldı.

Türk asıllı bir boydan gelip daha sonra Çin'e giderek orada yerleşen Pu-ku Huai-en yukarıda da görüldüğü gibi Uygurlarla birlikte T'ang imparatoruna karşı isyancılarla savaşıp önemli başarılar kazanmıştı. Ancak, söz konusu isyan bastırılınca ortaya çıkan boşlukta kendisi isyan etti (764). T'ang'ın ünlü devlet adamı kendisini durduramayınca, ertesi yıl iki yüz binden fazla Uygur (Çin sınırları içinde yaşayan), Tibetli, Tangut ve Nu-la gruplarını yanına çekerek hâkimiyet alanını daha da genişletti. Ancak, Pu-ku Huai-en'ın kendisi aniden ölünce, T'ang hanedanı büyük bir tehlikeden kurtuldu. Geride kalan asilerden Tibetliler ülkelerine geri dönerken, isyana katılan Uygurlar Çin ile anlaştı. Daha sonra Uygurlar ve Çinliler birlikte hareket ederek Tibetlileri yenilgiye uğrattılar.

Bu hadiseler dolayısıyla Bögü Kağan'ın o dönemde Çin'den istediklerini elde ettiğini söylemek mümkündür. Sürekli Çin'den gönderilen hediye ve vergilerle Uygurlar ekonomik açıdan kalkınırken, Çin'de aksine sıkıntılar başladı. 769'da Bögü Kağan da bir Çin prensesi ile evlenmek için teklifte bulunduğunda derhâl kabul edildi. Çünkü Uygurların üstün gücünden çekinen ve sürekli yardım talep eden Çinliler onları kızdırmak istemiyorlardı. Diğer yandan Uygurlar, ticari ilişkilerde de artık başarılı oluyorlar, her bir atın karşılığında çok fazla ipek alıyorlardı. Siyasi ilişkilerdeki üstünlük ticari ilişkilere yansımıştı. Bu durum 778 yılına kadar devam etti. Önceden isyanlardan dolayı çok yıpranan T'ang hanedanı artık kendini toparlamaya başlayıp aynı tarihte sınırlarda ufak çapta da olsa askeri başarılar elde edince durum birden değişti. Çin başkenti Ch'ang-an'da uzun süreden beri kalan ve rahat bir şekilde yaşayan Uygur tüccarlarına karşı tavır aldılar. Bögü Kağan, bunun üzerine Çin'e saldırdı, ilk çarpışmada galip gelerek on bin Çinli öldürdü ise de Tai-chou valisi onu mağlup etmeyi başardı. Artık iç isyanlardan kurtulan T'ang hanedanı kendini toparlamış ve nüfusu artmıştı.

Uygur Kağanlığı'nın içindeki halk unsurunun büyük kısmını oluşturan Dokuz Oğuzlar ve de tüccar kavim Soğdlular, Bögü Kağan'ı Çin'e karşı büyük bir sefer düzenlenmek için ikna ettiklerinde başbakan konumundaki

Vezir Tun Baga Tarkan, buna engel olmaya çalıştı ise de başarılı olamayınca kağan ve yakınlarını öldürterek ortadan kaldırdı. Arkasından kendisi tahta oturarak devletin başına geçti.

9.6 Tun Baga Tarkan

Yeni kağan "Alp Kutluğ Bilge" unvanı alarak 789 yılına kadar on yıl tahtta kalmıştır. Artık T'ang hanedanı güçlendiği için eskisi gibi Çin'e karşı hâkimane davranışlar gösteremedi ve barış yanlısı bir politika izledi. Onun döneminde Çin'de yukarıda bahsettiğimiz Uygur tüccarlarının yanında Dokuz Oğuzlar da serbestçe dolaşıyorlar ve ticaret yapmalarının yanında yerli halka zarar veriyorlardı. Bunların başında "Tudun" unvanlı (Tudun önceleri devlet adına vergileri toplayan kişilerin unvanı idi. Uygurlar zamanında vali karşılığı kullanılmaya başlamıştır.) biri bulunuyordu. 780'de imparator olan Te-tsung, onları ülke sınırlarının dışına çıkmasını istedi. Önce Çinliler onların askerî gücünden çekinmişlerdi. Ancak aralarında nifak çıkararak, kolayca böldüler ve daha sonra başta Tudun olmak üzere hepsini öldürdüler. Uygur Kağanı Alp Külüg Bilge'nin bu olaya gösterebileceği tepkisini de hediye ve farklı şeyler söyleyerek önlediler.

786 yılında Sha-t'o Türkleri, Uygurların vergileri artırıp mallarını ellerinden alması dolayısıyla, onlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurdular. Ardından da onlarla birlikte Beşbalık'ı işgal ettiklerinde, Uygurlar geri alamadılar. Aynı kağan, 788 yılında bir Çin prensesi ile evlendi. Bu devirde gerçekleşen bir başka olay Hsi ve Shih-wei gibi Moğol kabilelerinin Çin'e saldırılarının Uygurlar tarafından önlenmek istemesi ama başarısız olunmasıdır. Başka dikkat çekici bir olay Tibetlilerin kuvvetlenip Beşbalık, Kuca, Kaşgar gibi İpek Yolu üzerinde önemli stratejik şehirlere saldırarak Orta Asya tarihinin akışını birden değiştirmeleridir. Karlukların doğu grubu ve Sha-t'o'ların Tibetlilerin tarafını tutması Uygurların işini zorlaştırıyordu. Sonuçta Uygurlar, Orta Asya'daki zirveye çıktıkları güçlerini kaybetmeye başlamışlardı. Bu arada dengeleri değiştiren bir başka olay 790'da Beşbalık bölgesi Tibetlilerin eline geçince T'ang imparatorlarının artık tamamen Orta Asya'dan çekilmek zorunda kalmalarıdır.

Tun Baga Tarkan'ın (Alp Kutlug Bilge Kağan) 789 yılında ölümü üzerine yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengri de "Kut Bulmış Külüg Bilge" unvanıyla geçti. İki yıl kadar kısa süren hükümdarlığı döneminde Tibetlilerin işgal ettiği Beşbalık kurtarılmaya çalışıldı ve bunda başarılı olundu. 790 yılında başında adı geçen kağan muhtemelen kardeşi veya hatunu tarafından zehirlenerek öldürüldü. Kardeşi hemen fırsatı değerlendirip kendini kağan ilan etti ise de devlet adamları bunu kabul etmeyip öldürülen kağanın oğlunu tahta geçirdiler.

9.7 Diğer Kağanlar ve Devletin Güçlenmesi

Kağan olduğunda henüz on altı-on yedi yaşlarında bulunan A-ch'o (Feng-ch'en) Kağan, devlet idaresinde kontrolü sağlayacak durumda değildi. O sırada Tibet seferinde bulunan Başbakan Hsie Yü chia-ssu'nun (İl Ögesi) dönüşünde ondan çok çekinmiş, kendisinin genç tecrübesiz olduğunu söyleyip onu takdir ederek durumunu rahatlamıştır. Takip eden yıllarda Çinlilerle iyi ilişkiler kurulmuş, diğer rakip Tibet üzerine düzenlenen seferler küçüklü büyüklü devam etmiştir. Nihayet Ling-chou'da Tibetliler ağır bir bozguna uğratıldılar.

795 yılında Kağan yerine oğul bırakmadan ölünce yerine Yaglakar kabilesinden olmayıp Hsi-tie (Ediz) kabilesinden gelen bir evlatlık olduğu anlaşılan biri devlet adamları tarafından "Ay Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge" unvanıyla kağanlığa getirildi. Yeni kağan ilk iş olarak Karluk isyanını bastırdı. Daha sonra Tibetlileri bozguna uğrattı ve kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük bir zafer kazandı. Tarihî İpek Yolu üzerinde çok stratejik mevkide bulunan Doğu Türkistan ve özellikle Turfan'ın üzerinde hâkimiyet sağlanması devlete çok fazla ekonomik gelir kazandırmıştı. Kuzeydeki zengin demir yataklarını kullanan Kırgızlar, İran'dan Çin'e kadar elde ettikleri kaliteli demiri satıyorlardı. Onların Uygurlara bağlanması ile demir ticaretinin kontrolü Uygurların eline geçti. Bu kağanın faaliyetleri Karabalasagun Yazıtı'nda ayrıntısıyla anlatılmıştır. Daha sonra Tanrı Dağları havalisindeki Karluklarla savaşan Kağan önce Tibetlileri kesin olarak bu bölgeden uzaklaştırmayı başardı. Akabinde Karluklar Fergana'ya kadar sürüldüler. Kuca ve Karaşar tamamen Uygurların eline geçti. On yıl tahtta kalıp devleti eski gücüne kavuşturan Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan (Ay Tanrıda Kısmet bulmuş/almış Yüce Bilge Kağan), 805 yılında öldü. Yerine geçen yeni kağanın adı "Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge" (Tanrıdan Almış/onun tarafından tahta çıkarılmış/Alp Meşhur). Üç yıl gibi kısa sayılabilecek bir süre kağanlık yapan bu hükümdar dönemine ait bilgi kaynaklarda fazla değildir. Tahta çıkışında Çinliler elçi gönderip kutlamışlardı. Bunun yanında 806 yılında Mani dini rahipleri Uygur elçileri ile beraber Çin başkentine gelmiş ve kendilerine bir ibadethane inşa etmişlerdi. Onlarla birlikte çok sayıda Uygur halkı da Çin'e gidip bu ülkede çeşitli koloniler kurmuşlardı. Bu kağan da 808 yılında ölünce yerine "Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan" (Ay Tanrıdan İktidar almış/onun tarafından desteklenmiş Alp Bilge Kağan) geçmiştir. Diğer kağanlara göre epey uzun süre tahtta kalan bu Uygur hükümdarı döneminde bir önceki kağanın elde ettiği başarıların sonucu görülmüş, savaş meydanlarında çok az çarpışmalar yapılsa da devletin kudreti kendini yabancılarla diplomatik ilişkilerinde göstermiştir. Ülkenin içinde herhangi bir boy isyanının çıkmaması sağlanan iç huzurun belirtisiydi.

Dış ilişkilerde ise bu sırada en büyük rakip Tibetlilerdi idi (Tangutlar). Eski devirlerine nazaran çok kuvvetlenen Tibetliler, İpek Yolu'na gözlerini dikmişler, özellikle Turfan ve onun doğusundaki toprakları zaman zaman istila etmişlerdi. Sha-t'o'ların Uygurlarla aralarının açılmasını fırsat bilip, onları kendilerine bağladılar. Bu yüzden aralarında uzun mücadeleler oldu. Genelde Uygurlar galip geliyordu. Nitekim onların elindeki Liang-chou'yu ele geçirdiler. Bunun üzerine Sha-t'o'lar da Tibetlileri bırakarak gelip Uygurlara bağlandılar. Çin'den dönen Uygur elçileri Tibetliler tarafından soyuldu. Uygurlar da boş durmayıp 812 yılında Gobi Çölü'nü geçerek Tibetlilere akın yaptılar. Yine Tibetlilerin Uygurların başkenti Karabalasagun bölgesine kadar sefer düzenleyip başarılı olamadıkları bilinmektedir.

Uygur Kağan'ının İ-nan-chu (İnanç?) adlı elçiyi 813 yılında Çin'e göndererek bir T'ang hanedanı prensesiyle evlenme talebinde bulunduğunu görmekteyiz. T'ang hanedanının imparatoru bu talebi evlilik masraflarının ağırlığı yüzünden reddetmek istemiş; ancak Uygurların tepkisinden bunu açıklamaya çekinip oyalama yoluna gitmişti. Çinli devlet adamları Uygurların bu oyalama durumuna kızıp büyük problemler çıkaracağını ileri sürüyorlardı. Uygur Kağanı 820'de Alp Tarkan başkanlığındaki bir heyeti daha yollayıp evlilik yolundaki ısrarını tekrarlayınca İmparator Hsien-tsung çaresiz kabul etmek zorunda kaldı.

9.8 Devletin Zayıflaması ve Yıkılışı

Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan (Ay Tanrıdan İktidar Almış Alp Bilge Kağan), 821 yılının başında ölünce Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan tahta geçti. Bu arada Çin'de taht değişikliği olmuş, ölen Hsien-tsung'un yerini, Mu-tsung almıştı. Yeni kağanın üç yıllık saltanatında daha önce söz verilen Çinli prenses gelin olarak geldi. Bu evlenme dolayısıyla kaynaklarda ilginç bilgiler kaydedilmiştir. 824 yılında bu kağanın da ölümü üzerine ileride devleti çökertecek olan Hazar Tegin, "Ay Tenride Kut Bulmış Bilge Kağan" (Ay Tanrıdan iktidar almış Bilge Kağan) unvanıyla kağan oldu.

Çin entrikaları soğuk harp taktikleri ile bu dönemde yoğun bir şekilde devletin içini karıştırırken, Çinliler bol miktarda hediyelerle kağana hiç bir şey olmamış gibi davranıyordu. Tabii ki, devletin zayıflamasında daha önceki kağanın zamanında gelen Çinli Prenses T'ai-ho'nın entrikalarının büyük rolü vardı. 832 yılında ülkesine hâkim olamayan bu başarısız kağan öldürülerek saltanatına son verildi. Yerine Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan unvanıyla Hu Tegin geçti. Kendisinden öncekine hiç benzemeyen

yeni kağan devleti biraz toparlayabildi. Daha sonra bazı devlet adamlarının ihtilal yapmak teşebbüslerini engellemeyi başardı. Fakat bakanlarından Kürebir, Sha-t'o'larla iş birliği yaparak ona saldırıp öldürdü. Yerine Hazar (Ho-sa) Tegin'i kağan olarak tahta geçirdi (839). Bu arada 839 yılında çok ağır bir kış yaşanmış, Uygurların hayvan sürülerinin çoğu telef olmuştu. Hayvan sürülerinin kaybı da siyasi bunalımı daha da ağırlaştıran ekonomik kıtlığı ortaya çıkardı. Dolayısıyla bir türlü ülkeye huzur gelmiyordu. Çünkü önceki kağanın tahttan indirilişi sırasında merkezde olmayan kumandanlardan Külüg Baga, Kırgızların yanına giderek onlarla birlikte yüz bin süvariyle Uygur başkentini basarak Hazar Tegin ve Kürebir'i öldürdü. Kağanlık otağı dâhil bütün değerli varlıkları Kırgızların eline geçti (840).

Yedikleri ağır darbeden sonra başsız kalan Uygur halk kitlesi ekonomik sıkıntıların da etkisiyle uzak diyarlara gitme yolunu tuttu. Dağılımları bünyelerindeki boy sayılarına göre ifade edilmektedir. Buna göre:

1) Yıkılışlarından sonra Uygurların on beş boyu Karlukların yanına yani batı yönüne doğru gitti.

2) Bir grup Tibet'e diğer bir grup da Kuca'ya sığındı.

3) Geride kalan on üç boy kendi aralarında Üge (Wu-chia) Tegin'i kağan seçtiler (840). Batıya doğru giden grup ikiye ayrılarak bir kısmı Kuca'ya diğer kısmı Beşbalık'a yerleşti.

Bu arada Kırgızların baskın sırasında ele geçirmiş oldukları Çin asıllı son Uygur kağanının eşi T'ai-ho Prensesi Uygurlar kurtararak geri aldılarsa da kendi aralarında anlaşamadılar. Sha-t'o'ların desteği ile adı geçen prenses Uygurlardan da kurtarılarak Çin'e götürüldü. Bütün mücadelelerine rağmen devletin eski birliğini sağlayamayan Üge Kağan 847 yılında katledilerek ortadan kaldırıldı.

9.9 Kansu Uygurları

Böylece Orhun bölgesinde tutunamayan Uygurlar 847'den sonra güneye doğru ilerlediler. Uğradıkları ağır bozgundan sonra Orhun bölgesinde kendilerine hayat hakkı olmadığını anlamışlardı. Uygurlar, bundan sonra farklı kollara ayrılarak değişik ülkelere göç ettiler. Daha öncekiler ağırlıklı olarak Doğu Türkistan'a Beşbalık yönünde ilerlemişlerdi. Son kalan grup Kansu bölgesine giderek Kan-chou Uygur Devleti'ni kurdu. Ancak, bu devlet genelde Çin'e bağlı kalmış, önce T'ang hanedanı (907'ye kadar) sonra Beş Hanedan devrinde (960'a kadar) iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Bazen Çin'e karşı gelseler de aralarında herhangi bir büyük çatışma gerçekleşmemiştir.

911 yılında Tun-huang'ı ele geçiren Kansu Uygurlarının başında Jenmei kağan olarak görülmektedir. Bu yılda ve iki sene öncesinde Çin'e elçiler göndermişlerdi. 924 yılında Tegin'in yolladığı zengin hediyelerle elçi seferi tekrarlandı. Bundan sonra sırasıyla onların başına A-tu-yu ve Jen-yu kağanlık yaptılar 937-949 yılları arasında "Altun" unvanlı elçilerinin adından bahis vardır.

Görüldüğü gibi fazla bir askeri varlık gösteremeyen Kansu Uygurları, 940'tan sonra Liaolara (Kıtanlara), 1028'den sonra Tangutlara, 1226'da Moğolların hâkimiyetine girdi. Günümüzde hâlâ "Sarı Uygurlar" adıyla tanınarak varlıklarını sürdürmektedirler.

9.10 Beşbalık Uygurları

Orhun bölgesindeki siyasi varlıklarını kaybedişlerinden sonra bir kısım Uygur da Beşbalık bölgesine gitmişti. Bunlar Wo-nie Tegin unvanlı birinin idaresi altında idiler. Merkezleri Ordubalık'ta iken, yani Büyük Kağanlık zamanın sonunda öldürülen son kağanlarının yeğeni Mengli'yi hükümdar seçtiler (856).

Beşbalık, Turfan, Tanrı Dağları etrafına yerleşmişlerdi. Beşbalık Uygurları bu sıralarda Tibetlilerin yoğun baskısı altındaki T'ang hanedanı tarafından tanındı. İpek Yolu üzerinde olması ve tabii kaynaklara sahip bulunması sebebiyle kısa süre içinde zenginleşti. 873 yıllarında başlarında "Buku Chun" adlı birini görüyoruz. Bu arada Maniheizm onların desteği ile Çin'de yayıldı. 911'de Kansu Uygurlarının Tun-huang'ı alması üzerine Çin'den koparak tamamen bağımsız oldular. Ancak, Tibet ile Karluklar arasında sıkışan Uygurlar hakkında çağdaşı Çin'de de kuvvetli bir devlet hüküm sürmediği için haklarında fazla kayıt tutulmamıştır. Anlaşılan o ki Turfan, Hami, Kaşgar, Beşbalık, Kuca gibi şehirlerde yerleşik hayata alışarak sanat, edebiyat ve ticaret sahasında kendilerini geliştirdiler ve ortaya güzel eserler koydular. 947'de başkentleri Koço, yazlık merkezleri de Beşbalık'ta bulunuyordu. 948'den sonra hükümdarları "İduk-kut" unvanı ile anılmaya başlamıştır.

Beşbalık Uygurlarında Budizm daha fazla yayılmış, hatta Maniheizm'in yerini almıştı denebilir. Daha sonraki asırda az olmakla beraber Nesturi Hristiyanlığı, İslâmiyet özellikle Karahanlı devrinde kabul görmüştür. Takip eden devirlerde Çin'in içlerine de bu bölgelerden yayılma fırsatı bulmuştur.

Karahıtay Devri'nde Turfan Uygurlarının başında İduk-kut Barçuk Art Tegin adlı bir hükümdarları bulunuyordu. Burada İduk-kut unvanı hükümdar karşılığı kullanılmaya başlanmıştır. Ve bu İduk Kut 1209 yılında, Cengiz Han'a bağlanmıştı. Moğollar Devri'nde İduk-kut sülalesi varlığını devam ettirdi ve 1368 yılında son İduk Kut Ho-shang, Çin'deki Ming

İmparatorluğu'na teslim oldu. Karahıtay ve Cengiz Han oğulları döneminde birçok Uygur yüksek görevler almıştır (Tata Tonga gibi). Uygur kültürünün etkileri sahip olduğu zenginliğinden ve derinliğinden dolayı Orta Asya'nın doğusunda ve batısında her zaman hissedilmiştir.

9.11 Uygur Devrinin Genel Karakteri

Uygur Kağanlığı Gök Türk Devleti'nin sahip olduğu mirasın üzerine kurulduğu için bu devletin yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürüyordu. Ancak, zamanla Çinlilerle fazla yakınlaşma, Maniheizm'in ülkede kabul görmesi hayat tarzını eskisine göre değiştirmelerine sebep oldu. Soğdluların devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmalarının da bunda rolü vardı. Yukarıda da söylediğimiz Uygur Devleti Dokuz Oğuz boyları üzerinde yükselmişti. Yani halk unsurunun esası onlardı. Zaten, diğer kalabalık Karluk, Türgiş gibi boylar Orta Asya'nın batısına doğru kayarak Tanrı Dağları'nın kuzey silsileleri, Isık Göl, Sır Derya, Çu, Talas, İli gibi ırmakların havzalarında yoğunlaşmıştı. Nitekim Dokuz Oğuz tabiri Çin kaynaklarında doğudaki Töles boylarına verilen addır ve 627 yılında ilk defa kullanılmıştır. Bunun yanında Uygurlar kendi içlerinde on kabileden müteşekkildiler. İlk hanedanın adı Yaglakar kabilesinden geliyordu ve 795'e kadar bu kabilenin yönetimi devam etti.

Kuruluşlarında yenilmelerinden sonra Basmıllar hakkında fazla dikkate değer kayıt bulunmaması onların eski gücünü kaybettiğini göstermektedir.

Bayan Çor Kağan bazı Çinli ve Soğdlu ustalara Selenga üzerinde Ordu Balık adında bir şehir kurdurtmuştur.

Uygur Kağanlığı'nın sınırları doğuda Shih-wei (Proto-Moğol)'lere kadar uzanıyordu. Diğer taraftan batıda Altaylar, Çin'de Kansu-Ordos'a kadar Gobi Çölü'nün güneyi Beşbalık Turfan havzası sınır sayılabilirdi. Ancak bu yöndeki sınır Tibetlilerin bazen baskıları yüzünden elden çıkıyordu. Bir de Beşbalık'taki Kağan Fu-t'u (Stupa) Kalesi bir ara Karlukların eline geçmişti. Kuzeyde ise Kırgızların itaate alınmasından sonra kuzey sınır hakkında herhangi kesin bir hat bilinememektedir.

İkinci hanedandan itibaren unvanların değişmesi "ay" ve "kün" gibi Maniheizm'in artan etkisini açıkça gösteriyordu. Bunun yanında 795'ten sonra Beşbalık, Koço, Kuca, Aksu, Karaşar, Kaşgar gibi şehir krallıkları üzerinde Uygur siyasi nüfuzunun artmasında Maniheizm'in kesin katkısı söz konusudur.

Karabalasagun, devletin merkeziydi ve devlet meclisi burada toplanırdı. Gök Türklerin kullandığı bütün unvanların daha sonra Uygurlar

tarafından da devlet sistemi içinde aynen kullanıldığını görüyoruz. Ama bazı unvanların karşılıkları değişmişti. Mesela Çince kökenli olan "Tutuk" unvanı askeri vali yerine boy reisi anlamına geliyordu. Sayıları on bir tane olup siyasi görevlerinin yanında devlet için vergi toplarlardı. Hükümdarlık daha çok babadan oğula geçiyordu. 779'da bir ihtilal yapan Tun Baga Tarkan, ülkeye verdikleri zarardan dolayı Maniheistleri devletten uzak tutmaya gayret etmiştir. On üç hükümdarın yedisinin Çinli eşleri vardı. Yani evlilik yoluyla akraba olmak ve bu sayede iki ülke arasında barışı sağlamak göze çarpan bir yöntem şeklinde uygulanmaya çalışılmıştır.

On üç kağandan yedisinin unvanında şu terimlerden biri mutlaka bulunurdu: "Tengride", "ay tengride", "kün tengride". Bu hâkimiyetin "gökten", "güneşten" ya da "aydan" geldiğine inanıldığını göstermektedir. Aslında bir bakıma Uygur kağanlarının söz konusu unvanlarla hükümdarlıklarının sadece Uygurların değil, bütün dünyanın hükümdarı oldukları düşüncesinin var olduğu sonucunu çıkarmak da mümkündür.

Her ne kadar Çin İmparatorları kendi devlet ideolojileri açısından Uygur kağanlarının kendileri tarafından tayin edildiklerini iddia etseler de aslında Uygur kağanları onlara karşı daima üstün hâkimane bir tavır takınmıştır. 762'de asi Shih Chao-i ye karşı T'ang hanedanına yardım için Çin'e giden Bögü Kağan, Çin veliahdının kendi önünde dans etmesini istemiş, diğer Çinli memurlar karşı çıkınca dövülerek öldürülmüşlerdi. Uygurlarda ilginç bir nokta da zayıf idare gösteren basiretsiz hükümdarların sık sık tahttan indirilerek katledilmeleridir. Bu şekilde gerçekleşen ihtilaller ile devlet otoritesinin yeninden sağlam temellere oturması sağlanmıştır.

821 yılında Ordu Balık'ı ziyaret eden Arap seyyahı Tamim İbn Bahr'ın bildirdiğine göre şehirli halkın bağlı olduğu iki dinden biri Maniheizm diğeri Gök Tanrı (Kök Tengri) inancı idi. Yani bütün yoğun propagandalara rağmen Mani dini Uygurlar arasında tam olarak yaygınlaşmayı başaramamıştı.

Uygurlarda zamanla toplumsal yapı hızlı bir değişim göstermiş, özellikle ekonomide ve düşünce tarzında şehirleşmeye doğru atılımlar yapılmıştır. Henüz daha devletlerin kuruluş aşamasında 744'te Çin kaynaklarında "Uygurlar hakkında su kaynakları ve otlakları bulmak için gezerler, atçılık ve okçulukta ustadırlar" gibi kayıtlar vardır. Aslında daha sonraki dönemlerde de, büyük kısmı göçebe olarak kalmaya devam etmiştir. At, sığır, koyun ve deve yetiştirmek ekonomilerinin temelini oluşturmaktaydı. Bunların içinde de bozkır hayat şartları icabı en değerli hayvanlar koyun ve at olarak göze çarpmaktaydı. Atların özellikle Çinle yapılan ticarette ön plana çıktığını görüyoruz.

An Lu-shan'ın oğluna karşı 757'de çıkılan seferde dört bin kişilik Uygur ordusuna günlük yirmi sığır, iki yüz koyun, iki bin dokuz yüz kilogram tahıl verilmesi etin ne kadar çok tüketildiğini göstermektedir. Zamanla Mani ve Buda dinlerinin etkisiyle hayat tarzlarında değişiklik gerçekleşmiştir. Çünkü, 980'de Turfan bölgesini ziyaret eden Çinli seyyah Wang Ye-te sadece fakir Uygurların et yediğini bildirmektedir. Hayvancılığın yanında daha Maniheizm öncesinde dahi tarımın Uygurlar arasında yapılageldiği bilinmektedir. Daha sonra Maniheizm'in tesiri ile geniş alanda yaygınlaşmıştır. Mani din adamları daha çok soğan benzeri bitkisel ürünleri yiyorlardı. 821 yılına gelindiğinde her ne kadar ziraat yaygınlaşsa da otlakların önemi hâlâ devam ediyordu. Karabalasagun yine büyük bir şehir olup etrafında ziraat yaygın bir şekilde yapılıyordu. Arkeologların çalışmalarına göre değirmen taşları harman tokmakları kullanılıyor, hatta sulama yapılıyordu. Bazı Uygur mezarlarında ölü ile birlikte gömülen darı gibi tahıl kalıntılarına da rastlanmıştır.

Ziraatın gelişmesine paralel olarak, şehircilik de gelişmiştir. Kağanların emri ile iki şehir inşa edilmiştir. Bunlardan biri Baybalık (Ordubalık) olup kağanın emri üzerine 757 yılında kuruluş çalışmalarına başlanmıştı. Diğeri ise Karabalasagun idi. İçinde kağanın sarayı olan Karabalasagun'un etrafı surlarla çevriliydi ve on iki büyük demir kapısı vardı. Nüfusu kalabalık olup çarşıları, esnafı mevcuttu. Bunun yanında şehre hâkim çok uzaklardan görülebilen altından bir çadır olduğu ve bunun sarayın düz damının üzerinde bulunduğu ayrıca içine yüz kişinin sığdığı kaydedilmiştir. Büyük Uygur Kağanlığı devrinden başlayarak, Beşbalık, Koço gibi şehirlerin etrafında Uygur nüfusu birikti. Beşbalık Uygurları döneminde şehir kültürü buralarda çok gelişti. Şehirleşmenin sonucunda ticareti de öğrenen Uygurlar, lüks eşyalara ihtiyaç duymaya başladılar. Sonuçta Çinlilerle At-ipek ticareti hiç görülmediği kadar artmıştı. Uygurlar Çinlilerden elde ettikleri ipeğin fazlasını bazen başka ülkelere ihraç ediyorlar bazen de para birimi olarak kullanıyorlardı.

T'ang hanedanını temelinden sarsan An Lu-shan İsyanı bertaraf edilince bazı Uygurlar Çin'de kalmışlardı. Onlar orada zenginleştiler ve bankerlik yapmaya başladılar. Zamanla bu durum öylesine gelişti ki, 9. yüzyılın sonlarına doğru Çin'in hemen bütün maliyesini bunlar kontrol edecek hâle gelmişlerdi.

Uygurlar deve ve ata dayalı basit bir ulaşım sistemi kurmuşlardı. Çok kalabalık gruplar hâlinde yola çıkıldığında atların, develerin, arabaların beraber kullanıldığı kervanlar kullanılırdı. 820 senesinde binlerce Uygur ve Çinlinin bulunduğu kafile Ch'ang-an'dan Uygur başkentine doğru yola çıkmıştır.

Her ne kadar şehirleşme olsa da çadır önemli bir barınak yeri olarak varlığını devam ettirmiştir. Zenginlerin iki veya daha fazla çadırı olurdu şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.

Eserini 9. yüzyıl ortalarında yazmış olan el-Cahız'a göre Uygurlar Mani dinini kabul ettikten sonra Karluklara yenilmeye başlamışlardı. Yeni kabul edilen din Uygur kağanlarının yaşam biçimini etkilediğinden savaş isteklerini köreltmiş olmalıdır. Belki Uygurlar arasında bozkır ve şehirli olmak üzere iki farklı hayatın ortaya çıkması toplumun dolayısıyla devletin temelini sarsan başka bir sebepti. Devletin başkent dışında otoritesi zayıflamış, dolayısıyla boy reislerine serbest hareket etmek için fırsat çıkmıştı. Lüks ve rahat düşkünlüğünün getirdiği rahat yaşam askeri mücadelelere karşı devlet adamlarının gücünü bitirirken, iktidarı ele geçirmek için bazı vezirler entrika çevirmek yoluna gidiyorlardı.

Ordu geleneklere uygun olarak kağanlarının emrinde idiyse de merkezi otoritedeki gevşeme sonucunda "Tutuklar" yani askeri valiler ön plana çıkıyorlar, zayıf kağanlara sadakatle bağlı olmuyorlardı.

9.12 Uygur Kültürü Hakkında Birkaç Söz

İslâm öncesi Türk devletlerinde boylar yazın "yaylak" denilen serin, sulak, otlağı bol yüksek yaylalarda, kışın ise "kışlık" denilen daha ılık ova ve vadilerde yaşarlardı. Hükümdarların da yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezleri bulunurdu. Bozkırdaki Uygurlar için de aynı durum geçerliydi. Kışlık bölgede evlerin daha ziyade kerpiç veya ahşap olması tercih edilirdi. Surlar bile kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı.

Dış ticaret açısından baktığımızda Uygurların komşu devletlere canlı hayvan, kösele, deri, kürk, hayvansal gıdalar sattıklarını, karşılığında hububat ve ipek aldıklarını görürüz. Bu devirde Türklerle komşuları arasındaki ticaret iki yoldan gerçekleşiyordu:

1) İpek Yolu: Bu yol Çin'den başlıyor, Türklerin çoğunlukta olduğu Orta Asya'dan geçip İran üzerinden Akdeniz'e ulaşıyordu. İpek Yolu'na hâkim olan, o devirlerde dünya ticaretinin önemli bir kısmına hâkim olacağı için büyük devletler arasında büyük bir rekabet konusuydu.

2) Kürk Yolu: Bu yol, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak, Ural, Güney Sibirya, Altaylar, Sayan Dağları üzerinden Çin'e ve Amur Nehri'ne uzanıyordu.

Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar meydana getirmekteydi. Her boyun kendi hayvan sürülerini beslediği bir yaşam alanı söz konusuydu. Bunun yanında tarıma elverişli topraklara ulaşan Uygurlar buğday, darı ve

sair tahıl ürünlerinin ekip biçmekteydiler. Tarım ürünlerinin kendileri tarafından elde edilmesi dış ülkelere özellikle Çin'e olan ekonomik bağlılığı azaltıyordu.

İslâm Öncesi Türk devletlerinin geliri, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yerine getiriliyordu. Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük resimleri, madencilikten elde edilen yüksek gelir devletin malî gücünü artırıyordu. Para olarak da üzeri resmî damgalı ipek parçaları kullanıyorlardı.

9.13 Edebiyat

Eski Türklerin meydana getirdiği destan ve efsaneler, bozkır insanının hayatta kalma mücadelesinin örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde kurttan türeme, gökten inme, ışıktan olma motifleri bulunmaktadır.

Uygur mitolojisinde kurdun rehberlik vasfı açık olarak görülür. *"Kutlu Dağ"* efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve saadet getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memlekete çöken uğursuzluklar, açlık ve kıtlık yüzünden Uygurlar göç etmek zorunda kalmışlardır. Yeni ülke ararken onlara kurt rehberlik etmiştir. Bu durum zamanla süreklilik kazanmış günümüze ulaşmıştır. Çağdaş çeşitli ülkelerdeki Türk toplulukları arasında söylenen masal ve halk hikâyeleri arasında bozkurt uğur sayılmaktadır.

Şine-usu'da bulunan Moyen-Çor (Bayan Çor) Yazıtı ve Karabalasagun'da bulunan Karabalasagun Yazıtı, Uygur tarihinin olduğu kadar edebiyatının da temel kaynakları arasındadır.

Uygurlar yerleşik medeniyete geçtikten sonra bize kadar ulaşabilen yazılı belgeler çoğalmıştır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur Devleti kültürü halkında değerli bilgiler vermektedirler.

Bunlardan biri 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yen-te'nin raporudur. Bu rapora göre: 'Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling dağlarından çıkan nehir şehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir."

Zengin insanlar at eti yerler. Geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler. Onların müzik aleti olarak kullandığı alet "kopuz"dur. Onlar samur

kürkü postu, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş elbise imal ederler. Onların adetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardır. İnsanlar iyi yüzlüdür ve usta sanatkârlardır. Bunlar altın, gümüş ve demir kap yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemesini de çok iyi bilirler.

9.14 Uygurlarda Mimari Karakteristik

Turfan Uygurları mimari sahada da çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk "otağ" ve "ordu" geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmektedir. Malzeme olarak da, aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balçık, tuğla ve taş (nadiren) yanında oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanırlardı. Uygurlar daha Orhun Irmağı havalisinde merkezleri henüz Ordu-balık'ta iken de bu teknikleri biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığına göre Uygurlar etrafı surlarla çevrili şehirler, hükümdar kalesi, dini külliyeler, göller ve akarsuların yakınlarında bahçeler yapmışlardır.

Uygur mimarisinde dikkati çeken bir başka gelişme, Budist külliyelerinin Türk "Ordu-Balık" (merkez şehir; hükümdarların maiyetleriyle oturdukları başkent) yapısı gibi iç içe iki surla çevrili olmasıdır. Dört köşede büyük dağları temsil ettiği düşünülen kuleler ve müstakil inşa edilen işaret (haberleşme) kalesi vardı. Pagoda mimarisinin (Budistlerin kule gibi yükselen ince ve uzun çok katlı tapınakları) özelliklerini taşıyan bu kuleler zamanla Uygur sanatının incelikleriyle değişerek inceldi ve Türk minaresine dönüştü.

Uygur devri sanatında daha önce bölgede görülen üsluplar geriledi. Türklerin dimdik duruşu, ciddi ifadeleri, protokol sırası ile dizilişleri resimlerde görülmeye başladı. Uygur devrinde gerçekçi portre sanatı gelişti. Türk ressamları hayali ve güzelleştirilmiş şahıslar yerine tabiî portreler çiziyorlardı. Uygur örf ve adetlerini temsil eden tablolar da yapıldı. Türk ordusunun kahramanlarının ve Uygur kağanlarının resimleri Budist mabetlerinin duvarlarını süslemeğe başladı. Bozkır sanatının hayvan motifleri, bilhassa at resmi yerleşik Uygur sanatında da önemini korudu.

Bilindiği gibi yerleşik medeniyetin en büyük özelliklerinden biri şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, ticaretin gelişmesi, ticarette paranın kullanılışı Uygurların yerleşik hayat tarzına geçtiklerinin ve bu alanda gelişimlerinin açık göstergeleridir.

9.14.1 Hukuk, İktisat

Elimize geçen hukuk vesikalarından anlaşıldığına göre Uygurların alımsatım ve borç alıp vermede belirli bir para ve ölçü sistemleri olmuştur. Borç

olarak alınan mal ve para faiz karşılığında genellikle ilkbaharda alınmış ve ürünün kaldırıldığı sonbaharda ödenmiştir. Bu kayıtlar bize ayrıca ziraatın çok gelişmiş olduğunu gösteren delilleri de içermektedir. Borç karşılığı her ay faiz ödemesi yapılması, belki de Türklerde ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir. Evlatlık verme vesikalarında evlatlık verilen oğul ve babalığın karşılıklı uymak zorunda oldukları kurallar kaydedilmektedir. Mesela, evlatlığa verilen oğul yeni ailesine karşı ahlaki görevlerini yerine getirecektir. Sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde cezalandırılacaktır. Buna karşılık babalık da yeni evladına kendi öz evladı gibi davranacak onun bütün maddi, manevi sorumluluklarını yüklenecektir. Hatta ileride kendisinin bir evladı dünyaya gelse bile onu öz evladından ayırt etmeyecek, onun her yönden yetişmesine yardımcı olacaktır.

9.14.2 Tapınaklar

Uygur kültür ve sanatının karakterini eski Türk dinî inançları, Maniheizm ve Budizm meydana getirmişti. Sanat ve mimarlık eserleri de bu inançların gereklerini yansıtıyordu.

Doğu Türkistan'da tapınak ve manastırlar genellikle bir külliye manzarası arz etmektedir. Kare sayılabilecek dikdörtgen bir sur ile çevrili olan ve içerisinde hükümdar sarayının ve bazı köşklerin de yer aldığı Koço şehrinin güneyinde, merkezi bir avlu etrafında gruplanmış mekânlardan oluşan manastır bu durumdaki örneklerden sadece bir tanesidir. Koço, Yar-Hoto, Murtuk, Sengim şehrindeki manastırlar da etraflarında rahip hücreleri ve diğer çeşitli yardımcı fonksiyonları üstlenen müştemilat yapıları ile birlikte ele alınıyordu. Bu yapılar genellikle bir yükselti üzerine yapılmış dikdörtgen planlı yapılardır.

Budist tapınaklar Uygurlardan evvelki Türk devirlerinde de bulunuyordu. Bir devresi Gök Türk devrine denk düşen Akbeşim şehrinde tipik özellikleriyle Budist tapınaklar da yer almaktaydı. Ancak Budist ve Maniheist tapınaklar asıl gelişimini Uygur devrinde göstermiştir.

Uygur manastır ve tapınakları, Selçuklu ve Osmanlı devrinin külliyelerinin kaynağını teşkil etmektedir. Uygur tapınakları arasında en önemlilerinden birisi 170 X 100 m. ebadındaki Koço tapınağıdır. Akbeşim şehrindeki Budist tapınaklardan birine benzeyen bu mabedin köşelerindeki ve kapılarının yanındaki kuleler sonraki mimarî gelişmeler açısından dikkati çekmektedir.

Diğer önemli tapınaklar arasında Murtuk Sengim'de bulunan bazı dini yapılardan bahsedebiliriz. Tapınakların bir bölümünde veya ayrı olarak inşa edilmiş, çok katlı kule şeklinde olup Türkçe olarak "ediz ev" denilen

"Pagoda"lar da ilgi çekici eserler arasında yer almaktadır. Bu pagodalardan birisi, Yar-Hoto, şehrinin merkezinde yer alan ana tapınağın sınırı içerisinde, niş (inşa esnasında duvar içinde bırakılan oyuk) lerine Buda heykelleri yerleştirilmiş bir kule şeklinde yükselmektedir. Stupa denen Budist türbeler, içi dolu bir kubbe şeklinde yapılar idi. Uygur stupası ise kubbeli otağa benzer bir yapıya dönüştü.

9.14.3 Mağara Tapınakları

Uygur devri Türk Sanatı tarihinin en ilgi çekici mimari eserleri arasında özellikle kayalara oyulmuş mağara tapınakları da gösterilebilir. Bu tapınakların esası Çin'in kuzeyinde devlet kuran Tabgaçlarda da görülmektedir. Doğu Türkistan'daki Bezeklik, Kızıl, Tun-huang mağara tapınakları çok ünlüdür. Bunlar arasında Uygur tarzının en seçkin örnekleri Bezeklik mabetleridir.

Bezeklik mağara tapınakları Murtuk Vadisi'nde, Kızıl Dağ mevkiinde kayalara oyulmuş kırk tapınaktan meydana gelmektedir. Tapınakların genel planı en içte yer alan ve yalnız rahiplerin girebildiği ve tapınılan Buda veya diğer bir ilâhın heykelinin bulunduğu iç tapınak ile bunun etrafındaki dehliz ve ikinci derecede mekânlardan oluşmaktaydı. Bu mabetler duvarları yoğun bir şekilde, fresko tekniğiyle yapılmış ve dini anlamı olan resimlerle tezyin edildiği için *"Bezeklik"* adını almıştır.

9.14.4 Mezar Anıtları (Stupalar)

Türk Budist mimarisinde gelişen stupalar, İslâmiyet'ten sonraki Türk türbe mimarisinin temelini oluşturmaktaydı. Uygurlardaki stupa şekli *"yurt tipi"* çadır şeklinden ilham almıştı. İslâmiyet'ten sonraki Türk mimarisinde soğan kubbe denilen lotus kubbe tipi de ilk kez Uygur stupaları ile başlamıştır. Türklerden önce stupalar, bir dinî şahsiyetin kemiklerinin ve eşyalarının muhafaza edildiği kubbeli yapılardan ibaret idi.

Koço şehrinin surları dışında, kuzeydoğu tarafında bulunan ve Koş-Gumbaz olarak adlandırılan stupalar Uygur stupalarının en güzel örneklerindendir.

Aynı şekilde Toyuk şehrindeki stupalar ile Yar-Hoto şehrinin güneydoğusunda bulunan birçok stupa da zikredilmeye değer özelliklere sahiptir.

Genel olarak Orta Asya mimarisinde, özel olarak Uygur mimarisinde sivil mimarinin en önemli ürünleri saraylar ve evlerdir. Saraylar eski ordu-kent kuruluşlarının İçkale kısmına karşılık geliyordu. Bazen yalnız bu içkale saray olarak nitelendiriliyor, bazen de sur içerisinde saray ve köşkler söz konusu oluyordu.

Koço'da hükümdar sarayı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bir set üzerine inşa edilmiş bu saray, aynı zamanda çift sıra surlarla kuşatılmış bir kale (ordu-kent) idi. Sarayın mekânlarının kubbeli veya düz tavanlı olduğu ve divanhanelerinin kuzey ve batıda bulunduğu sanılmaktadır. Bu tip saray düzenlemelerinde bazen setin köşelerinde daha küçük köşkler de bulunuyordu.

Sarayların bazı örnekleri bu şekilde bir set üzerinde değildir. Mesela Yarhoto saray harabeleri surla çevrili bir avlu içerisinde ve başka bir tiptedir.

Uygur evleri ise, genellikle kaplumbağa tarzı çatı denilen, kıvrık çatılı, etrafı duvarla çevrili, masif örgülü, dört köşe veya yuvarlak pencerelidir.

Türklerde ordu-kentler sivil ve askerî mimarinin kaynaştığı yapılardır. Proto tipleri MÖ' ki devirlere inen bu kent tipinde, surlar ve kulelerle çevrili, yaşanılan mekânlar ve alanlar topluluğu vardı. En dışta ise bir hendek bulunurdu. Dörtgen plandaki ordu-kentte dört yönden gelen yollar hükümdarın köşkü veya çadırının olduğu yerde kesişirdi. Erken devirlerden sonra ordu-kentlerde bir içkale bir de dışkale teşekkül etmişti. Hükümdar veya yöneticinin iskân edildiği kısım içkale idi.

Eski Türk topluluklarında önemli askerî yapı örneklerinden olan "Karguy" ya da "Kargu" denilen gözetleme kuleleri hudut bölgelerinde, önemli mevkilerde, surlar üzerinde veya sur içinde yer almışlardır. Bu kuleler Türkler ve Çinliler tarafından inşa ediliyordu. Özellikle Gök Türk devrinden İslâmî devreye kadar olan dönem içerisinde bunlar çok yaygındı. Bu kuleler genellikle dört köşe veya yuvarlak planlı olarak inşa edilmişlerdir. Söz konusu eserler bazen yukarıya doğru incelerek yükselmekte, bazen de yukarıda darlaşan düz bir bölümle sona ererek tepesi kesik bir piramidi andırmaktadır.

10

KIRGIZLAR

10.1 Kökenleri ve ilk Yaşadıkları Yerler

Tarihin derinliklerinden günümüze kadar varlığını sürdürme başarısını gösteren Kırgızlar, İslâm öncesi devrede Yenisey Nehri'nin kaynaklarının doğduğu havalide yaşıyorlardı. Çin ve İslâm dünyasından çok uzakta olmaları yüzünden onların hakkında az bilgi öğrenebiliyoruz. Çünkü neticede az ilişki kurulduğu için fazla tanınmamışlar, dolayısıyla kaynaklarda Kırgızları anlatan az bilgi kaydedilmiştir. İlk büyük Türk imparatorluğu Asya Hunlarına MÖ 202 yılından önce bağlanan Kırgızlar, o zaman Çin kaynaklarındaki isimlerinin ilk transkripsiyonu ile Ke-k'un olarak tanınıyorlardı. MÖ 46' da bir kez daha Hunlara tabi olmak zorunda kalan bu Türk kökenli boy, aradan asırlar geçtikten sonra MS 558 yılında Gök Türk Devleti'ne bağlandı. 648 yılında Gök Türklerin zor durumda olmasından faydalanarak Çin ile siyasî münasebet kurdu. Zaman zaman isyan teşebbüslerine rağmen Kırgızlar, Uygurların uzun süre egemenliklerini tanıdılar. Ne var ki, 840 yılında Büyük Uygur Devleti'ni yıkmak suretiyle bağımsızlıklarını kazanabildiler. 920 yılında doğudan gelen Karahıtaylar, onların devletini ortadan kaldırdı ve Ötüken'den eski yurtlarına Altay Dağları'nın kuzeydoğusu ile Sayan Dağları'nın kuzeyindeki sahaya sürüldüler. Daha sonra Cengiz Han liderliğinde kurulan Büyük Moğol-Türk İmparatorluğuna katılarak onların ordusunda yer aldılar.

Kırgızların eski yurdu yani esas ana yurtları Kögmen Dağları'nın kuzeyi, Yenisey Irmağı'nın ve kollarının doğduğu havza idi. Etimolojik çalışmalarla etüd edilen Kırgız adının kelime anlamının "kır-gezmek"ten veya "Kırk Oğuz"dan (Kırk Kabile) geldiği konusunda önemli fikirler olduğu söylenebilir. Çince metinlerde ise Kırgız ismi ilk defa "Ke-k'un" (MÖ 202) olarak kay-

dedilmiştir. Bu Kırgız isminin tarihte bilinen ilk transkripsiyonudur. Daha sonra "Chien-k'un" (MÖ 46) şeklinde zikredildiğine rastlıyoruz. Gök-Türklerin ilk zamanlarında (555'lerde) "Ch'i-ku", 648 yılı dolaylarında "Chieku", Büyük Uygur Kağanlığı döneminde (744-840) "Chie-ku", "Hsia-chia-ssu", "Chia-chia-ssu" ve "Ho-ke-ssu "gibi isimlerle yazılmışlardır. Bunların hepsi Kırgız isminin değişik transkripsiyonlarıdır. Fakat, anlaşıldığı gibi "Ho-ke-ssu" okunuşu Kırgız ismine en yakın olanıdır. Çünkü, 8 ve 9. yüzyıllarda Çinliler Kırgızları yakından tanıma fırsatı elde etmişlerdi. Dolayısıyla Kırgız adını aslına yakın yazmayı başardılar.

10.2 Hun Devrinde Kırgızlar

Kırgızlar, bilinen tarihte ilk defa Büyük Hun İmparatorluğu'nun Şanyü'sü Mo-tu (MÖ 209-174) zamanında zikredilmişlerdir. Buna göre Hunların kuzeyinde bulunan Kırgızlar, Ting-ling, Ch'ü-she, Hun-yü, Hsin-li gibi boylar arasında yaşıyorlar ve Ke-k'un (Çincede) ismiyle adlandırılıyorlardı. Muhtemelen MÖ 203-202 yılları dolaylarında adını saydığımız diğer kabilelerle Hunlara bağlanan Kırgızlardan bundan sonra bahis yoktur. Bu esnada Altay Dağları'nın kuzeydoğusunda Kem Irmağı civarında yaşıyorlardı.

MÖ 46 yılında Chih-chih Şanyü tarafından mağlup edilen Kırgızlar, bu hükümdara itaat etmek zorunda kalmışlardı. Bu defa Çincede Chien-k'un adıyla bahsedilen Kırgızlar, Chih-ch'i tarafından yenilince devletin doğusundaki asıl merkezine yedi bin *li* (3710 km) mesafede bir yere çekilmişlerdi. Güneydeki Kuca (Ch'ü-she)'ya ise beş in *li* (2650 km) uzaklıkta idiler. Söz konusu bölge Altay Dağları'nın kuzeydoğusuna ve Tannu-ola ile Sayan Dağları'nın kuzeyine düşmektedir. Kırgızlardan haber alamadığımız bunun öncesi devirde Wu-sun'ların yaşadığı Isık Göl'ün kuzeyine doğru yayıldıkları ve Chih-chih Şanyü tarafından mağlup edilince tekrar eski yerlerine döndükleri anlaşılmaktadır.

MÖ 99'da iki Çinli General Li Ling ve Wei Lü, Çin'deki Han hanedanından kaçıp Hunlara sığındıkları zaman, Hunlar, bu generallerden Wei Lü'yü Ting-ling'ler üzerine, Li Ling'i ise Kırgızlar üzerine idareci tayin ettiler. Bunlardan başka Hun döneminde Kırgızlarla ilgili kayıt yoktur. Hiçbir yerde ve olayda adlarından bahsedilmemektedir.

10.3 Gök Türk Devrinde Sahne Almaları

Kırgızların, Gök-Türk Devleti'nin kuruluşundan itibaren tarihî metinlerde yeniden yer almaya başladığı görülmektedir. Aslında Kırgızların Gök Türk Devleti kurulmadan önce menşe efsanelerinde adlarına tesadüf edilmektedir.

Gök Türklerin ikinci menşe efsanesinde Abakan Nehri ile Kem Nehri'nin arasında yaşadıklarından bahis vardır. Buna göre: "Gök Türklerin atalarından Ni-shih-tou'nun oğullarından birisi değişip, beyaz ördek olmuştur. Unvanları Ch'i-ku idi. Ve Abakan (A-fu) Suyu ile Kem (Chien) Suyu arasında yaşıyorlardı." Efsanevî kayıt olması sebebiyle fazla ilmi değeri bulunmayan bu bilgiden yine de Kırgızların 552 yılından önceki dönemde Kem Nehri ile Abakan Irmağı arasında yaşadıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. 553 yılında Gök Türk Devleti'nin başına geçen Mukan Kağan, 555 yılında devletini hızla büyütmeye başlamıştı. Bu yılda doğudaki Ch'i-tan (Kıtan) kavminin yenilmesinden sonra Mukan'a kuzeylerindeki Kırgızlar itaat etmişlerdi. Aynı sırada Kırgızlar Baykal Gölü civarında yaşıyorlardı. Kaynaklarda Kırgızlar üzerine herhangi bir seferden bahsedilmemesi ve Mukan Kağan'ın diğer zaferlerinden farklı olarak "itaat altına alındı" ifadesinin kullanılması onların kendiliğinden hızla yükselen Gök Türk Devleti'ne bağlandığı fikrini ortaya çıkarmaktadır.

568 yılında Bizans elçisi Zemerkhos, Batı Gök Türklerini idare eden İstemi Yabgu'nun yanına Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Aktağ'a gittiğinde kendisine bir Kırgız kızı sunulmuştu.

572 yılında Mukan Kağan ölünce onun yas törenine katılan kavimler arasında Kırgızlar da vardı. Çin kaynaklarının haber vermediği bu hadiseyi Orhun Abideleri'nde bulabiliyoruz.

630 yılında Batı ve Doğu Gök Türk devletleri yıkılarak Çin'deki T'ang hanedanına bağlanmışlardı. Neticede Orta Asya'da yaşayan hanedandan olmayan diğer Türk boyları bağımsız hareket etmeye başladılar. Sir Tarduşlar bunların en kuvvetlisi konumundaydılar. 627 yılını takip eden zaman sürecinde Sir Tarduşlara bağlandığı anlaşılan Kırgızlar onlar tarafından gönderilen bir İlteber (Boyların kendi beylerinin devlet hiyerarşisindeki karşılığı yani resmi makamlı boy beyleri bu unvan da vali karşılığı değerlendirilmelidir.) tarafından idare ediliyorlardı. Ayrıca Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarında üç Kırgız idareci de yönetimde söz sahibi idi. Diğer boyların çoğu onlara itaat etmişti. Bu arada Gök Türk hanedanından Ch'e-pi Tegin, Karluk ve Kırgız (Chie-ku) gibi Türk boylarını kendine bağlayarak kuvvetlendi. Daha sonra kendini Kağan ilan eden adı geçen Tegin, Çin'deki T'ang İmparatorluğu'nun entrikaları neticesinde etkisiz kılındı. 648 yılında cereyan eden bu hadiseler neticesine Karluk, Sir Tarduş, Bugut (P'u-ku) ve benzeri Türk boylarını elçi gönderip Çin imparatoruna hediyeler sunmuşlardı. Kırgızlar da bu esnada elçi göndererek Çin imparatoruna kendi ülkelerinde yetişen mallardan hediye verdiler. Arkasından reisleri "ilteber" unvanlı Shih-po-ch'ü A-chan adlı

şahıs T'ang Sarayı'na geldi. İmparator T'ai-tsung onun şerefine eğlence tertip etti. 650 yılını takiben Gök-Türk ülkesi askerî valiliklere bölündüğü zaman Kırgız (Chien-k'un) askerî valiliği de ihdas edildi. Kırgız reisi ilteber, askerî vali ve sol istihkam (savunma) generali ve de Li-yen-jan Tu-hu (genel askerî vali) olarak tayin edildi. Bundan sonra imparator Kao-tsung zamanında (650-683) tekrar Çin sarayına elçi gönderdiler.

708 yılında Kırgızlar tekrar Çin'e elçi göndererek kendi ülke mallarından sundular. Arkasından 713-755 yılları arasında tam dört kere daha Çin sarayına elçiler yollayarak hediye verdiler.

10.4 Uygur Devrinde Kuvvetlenmeleri

758'de Uygurlar tarafından yenilerek kesin şekilde bir itaat altına alındılar. Bundan sonra Büyük Uygur Kağanlığı'na dâhil olduklarından Çin ile resmî temas kuramamışlardır. Kaynaklarda Uygur hâkimiyeti altında Kırgızların adının "Chia-chia-ssu" şeklinde değiştiğini fark ediyoruz. Anlamının "sarı-kızıl yüzlü" demek olduğu vurgulanmıştır. Bu esnada Kırgızlar, yine de Karluk, Tibet, İran (Ta-shih) gibi boy ve devletlerle münasebetlerini devam ettirdiler. Uygurlar, onların reisi A-je'ya makam ve unvanlar vermişlerdi. Zamanla Uygurlar kuvvetten düşünce A-je bağımsız kağanlığını ilan etti. Bunun üzerine Uygurlar bazı kumandanlarını göndererek isyanı bastırmak istedilerse de Uygur kumandanları kuvvetli Kırgız ordularıyla baş edemediler. Üstelik Uygur kumandanlarından Küllüg Baga (Chü-lü Mo-ho), Kırgız Kağanı A-je'ya rehberlik ederek Uygur Kağanının merkezini bastırttı. Yenilen Uygur kağanı Ho-sa (Hazar) öldürüldü (840). Diğer bütün Uygur kumandanları ve teginleri de mağlup olmuştu. Uygurların altından otağı ve Çin asıllı T'ai-ho prensesleri Kırgızların eline geçti. Daha sonra Kırgız kağanı kendi merkezini Uygur kağanının merkezine on beş günlük mesafede olan Lao Dağı'nın güneyine nakletti. 840 yılının Eylül ayında Kırgızların ani hücumuna maruz kalan Uygurların bir kısmı güneye doğru ilerlemiş, 60 *li* (30 km) genişliğindeki bir alana yayılan kitlenin göçünden Çin halkı çok korkup, kendi ülkelerinin içlerine kaçmaya başlamıştı. Mağlup Uygurlardan Üge, 841 yılının baharında Kağanlığını ilan ederek ordugâhını Ts'o-tzu-shan'da kurdu. Bu sırada Çinli devlet adamı Li Te-yü devreye girmiş ve Uygurların eskiden Çin'e yaptığı yardımları hatırlatarak onların himaye edilmesini sağlamıştı.

10.5 Prensesi Götüren Elçilik Heyetinin Basılması

Kırgızlar, elde ettikleri büyük zaferden bir yıl sonra on "tarkandan" (II. Gök Türk Devleti döneminde sıkça kullanılan bu unvanın hanedandan

gelen ordu kumandanı ve vezir gibi anlamları olduğu değerlendirilmektedir.) oluşan bir elçi heyetini Çin'e gönderdiler. Heyetin gayesi Kırgızlarla Çin arasında iyi ilişkiler tesis etmek ve Uygurların elinden alınan T'ai-ho prensesi iade etmek idi. Ancak, Uygur kağanı Üge, Kırgız elçilik heyetini yolda bastı ve tarkanların hepsini öldürerek, prensesi ele geçirdi.

Bu arada Çin imparatoru yiyecek sıkıntısı çeken Uygurlara yirmi bin ölçek tahıl vermiş; fakat yerleşmeleri için Çin'in içlerine girmelerine müsaade etmemişti. Onların tamamen yok olmaları Çin'in çıkarları açısından uygun değildi. Zayıf bir Uygur siyasi birliği Çin'deki T'ang hanedanı tarafından kullanılabilirdi. Zaten devamında Uygurlar arasında anlaşmazlıklar çıktı ve istikrarlı bir devlet kuramadılar. Ya da eski kağanlıklarını diriltemediler.

Kırgızlar, yaklaşık bir asır süren Büyük Uygur Kağanlığı'na son vererek Ötüken bölgesini ele geçirmişlerdi. Akabinde bağımsızlıklarını ilerletmek ve sağlam bir devlet kurmak için harekete geçtiler. Çin'deki T'ang hanedanıyla iyi ilişkiler kurma teşebbüsleri, arta kalan Uygurların kağanı Üge tarafından elçileri öldürülmek suretiyle başarısızlıkla sonuçlandırıldı. Bunun üzerine 842 yılının sonbaharında Kırgızlar, T'ang hanedanına bir elçi daha göndererek, T'ai-ho prensesin durumunu sordular ve öldürülen tarkanların intikamı için Uygurlara saldırmak üzere izin istediler. Çünkü Uygurlar, o sırada Çin'in himayesinde bulunuyordu.

10.6 Kırgız Kağanlığı'nın Tanınması

İçinde bulunduğu zor duruma rağmen Üge Kağan her fırsatta T'ang İmparatorluğu topraklarına saldırıyordu. Neticede çeşitli entrikalarla Üge Kağan'ı zor duruma düşüren Çinliler, Sha-t'o ve Ch'i-pi gibi kendi idareleri altındaki Türk boylarıyla harekete geçerek Üge Kağan'a baskın düzenlediler. Çarpışmalar sırasında yaralanan Üge, T'ai-ho prensesi ve diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak Hei-ch'e-tzu (Kara Arabalı Oğulları) kabilesinin yanına sığındı. Çinli prenses de kendi ülkesine teslim edildi.

843 senesinin başlarında Kırgızlar, Chu-wu-he-suo başkanlığında bir elçilik heyetini daha T'ang hanedanına yollayarak yeni kurdukları devletin tanınmasını istediler. Adı geçen elçi ancak, üç sene sonra bu imparatorluğun başkentine varabildi. İmparator onun gelişinden çok memnun olmuştu. Hemen teşrifat işlerinden sorumlu vezir Chao Fan'a Kırgız ülkesine gitmesini emrettiği gibi, Li Te-yü'ye Kırgızlar hakkında teferruatlı bir rapor hazırlaması talimatını verdi. Chao Fan'ın götürmesi için imparator tarafından Li Te-yü'e bir ferman hazırlatıldı. Fermanda imparator, Kırgız kağanının sağlık başarı ve mutluluk içinde olmasını diliyor ve sonra, onun

başarılarının ününün Çin sarayının kapılarına kadar ulaştığını belirtiyor, arkasından Kırgız kağanının cesaretini, aklını kabiliyetini övüyordu. Bundan sonra tarihin derinliklerinden o vakte kadar meydana gelen Kırgız-Çin ilişkilerini açıklayarak, bütün yabancı kavimlerin Çin'e tabi olduğu zamanları vurguluyordu. Sonra kendi tahta çıkışından ve Kırgızlarla eski münasebetleri devam ettirmek istediğinden bahisle Uygurların, 742 senesinden sonra aralarını ayırdığını söylüyordu. Uygurların Çin'e çok zarar verdiğini, fakat T'ang hanedanına en sıkışık anlarında yardım ettiklerini (Çin'deki isyanların bastırılması sırasında) ifade ederek şimdi Çin'in sınırlarında sığıntı olarak yaşadıklarını vurguluyordu. Kırgızlar tarafından mağlup edilince Çin'e yaklaştıklarını, fakat onların yardımlarına rağmen Çin sınırlarını sık sık taciz ettiklerini ve ani baskınlar düzenlediklerini ve bu yüzden Liou Mien adlı kumandanın onlara baskın yapıp Kırgızların sorduğu T'ai-ho prensesi kurtardığını ve Uygurların dağıldığını bildiriyordu. Bundan sonra Kırgızları, mağlup Üge Kağan'ın sığındığı Kara Arabalı kabilesine karşı hücuma davet ediyor, bu şekilde iki ülkenin arasının dost olabileceğini ve barış içinde yaşayacaklarını açıklıyordu. Bu yılın haziran ayında ise Wen-wu-ho adlı Kırgız elçisi Çin sarayına gelmiş; imparatordan eğer Uygurlar ile Kara Arabalı'lara saldırırlarsa Kağanlıklarının tanınacağı konusunda bir cevap almışlardı. Aynı yılın başında Çinli devlet adamı Chao Fan'ın imparatoruna sunduğu rapordan Uygurların An-hsi (Kuca) ve Beşbalık (Pei-t'ing)'a taarruz ettiklerini anlıyoruz. Bunun üzerine Çin sarayında uzun tartışmalar yapıldı. Neticede Kırgızlara sefer düzenlenmemesine karar verildi. Çin imparatoru onların bu isteğine başka bir istekle cevap verdi. Onların isteği Kırgızların, Çin adına Üge Kağan'ın sığındığı Kara Arabalı (Hei-ch'e-tzu) kabilesine hücum etmeleri idi. Birkaç ay sonra Kırgızlar aynı teklifte bulunduklarında Çin imparatoru da aynı cevabı verdi ve ancak, onların cezalandırılması karşılığında Kırgız Kağanlığı'nı tanıyacağını bildirdi. Gelişen olaylardan Kırgızların Çin'in karşı teklifini uzun süre kabul etmediği anlaşılmaktadır.

844 yılın martında nihayet Çinliler, Kırgızlarla, Uygurlar ve Kara Arabalı (Hei-ch'e-tzu) kabilesini cezalandırma konusunda bir anlaşma yapabildiler. Kırgızların elçisi Tirek İnanç (Ti-te i-ssu-nan-chu) iki beyaz atla ve mektupla T'ang sarayına gelmişti. Elçiye son derece hürmetle muamele edilmiş şerefine eğlenceler düzenlenmişti. Yapılan anlaşmaya göre o yılın sonbaharında Kırgızlar, hücuma geçecekler, Çin orduları ise You-chou, T'ai-yüan, Chen-wu, T'ien-te bölgelerinin birlikleri hâlinde hareket edip önemli geçitler üzerinde onları bekleyeceklerdi. Neticede Uygurlar ve Kara Arabalıların etrafa dağılan insanlarını yakalayacaklardı. Kırgız kağanı A-je sonbaharda

atların güçlenmesi fırsat bilerek Uygurlar ve Kara Arabalı kabilesine saldıracağını, bunun için Çin imparatorundan kesin sefer tarihinin kendisine bildirilmesini istedi. Bir yıl sonra Kırgız kağanına "Tsung-ying hsiung-wu ch'eng-ming Kağan" unvanını vermek üzere bir elçiyi göndereceği sırada Çin imparatorunun kendisi yani Wu-tsung öldü. 845 yılının Nisan ayında Li Shih adlı bir elçi Kırgızlara doğru yola çıkmak üzere hazırlattırılmıştı. Yeni imparator Hsüan-tsung, kuzey komşularına karşı aynı politikayı devam ettirmek niyetini taşıyordu. Aslında imparator öldükten sonra Kırgızların kağan olarak tanındığı belgeyi götürecek olan elçi Li Shih, Kırgızların çok uzakta olduğunu, artık Çin'le baş edemeyeceklerini bir başka ifade ile tehlike oluşturamayacaklarını ileri sürerek yeni imparatorun tanınma elçiliği işinden vazgeçmesini sağladı (846). Buna rağmen 847 yılında Li Ye başkanlığında bir Çin elçilik heyeti Kırgızların yanına giderek kağanlarına "Ying-wu ch'eng-ming Kağan" unvanını tevcih etti.

Bu arada Kara Arabalı kabilesine kaçan Üge Kağan, etrafındaki insanlarının sayısının iyice azalması sebebiyle bundan sonra varlık gösteremedi. Onun birlikte hareket eden topluluğun insan sayısı üç bine kadar düşmüştü. Kendi veziri İ-yin Çor tarafından Chin-shan (Altay Dağları)'da bir yerde öldürüldü. Yerine kardeşi O-nie Tegin geçtiğinde artık Uygurların bu kısmı gücünü kaybettiğinden doğudaki Proto-Moğol Hsi kabilesine bağlanmıştı. Buna rağmen Çinliler Uygurların peşini hâlâ bırakmıyordu. Nitekim 847 yılında Chang Chung-wu adlı kumandanı göndererek, Moğol Hsi'leri ağır bir bozguna uğrattılar. Açıkta kalan Uygurlar bu sefer beş yüz kişi hâlinde başka bir Moğol grubu olan Shih-wei'lere sığındılar. Çinliler, onların yüzünden Shih-wei'lere de baskı yapınca O-nie Tegin, neticede karısı Ko-lu ve oğlu Tu-ssu Tegin ile dokuz kişi ile birlikte batıya doğru kaçtı. Arta kalan Uygurlar yedi kola ayrılarak Shih-wei'ler tarafından idare altına alındı. Bu arada Kırgızlar kendi başbakanları Apa'yı yetmiş bin kişilik kuvvetle Shih-wei'lerin üzerine yolladı. Shih-wei'ler yenildi ve Uygurlar, Kırgızlar tarafından ele geçirilip Gobi Çölü'nün kuzey taraflarına götürüldüler. Dağlara ve ormanlara kaçan Uygurlar ise Doğu Türkistan istikametinde ilerleyip Kuca civarındaki Uygurları idare eden Menlig Tegin'e bağlandılar.

863 yılında Ağustos ayında Kırgızlar, Alp İnanç (Ho-i-nan-chih) adlı bir devlet adamlarını Çin'e göndererek dediler ki: "Bize klasik kitaplar (Budizm'le ilgili) hediye etmenizi istiyoruz. Ayrıca her sene elçi göndererek Çin'i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz. Bundan başka An-hsi bölgesinden itibaren bütün toprakları Çin hâkimiyetine döndürmek için Uygurlara taarruz ederek onları cezalandırmamızı kabul etmenizi dileriz." Fakat, İmparator

onların tekliflerini kendi çıkarlarına uygun düşmediğini düşünerek kabul etmedi. Eğer talepleri kabul edilip Uygurlar ortadan kaldırılırsa, meydana gelecek siyasi boşlukta kuvvetli bir Kırgız devleti doğabilirdi.

866 yılının sonunda Kırgızlar, İ-chih-lien-chih adlı bir elçi göndererek "biz değerli atlarımızı göndererek elçinizi karşılayacağız. Ayrıca Çin takvimi göndermenizi istiyoruz," dediler. 860-873 yılları arasında Kırgızlar Çin'e üç defa elçi göndermişler ve hediye sunmuşlardı. Fakat, bütün mücadelelerine rağmen en nihayetinde Uygurları kendi idareleri altına alamadılar. Bu vakitten sonra hediye vermek, karşılığında unvan almak gibi konuları Çin tarihçi memurlar bir daha yazmadılar. Artık Çin ile Kırgızların bağlantısı koptuğu gibi onların açısından siyasi önemleri de azalmıştı. Zaten Kırgız ülkesinin T'ang hanedanı açısından fazla stratejik değeri bulunmuyordu.

10.7 Yazıtlarda Kırgızlar

Buraya kadar bahsettiğimiz Çin kaynaklarının dışında Türkçe yazılı kitabelerde de Kırgız adı defalarca kaydedilmiştir. İlteriş Kutlug Kağan'ın 692 yılında ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapgan devletini her alanda güçlendirmeye başlamıştı. Tonyukuk kitabesinden anladığımız kadarıyla Çinliler, On-ok ve Kırgızlarla anlaştılar. On-ok ve Kırgızlar Altay Dağları'nda oturacaklar, Çinlilerle anlaşıp Gök Türk kağanı Kapgan'a saldıracaklardı. Ancak, Kapgan ve Tonyukuk idarelerindeki Gök-Türk ordusu 696-697 kışında Kögmen Dağları'nı aşarak, Yenisey Irmağı kollarından Anı Irmağı kıyısında Kırgızları çok ağır bir bozguna uğrattı. Kırgızların hanı dahi orada öldürülmüştü. Ölen Kırgız Kağan'ına atfen 716 yılında Kapgan Kağan, Bayırku'ların pususunda katledildiği zaman yeni kağan Bilge tarafından onun adına balbal (Eski Türklerde ölen önemli kişilerin/ hükümdar ya da herhangi bir beyin/ öldükten sonra sağlığında öldürdüğü düşman sayısını belirtmek için dikilen yazısız ince uzun taşların adıdır) dikilmiştir.

Kırgızlar, 708 yılında Çin'deki T'ang İmparatorluğu ile doğrudan temasa geçmişlerdi. Bunun neticesinde isyan etmiş olmalılar ki; 710 yılında Bilge ve Kül Tegin kardeşler tarafından yeniden mağlup edildiler. 731 yılında Kül Tegin öldüğü zaman cenazesine katılmak için Kırgızlardan İnançu Çor gelmişti.

II. Gök Türk Devleti yıkılıp yerini Uygurlara bırakınca ilk Kağan Bayan Çor (745-759) devletin birliğini sağlamak maksadıyla Kırgızlarla savaşmıştı. 779 yılından önce Bögü Kağan tarafından mağlup edilen Kırgızlar, onu öldürüp yerine geçen Tun Baga Tarkan (779-789)'dan da ağır bir darbe yediler.

800'lü yılların başında Kırgızların yine Uygurlarla savaşıp yenildiklerini görüyoruz. Uygurlardan Kutlug Bilge Kağan, Kırgızlar üzerine çıktığı

seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirmişti. Ayrıca Kırgızların Orta Asya'daki diğer boy ve şehirlerle yaptığı demir ticareti Uygurların kontrolüne girmişti.

10.8 Maveraünnehir'den Kırgızlara

Arapça ve Farsça yazılı İslâm kaynaklarında Kırgızlar hakkında çok az malumat vardır. Sadece Yenisey Nehri'nin doğduğu kollardan söz ederler. İki yılda bir Maveraünnehir'e Kırgız ülkesinden kervan gelirmiş. Gelen mallar değerli kürkler, misk ve özellikle ok yapımında kullanılan ağaçlar (kayın) ve benzeri idi. Oradan karşılığında Kırgız ülkesine başta dokuma ürünleri ve birçok ticaret malı giderdi. Kırgız kağanı Kemcikeş adlı şehirde otururdu. Bundan başka şehirleri yoktu. Ölülerini yakan tek Türk kavmi olarak gösterilirler (Bu bilgi doğru değildir; çünkü ölülerini yakan başka Türk boyları da vardır.), çadırlarda keçeden kulübelerde otururlar, öldürücü oyunludurlar (Kendi aralarında çok sert oyun oynarlar.), ateşe taparlar. Onlara bağlı Furî isimli bir kabile vardı. Kırgız Hakan'ının oturduğu Kemekâs kasabası bulunuyordu. Küseym adlı bir Kırgız boyu daha vardı. Kürk misk ve hutüvv (boynuz) elde emek için avlanırlardı.

Divanu Lugat'it-Türk'de de Kırgızların Türklerden bir cins olduğu açıkça ifade edilmiştir. İslâm coğrafyacılarının ve tarihçilerinin çok uzak bulunduğu bölgeye Maveraünnehir'e gidip gelmek çok zordu. Bu yüzden dönemi anlatan Arapça ve Farsça yazılı kaynaklarda Kırgızlar hakkında epey az bilgi tutulup kaynaklara geçmiştir.

10.9 Sosyal Hayat

Kırgızların en kuvvetli olduğu zamanda seksen bin iyi yetişmiş asker çıkarabildiklerini öğreniyoruz. O sırada doğularında Kurıkan'lar, güneylerinde Tibetliler, güneybatılarında ise Karluklar bulunuyordu. Geleneklerinin büyük oranda Gök Türklerle aynı olduğu vurgulanmıştır.

Kırgızların yaşadığı topraklar yazın çok sulu, rutubetli, bataklık hâlde idi. Kışın kar yığılırdı; yani çok yağardı. Büyük ırmakların yarısı dahi donardı. İnsanların hepsi uzun boylu ve iri yarıdır. Kızıl saçlı, açık tenli yeşil gözlüdürler. Siyah saçlılara şanssız derlerdi. Kadın çok, erkek az idi. Değerli taşlardan dizili küpeler takarlar, geleneklerine sıkı sıkıya bağlıdırlar. Erkekler ellerine, kadınlar boyunlarına dövme yaparlardı. Eğlenceye düşkündürler.

Yıl başına "Mao-shih" (baş) ay derler ki, üç ay bir zaman birimi (mevsim) oluşturur. 12 ay bir yıl olur. Söz gelimi bir yıla "kaplan" derler. İklimleri

çok soğuktur. Darı buğday ve benzerlerini ekerler. Ezme suretiyle un yaparlar. Üçüncü ayda ekip, dokuzuncu ayda toplarlar. Yemek ve içki yaparlar. Ayrıca sebze ve meyveleri yoktur. Atları kuvvetli ve iridir. Mükemmel savaşanlar "at başı" (reis) olurlar. Develeri, sığırları koyunları çokça vardır. Zengin çiftçilerde birkaç bin hayvan olabilir.

Yabani hayvan olarak vahşi at, "Ku-t'u" (kotuz? Yaban sığırı ya da yak olabilir), sarı koyun, koç, kara kuyruk, geyik bulunur ki, kara kuyruklar alageyiklere benzer ve kuyrukları daha büyük ve siyahtır. Balık olarak yedi-sekiz kadem (ayak) uzunluğunda Mie vardır. Mo-ken'ların ise kemikleri (kılçık) yoktur ve ağızları çenelerinin altında bulunur.

Kuş olarak kartal, yabani ördek, saksağan ve yabani kaz vardır. Ağaç olarak, çam, kayın ağacı, karaağaç, söğüt ve P'u çamı bulunmaktadır. Öyle yüksektirler ki; ok atılsa tepesine ulaşmazdı. En çok kayın ağacı vardır.

Maden olarak altın demir ve kalay çıkmaktadır. Her yağmurdan sonra demir elde edilirdi (Yağmur dere yataklarının kenarlarındaki toprakları aşındırdığı için demir madeni açığa çıkar). Chia-sha adlı iyi cins demirden keskin silahlar yapılır ve bunlar Gök Türklere ulaştırılırdı.

Silah olarak okları, yayları ve sancakları (mızrakları) bulunmaktadır. Süvarileri kendilerine ağaçtan kalkan yapıp, ayak ve bacaklarını korurlardı. Bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanları imal ederler ve bu şekilde kendilerini mızraklardan korurlardı.

10.9.1 Devlet Yönetimi

Devlet yönetiminde Kırgız hükümdarından başka altı makam vardır. *Bunlar, başbakan (hsin-hsiang), tudun (T'u-tu), ch'ang-shih (sivil memur), general (chiang-chün), tarkan (Ta-kan)* gibi altı makam hâlinde bulunuyordu. Yedi başbakan, üç tudun, on subayın hepsi askeri makamdırlar. Aynı zamanda, on beş yüksek memur bulunur. (O devirde) General ve takan olarak kimse tayin olunmamıştı.

Onların reislerinin unvanı "A-je" idi. Bundan dolayı A-je soyadını taşıdıkları bilinmektedir. Bir sancak dikerek etrafında toplanırlar ve kızıl renge değer verirlerdi. Diğerleri ise kendi kabilelerine göre unvan almışlardı.

A-je, Yeşil Dağ (Ch'ing-shan)'da konaklardı. Etrafında duvar yerine çit vardır. Keçeler birleştirilmek suretiyle yapılan Mi-t'e Ch'ih-t'o adlı çadırı vardır. Kabile reisleri küçük çadırlarda otururlardı. Askerler vazifeye çağrıldığında derhâl hepsi harekete geçerler ve orduya katılıp askerî düzende yerlerini alırlardı.

10.9.2 Giyim, Beslenme, Eğlenme ve Ölüm Törenleri

Elbiseleri değerli samur ve kunduzdandır. A-je, kışın samurdan yazın altından başlık takar. Ucu sivri süslü altı tarafı bükülmüştür.

Halkının (maiyetinin) hepsi beyaz keçeden başlık takarlar, yanlarında bıçak ve bileği taşı taşımayı severlerdi. Milletin giydiği elbise deridendir. Başlık takmazlar, kadınların elbiseleri yün ve ipekten imal edilirdi. Elbiselerde kullanılan ipek, Beşbalık, Fergana ve İran'dan getirilirdi.

Samur ve yeşil fare kürkünü vergi olarak sunarlardı.

Kabilelerin hepsi at kımızı ile et yerler. Sadece A-je etli pide gibi bir şey yerdi.

Musiki aleti olarak, flüt, davul, pipa, Tatar pipası, düdük, plaka ve ziller vardır.

Oyun olarak deve ve arslan oyunları, at oyunları ve ip oyunları bulunuyordu. Zamana bakmadan ruhlar arasında sadece otlara sulara kurban sunarlardı. Sihirbazlarına "kam" derlerdi. Evlenirken at ve koyun başlık parası olarak verilirdi. Zenginleri yüz veya bin koyun ile at verirlerdi. Biri ölünce yüzlerini kesmezler. Sonra ceset yakılır, külleri ve kemikleri bir yıl sonra toprağa gömülür. Gömme işlemi sırasında yine ağlaşırlar. Kışın ağaç kabuğundan örtülü evlerde otururlardı.

Onların yazı dilleri tamamen Uygurlarla aynıdır.

10.9.3 Kırgızların Kanunları

Kanunları çok serttir. Savaştan kaçanlar, memuriyetlerini iyi yapamayanlar, vatana ihanet edenler, hırsızlık yapanlar gibi suçların cezası başı uçurulmak suretiyle yerine getirilirdi. Hırsızlık yapan çocuğun başı babasının boynuna asılır ve ölünceye kadar bunu taşırdı.

10.9.4 Kırgız Ülkesinin Coğrafi Konumunun Belirlenmesi

Kırgızların başbuğu A-je'nın merkezinden Uygurların merkezine deve ile kırk günde gidilebilirdi. Oraya giden elçiler, T'ien-te bölgesinden geçerek batıya (sağa) iki yüz *li* (100 km) gittikleri zaman Batı Shou-chiang-ch'eng adlı şehre varırlardı. Buradan kuzeye üç *li* gidildiğinde P'i-t'i-ch'üan adlı pınara varılır. Pınarın kuzeybatısından Uygur merkezine bin beş yüz li mesafe bulunmaktadır. Burada doğuya ve batıya giden iki yol vardır. Pınarın kuzeyinden giden yol doğu yoludur. Uygur merkezinin kuzeyine altı yüz li gidildiğinde Hsie-e adlı nehre ulaşılır. Nehrin kuzeydoğusunda Hsüe-shan (kar dağı) vardır. Orada su ve pınarlar çoktur. Ch'ing (yeşil) Dağının doğusunda

Chien (Kem) Nehri bulunmaktadır. Nehir tamamen kuzeydoğu istikametinde akar. Doğuya gidildiğinde Po-ma T'u-chüe (Beyaz Atlı Türklerin)'lerin topraklarına varılır ki; onlar Tu-po, Mie-lie-ko, Wo-chih olmak üzere üç boydurlar. Onların da reislerine erkin denir. Kayın ağacı kabuğundan odalarını örterler. Büyük bir kısmı attan çok iyi anlar. Tahtadan yapılmış at üzerinde hızlı giderler. Bir ayağını tahta üstüne koyup koltuk değneğine dayanarak yüz adım giderler. Onlar geceleri yağma yaparlar, gündüzleri dağılırlar. Kırgız ülkesi onları itaat altına aldı. Kırgızlar eskiden çok kuvvetli bir devlet idiler. Toprakları Gök Türklerinki kadar vardı. Gök Türkler kızlarını onların reisleriyle evlendirdiler. Onların ülkesinin doğusu Kurıkan, güneyleri Tu-fan (Tibet), güney-batıları Karluklara kadar dayanıyordu.

Başlangıçta Sir Tarduşlara tabî idiler. Sir Tarduşlar bir ilteber vasıtasıyla onların ülkesini idare etti. Onlar şeflerinden Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarını taşıyan üç kişi tarafından beraberce idare ediliyorlardı. Onların ülkesi o zamana kadar Çin ile temasa geçmeye hiç teşebbüs etmemişti.

10.10 Kırgızların Kalıntıları

Kırgızların sanatı da diğer bozkır kavimleri ile benzerlik arz etmektedir. Ancak Kırgızlar, diğer Türk kavimlerinden uzak olduğu için, kendine özgü yanları da göze çarpmaktadır.

Kırgız sanat ve arkeolojisinin en önemli eserleri, Kopen mezarları, Uybat kurganları, Kapçal, Tuyuhtyansko gibi kurganlardan çıkarılmıştır. Bu sanat eserleri altın ve gümüş kaplar, at koşum takımları, ok, yay, kılıç ve hançerler, miğfer ve zırhlar, seramik kap eşyalar gibi nesnelerden oluşmaktaydı. Ayrıca ağaçtan yontulmuş hayvan figürlerine de rastlanmaktadır.

Bu sanat eserleri ve arkeolojik malzeme üzerinde yer alan tasvirler veya yontulmuş heykelcikler hayvan üslubu denen bozkır sanat türüne girmektedir. Bütün bozkır kuşağı sanatında olduğu gibi av sahneleri Kırgızlarda da yaygındı.

11

KİMEKLER

Kimeklerin ortaya çıkışı 656 yılına bağlanabilir. Onların idarecisi "Şad Tütik" (Tutuk) unvanı taşıyordu. 840'ta Uygur Kağanlığı yıkılınca Eynür, Bayandur, Tatar gibi boylar Kimeklere katıldı. Bundan sonra Kimek idarecisine Baygu (Yabgu) denmeye başladı. 9 ve 11. asırlara ait bir eserden faydalanan İdrisî bu sefer onların hükümdarını Canaq İbn Hakan el-Kimekî adıyla bildirmektedir. Ebu Dülef'in kaydına göre ise onlarda kamış yetişiyordu ve onunla yazıyorlardı. İrtiş ve Tarbagatay'da onların yaşadıkları 9-10. yüzyıllara ait ele geçen taş aynaların üzerinde Eski Türk yazıları vardır.

Kimeklerin yurtları Yukarı İrtiş boylarıdır. Kimek adının İki İmek (İki Yimek)'ten geldiği şeklindeki genel bir fikir ilim âleminde kabul edilmektedir. Gök Türkler ve Uygurlar zamanındaki Çik'lerin devamı da sanılmaktadır. Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızların bir kolu yaşıyordu. Güneyinde Artuş ve Etil nehirleri, batısında Kıpçakların bir kısmı, kuzeyinde ise gayr-i meskûn sahanın bir kısmı bulunuyordu.

Kimeklerin bazı alt kabilelere ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Mesela Gerdizî, Kimekleri yedi boy hâlinde göstermektedir. Bu boyların adları İmi, İmâk, Tatar, Balandur, Hıpçak, Ankaz ve Eclâd idi. Ayrıca İmi boyunun Bayavut adlı bir küçük kabilesi vardı ki; bu kabile daha sonra Moğollar arasında da görülecektir. Ancak, "Hududü'l-Alem" adlı anonim eserde Kimeklerin on bir boy hâlinde yaşadıkları belirtilmiştir. Fakat, boyların hepsinin adı yazılmamıştır. Sadece Hıfçak (Kıfçak), Karkara, Han, Yagsun ve Yâsû gibi boyların adlarından bahsedilmektedir. Bu eserde Kimeklerin Yemekiye adlı şehirlerinin olduğu kayıtlı ise de diğer kaynaklarca bu bilgi teyit edilmemiş (Taraz'dan bu şehre sekensen günde gidilirmiş.) aksine köylerinin dahi olmadığından bahsedilmiştir.

Kimeklerin yazın süt içtikleri kışın kurutulmuş et (kak) yedikleri bildirilmektedir. Yine Hududü'l-Alem'de onların hükümdarının "hakan" unvanı taşıdığı söylense de bir diğer kaynak Mücmelü't-tevarih'e göre reisleri Tutug(k) unvanını taşıyordu.

Samur, kunduz, kakım ve tilki kürkleri önemli servetlerini teşkil eden Kimekler özellikle kışın bu hayvanları avlarlardı. Maveraünnehirli tacirler Kimek ve Kırgızlara giderler, onlardan değerli kürkler satın alırlardı.

916 yılında Çin'in kuzeyinde Liao (Karahıtay) Devleti kurulunca Kuzeybatı Çin yani Ordos'taki Kunlar (Sarılar) Tarbagatay havalisine gelip Kimekleri batıya ittiler ve daha sonra onlarla karıştılar.

11. yüzyılda Kimek adının yerini Kıpçak ve Yimek almıştır. Bu asırda Yimekler hâlâ İrtiş civarında oturuyorlardı. İrtiş Irmağı, Kimeklere göre kutsal idi. Hatta Gerdizî'ye göre ilâh olarak kabul ediliyordu. 12. yüzyılda bilhassa Bayavutlar olmak üzere Yemekler, Harezmşah ordusunda yer aldılar. Diğer taraftan Yimâk (Kimâk)'ların Türklerden bir sınıf olup, Kıpçaklara dâhil oldukları vurgulanmıştır.

12

TÜRGİŞLER

630 yılında Batı Gök Türk ülkesinde kağan T'ung Yabgu'nun öldürülmesi üzerine ülke iç karışıklığa sürüklenmişti. Başıboş kalan çeşitli boylar, 635 yılında kendi aralarında teşkilatlanarak Türgişlerin alt boylarını meydana getirmişlerdir. Buna rağmen başlarında daima Batı Gök Türk hanedanından gelen beyler bulunmuştur. Aslında 634 yılında Batı Gök Türk hanedanından Işbara ülkesini on boya bölmüş, her bir boya birer ok verilmiş; takip eden zaman diliminde unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştır. Bundan sonra 651 yılında Ebinor'a dökülen Borotola Irmağı civarında ilk defa Türgiş adı geçmektedir.

Böylece yazılı belgelere göre Türgiş boyu ilk defa Miladi 651 yılında tarih sahnesinde görülmektedir. Bu esnada Batı Gök Türk Devleti'ni (581-659) meydana getiren On-Ok boylar konfederasyonuna bağlı Beş Tou-lu grubunun dördüncü boyu oldukları anlaşılmaktadır. Tahminen Ebinor'a dökülen Barotala Nehri boylarında ikamet ediyorlardı. Aynı devirlerde yani 7. yüzyılın ortalarında bu kalabalık boy Ho-lo-shih Çor isimli bir bey tarafından yönetiliyordu.

656 yılında Çindeki T'ang İmparatorluğu'nun üç kol hâlinde Batı Gök Türk Devleti topraklarına saldırması, diğer Türk boylarını olduğu gibi, Türgiş boyunu da etkiledi. Bunun sonucu olarak Türgişler, Isık Göl ile İli Irmağı taraflarına göç ederek buralarda yoğunlaştılar. Büyük bir ihtimalle yine bahsedilen bu Çin hücumu sonucu onlardan küçük bir grup daha ayrılarak Beşbalık taraflarına göç etti.

656'da başlayıp 658 yılında sona eren büyük Çin taarruzu sonucu diğer Batı Türk kabileleri gibi Türgiş boyu da Çin egemenliğini tanımak zorunda kaldı. Bölgeye bütün Türk boylarını yönetmek üzere bu devlet tarafından

Türk kökenli (Çin Devleti hizmetinde bulunan) bir kağan gönderildi. Bu durum 690 yılına kadar devam etti.

658 yılından 690 yılına kadar kudretli Türk şeflerinin başlattıkları bağımsızlık hareketlerine Türgişler de katıldılar. 686 yılında T'ang İmparatorluğu, Türgişlerin de içinde bulunduğu Batı Gök Türk bölgesindeki başkaldırıya karşı bir şey yapamadı. Üstelik, onlara karşı ordu göndermekten. Ortaya çıkan problemleri de onlara hediyeler ve prensesler vermek suretiyle çözümlemeye çalıştı.

Bu sıralarda batıdan Emevî ilerleyişi gerçekleşiyordu. 716'da idarenin başına geçen Türgiş lideri Su-lu onlara karşı koymaya hazırlandı. Üstelik Maveraünnehir üzerinde Türklerin hak sahibi olduğunu düşünen Su-lu Kağan, Arap ordusunun ilerleyişine karşı buradaki mahallî şehir devletlerine elinden gelen bütün yardımı yaptı. 737 senesinde bir kumandanının komplosuna kurban giden Su-lu'nun ölümü üzerine Türgiş Devleti sahip olduğu gücünü ve birliğini koruyamadı. Bu durumdan, güneydoğusundaki T'ang İmparatorluğu istifade etmek istedi. 751 yılına kadar Türgişlere karşı bazı başarılar kazanan, Emevî-Karluk iş birliğine karşı meşhur Talas Savaşı'nı (751) kaybedince bölgeden çekilmek zorunda kaldı. Bir ara Uygur Devleti'nin baskısına maruz kalan (735-756) Türgişler, kendi aralarında sürüp gelen Sarı-Kara kabileler anlaşmazlığının büyümesi yüzünden bir daha kendilerini toparlayamadılar ve Seyhun boylarına doğru göçe başladılar. Daha sonra onların boşalttığı arazide Karluk Devleti kuruldu (766).

Aslına bakılırsa çok kalabalık ve geniş alana yayılan Türgiş kabilelerinin 690'lı yıllarda Sarı ve Kara olmak üzere iki ana grup hâlinde örgütlendikleri anlaşılmaktadır. Kara Türgiş Devleti'ne gelince, bu devletin kurucusu olan başbuğ "çor" unvanını taşıyordu. Daha sonra kendisine Çinliler kendisine Batı Gök Türk hanedanından "tegin" unvanlı birini kağan gönderdi. Halkına karşı sert davranan ve ülkesini iyi idare edemeyen söz konusu bu kağan az sonra II. Gök Türk Devleti'nin hücumlarına dayanamayıp yıprandığından Çin'e kaçmak zorunda kaldı (690). Önceleri bu kağana bağlı ve Baga Tarkan unvanına sahip bulunan Wu-ch'e-le teb'asını (Türgiş boyları) iyi idare ediyor ve onlara güven veriyordu. Sadece Türgişler değil. çevredeki bütün Türk boyları kısa zamanda kendileri isteyerek ona bağlandılar. Kendisine katılan diğer boylarla beraber çok güçlenen Wu-ch'e-le, II. Gök Türklere karşı Çinlilerin tarafını tuttu. Mevcut Kağan Çin sarayına kaçınca, kendisi "Kağan" unvanını aldı ve mensup olduğu Türgiş boylarının sıfatı (sarı) ile bir devlet kurdu.

12.1 Sarı Türgiş Devleti (690-712)

Wu-ch'e-le'nin kurduğu bu devlet kısa zamanda Türk boylarını bir araya getirdi. Turfan'dan Seyhun Nehri'ne kadar uzanan geniş bir bölgeyi idare eden Sarı Türgiş kağanı on altı yıllık icraatının ilk sekiz yılını, teşkilatını tamamlamaya ve birliği sağlamaya harcadı. İkinci sekiz yılında ise II. Gök Türk Devleti'nin çok güçlü kağanı Kapgan'ın (692-716) ilerleyişini durdurmak istedi. Ancak yaptığı Bolçu Savaşı'nı (698) kaybedince otoritesi sarsıldı. Yerine geçen oğlu So-ko ise (706-710) kısa süren saltanatında, tahtına göz diken kumandanı Külçor'un başkaldırısı ile kendine bırakılan oymak sayısını az bulan kardeşi Ch'e-nu' nun sebep olduğu anlaşmazlıkları gidermekle uğraştı. Daha sonra girdiği II. Gök Türk Devleti'nin himayesinde Bars bey "Kağan" unvanı ile Türgiş tahtına çıkarıldı ise de, o da ülkede birlik ve beraberliği sağlayamadı.

Sarı Türgiş Devleti kurulmadan önce başbuğları (Baga) "Tarkan" unvanını taşıyordu (690). Onun iki devlet merkezi vardı. Birisi Tokmak'ın kuzeybatısında (İslâm kaynaklarında Ordukent) diğeri ise önceleri İli yakınlarında Kung-yue şehri idi. Sonraları ise göçler sebebi ile taşınılan Kouna-şar (Köhne/Eskişehir)'dır. Sarı Türgiş kağanı böylece iki büyük kabile grubunu rahat bir şekilde idare ediyordu.

II. Gök Türk Devleti'nde de devlet yönetiminde kağandan sonra iki "şad" yer alıyordu. Sarı Türgiş Devleti bu durumu kendine örnek almış gibi görünmektedir. Burada "Yabgu" ve "Şad" iki büyük kabile grubu Tou-lo ve Nu-shih-pi'leri idare etmekle görevli bulunuyorlardı. Sarı Türgiş Devleti'nde idarede yabgu ve şaddan sonra beyler yer alıyordu. Burada beyler, büyük bir ihtimalle boy başkanları idiler. Sarı Türgiş Devleti'nde bir de "Buyruk" (bakan, vezir) görülür. Tam işlevi açık bir şekilde anlaşılamasa da söz konusu buyruk idarede yabgu ve şaddan sonra, fakat beylerden önce gelen bir makama sahipti.

12.2 Kara Türgiş Devleti (716-739)

Kapgan Kağan'ın ölümünden iki ay sonra (716 senesinin 8. ayı): Su-lu kendisini "Kağan" ilan etti. Su-lu Kağan, takip ettiği dış politika ile takdir topladı. Tibet Krallığı ve II. Gök Türk Devleti'nden bir prenses alan Su-lu Kağan Çin İmparatorluğu ile münasebetlere girdi. Su-lu'nun iki büyük kumandanı vardı. Biri "Külçor" unvanına sahipti. Onlar, iki büyük kabile konfederasyonunu (Baga Tarkan Tou-lu grubu, Tu-mo-tu Nu-Shih-pi grubu) idare ediyorlardı.

Beşbalık bölgesi Türgişlerinin teşkilat ve idaresinde bazı farklı özellikler görülür. Burada boy başkanları "han" unvanına sahiptiler. Bu unvanın daha

sonraları Türgişlerden Karahanlılara geçmiş olması ihtimal dâhilindedir. Kara Türgiş Devleti yıkıldıktan sonra şimdiki Karaşar şehrinde ortaya çıkan Türgişlerin şefi "yabgu" unvanına sahipti. Burada yabgu bağımsız bir devlet başkanı görünümündedir. Türgiş devlet idaresinde ayrıca bir meclis de vardı.

Yapılanma ve idare sahasında bilgi sahibi olabildiğimiz diğer bir birim de ordudur. Wu-ch'e-le'nin her biri yedi bin askere kumanda eden yirmi kumandanı vardı. Sarı Türgiş Devleti'nin ordu mevcudu böylece yüz kırk bine ulaşıyordu. Kara Türgiş Devleti'nde Su-lu Kağan önceleri iki yüz bin kişilik bir orduya sahipti. Az sonra II. Gök Türk Devleti'ne bağlı boylardan bir kısmının kendisine katılmasıyla bu sayı üç yüz bini buldu.

756 yılından sonra Türgişler zayıfladı. Sarı ve Kara kabileler kendi kağanlarını tahta geçirip karşılıklı savaştılar. 766 yılında Karluklar, çok kuvvetlendiler. Batıya doğru hareket edip Suei-ye (Tokmak) civarını ele geçirdiler. Türgişler, Seyhun boylarına doğru göç ettiler. Bir kısmı Tanrı Dağları'nın güneyindeki Karaşar civarına gitmişti.

13

OĞUZLAR

Oğuz ismi, Gök Türk Devleti'nin özellikle 630'da merkezî hâkimiyetinin çökmesiyle birlikte Orta Asya tarihinde ön plana çıkmaya başlamıştır. Ancak çok dikkat etmek gerekir ki, Oğuz kelimesi kabileler anlamına gelmektedir. Bundan dolayı Oğuzlar; Üç Oğuz, Dokuz Oğuz gibi kabile federasyonları gibi adlarla anılmışlardır. Nitekim kalabalık gruplar hâlinde yaşadıklarından gerek Türk gerekse Çin kaynaklarında sık sık bahsedilmektedir.

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmış ise de artık "kabileler" anlamına geldiği yani "ok+u+z "olduğu kabul edilmektedir. Zaten Batı Gök Türk Devleti'nde 634 yılını takip eden hadiselerde On Okların ortaya çıkması ve Türgişlerin meydana gelmesi yönündeki tarihî olaylar Oğuzlar konusundaki filolojik delilleri açık bir şekilde desteklemektedir. Gök Türk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz adının geçmemesi, her şeyden önce Kazakistan bozkırlarında yaşayan Töleslerin çoğunluğunun, Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. Bir başka ifade ile 627 yılından sonraki süreçte Töles adı ve terimi önemini kaybetmiş; Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları görülmeye başlanmıştır.

Tarihî süreç açısından bakıldığında Türgişlerin devamı olarak Batı Oğuzlarını görmek daha doğrudur. Bilindiği gibi 766 yılından sonra Uygurların baskısıyla Tanrı Dağları Isık Göl-Yedisu-Çu-Talas havalisine gelen Karlukların sıkıştırmasıyla Türgişler (Oğuzlar) daha da batıya Sır Derya boylarına ve daha kuzeybatıya doğru kaymışlardır. Zaten bu bölge eskiden beri Töles, Türgiş bölgesi idi. Muhtemelen 603 dolaylarında kaynaklarda adları verilen Töles boyları daha sonra On Okları yani Seyhun Oğuzlarını oluşturdular. 9. yüzyıldan itibaren İslâm kaynaklarında Oğuzların varlığı artık iyice

belirginleşmektedir. Bundan sonra İsficab şehrinden Hazar Denizi'ne kadar uzanan Mangışlak dâhil geniş bir alan Oğuzların yurdu olarak karşımıza çıkmaktadır. Mangışlak'ta güney sınır Gürgenç (Cürcan) idi. Siyah-kuh (Karadağ) yarım adası tamamen Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Buradan doğuya doğru gidildikçe Aral Gölü'nün güneyindeki Baratekin kasabasına varıyordu. Buhara'nın kuzey sınırlarına kadar yayılan Oğuzların esas ağırlık merkezi Seyhun (Sır Derya) boylarıydı. Karaçuk adıyla kaynaklarda geçen Karadağların (Karatav) kuzeyindeki Sozak, Oğuzların en doğudaki çöl kıyısındaki şehirleri olmalıdır. Sadece Karadağlarda Oğuzlara ait 200'den fazla şehir kalıntısının varlığı bildirilmektedir. Kuzeyde ise sınırlar Cim-Emba ırmaklarının kuzeyine ulaşıyordu. Bunun yanında Sır Derya (Seyhun) boylarındaki diğer belli başlı meşhur Oğuz şehirleri Yenikent, Cend, Barçınlıgkend, Sıgnak, Karnak, Süt-kent, Savran (Sabran), Aşnas, Otrar (Farab), İkan, Özkend, Sayram-İsficab idi. Zaten, Dede Korkut ve Oğuz Destanlarının ana konuları bu bölgede yani Sır Derya boylarındaki Karadağlarda geçmektedir.

10. yüzyıl başlarına gelindiğinde Oğuzların kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurdukları görülmektedir. Hükümdarının unvanı yabgu olup, ona naiplik eden ise "Kül Erkin" idi. Orduya ise "Sübaşı" kumanda ediyordu. "Yınal Tarkan" gibi başka unvanlı devlet adamları da vardı.

Abbasilerin Horasan valisi Abdullah b. Tahir zamanında (828-844) ilk hadiselerde Oğuzların adı geçer ve 838-840 yıllarında mağlup edilip bin kadar esir verirler. Bu arada 860'larda Avrupa'ya göç eden Peçeneklerin bir kısmı Oğuzların yanında kalmıştır.

Oğuzlar, doğudaki Karluklar, kuzeyde Kimek ve Kıpçaklar, Hazarlar ve kuzeybatıdaki Peçeneklerle sürekli mücadele hâlinde idiler. Bununla birlikte kesin tarih belli olmasa da 1000'li yıllarda Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkıldığı anlaşılmaktadır.

Oğuzlar, bu devirde Üç Ok ve Boz Oklar olmak üzere ikili teşkilat hâlinde idiler. Boz Oklar: Kayı, *Bayat, Alka Evli, Kara Evli, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Afşar, Kızık, Beğdili, Karkın;* Üç Oklar: *Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıwa), Kınık* adlarıyla yirmi dört alt boya ayrılmışlardı.

Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılmasından sonra ana Oğuz grubu Samani Devleti'nin de ortadan kalkmasından faydalanarak, Horasan'a doğru ilerlemiş ve Selçuklu İmparatorluğu'na giden yol açılmıştır.

14

KARLUKLAR

Tarih sahnesinde ilk defa 627 yılında görülen Karluklar, bu esnada Altay Dağları'nın güneybatısında yaşıyorlardı. Onların diğer Türk boylarına nazaran Gök Türk hanedanına daha yakın oldukları kaynaklar tarafından vurgulanmaktadır.

627 yılını takiben Doğu Gök Türk hâkimiyetine karşı büyük boy hareketlenmeleri meydana geldiğinde Karluklar da kendilerine çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlenmişlerdi. Bu sırada üç kabile hâlinde teşkilatlandıkları bildirilmektedir. Daha sonra Karlukları Batı Gök Türk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ederken görürüz. Her iki Gök Türk devletinin 630'da çöküşe gitmesiyle yükselen Sir Tarduş siyasi gücüne bağlanan Karluklar, 648'den önce Çin'in bölgedeki hâkimiyetine karşı başkaldıran ve bağımsızlığını ilan eden Ch'e-pi Kağan'a itaat ettiler. Ancak, daha sonra Çinle açıkça iş birliği yapıp üstünlüğünü kabul ettikleri bu kağana saldırdılar. Arkasından Çin'e bağlanarak askeri valilik hâline getirildiler.

II. Gök Türk Devleti döneminde (682-744), başlangıçta bu devlete tam olarak itaat eden Karluklar, Kapgan Kağan döneminde (692-716), onun aşırı sertliği sebebi ile devlete zaman zaman problem çıkardılar (711, 714 olayları). Bilge Kağan döneminde (716-734) yine devlete tamamen bağlılık gösteren Karluklar, bu devletin yıkılışında cereyan eden 743-745 olaylarında Uygur ve Basmıllar ile beraber hareket ettiler.

745 yılında kurulan I. Uygur Devleti (745-840)'nin ilk zamanlarında Ötüken Karlukları bu devlete tam olarak bağlandılarsa da Beşbalık ve İrtiş batısında oturan Karlukların itaatleri tamamen gerçekleşmedi. Özellikle İrtiş bölgesinin Üç Karluk kabilesi bağımsız kalıp Orta Asya'ya hâkim olma arzusu yüzünden Uygur Kağanı Bayan Çor ile çetin savaşlara giriştiler. Ancak

başarılı olamadıklarından güneybatı yönündee göç etmeye başladılar. Isık Göl civarına gelen Altayların bu üç Karluk kabilesi, kısa zamanda bölgenin eski hâkimleri olan Türgişlerin iki idarî merkezini (Tokmak ve Taraz) ele geçirerek 766 yılında bağımsız bir devlet kurdu.

Arslan İl Tirgüg tarafından kurulan bu devlet, kısa zamanda Taşkent, Fergana ve Kaşgar gibi büyük şehirlere hâkim olmayı başardı. Daha ziyade Abbasî Devleti ile siyasî münasebetlerde bulundu. 840 tarihinde Moğolistandaki Uygur Kağanlığının sona ermesi üzerine Karluk hükümdarı Bilge Kül Kadır Han kendisini bozkırların siyasî hâkiminin halefi ilân etti. Böylece Karluk Devleti isim değiştirerek aynı topraklar üzerinde Karahanlı ismi ile siyasi hâkimiyetine devam ediyordu.

8.yüzyılda Isık Göl ile Seyhun Nehri arasındaki sahada Karluk Devleti bağımsız olarak yaşayışına devam ederken, Tanrı Dağları'nın güneyinde, bugünkü Toharistan bölgesinde ayrı bir bağımsız Karluk yabguluğu bulunuyordu. Muhtemelen siyasî olayların tesiri ile Beşbalık bölgesi Karluklarından önemli bir grubun Tanrı Dağları'nın güneyini takiben buraya göç etmesi sonucu kurulan bu yabguluk, Toharistan Türk yabguluğu (630-758) ile komşu olarak yaşadı.

943'e doğru Kaşgar'dan hareket eden Karahanlı hükümdarı Çu Vadisi'ne girerek, Kuzey Kırgızistan ve Güney Kazakistan'daki Karlukların siyasi bağımsızlığına son verdi.

Büyük Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Karlukların siyasi nüfuzu artmış, neticede bu bölgede kurulan Karahanlı Devleti'nin esas nüvesini teşkil etmişlerdir. Hatta, Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebük Tegin, bir Karluk şehri olan Barshan'dan çıkmıştır. Karlukların sonradan Karahanlı Devleti'ne karşı cephe aldıkları ve bu durumun daha sonra doğudan gelen Karahıtayların bölgeyi işgalini kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.

15

DOĞU AVRUPA'DAKİ DEVLET VE BOYLAR

15.1 AVRUPA HUNLARI

15.1.1 Avrupa'ya Genel Bakış

Avrupa'nın Türkler gelmeden önceki tarihlerine kısaca bakmak konuyu daha açık anlamak için faydalı olacaktır. Bunu Roma'nın geç döneminden başlayarak 11. yüzyıla kadar Avrupa'nın kısa tarihine değinerek yapabiliriz. Dünya tarihinin en büyük ve etkili imparatorluklarından bir olan Roma, MS 2. yüzyılda en geniş sınırlarına ulaşırken, gücünün zirvesine çıkıyordu. Arkasından çöküş süreci başladı Çöküşü yükselişinden daha uzun sürdü. MS 285'te İmparator Diocletian'ın idari olarak imparatorluğu ikiye ayırması bölünmenin ilk temellerini oluşturdu. 330'da İmparator Konstantin'in Byzantium (Konstantinopolis/İstanbul) kentini yeni başkent yaptığında iç siyasi dengeler tamamen değişti. Nihayet 395'te I. Theodosius'un ölümünden sonra imparatorluk kesin bir şekilde doğu ve batı olarak ikiye ayrıldı.

Kuvvetli düşmanlarla karşı karşıya gelmesi Roma İmparatorluğu'nda 4. yüzyılın 2. yarısında askeri harcamaları artırmıştı. Kuzeydeki yabancı kabileler imparatorluğun içine girerek ekonomik zenginlikten pay almaya çalıştılar. Diocletian yaptığı reformlarla vergi sisteminde ve orduda yeni düzenlemeler yaptı; ayrıca yönetimde eskine göre daha güçlü bir bürokrasi oluşturdu. Bu reformlar imparatorluğun bozulmaya yüz tutan iç düzenini biraz toparladı ise de masrafları artırarak ekonomik düzenin daha da kötüye gitmesine sebep oldu. Roma'nın düşen geliri sonuçta imparatorluğu vergilere daha bağımlı kıldı. Gelecekte çıkacak iç ve dış problemler Roma'nın zenginliğinin büyük kısmını ordusuna harcamasına neden olacaktı. 378'deki Adri-

anopolis Savaşı yenilgisi Roma ordusuna çok fazla zarar verdi ve imparatorluğun batısının savunmasız bırakılmasına neden oldu. İdarede iki başlılık Batı'da güçlü ordu bulunmaması ve İmparator Konstantin'den herhangi bir destek gelmemesi sebebiyle zayıflama daha hızlı ortaya çıkıyordu. Roma İmparatorluğu'nun çöküş yoluna girmesi Avrupa tarihinin dönüm noktalarından biri kabul edilmektedir.

İspanya, Galya ve İtalya'yı içine alan Batı Roma İmparatorluğu imparatorluk sınırları dışında yaşayan Gotlar,Vandallar, Lombardlar, Franklar, Jütler ve Saksonlar gibi çoğu Germen kökenli barbar kavimlerinin sürekli hücumuna maruz kaldı. Hun saldırıları karşısında tutunamayarak Tuna Irmağı'nın güneyine itilen Vizigotlar, 410'da Alarik'in önderliğinde Roma kentini ele geçirdiler. 5. yüzyılda Roma'nın kurumları iyice çökmeye başlamıştı. Batı'nın son imparatoru Romulus Augustus 476'da barbar kral Odoacer tarafından tahttan indirildi. Bundan sonra bir daha toparlanamayan Batı Roma İmparatorluğu nihayet 476'da sona erdi. Batı Roma'nın yıkılışı Orta Çağ'ın başlangıç tarihi kabul edilmektedir.

Vizigotlar, İtalya'dan sonra İspanya'ya yerleşerek burada güçlü bir krallık kurdular. Başka bir Germen halkı olan Vandallar da komutanları Genserik'in önderliğinde, 455'te Roma'yı ele geçirip yağmaladılar. Barbar halklardan sayılan Franklar da batıya doğru ilerleyerek, Galya'nın içlerine kadar girdiler. Jütler ve Saksonlar ise, o dönemde Roma'nın eyaleti olan Britanya'ya akınlar düzenlediler. Gotların doğu kolu olan Ostrogotlar da Roma topraklarını istila ettiler ve İtalya'da bir krallık kurdular. Ancak bu krallığın ömrü uzun olmadı ve altmış yıl sonra ortadan kalktı. Barbar akınları sırasında İtalya'da kalıcı bir yönetim oluşamadı. Bizans imparatoru Justinianos, bu siyasal boşluktan yararlanarak İtalya'yı da bir süre imparatorluğunun topraklarına kattı. Ancak Justinianos'un 565'teki ölümünden sonra, İtalya bu kez Lombardlar tarafından istila edildi.

Germen kökenli barbar kavimlerden biri olan Franklar 6. yüzyılda Hristiyanlığı kabul ettiler. Karolenj hanedanına üye olan Frank kralları günümüzdeki Almanya, Fransa, Belçika, Hollanda, İsviçre ve İtalya'nın kuzeyini kapsayan toprakları ellerine geçirerek Karolenj İmparatorluğu'nu kurdular. Günümüzdeki Fransa'nın adı Germen bir ırk olan Frankların kurduğu bu imparatorluğa dayanmaktadır.

Frankların kralı Charlemagne 768'de tahta çıkarak bu imparatorluğun sınırlarını en yüksek boyutlarına ulaştırdı. 25 Aralık 800 tarihinde Vatikan'daki Aziz Petrus Bazilikası'nda Papa III. Leo, Charlemagne'ı imparator ilan ederek 5. yüzyılda yıkılmış olan Roma İmparatorluğu'nun varisi

yaptı. Charlemagne'ın 800 yılının yılbaşı günü taç giyme töreni, 476'dan beri Avrupa'da mevcut olan siyasi güç boşluğunu doldurduğu için Orta Çağ Avrupa tarihinin dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu tören Charlemagne'ın liderliğinde de değişikliğe yol açtı. İmparatorluğun otoritesini tanımış olan din adamlarını sistematik bir şekilde etrafında topladı ve imparatorluğun en uç yerlerine otoritesini ulaştırdı. Ayrıca kendi sınırları içindeki kiliselerde değişmez ayin düzenini bir kenara iterek değişiklikler yapmaya çalıştı.

O zamana kadar Roma İmparatoru unvanını taşıyan tek hükümdarlar olan Bizanslılar 812'de Charlemagne'ın imparatorluk unvanını istemeyerek kabullenmek zorunda kaldılar. Charlemagne'ın 814'teki ölümünden sonra Karolenj İmparatorluğu zayıfladı. 10. yüzyılın ortalarında Germen hükümdarlarından I. Otto, Charlemagne'ın hüküm sürdüğü toprakların çoğunu ele geçirerek Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nu kurdu. 962'de Papa XII. Ioannes I. Otto'ya Roma İmparatoru sıfatını verdi. Kutsal Roma İmparatorluğu 1806 yılına kadar ayakta kaldıysa da zamanla gücünü kaybederek önce Orta Avrupa'daki Alman devletçiklerin bir konfederasyonu hâline geldi, sonra da yerini Avusturya İmparatorluğu'na bıraktı.

774 yılına kadar İtalya'nın kuzeyi bir Germen halkı olan Lombardların elinde kaldı. 751'de Lombardlar güneye inerek Ravenna'yı ele geçirdiler. Papa Franklardan yardım istedi. Franklar Lombardları yenerek Orta İtalya'yı Papa'ya geri verdiler. Böylece Roma kenti civarında bağımsız bir Papalık Devleti kurulmuş oldu. Buna karşılık olarak Papa III. Leo, Frankların kralı Charlemagne'ı imparator ilan ederek Franklara saygınlık sağladı. 11. yüzyılda da Venedik Cumhuriyeti, Ceneviz Cumhuriyeti, Lombard Birliği, Napoli Krallığı ve Floransa Cumhuriyeti gibi şehir devletleri güç kazandı. Bu dönemde Papalık ve Kutsal Roma İmparatorluğu iki büyük güç merkezi hâlindeydi. İtalya'daki kent devletlerinde bu iki güç merkezinin yanlıları arasında büyük çatışmalar çıktı. Bu iki siyasi grup Guelfolar ve Ghibellinolar olarak tanındı.

İngiltere, MS 55-410 arasında Roma İmparatorluğu'na bağlı Britannia eyaletiydi. 5. yüzyılda adada Hristiyanlık dini yayılmaya başladı. Adanın yerli halkı olan Keltlere 5. yüzyılda adaya göç eden bir Germen halkı olan Anglosaksonlar katıldı. Fransa'dan gelerek adayı istila eden Normanlar 1066'da I. William'ın liderliği altında Hastings Muharebesi'ni kazanarak adayı ele geçirdiler. Bir Germen halkı olduğu hâlde Fransız kültürüne asimile olmuş olan Normanlar adaya Fransız kültürünü getirdiler. İngiliz ulusu adaya daha önce gelmiş olan Anglosaksonların Normanlarla karışmasından meydana geldi.

Roma İmparatorluğu'nun Gallia Lugdunensis ve Gallia Aquitania eyaletleri olan Fransa imparatorluğun çökmesinden sonra bir Germen halkı olan Frankların istilasına uğradı. Bölgeyi 481-687 arasında Merovenj Hanedanı yönetti. 751-840 arasında ise Fransa Orta Avrupa'yla birlikte Karolenj İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Ancak 843'te Charlemagne'ın torunları Verdun Antlaşması'nı imzalayarak ülkeyi aralarında paylaştılar. Batı Frank Krallığı adını alan kısım zamanla günümüzdeki Fransa'ya dönüştü. Orta Çağ'da Fransa birden fazla krallıklar tarafından yönetildi. 987'de Hugh Capet yönetimi eline alarak Capet Hanedanını kurdu ve Fransa'nın büyük bir bölümüne hükmettiler. Bu hanedanın dalları olan Valois ve Bourbon hanedanları Fransa'yı 1830 yılına kadar yönettiler. Normanlar ise önce Fransa'nın kuzeyini yönettiler ama İngiltere ve Sicilya'yı istila ederek güçlerini geniş bir alana yaydılar.

7. yüzyılda Arabistan'da ortaya çıkan İslâm dinini kabul eden Arap orduları aynı yüzyıl içinde Kuzey Afrika'nın tümünü eline geçirmişti. 8. yüzyılın başında gelindiğinde Müslüman Emevi Devleti'nin Kuzey Afrika'daki valisi olan Musa bin Nusayr bir Berberi kumandan olan Tarık bin Ziyad'ı Cebelitarık Boğazı'nı geçerek İber Yarımadası'na gönderdi. O sırada İber Yarımadası bir Cermen halkı olan Vizigotların elindeydi ve başkentleri Toledo kentinde bulunuyordu. Tarık Bin Ziyad, Vizigot kralı Rodrigo'yu ağır bir yenilgiye uğrattı. Vizigot krallığı parçalandı ve bütün İber Yarımadası kısa bir süre içinde Müslümanların eline geçti.

749'da Emevilerin yıkılmasıyla Şam'dan kaçan Emevi prensi Abdurrahman, 755'te İber Yarımadası'na geçti. 756'da bir devlet kurdu ve kendisi de emir oldu. 929'da III. Abdurrahman halifeliğini ilan etti. 1031'de halifenin otoritesi sarsıldı, ülke emirliklere bölündü. 1031'de Âli beytten olan Hammûdiler, hilâfeti devam ettirmek istediler. 1086'da Abbasi hanedanından İşbiliye Meliki, Kuzey Afrika Murabıtlar İmparatorluğu'ndan yardım istedi. Oradan gelen kuvvetlere 13 Endülüs meliki de katıldı. Zeleka Muharebesi'nde Hristiyan orduları imha edilerek, İspanya'da Müslüman hâkimiyetinin ömrü uzadı.

Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun 395'te Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasıyla ortaya çıktı. Başkenti Roma olan Batı Roma İmparatorluğu 5. yüzyılda Germen kabilelerince yıkıldı. Merkezi Konstantinopolis (bugünkü İstanbul) olan ve Doğu Roma İmparatorluğu da denen Bizans İmparatorluğu ise, bin yılı aşkın süre varlığını sürdürdü. Bizans'ın ortaya çıkışı, Roma İmparatoru I. Constantinus'un başkenti, Roma'dan bugünkü İstanbul'a taşımasıyla da yakından ilişkilidir.

Bizans İmparatorluğu 7 ve 8. yüzyıllarda doğuda Müslüman ve Pers ordularının saldırısına uğrarken, batıda Slavların tehdidi altında kaldı. 610'da, Bizans tahtını ele geçiren Herakleios, Perslerin saldırılarını durdurdu ve başkentin savunmasını güçlendirdi. Tuna Irmağı'nı geçerek Bizans topraklarına inen Avarları da yendi. Bu dönemde Araplar İslâm dinini yaymak için fetihlere girişmişlerdi. Arap orduları 632'de Suriye ve Filistin'i ele geçirdiler. İskenderiye'nin teslim olmasından sonra Araplar, 642'de Mısır'ın tamamını denetim altına aldılar. 674-678 arasında Araplar birçok kez Konstantinopolis'i kuşattılarsa da ele geçiremediler.

Bizans İmparatorluğu 867-1056 arasında imparatorluğu yöneten Makedonya hanedanı döneminde altın çağını yaşadı. Makedonya hanedanının kurucusu I. Basileios (867-886), daha önce yitirilmiş olan Anadolu'daki toprakları yeniden imparatorluk sınırlarına kattı. I. Basileios ve ardılı VI. Leon (886-912) dönemlerinde, imparatorluğun hukuk sistemi yeniden düzenlendi. II. Nikeforos (963-969), Girit ve Kıbrıs'ı yeniden imparatorluğa dâhil etti, Suriye ve Balkanlarda yeni topraklar ele geçirdi.

15.1.2 Batıya Yöneliş ve Avrupa Kapılarının Hunlara Açılması

Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflayarak yıkılışa sürüklenmesi, Batı Kazakistan'ın geniş bozkırlarında yaşayan boyların hem bağımsız kalmalarına hem de nüfus olarak yoğunlaşmalarına yol açmıştır (MS I. yüzyıldan itibaren). Zaman içerisinde bunların bir kısmının Seyhun Nehri'nin ötesine Kafkaslar'ın kuzeyine, Dnyeper Nehri civarına, en çok da Aral Gölü'nün doğusundaki bozkırlara dağıldıkları anlaşılmaktadır. Aslında Hun kitleleri MS 93 yılını takip eden yıllarda doğudan gelen Hsien-pi ve Çin hücumları karşısında tutunamayıp batıya kaymak zorunda kalmışlardı. Sonuçta orada yaşayan diğer Türk boyları ile kaynaştılar. I. yüzyılın sonlarına doğru ve II. yüzyıl başlarında doğudan gelen yeni Hun kalıntıları da bunlara eklendi. Böylece bölgede nüfusça çoğalarak uzun süre sakin bir hayat yaşadılar ve güçlerini artırarak kuvvetlendiler. Bunlar muhtemelen iklim değişikliği karşısında batıya yöneldiler ve Avrupa Hunlarını meydana getirdiler. Otlak yetersizliğinin de bu konuda etkili olduğunu vurgulamak gerekir. Asya Hunlarının torunları olan bu Hun grupları çok kalabalık ve görünüyorlardı. Söz konusu boylar arasında yukarıda açıkladığımız "Ting-ling" ve "Ogur" kavramları ön plana çıkmaktadır. Yani Batı ve Güney Kazakistan'da yaşayan Türk topluluklarının bahsettiğimiz Hun gücünü artırdığını açıkça vurgulamak gerekir.

Bu arada Avrupa Hun hükümdar ailesinin Asya Hun hükümdar ailesinden geldiği konusunda görüşler de bulunmaktadır.

15.1.3 Hun Öncesi Doğu Avrupa

Hunlar 4. yüzyıl ortalarında Aral ile Hazar arasındaki eski Alan ülkesini ele geçirdiler. 374'te İtil (Volga) Nehri kıyılarında görüldüler. O tarihlerde Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düzlüklerde Germen kavmi olan Got'lar yaşıyordu. Dnyeper ile Don nehirleri arasında Doğu Gotları Ostrogotlar, onların batısında da Batı Gotları, yani Vizigotlar bulunuyordu. Batıya doğru gidince de Transilvanya bölgesinde Gepidler oturuyordu. Bugünkü Macaristan'da da Vandallar vardı. Bu dört kavimde Germen asıllı idi. Aynı bölgede başka küçük Germen toplulukları ile İranlı ve Slav boyları da yer alıyordu. İdil (Volga)'in batısından Baltık Denizi'nin kuzeyine kadar uzanan geniş ormanlık alanda çok sayıda Fin Ugor kökenli topluluk yaşıyordu. Dnyester'in batısında çok sayıda Slav kökenli kavim vardı. Bavyera'da Alamanlar, Orta ve Aşağı Ren boyunda Franklar ömür sürüyorlardı.

MÖ 1. yüzyılda Alanlar, Hazar Denizi'nin kuzeyinden Avrupa istikametine dönerek, buradaki Sarmatları batıya göçe zorladılar. Daha sonra kendileri Roma İmparatorluğu ile sıkı ilişkiler kurdular. Hunlar İdil (Volga) Nehri'ni geçince Alanların bir kısmı batıya bir kısmı da Kafkaslara gitmek zorunda kaldı. Batıya gidenler Dobruca üzerinden Pannonya'ya, 406 yılında da Vandallar ve Sueblerle birlikte Ren Nehri'ni geçip Galya'ya ulaştılar.

Vistül Irmağı ile Orta Dnyeper arasındaki sahanın arkeolojik, filolojik ve dil araştırmalarına göre Slavların ilk yurdu olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ilk Slav yurdunun kesin sınırları tespit edilememektedir. Güneyde Karpatlara kadar uzandığı, batıda Elbe Irmağı'na ulaştığı da iddialar arasındadır. Doğuda İlmen Irmağı ile Oka Gölü'ne vardıkları konusunda da kesin delil bulunmamaktadır. MS'ki devirlerden itibaren Karpatların kuzeyindeki sahadan çeşitli yönlere yayılmışlardır. Doğu Slav bölgesi Pripet Havzası, Berezina Nehri'nin aşağı kısmı, Desna ve Teterev boyları ile Volınya çevresini içine alıyordu. Onların hakkında MÖ ki devirlere ait bilgi yoktur. Milad sıralarında Vened denilen Slavların bir kısmına "Ant" adı verilmiştir. Bunlar Dnyeper ve Dnyester arasında ömür sürmüşlerdir. Doğudan gelen Türk kökenli boylarla söz konusu Antların karıştığı iddialar vardır.

Fin Ugor kabileleri Batı Sibirya'dan başlayarak, Kama ve İdil nehirleri ile Don Irmağı'nın orta kesimlerinden itibaren İtil'in kaynağı ve kuzey sahası ve Baltık Denizi'ne kadar uzanan geniş sahada yaşıyorlardı. Urallara yakın yerlerde Ugor, batıdaki alanlarda Fin adıyla tanınmışlardır. Orta ve Kuzey Rusya'daki nehir adlarının hemen hepsi Finceden gelmektedir. Önemli bir teşkilata sahip olmayan bu kabileler, sonradan Doğu Slavlarının aralarına girip karışmalarıyla Rusları meydana getirmişlerdir.

Gotlar, Baltık Denizi kenarlarındaki alandan Karadeniz'in kuzey kıyılarına gelen Germen kökenli bir kavimdir. Buraya gelişleri MS 180'li yıllarda gerçekleşmiştir. Dnyeper (Özü) Nehri'nin doğusu ve batısında olmak üzere ikiye bölündüler. Doğudakiler Ostrogot, batıdakilere Vizigot adı verildi. Ostrogotların daha örgütlü oldukları kurdukları devletten anlaşılmaktadır. Zaten 370'li yıllarda başlarında Hermanarich (Ermenarik) adlı kral görülmektedir.

İskitlerden sonra Karadeniz'in kuzeyine gelen Sarmatların İran kökenli oldukları bildirilmektedir. Orta Dnyeper'den Karpatlara kadar uzanan sahaya yayıldılar (MS 1 ve 2. yüzyıllar). Sarmatlar, MÖ 1 yüzyılda Batı Kazakistan sahasında Hunlarla ilişki kurmuşlardı.

15.1.4 İlk Hücum

Asya'da Büyük Hun İmparatorluğu'nun parlak devri sona erince, yukarıda anlatıldığı gibi batıya doğru göç ederek Aral Gölü civarı ile Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki sahalara yayıldılar. Uzunca bir süre bu geniş alanda yaşayarak çoğaldılar. Sonra tekrar batıya doğru harekete geçip 374 yılında Volga kıyılarında yoğunlaştılar. O sıralarda Hunların başında Balamir adlı "başbuğ" bulunuyordu. İlk büyük hücum Ostrogotlara yapıldığında, bu kavmin oluşturduğu birlik Hunlara karşı kendini savunamadığı gibi baskılara dayanamayıp yıkıldı. Uğradığı mağlubiyetin acısına dayanamayan Ostrogot Kralı Ermanarich intihar etti (374). Arta kalanları kendilerine bağlayan Hunlar, onun yerine Hunimund'u krallık makamında görevlendirmişlerdi. Doğal olarak ikinci saldırıda direnmelerine rağmen Vizigotlara karşı yapılmış, fazla ağır olan bu darbe onları da çökertmişti. Hunlar, yerli kavimlerin bilmedikleri ve alışmadıkları şaşırtıcı süvari taktikleri ile batıya doğru harekete geçince Vizigot Kralı Atanarich de kendi batı yönüne doğru kaçtı (375). Böylece Hun askeri harekâtına dayanamayan çeşitli kavimler yerlerinden koparak başka başka bölgelere gitmek zorunda kaldılar. Artık Hun tehlikesi karşısında tutunamayan kavimler, birbirlerinin üzerine gitmek zorunda kalıyorlar sürekli yer değiştiriyorlardı. Sonunda ulaştıkları Roma İmparatorluğu'nun kuzey eyaletlerini tamamen alt üst ettiler. Böylece başlayan Avrupa'nın etnik yapısını kökünden değiştiren meşhur kavimler göçü dalgası, Avrupa kıtasının batısındaki İspanya'ya kadar uzandı. Hun akıncıları umulmadık zamanlarda beklenmedik yerlerde görülerek, ani ve şiddetli darbeler indiriyordu. Şaşırtıcı hızla gelişen Hun akınları Batı Avrupa'da korkunç akisler yaratırken, Doğu Avrupa kavimleri dehşet içinde kalmışlardı. Böylece savaş meydanlarında onlara karşı bir şey yapamayan yerli topluluklar, Hunlar aleyhinde olumsuz hikâyeler söylemeye ve yazmaya başladılar.

Bu arada Hunlar yanlarına aldıkları bazı yardımcı Germen birlikleriyle beraber 378 yılında Tuna Nehri'ne varmayı başarmışlardı. Kendileriyle savaşmayan ve bağlanan yerli kavimleri Hunlar daima yanlarına almışlar ve onlarla iş birliği yapmışlardır. Adı geçen nehri de aşarak güneye doğru ilerlediler. Doğu Romalılar, onları durdurmak için karşı çıkmaya cesaret edemedi. Böylece doğan boşlukta fırsattan istifade eden Hunlar Trakya'nın derinliklerine kadar uzandılar. Aslında Doğu Roma topraklarında görülen, söz konusu Hun kuvvetleri öncü birliklerdi ve sadece keşif amacını güdüyorlardı. Buna rağmen İmparator Valens'i savaş meydanında öldürdüler. Hunların bu ani ilerlemesi karşısında kendilerini artık güvende hissetmeyen Vizigotlar, Doğu Roma ile anlaşarak daha da güneye indiler. Artık Tuna Nehri'nin kuzeyinde Hunlara karşı duracak bir kuvvet kalmamıştı. Neticede Gotlar ve Romalılar çok ağır yenilgiye uğradıkları hâlde Hunlar ileri harekâta devam etmediler. Çünkü Hunlar kısa zamanda büyük bir araziyi ele geçirmişlerdi ve buraları düzene sokmaları gerekiyordu. Yani ele geçirdikleri bölgede yeni idare sistemi kuracaklardı. Onların gücünün karşısında hiçbir şey yapamayacağını anlayan Doğu Roma imparatoru Teodosius Hunlarla dostluk kurmaya çalıştı; hatta yıllık vergi vermeye bile razı olmuştu.

15.1.5 Anadolu Akını

Roma imparatoru Teodosius'un ölüm yılı olan 395'te Hunlar yeniden harekete geçtiler. Akın iki yönde gelişti: Hunlardan bir kısmı Balkanlardan Trakya'ya giderken başka bir kolu da Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya indiler. Hun Devleti'nin doğu kanadı tarafından düzenlenen bu Anadolu akını Basık ve Kursık adlı iki başbuğ tarafından idare ediliyordu. Bu sefer esnasında Romalılar kadar Sasanîler de telaşlanmışlardı. Hun süvarileri Erzurum, Karasu, Fırat vadileri boyunca ilerleyerek Çukurova'ya ulaştılar. Edessa (Urfa) ile Antiocheia (Antakya)'yı kuşatıp Suriye'ye giderek Kudüs'e kadar uzanmayı başardılar. Sonra aniden kuzeye dönen Hun ordusu Kayseri-Ankara istikametiyle Bakü'ye ulaşıp geldikleri yere geri döndü. 395-396 da meydana gelen bu akınların tarihte Türklerin bilinen ilk Anadolu seferi olarak kabul edilmesi de söz konusudur. Üç yıl sonra tekrarlanan bahsettiğimiz akınlar karşısında Bizans İmparatoru Arkadius'un hiçbir şey yapamadığı bilinmektedir.

15.1.6 İkinci Dalga

Batıdaki Hun baskısının 400 yılına doğru tekrar arttığı anlaşılmaktadır. Bu sırada Hunların başında Uldız (Uldin/Yıldız) adlı başbuğ vardı (Balamir'in oğlu veya torunuydu). Uldız zamanında Hun dış politikasının

ana hatları çizildi. Doğu Roma devamlı baskı altında tutularak, Batı Roma ile dostluk kurulacaktı. Çünkü, anlaşılan devlet stratejisine göre Bizans'ın Hun nüfuzuna alınması ilk hedef olarak belirlenmişti. Ayrıca Batı Roma topraklarına saldırarak, huzursuzluk çıkaran kavimler Hunların da düşmanı sayılıyorlardır. Hun çıkarlarına uymasından dolayı Batı Roma ile iş birliğine gidilerek, öncelikle bu kavimlerin hâkimiyet altına alınması gerekiyordu. Hunlar ordularının Tuna'ya ulaşmasıyla birlikte kavimler göçünün ikinci büyük dalgasının başladığı anlaşılmaktadır. Onlardan çekinen Vandalların bir bölümü 401'de Batı Roma eyaletlerine girdiler. Yine Hunlardan kaçan Vizigotlar da İtalya'da ortaya çıktılar. Liderleri Alarikh'in idaresinde İtalya'ya uzanan Vizigot tehlikesi, Romalılar tarafından güçlükle önlenebildi.

Daha sonra Roma korkunç bir düşman ile karşılaştı. Radagais adlı Germen lideri Roma'yı ortadan kaldıracağı iddiasıyla Roma üzerine yürüyor ve daha önceki akınları durdurmuş olan Stiliko bu sefer ona karşı başarılı olamıyordu. Onun karşısında zor durumda kalan Romalılar, Hunlardan yardım istediler. Neticede hep birlikte Roma'ya hücum eden Radagais engellendiği gibi savaşta esir alınan Radagais idam edildi. Bu savaşlarda mağlup kavimler tekrar batıya doğru harekete geçtiler. Böylece Hunların batı yönündeki son engelleri de tamamen ortadan kalkmış oldu. Hun İmparatorluğu'nun Asya'da Balkaş Gölü'nden başlayan sınırları Avrupa içlerine kadar uzanıyordu. Anladığımız kadarıyla Uldız devletin Batı Kanadı "eliğ"i (idarecisi) görevinde bulunuyordu. Aynı anda Doğu Kanadını idare edenin kim olduğu konusunda bilgi yoktur. Uldız daha sonra Tuna Nehri'ni geçerek Bizans'a karşı sürdürülen Hun baskı siyasetinin azalmadığını gösterdi. Balkan siyasetini değiştiren Bizans karşı koymak yerine anlaşmak isteğiyle Uldız'a elçi yolladı. Trakya valisi olan bu elçiyi Uldız *"güneşin battığı yere kadar her tarafı zapt ederim,"* sözleriyle tehdit ederek üstünlüğünü kabul ettirmeye çalışıyordu.

410 sıralarında Uldız'ın yerine Karaton geçti. Bu hükümdar politika değişikliğine giderek daha çok devletin doğusunda birliği sağlama işlerine ağırlık vermiştir. Onun yürüttüğü bu siyaset kendisi hakkında kaynaklarda fazla bilgi kaydedilmemesine yol açmıştır. Muhtemelen doğu bölgesinde birliği bozmaya çalışan boyları cezalandırmak ve bölgeyi yeniden teşkilatlandırmakla uğraşmıştı. Daha sonra Hunların başında Rua adlı bir başbuğ görülmektedir. Rua'nın kardeşlerinden Muncuk erken ölmüştü. Diğer kardeşleri Aybars ve Oktar da kanat eliglikleri görevini üstlenmişlerdi. Rua dış politikada Uldız'ın uyguladığı batı ve güney yönünde ilerleme politikasını takip etmeye çalıştı.

Savaş meydanlarında başarılı olamayan Bizans, Çinliler gibi kendi geleneğinde önemli yer tutan soğuk savaş taktiklerini uygulamaya koydu. Bunun için de Hun ordusunu isyana teşvik etmek ve Hunlara bağlı kavimleri bölüp ayırmak için büyük bir casusluk şebekesi kurdu. Bundan haberdar olan Rua Bizans'a karşı sefer düzenlemeye girişti. Balkanlarda hızla ilerleyen Rua karşısında Bizans dayanamadı ve üç yüz elli yedi libre altını yıllık vergi olarak vermeyi kabul etti. Böylece soğuk savaş taktikleri ilk etapta boşa çıkmış bulunuyordu.

Aynı sıralarda Batı Roma'da ise imparatorluğunu ilan eden (423) III. Valentinianus henüz dört yaşında bulunduğundan idare annesi ve naiplerin elindeydi. Dolayısıyla açığa çıkan idari zafiyeti fırsat bilen Doğu Roma imparatoru III. Teodosius Batı Roma ile Doğu Roma'yı birleştirmek için harekete geçti. İtalya'ya hazırladığı ordu ve donanmayı gönderdi. Yine çaresiz durumda kalan Batı Roma, Hunlara yaklaşmak zorunda kaldı. Meşhur kumandan Aetius, yardım istemek üzere Rua'nın yanına gitti. Onlara yardımın ülkesi çıkarlarına uygun olduğunu değerlendiren Rua altmış bin kişilik ordusu ile İtalya'ya yöneldi. Hunların yardıma gelmesi üzerine Bizanslılar geri çekilmek zorunda kaldıkları gibi, karşılık olarak çok ağır savaş tazminatı ödemek suretiyle cezalandırıldılar.

15.1.7 Hunlara Sığınan Batı Roma Kumandanı

5.yüzyılın ikinci çeyreğinde Batı Roma İmparatorluğu'nda kumandanlar Aetius ile Bonifasius arasında büyük bir rekabet yaşanıyordu. İkisi arasında yapılan mücadelede Aetius başarısız olunca Hun ülkesine gidip, Rua'ya sığındı. Ona Roma'daki durumu iyice anlatan Aetius, Roma'ya hücum ederse neler elde edeceğini söyledi. Ortaya çıkan durumdan epey memnun olan Rua ordusu ile İtalya'ya hareket etti. Bunu haber alan İmaparator Valentinianus, Aetius ile anlaşmak zorunda kaldı. Meydana gelen bütün bu gelişmeler Roma'nın iç politikasında Hunların ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Onlar açısında bir başka kazanım da bundan sonra Hunlara bağlı kavimlerin Roma'ya güvenerek isyan etmeleri ihtimalinin azalmasıdır. Çünkü diğer kavimleri Romalılar sürekli Hunlar aleyhine kışkırtıyorlardı. Doğu Roma'da ise yıllık vergi karşılığında kendini kurtarmış olan II. Teodosius savaşı sürdürüyorken, bir yandan da Hunlara bağlı kavimleri isyana teşvik ediyordu. Rua'da karşılık olarak kendi sınırları içerisine Bizanslıların giriş ve çıkışını yasakladı. Böylece artık Bizans tüccarları serbest ticaret yapamayacak ve ülkeleri için ücretli asker toplayamayacaktı. İlave olarak da Hun idaresinden kaçanların kendisine geri verilmesini istedi. Zor durumda kalan II. Teodesius elçi göndererek barış yapmak talebinde bulundu. Hun İmparatorluğu bu uluslararası kazanımları elde ettiği sırada, hükümdarları Rua öldü (434).

15.1.8 Attila'nın Tek Lider Oluşu (Savaş Tanrısı Ares'in Kılıcı)

445'te Bleda ölünce yerine Attila tek başına Hun İmparatorluğu'nun hâkimi oldu. Artık iktidarının zirvesine ulaşarak, o devir Asya ile Orta Avrupa'nın tek hâkimi durumuna yükselmişti. Ona karşı koyacak hiçbir kuvvet kalmamıştı. Bunun psikolojik belirtisi olarak savaş tanrısı Ares'in uzun zamandan beri kayıp olduğu düşünülen kutlu kılıcını bir Hun çobanı bularak Attila'ya getirdiği söylentisi yerli Avrupa toplumları arasında yaygınlaşmıştı. O devir inanışına göre Ares'in kutlu kılıcının Attila'nın eline geçmesi artık yeryüzüne hükmetme yetkisinin Tanrı tarafından ona verildiğinin işareti sayılıyordu. Sadece psikolojik açıdan değerli olan bu söylenti Avrupa'da 20. yüzyıla kadar Attila'nın ününün ulaşmasını sağlamıştır.

15.1.9 Hükümdarın Karizması

Rua'nın ölümü üzerine gerçekleşecek taht değişikliğini öğrenerek Hunların zayıflayacağını zanneden Bizanslılar çok sevinmişlerdi. Ne var ki, Bizans elçilik heyeti Hun merkezinde daha kuvvetli karizmatik bir lider olan Attila ile karşılaştı. Attila babası Muncuk erken öldüğü için amcası Rua tarafından yetiştirilmişti. Onunla birlikte seferlere katılmış çeşitli kavimleri yakından tanımak imkânı bulmuştur. Hun iç ve dış siyaseti ile devlet idaresinin temellerini öğrenmişti. Hunların başına geçtiği zaman otuz dokuz-kırk yaşlarında idi. Memleketi büyük kardeşi Bleda ile beraber yönetiyordu. Kaynaklarda Bleda eğlenceden hoşlanan enerjisi kıt biri olarak anlatılmıştır. Bu sebepten ciddi bir hükümdar olan kardeşi Attila'ya tahtı bırakarak kendisi ikinci planda kaldığı düşülmektedir. Dış münasebetlerin düzenlenmesi ve ordu tamamen Attila'nın elinde idi. Amcaları Aybars ve Oktar kanat eliglikleri vazifelerine devam ediyorlardı. On bir yıl Hun İmparatorluğu idaresine katılan Bleda 445'te eceli ile ölünce Attila tek başına hükümdar olarak kaldı.

434 yılında Bizans'tan gönderilen elçilik heyeti henüz Hun sınırına ulaştığında Attila tarafından at üzerinde karşılandı. Attila biri general diğeri diplomat olan Bizans elçilerinin dinlenmelerine fırsat bile vermeden kendi isteklerini doğrudan barış şartları olarak yazdırdı. Anlaşma görüşmeleri Tuna ile Morova nehirlerinin birleştiği yerdeki Margos Kalesi karşısında Tuna'nın kuzey kıyısında bulunan Konstantia surları önünde yapıldığı için bu anlaşmaya "Margos veya Konstantia Barışı" denir. Bu anlaşmanın maddelerine göre:

1) Bizans bundan sonra Hunlara bağlı kavimlerle anlaşmalara girmeyecek,

2) Esir alınmış Bizans tebaası dâhil Hunlardan kaçanlara sığınma hakkı verilmeyecek,

3) Bizans'ın elinde bulunan mülteciler iade edilecektir. Ayrıca Grek asıllı olanlar için fidye verilebilecek,

4) Ticari münasebetler yine belirli sınır kasabalarında devam edecek,

5) Bizans'ın ödediği yıllık vergi iki katına yani 750 libre altına çıkarılacaktı.

II. Teodoios kendisine sunulan bu şartları aynen kabul ederken. Hunlara iade edilen kaçakları Attila daha Bizans ülkesi içinde Karsus Kalesi'nde astırarak cezalandırdı.

Bu anlaşma dolayısıyla yaşananlar Hunlar arasında olduğu kadar, Bizans ve Roma ve diğer kavimler arasında Attila'nın adının bir otorite sembolü hâline gelmesini sağlamıştır. Bizans ile barış anlaşması yaptıktan sonra Attila imparatorluğunun doğu bölgelerinde aylarca süren bir teftiş gezisi yaptı. Sarogurların İtil kıyısındaki ayaklanmalarını bastırdı. Artık, iki kanat hâlinde yönetilen Hun İmparatorluğu'nda batı kanadının ağırlık merkezi Tuna çevresinde, doğu kanadınınki ise Dnyeper dolaylarında bulunuyordu.

15.1.10 Avrupa Hunları Artık Bir İmparatorluk

Hunlar hakkında bilgi veren çağdaşı kaynaklardan Priskos ve Jordanes'in belirttiğine göre Hun Devleti dâhilinde yaşayanlar:

1) Germen kavimleri (Doğu Gotları, Gepidler, Turciling, Suebler, Markomanlar, Kuadlar, Herutlar, Rugiler, Skirler).

2) Slav kavimleri (Orta ve batı Rusya'da Veneda, Ant-Slovenler).

3) İranlı kavimler (Kafkaslardan Tuna'ya kadar, Alanlar, Sarmatlar, vb).

4) Fin-Ugor kavimleri (Ural'dan Baltık'a kadar. Çeramis, Mordvin, Merya, Veşi, Çud, Est, Vidivari).

5) Türkler: İmparatorluğun her tarafına yayılmış olarak, Hunlar; Karadeniz'in kuzeyinde Beş-Ogurlar, On-Ogurlar, Sar-Ogurlar, Azak'ın batısında Akatirler. Volga'nın doğusunda Sabarlar ve başka Türk kavimleri olmak üzere beş ana grupta toplanıyordu.

Toplam sayısı kırk beşe varan ve farklı kavimlerden olan birbirlerinden başka diller konuşan bu kavimler reisleri veya kralları vasıtasıyla Hunlara bağlı bulunuyorlardı. Hun İmparatorluğu içinde devamlı bir huzur ve sükûnet sağlanmıştı. Sadece tek isyan hareketi görüldü ki, o da Akatirler (Akatzir)'in başkaldırmalarıydı. Güçlü Hun idaresine karşı fazla başarı şansı

olmayan bu isyan Atilla'nın büyük oğlu İlek ve kanat eligi Onegesios tarafından kolayca bastırıldı (442).

Buna karşılık Batı Roma İmparatorluğu'nda hoşnutsuzluk ve iç isyanlar gittikçe artıyordu. Göç hâlindeki kavimler geçtikleri yollar üzerinde büyük tahribat yapıyorlar ve yerli halkın yetiştirdiği ürünler de zorla ellerinden alınıyordu. Roma Aetius vasıtasıyla bir kere daha Hunlara başvurdu. Hun birliklerinin yardımı ile iki yıl süren mücadeleler sonucunda Avrupa'nın yerli kavimlerinin isyanları bastırılabildi. Daha sonra Belçika bölgesindeki Burgond tehlikesi Gundikar idaresinde başladı. Onlara karşı Hun ordusu Oktar'ın kumandası altında şiddetli çarpışmalar yaptı. Neticede kralları dâhil olmak üzere birçok Burgond öldü (436). Hun-Burgond savaşı Almanların ünlü Nibelungen Destanı'na konu olmuştur. Bu savaşlar sonunda bütün Germanya Hunlar tarafından zapt edilince Hun hâkimiyeti, Okyanus adalarına yani Kuzey Denizi ve Manş kıyılarına kadar ulaşabilme fırsatı buldu.

15.1.11 Bizans'ın Tekrar Baskı Altına Alınması

Bizans imparatorunun daha önce kabul ettiği Konstantia anlaşmasının hükümlerine aykırı davranması üzerine 440 yılından itibaren Attila, yeniden Bizans yönündeki baskıyı arttırmaya başladı. Çünkü, Bizans imparatoru Hunlardan kendi ülkesine kaçanları geri vermekte ağır davranıyor, hatta bunlardan bazılarını yüksek makamlara getiriyordu. Başka bir sebep de sınır boylarındaki pazarlarda Grek tacirlerinin Hunları alış verişte aldatmasıydı. Bunlardan daha da ağır olanı Karsus piskoposunun Konstantia civarındaki Hun büyüklerinin mezarlarını soyarak mezarlara konan süs eşyaları ile silahları almasıydı. Bir başka kızdıran davranış Hunların içindeki diğer toplulukları onlara karşı isyana teşvik etmeleriydi. Diğer taraftan Vandal kralı Akdeniz'de harekâtını engelleyen Bizans'a karşı Attila'nın yardımını istemişti. Bütün bu sebepler bir araya gelince, nihayet Attila Bizans'a karşı I. Balkan seferini açtı. 441'de Margos'un zaptıyla başlayan harekât Belgrad ve Niş üzerinden Trakya'ya doğru gelişirken Batı Roma tarafların arasına girdi. O sırada Hunlarla dost olan Batı Roma orduları başkumandanı Aetius, artık bundan sonra Bizans'ın anlaşma şartlarına uyacağını garanti ediyordu. Ayrıca kendi oğlunu da rehine olarak Hunların merkezinde yaşamaya gönderdi.

Balkan seferi sonunda Tuna boyundaki kaleler Hun idaresine girerken Bizans'ın geri savunma hatları yıktırıldı.

15.1.12 Bizans'a Yürüyüş

İki ülke arasında yapılan anlaşmalara rağmen Bizans, Hunlardan kaçan kişileri geri vermekten kaçınıyor ve vergi ödemede isteksizlik gösteriyordu. Bu

gibi sebepler sonucunda Bizans'a karşı II. Balkan seferinin açılmasına karar verildi. 447 yılında Hun ordusu Tuna'yı birkaç noktadan geçerek iki koldan ilerlemeye başladı. Attila Sofya, Filibe, Bresna ve Lüleburgaz şehirlerini zapt ederek Büyük Çekmece'ye kadar ulaştı. Bizans başkentinin kuşatılması için artık hiçbir engel kalmamıştı. Çaresiz kalan İmparator Teodosios, Anatolios'u elçi olarak Attila'ya gönderdi. Neticede Attila barış yapmayı kabul etti ve şartlarını yazdırdı. Bu anlaşmaya *Anatolios Barışı* denmektedir. Hükümleri ise:

1) Bizans Tuna'nın güneyinde kalan ve Tuna'ya beş günlük mesafedeki yerlerde asker bulundurmayacaktır.

2) Buralardaki pazarlar yerine artık bir Hun sınır şehri hâline gelen Niş'te Pazar kurulacaktı.

3) Bizans savaş tazminatı olarak altı bin libre altın ödeyecekti.

4) Bizans'ın ödediği vergi üç katına yani iki bin yüz libre altına çıkarılacaktı.

15.1.13 Suikast Girişimi

Anlaşma maddeleri içinde Bizans açısından en ağır şart yıllık vergi idi. Her sene bu kadar altın bulunabilmesi imparatorluğun gücünü aşıyordu. Hiçbir şey yapamayan Teodosios şaşırmıştı. Saray ileri gelenlerinin de tavsiyeleri ile değişik bir kurtuluş yolu buldu. Bir suikast ile Attila'yı ortadan kaldırmayı planladı. Bizans başkentindeki Hun elçilik heyeti ülkesine dönmek üzere idi. Bizans elçileri de heyetle birlikte Hun başkentine doğru yola çıktılar. Bu heyetin başında Edekon ve Orestes bulunmaktaydı. Bizans heyetinde bunlardan başka Bigila Priskos ve Maksimos vardı. Priskos heyete kâtip olarak katılmıştı. Yaşanan olaylara doğrudan tanık olan Priskos'un ülkesine döndükten sonra Hunlar hakkında yazdığı bilgiler, en büyük tarihî kaynaklık etmesi yönüyle 5. yüzyıl Avrupa Türk tarihini öğrenmemize büyük katkı sağlamıştır.

Elçilik heyetinde Bigila suikastı yapmakla görevlendirilmişti; ancak Maksimos ile Priskos'un düzenlenecek suikasttan haberi yoktu. En sonunda heyet, Macaristan'daki başkente vardığı zaman suikast teşebbüsünü casusları sayesinde önceden öğrenen Attila elçileri sorguya çektirip kendi ağızlarından itiraf ettirdi. Buna rağmen Bizanslıların hiçbirine dokunmadı. Karşılığında Teodosius'a çok ağır bir mesaj yazarak kendi özel elçisi ile Bizans'a yolladı. Mektubunda İmparatora hakaret ederek:

"Teodosius Attila gibi asil bir babanın oğludur. Attila, Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Teodosius Attila'ya haraç vermekle köle durumuna düşmüştür. Teodosius köle durumuna düşmekle dahi kölelik haysiyetini koruyamamıştır. Çünkü efendisi olan Attila'nın canına kıymak istemiştir." demiştir.

15.1.14 Dış Politikada Hedef Değişikliği

Suikast teşebbüsünün başarısızlığı üzerine Teodosius da boş durmamış Attila'nın öfkesini yatıştırmak için Bizans'tan elçilik heyetini yola çıkarmıştı. Hun başkentine vardığı zaman Attila'yı sakinleşmiş ve huzur içinde buldu. Attila artık kölesi olarak gördüğü Teodosios'un idaresindeki Bizans'ı kendisine bağlanmış kabul ettiğinden bu ülke üzerine artık yapacak başka bir şeyi kalmadığını düşünüyordu. Bir başka ifadeyle doğuda hedefine ulaşan Hunların batıya yönelme vakti gelmişti. Hunların batıya yaptığı son önemli destek 439 yılında olmuştu. Aslında Batı Roma, Hun Devleti'ne hiç aksatmadan yıllık vergisini gönderiyordu. Değişen durumun farkında olan başkumandan Aetius muhtemel bir Hun-Roma çatışmasına hazırlanmaya başladı. Bunun için daha önce Batı Roma'ya karşı isyan eden kavimlerle ilişkilerini düzeltmişti. Çıkabilecek bir savaşta Hunlara karşı daha başarılı olmak için yabancı kavimlerden topladığı ücretli askerlerle Türk usulünde süvari birlikleri teşkil etti.

Bunun karşılığında Attila da Batı Roma sınırları içinde 443 yıllarında yeniden alevlenen ve Galya'dan İspanya'ya sıçrayan köylü isyanları ile yakından ilgileniyordu. Ayrıca Roma'ya karşı Vandallara iş birliği yapmanın yollarını araştırıyordu. Roma İmparatorluğu ve Batı dünyası ile mutlaka bir gün bir üstünlük mücadelesine girmesi gerektiğinin önemini Attila'da biliyordu. Böyle bir ortamda Hunların siyasi ve askeri hazırlığı iki yıl kadar sürdükten sonra diplomatik atağa kalktı.

15.1.15 Honoria'nın Nişan Yüzüğü

Şımarık bir prenses olan Roma imparatorunun kız kardeşi Honoria, vaktiyle evlenmek arzusu ile Attila'ya bir nişan yüzüğü göndermişti. Attila da aradan yıllar geçmesine rağmen bu teklifi unutmayarak Honoria'yı eşliğe kabul ettiğini bildirdi. Dolayısıyla tahtta onun da hakkı söz konusu olacaktı. Çeyiz karşılığında da imparatorluğun Honoria'ya düşen yarısını istedi veya prensesin kocası sıfatıyla imparatorluğun idaresine katılma hakkını talep etti. Maksadı sadece Roma İmparatorluğu'na savaş açmak için bahane yaratmak idi. İmparator ve Aetius önce onu oyalama yolunu tuttular. Zaman kazandıktan sonra Aetius teklifi açıkça reddedince, Attila açısından Roma üzerine bir Hun seferi meşru duruma geldi. Vizigotlar, Ren Irmağı kıyısındaki Franklar ile Hunlar arasındaki anlaşmazlıklar, savaş havasını iyice olgunlaştıran diğer sebeplerdendi.

15.1.16 Paris Yakınlarında Savaş

451'de Hun kuvvetleri Orta Macaristan'da batıya doğru harekete geçti. Ordu mevcudu seksen-yüz bini Türk, bir o kadar da Slav ve Germen olmak üzere iki yüz bin kişi idi. Bu büyük ordu şubat, mart aylarında Ren Nehri'ni üç noktadan geçerek Galya'ya girdi. Roma ordusu Aetius'un kumandasında İtalya'dan Galya'ya gelmişti. Burada Hun düşmanı kavimlerden sağladığı takviyelerle 200 binlik bir kuvvete ulaştı. Romalılar kuzeye doğru ilerlerken Hun orduları bugünkü Paris yakınlarındaki Orleans'a yaklaştı. Aetius'ta oraya varmıştı. Campus Mavriacus da yapılan savaş, dünyanın iki yarısının birbirine yüklendiği savaştı. Yirmi dört saat boyunca süren çarpışmalarda Roma ordusu gece dağılmıştı. Birlikleri arasındaki bağlantıyı kaybeden Aetius Türk kuvvetleri arasından güçlükle kurtulabildi. Teodorich adlı bir Got kralı ölmüştü. Gotlar savaş meydanını terk ederken ağır kayıplara uğrayan Frank kuvvetleri de onlardan ayrıldı. Sonuçta Aetius müttefiksiz ve desteksiz kaldı. Buna rağmen savaşta taraflardan birinin herhangi bir kesin başarı kazandığı söylenememektedir.

15.1.17 Alpleri Aşmak ve İtalya'ya İnme Hedefi

Aslında Attila gayesine ulaşmıştı. Galya Roma İmparatorluğu asker ve silah deposu konumunda olduğu için onu kaynaklarından yoksun bırakmak amacıyla önce Galya üzerine yürümüştü. Galya'dakileri saf dışı bırakmakla Batı Avrupa'yı kendi hâkimiyeti altına almayı düşünüyordu. Nitekim bu hedefine ulaşmayı da başarmıştır. Roma'nın bu bölgedeki müttefiklerini zayıflatarak savunmasız ve desteksiz bırakmıştı. Bunun sonunda Aetius gözden düşerken, Attila ordularını oldukça sağlam olarak yirmi gün gibi kısa bir sürede kendi başkentine getirebildi. Savaş sonrasında da düşmanlarının gözünde hâlâ korkunçluğunu koruyordu. Daha bir yıl sonra Attila İtalya seferine başladığı zaman Roma'nın Hunlara karşı koyacak kudreti kalmamıştı. Karşı koymanın imkânsızlığına inanan Aetius, imparatoru İtalya'yı terk etmeye teşvik ediyordu. Attila 452'de yüz bin kişilik ordusu ile Alpleri aşarak Po Ovası'na girdi. Güneye doğru ilerleyerek Roma'nın o zamanki başkenti Ravenna'yı tehdide başladı. Saray büyük endişe içinde düştüğü gibi Senato ne olursa olsun barış yapmaya karar verdi. Kilise de bu görüşe katılınca hitabetiyle ünlü Papa Leon başkanlığında büyük bir heyet hazırlandı. Attila bu heyeti ordugâhında kabul etti; Papa imparatorluk ve bütün Hristiyan dünyası adına Türk hükümdarından Roma'yı esirgemesini rica etti. Papanın ağzından Roma'nın teslim olduğunu öğrenen Attila, bu ricayı kabul etti. Beş yıl kadar önce Çekmece'ye kadar geldiği hâlde İstanbul'u nasıl tahrip etmekten kaçındığı gibi eski medeniyet merkezi olan Roma'yı da bu

şekilde korumayı düşünmüş olabilirdi. Sonuçta Bizans gibi Batı Roma'da artık Attila'nın üstünlüğünü tanımak zorunda kalmıştı.

15.1.18 Attila'nın Ölümü ve Bir Anda Yok Olmak

Yukarıda bahsettiğimiz Tanrı'nın kılıcının Attila'nın eline geçtiği hikâyesi son İtalya seferi ile iyice pekişmiş oluyordu. Avrupa'nın büyük kısmına gücünü kabul ettirmiş, karşısında duracak herhangi bir kuvvet kalmamıştı. Belki artık yüzünü doğuya atalarının topraklarına çevirmeliydi. Türk geleneğinde nereye gidilip hedefe ulaşılırsa ulaşılsın, en sonunda ata topraklarına dönmek âdeti vardır. Diğer taraftan bütün dünya hâkimiyetinin gerçekleşebilmesi için bir tek rakip olarak Sasanîler kalmıştı. Fakat bu, Attila'ya nasip olmadı. Sefer dönüşü 453 tarihinde bir düğün gecesi ağzından burnundan kanlar boşalmak suretiyle öldüğünde altmış yaşında bulunuyordu.

Attila'nın üç oğlu vardı. Bunlar İlek, Dengizik ve İrnek idiler. Üçü de babalarının yerini tutamadı. Önce İlek imparator oldu. Fakat Germenlerle savaşta öldü (454). Attila gibi karizmatik bir liderin ölümüyle merkezi otorite zayıflamış ve devlete bağlı yabancı kavimler başkaldırmaya başlamışlardı. Onun yerine geçen kardeşi Dengizik cesur, ama imparatorluğu yönetecek kadar ileri görüşlü değildi. Buna rağmen İmparatorluk birliğini yeniden kurmak için çok çalıştı. Sonuç vermeyen sayısız mücadelelere atıldı. Sonunda başarısızlığa uğradığı gibi savaştığı Bizanslıların kılıcı ile can verdi (469). İrnek ise büyük kardeşleri öldüğü için artık Orta Avrupa'da durmanın zorluğunu anlayarak savaşlarda yorgun düşen Hunların büyük kısmı ile Karadeniz'in Batı kıyılarına döndü. Arkasından İrnek idaresindeki bu Hun kitlesi Karadeniz'in kuzeyindeki Ogur grupları ile birleşerek Bulgarları meydana getirdiler (482).

15.1.19 Attila'nın Şahsiyeti

Attila, Türk tarihinde olduğu kadar, dünya tarihinde de arkasında derin izler, hatıralar bırakan bir liderdir. Birçok milletin hafızasında ölümsüzlüğe ulaşmıştı. Onun hakkında İtalya'da, Galya'da, Germen ülkelerinde, Britanya'da İskandinavya'da ve bütün Orta Avrupa'da yüzyıllar boyu ağızdan ağıza dolaşan efsaneler türemiştir. Roman, resim, heykel sanatlarına konu olmuş, hakkında pek çok kitap yazılmıştır. Tiyatro yazarlarına, kompozitörlere ilham vermiş, adına bir düzineye yakın opera bestelenmiştir. Almanların meşhur Nibelungen Destanı gibi çağdaşı kayıtları, onu babacan, iyiliksever yüksek vasıflı bir hükümdar olarak tanıtmaktadır. Katı dini taassup içindeki Hristiyan din adamları onun hakkında acımasız, gaddar diye hikâyeler uydurmuşlardır.

Dünya tarihinde yaptığı kalıcı etki bakımından Attila tarihte ender yetişen, milletlerin hafızalarında ölümsüzlüğe ulaşmış şahsiyetlerden birisidir. Hatırası etrafında hemen bütün Avrupa milletlerinde ağızdan ağıza dolaşan hikâyeler türemiş, binlerce yıl söylenmiştir. Diğer taraftan yazarlara ressamlara, heykeltıraşlara konu olmuştur. Hakkında bir düzineye yakın opera bestelenmiştir.

Savaş Tanrısı Ares'in *"kılıcına sahip olduğu ve bu sayede bütün dünyayı ele geçireceği,"* sözü onun hakkında söylenen efsanelerin en meşhurudur.

15.1.20 Avrupa Hunları Kültürünün Etkileri

Hâkim kitlesini Hun Türklerinin teşkil ettiği Batı Hun Devleti, bünyesinde çok çeşitli kavimleri toplamıştı. Bu yapısından dolayı devlet daha çok konfederasyon görüntüsü veriyordu.

Türk grupları olarak, Hun kitlelerinin yanında İtil Nehri'nden Karadeniz kuzeyi bozkırlarına kadar geniş sahada Beş-ogur, Altı-ogur, On-ogur, Şar-ogur boyları, Azak Denizi'nin doğusunda Akatir, İtil Nehri'nin doğusunda Sabar ve diğer Türk boyları bulunuyordu. Ural Dağları ile Baltık Denizi arasında uzanan geniş sahada Çeremis, Mordvin, Merya, Veşi, Çud, Est, Vidivari gibi Fin-ogur boyları yaşamakta idi. Kafkas Dağları'ndan Tuna Nehri'ne kadar dağınık vaziyette Alan, Sarmat, Baştarna, Neur, Roxolan vb. İran asıllı kavimler vardı. Germen kavimleri doğudan batıya Ostrogot, Gepid, Turciling, Sueb, Markoman, Kuad, Herul, Rugi, Skir gibi isimler adı altında yaşıyorlardı. Ant, Sklaven gibi Slav kabileleri Orta ve Batı Rusya'da dağınık durumda bulunuyorlardı. Bunların hepsi Hun Devleti'ne bağlı olmakla birlikte bu bağlılık daha çok federatif mahiyette olduğu için adı geçen kavimler ancak, şefleri veya kralları vasıtasıyla siyasî birliğe dâhil idiler. Attila'nın Germenya üzerine yaptığı seferden sonra Burgond, Bayavur, Yuthang, Ren Nehri civarında Frank, Türing, Longobard gibi kavimler de Batı Hun Devleti'ne tabi oldular.

Kaynakların bildirdiğine göre Attila'nın sarayında Türk, Got ve Latin dilleri konuşuluyordu.

Sadece Attila değil Hunların kendileri de, Avrupa tarihinde çok derin tesirler bırakmışlardır. Her şeyden önce Kavimler Göçü'nü yaptırtmaları sebebiyle etnik açıdan bugünkü Avrupa milletlerinin temelini attılar. Gerek dostça gerekse savaş ilişkileri dolayısıyla edebiyat sahasında destan ve efsanelere konu olarak edebî tesirler bıraktılar. Hunlar sayesinde Avrupa, estetik açıdan Orta Asya Türk bozkır sanatını tanımış oldu. Batı Roma İmparatorluğu gibi büyük bir devletin tarihe karışmasına ve İtalya'ya yabancı

kavimlerin yerleşmesine sebep oldular. Neticede Roma-Germen siyasî oluşumu başladı. Takip eden devirlerde Avrupa'da meşhur Germen İmparatorluğu ortaya çıktı. Bunun yanında köylünün ve güçsüzün korunmasına yönelik şövalyelik ruhunun doğmasına sebep olarak Hunlar gösterilmektedir. Ayrıca askerî açıdan Türk ordusunun tesirlerini Orta Çağ boyunca yaşayacak şekilde Avrupa milletlerine aktardılar.

15.1.20.1 Ticaret

Kavimler göçü esnasında birçok kavim yerinden oynadığı için köylüler de perişan olmuş, ürün ve hasat alınamaz duruma gelinmişti. Bu arada Bizans'ın tarım ürünlerinin önemli kısmını sağladığı Balkanlar ve Orta Avrupa Hunların eline geçti. Bölgenin hâkimiyeti Türklerin eline geçince, tekrar eski huzur sağlandı ve arkasından düzenli tarım yapılmaya başlandı.

Hunlar, Orta Avrupa ve Balkanlara yerleştikten sonra sık sık savaşmalarına rağmen Bizans ile ticarete büyük önem veriyorlardı. Onlardan kendi ihtiyaç duydukları maddeleri satın aldıkları gibi karşılığında, onların istediği malları (kürk, deri vb. hayvani ürünler) satıyorlardı.

Hunların vergiye bağladıkları Bizans ile yaptıkları anlaşmalarda özellikle ticarete önem verdikleri anlaşılmaktadır. 434'teki Margos barışına göre ticaret yine Hunların izin verdiği sınır kasabalarında yürütülecekti. Diğer taraftan yabancı tacirlerin Hunları alışverişte aldatması aşırı tepkiye hatta savaş sebebi dahi sayılmıştır. Mesela Bizanslı tüccarların Hunları kandırması üzerine çıkılan Balkan seferinde Belgrad, Niş gibi müstahkem mevkiler Hunlar tarafından ele geçirilmişti. Nihayet 447 tarihindeki Anatolios Barışının yapılmasından sonra Tuna Nehri'nden beş günlük mesafedeki yerler boşaltılmış ve ticaretin bundan sonra sadece Niş şehrinde yapılması kararlaştırılmıştır.

Avrupa tarihi boyunca Belgrad (Signidinum) ve Niş, üzerinden Bizans'a tuz ve maden gelirdi. Dnyeper Nehri'nden Bizans-İskandinav ticaret yolu geçiyordu. İtil (Volga) Irmağı Batı Türkistan, İran, Çin ve Orta Doğu ile İskandinavya arasında ticari bağlantıyı sağlıyordu.

15.1.20.2 Avrupa Hunlarında Sanat İzleri

Batıya göç eden bu Hunlara ait olan eserlerdeki üslup, Semerkand'ın kuzeyindeki Katta ve Kenkol kurganlarından çıkarılan sanat ve kültür eserleri, ayrıca bozkır kültürünün diğer sanat ürünleri ile benzerlik göstermektedir.

Hunlar daha sonra Volga bölgesine ulaştılar. Şipovo ve Çariçin kurganlarından çıkarılan eserler bu bölgede Hun kültürünün, Hun olmayan

kavimlerle geçen süre zarfında ortak bir sanat ve kültür meydana getirdiğini göstermektedir. Aşağı Volga ve Pokrovsk bölgesindeki buluntular da sanat alanında gelişme sağlandığını açığa çıkarmaktadır.

Hunlar batıya doğru ilerledikçe kültür ve sanatları, onlarla birlikte önce Don Nehri havzasına daha sonra Dnyeper Irmağı vadisine ulaşmıştır.

Nihayet Hunların MS 375-80 senelerinde göçler ve savaşlar sonucunda yavaş yavaş güneye indiklerini, 5. yüzyıl başında Karpat havzasına ve Pannonia'ya gelerek, buraları istila ettiklerini görüyoruz. Bütün bu bölgelerde Hunlara ait plakalar, çeşitli tekniklerde işlenmiş madenî eserler, ok uçları, yaylar ve kılıçlar gibi arkeolojik nesneler ortaya çıkarılmıştır.

Bu anlamda Macaristan'daki Segedin-Nagyszeksos altın buluntuları en önemli eserlerdendir. Bu buluntular ziynet eşyaları, levhalar ve kaplardan oluşmaktadır. Hunlara ait en ilginç buluntular arasında bronz döküm kurban kazanları gösterilebilir. Bu kazanların en büyüğü Törtel'de daha küçük olan ikisi ise Transdanubia'da ve Varpalota civarında ele geçmiştir.

Hun devrine ait daha başka eserler de arkeolojik kazılar neticesinde ele geçmiştir. Bu buluntulardan metal plakalarla kaplanmış eyerlerin Hunlarla beraber Avrupa'ya geldiği anlaşılmaktadır.

5. yüzyıla ait Kuzey Macaristan'daki Csongrad mezarlarından kılıç ve mızrak gibi silahlar çıkmıştır. Bunlarla birlikte madenleri işlemekte kullanılan demirci aletleri de bulunmuştur. Ayrıca kadın mezarlarından aynalar, fibulalar (süs iğnesi), boncuklar çıkarılmıştır. Antik dünyada mücevherlerde kullanılmış olan ağustos böceği kabuğu, rütbe veya sosyal tabaka ayırımını sağlayan fibulalar da yer alır. Göçler devrinin Karpat havzasındaki keramikleri pek orijinal değildir. Bu keramikler Geç Dönem Roma formlarının tekrarı gibidir.

15.2 AVARLAR

15.2.1 Gerçek Köken

Hunlardan sonra Avrupa'yı sarsan ikinci Türk kavmi olan Avarların kökeni konusunda çok uzun tartışmalar yapılmıştır. Fakat artık onların Türk kökenden geldikleri bilim âlemi tarafından kabul edilmiştir.

Aslında Avarların kökenini anlamak için şu noktaların iyi bilinmesi gerekir: Her şeyden önce Bizans tarihçisi Priskos (5. yüzyıl ortaları), daha Orta Asya'da Juan-juan hâkimiyeti çökmeden yüz yıl önce (461-465 hadiseleri), Batı Sibirya'da Avar kavminden söz etmektedir. Diğer bir kaynak olan Zakharias Rhetor (550'lilerde) yine Moğolistan hadiselerinden önce

batıda bir “Abar” topluluğundan bahsetmektedir. Ayrıca Grek coğrafyacısı Strabon M 1. yüzyıldaki'daki eserlerinde “Abar-Noi”lardan bilgi vermekte ve eski Grek efsanelerinde karışık olarak “Abaris” adının geçtiği bilinmektedir. Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere Avrupa'da devlet kuran Türk-Avar (Abar)'ların 555 yılında tamamen yıkılan Moğolistan Juan-juan'ları ile ilgisi olmadığı açıktır. Aslında dikkate değer bir konu da yukarıda adından bahsettiğimiz Simokattes'in eserinde “Hakiki Avar ve Sahte Avar” diye ayırım yapmış olmasıdır. Bu kayıttaki incelemelere göre “Sahte Avarlar” aslında Batı Türkistan Kuzey Kafkasya arası ve Don-İtil (Volga) nehirleri dolaylarındaki Ogurlara komşu olarak yaşayan ve Bizans kaynaklarında (Menandros 6. yüzyıl sonlarında) Avar adı ile anılan War-Khon (yani Var ve Hun adlı iki kabile)'lardır . Zaten, 552'de Gök Türklerden ağır darbe yiyerek dağılanların Asya'nın doğusunda akıbetlerinin ne olduğu konusunda Çin kaynakları açık bilgiler vermektedir. Aynı Çin kaynaklarının hiçbiri batıya göç eden Juan-juan grubundan söz etmez.

Neticede Gök Türkler, Hunlar gibi Y'li Doğu Türk lehçesini konuşan bu iki Türk grubu önce 350 yılını takiben bağlı oldukları Moğolistan'da odaklanan Juan-juan idaresini terk edip batıya yöneldiler. Türkistan-Afganistan'da Akhun Devleti'nin kuruluşuna katıldıktan sonra da, Juan-juan'ların 458-459 yılındaki Tabgaç orduları karşısında yenilgileri üzerine Moğolistan'daki yabancı hâkimiyetten koparak Hazar ile Aral'ın Kuzey sahasına gelen War ve Hun adlı kabileler birliği hâlinde ortaya çıktılar. Bu kabileler yaptıkları işe uygun olarak *“karşı koyan, direnen”* anlamındaki “Abar” (Avar) adını aldılar. Ayrıca Sabar, Hazar adları gibi Orhun Yazıtlarında kavim adı olarak geçen “Apar” sözü bu tarihlerde Juan-juan'lar olmadığı için batıdaki Avarları göstermektedir.

15.2.2 Avarların Türkçe Bağlantısı

Avarların unvanlarına bakıldığında bunların hepsinin Türkçe olduğu ve diğer Türk devletlerince de kullanıldığı görülür. “Bayan” kelimesinin de iddia edildiği gibi Moğolca olmayıp, Türkçe “Bay” (zengin) kökünden türemiş olduğu ve sadece Moğollar tarafından değil, Bulgar Türkleri tarafından da kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Avarlar devrine ait Avusturya, Macaristan, Arnavutluk, Çekoslovakya ve Güney Almanya ve benzeri yerlerde yapılan kazılarda Türk tipine diğer tiplerin yanında dikkati çekecek oranda (% 10-15) rastlanmıştır.

15.2.3 Avarların Avrupa'ya Göçü

Avrupa'ya göçlerinden önce Avarları ilk defa Priskos'un eserinde kayıtlı olarak 465 yılı civarında Barköl havalisinde olduğunu görmekteyiz. Bu sırada Avarlar Ogurlara komşu idiler ve onların doğusunda bulunuyorlardı. Bundan az önce yani 461 yılında Sabarlar Avarlar karşısında yerlerini terk ederek batıdaki Ogurları da yerlerinden itmişler ve Kafkaslara doğru ilerlemişlerdir. Neticede Kafkasların kuzeyi ve güneyinde Sabar adlı bir Türk devleti ortaya çıkmıştır.

15.2.4 İstanbul'a Yollanan Elçi

Avarlar önce 557 yılında Sabarları dağıtarak önlerini boşalttılar ve Kafkaslara doğru ilerlediler. Daha sonra da İranlı Alanları ve Ogurları hâkimiyetlerine aldılar. Azak Denizi kıyılarına ulaşıp, Bizans'la temas kurmuşlardı. Bu sırada Kafkaslarda asker toplamakla meşgul olan Bizans kumandanı Justin'e haber göndererek, onunla temasa geçtiler ve daha sonra Kandik adlı elçiyi Konstantinopolis (İstanbul)'e gönderdiler (558). Bizans başkentine gelen Kandik, burada Avarların kudretinden ve hiçbir kavmin onlara karşı duramayacağından övünerek uzun uzun kendi topluluğu hakkında bilgiler verdi.

O sıralarda Balkanlarda ve Dalmaçya'da ansızın Bizans aleyhine harekâta girişen Ogurlar ile uğraşmak zorunda kalan İmparator Justinianos Avarların gelişini bir fırsat olarak değerlendirmek istedi. Silahdarı Valentinos'u elçi sıfatıyla Avarlara gönderdi. Valentinos Avarlar ile bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre Bizans her yıl Avarlara "hediye" *(vergi)* gönderecek, karşılığında onlar da Bizans'ın düşmanlarına karşı savaşacaklardı. Bizans yine de onlara güvenmediği için her ihtimale karşı kendi topraklarına yapabilecekleri akınlarını durdurmak için kalabalık Slav kitlelerinden ve Ant kavminden bir savunma seti kurdular. Buna rağmen, Avarlar yine de söz konusu seti 562 yılında kolayca aşarak Tuna bölgesine ulaşmayı başardılar. Bu arada Antlar ve Slavlar onların egemenlikleri altına girmek zorunda kalmışlardı.

15.2.5 Avarlar Orta Avrupa ve Balkanlarda

Kısa zaman sonra Tuna bölgesine yerleşen Avarlar, bu bölgeden Avrupa içlerine, Galya'ya kadar uzanan akınlar yaptılar. Söz konusu akınların başarılı olmasında hiç şüphesiz başta bulunan Bayan Hakan'ın yönetim başarısının rolü büyüktür.

Bayan Hakan 562 yılında Konstantinopolis'e (İstanbul'a) elçi göndererek, Avarların Bizans arazisine yerleşmelerini istemişti. Ancak, daha evvel başından böyle bir olay geçtiği için Bizans sunulan teklifi geri çevirdi. Çünkü Hunlar zamanında Bizans arazisine yerleştirilen Vizigot kavmi sonradan başlarına dert olmuştu. Rivayete göre Bizans hükümeti Okunim adlı Avar elçisinden onların esas niyetinin Bizans'a taarruz etmek olduğunu öğrenmişti. 565 yılında Bizans tahtında değişiklik meydana gelmiş, ölen Justinianos'un yerine Justinos geçmiştir.

Yeni imparator Avarlara vergi ödemek istemiyordu. Hatta bir ara vergiyi göndermemesi üzerine Bayan Hakan idaresinde Bizans'a hücum eden Avarlar hızla ilerleyerek Karpatların orta taraflarını da ele geçirdiler.

15.2.6 Orta Avrupa'da Değişiklikler

Avarlar, daha sonra Tuna'nın batısındaki Germen kavimlerinden Longobardlar ile anlaşarak Gepid kavmini Doğu Macaristan'daki yurtlarından çıkardılar. Daha sonra Longobardlar Avarlardan hoşlanmayıp 568'de Pannonya'ya gidince onlardan boşalan Macaristan ovalarına Avarlar hâkim oldu. Bu sırada kendilerine karşı savaş açan Frank kralı Siegebert'i de yenen Avarlar, daha sonraki yıllarda yayılma hareketlerine devam ederek, uzun kuşatmalardan sonra Sirmium (Eszek) ve Signidiunum (Belgrad) gibi şehirleri ele geçirdiler. Böylece Balkanların yolu artık Avarlara açılmıştı. 592 yılında Bayan Hakan İstanbul'a yürümek maksadıyla Çorlu'ya kadar ilerledi. Bu sırada Avarlardan korkan İstanbul halkı dehşete düşmüştü. Merkezleri Tuna Tissa arasında bulunan Avarların sınırları artık Elbe-Dnyeper ırmakları ile Adriyatik Kuzey Denizi sahilleri arasına genişlemişti.

15.2.7 Bayan Hakan ve Ordusu

Avar ülkesinin sınırları artık doğuda Don Nehri'nden batıda Galya'ya kadar uzanıyordu. Avar Hakanlığı Avrupa'nın en kuvvetli devleti hâline gelmişti. Bu duruma gelmesinin en büyük sebebi hiç şüphesiz Avar ordusunun dinamizmi ve sahip olduğu savaş gücüydü. Orduda asıl çekirdek Türk olmakla beraber yardımcı Slav ve Germen kitleleri de vardı. Yine bu ordu sayesinde Avarlar, pazar şehirlerini ve ticaret yollarını daima elde ve emniyette tutuyorlardı. Bayan Hakan'ın ömrünün sonlarına doğru Avarların kısa bir müddet kudretten düştükleri görülmektedir. Thessaloniki (Selanik)'i kuşatan Avarlara karşı özellikle Bizans'ın Sasanî savaşlarına ayırdığı kuvvet

savaşın bitmesi üzerine Trakya'ya geçirilince durum aksi yönde değişti. Bu şekilde kuvvetlenme fırsatı bulan Bizans ordusu Priskos'un kumandasında 601 yılında Tuna'yı aştı ve Tissa Nehri boyunda Avarları mağlup etti. Fakat, Fokas İsyanı'nın çıkması üzerine Bizans ordusu geri çekilmek zorunda kaldı (602). Bu savaşta Bayan Hakan'ın dört oğlunun öldüğü bildirilmektedir.

Bayan'dan sonra Avar tahtına geçen yeni hakan önce İtalya'ya yürüdü, burada bulunan Longobardları yendi. Zaten Avarlar onların göçlerinden faydalanarak daha önce boşalan Pannonya'yı almışlardı. Daha da ilerleyen Avar Hakanı 616 yılında Friul şehrini ele geçirdi ve yağmaladı. Aynı hakan 613 yılında Bizans imparatoru Heraklios'a tuzak kurmuştu. Ancak, Heraklios önce tuzaktan kurtulmayı başardı, sonra da 619'da para karşılığında onlardan Thessaloniki (Selanik)'yi geri aldı.

15.2.8 İstanbul'un Kuşatılması Donanmasızlık

626 yılında Avarlar Sasanîler ile anlaşarak birlikte İstanbul'u kuşattılar. Bu arada Sasanî generali Şahvaraz, Anadolu'yu baştan başa geçtikten sonra Khalkedon (Kadıköy)'a kadar geldi ve karargâhını oraya kurdu. Bu durum karşısında Konstantinopolis halkı dehşete düştüğü gibi, çaresiz kalan İmparator Heraklius, Kartaca'ya kaçmayı düşündü. Daha sonra bu fikirden vazgeçerek Kafkaslara Hazarların yanına yardım istemeye gitti. İstanbul'un savunması Patrik Sergios ile Patricuis Bonos'a kalmıştı. Bu arada Bizans deniz filosu Boğaz içinde dolaşıyor ve Avarlar ile Sasanîlerin ortak hareket etmelerini engelliyordu. Bu yüzden kuşatma başarıya ulaşamadı. Neticede Avarlar çok zor şartlar altında çekilmek zorunda kaldılar. Tehlikeyi atlatan Bizans o günü bayram ilan etti. Bu başarısız çekilme Avar Hakanlığı'nın bölgede nüfuz ve itibarını kaybetmesine yol açtı. Zaten az sonra 630'da bu seferleri idare eden Avar Hakanı öldü.

15.2.9 Zayıflamanın Başlangıcı

Bu hakanın ölümünden sonra Avarlara bağlı olan Bulgarlar, Hakanlığa kendi reisleri Kubrat (Kourt, Kurt)'ın geçmesi gerektiğini ileri sürerek ayaklandılar. Avarlar, onların isyanını bastırdılarsa da artık eski güçlerinde olmadıklarından Balkanların kuzeyinin Bulgarların eline geçmesini engelleyemediler. Avarların kuvvetten düşüşünü diğer yabancı kabilelere bazı yerlerin terk edilmesi takip etti. Bundan sonra Macar ovasında rakip çemberi içine sıkışan Avarlar, yine de 7 ve 8. yüzyıllar boyunca varlıklarını korumayı başardılar.

791 yılında Frank imparatoru Charlemagne Avarlar üzerine tertiplediği seferde, Tuna ile Raab suyunun birleştiği yere kadar ilerledi. 796'da ise oğlu Pepin, Orta Macaristan'daki Avar başkentini ele geçirdi. Artık hızla tarihten

silinmeye başlayan Avarların başında, 805 yılında Hristiyan olmuş Teodor adlı bir hükümdar görülmektedir. Bu son Avarlar Teodor'un önderliğinde Carnantum ile Sabaria arasına yerleşerek tarihten silindiler.

795 yılında Aix-la Chapelle'de vaftiz olan "Tudun" unvanlı bir Avar başbuğu daha sonra 799 yılında Frank hâkimiyetine karşı isyan etmiş, fakat başarılı olamamışlardır. Onun arkasından yeni bir Avar başbuğu Zodan'da isyan etmiş, bağımsızlık hedefine ulaşamayınca 803'te teslim olmuştur.

15.2.10 Avarların Doğu Avrupa'da Etkileri ve Etnik Yapıyı Değiştirmesi

Avarlar 558-805 yılları arasında yaklaşık olarak 250 yıl kadar Orta Avrupa'ya ve Balkanlara hâkim olmuşlardı. Doğu'da Konstantiopolis (İstanbul) önlerinden Batıda Germen ve Frank ülkelerine kadar akınlar yaptılar. Bu kadar geniş bir sahaya uzun zaman hükmeden Avarların bu bölgede büyük etki yapması doğal bir sonuç olarak değerlendirilmelidir.

Avarlar sayesinde Doğu Avrupa'nın etnik yapısı değişmiş, Longobardlar İtalya'ya göç etmişler, Slavlar ise Avarlar tarafından kuzeyden getirilerek Vistül, Tuna ve Bohemya havalisine yerleştirilmişlerdir. Aslında Slavların göç ettirilmesinin sebebi Avarların tarım ürünlerine olan ihtiyacını karşılamak maksadını güdüyordu. Avarların yerleştirme siyaseti neticesinde Slavlar Tuna, Vistül ve Bohemya ovalarına konuşlanırken gelecekteki Doğu Avrupa Slav devletlerinin etnik temeli Avarlar tarafından atılmış oluyordu. Suriyeli Piskopos Johannes'in tabiri ile "eskiden ormanlardan dışarı çıkamayan Slavlar, Avarlar sayesinde disiplinli savaşa alıştılar ve at sürü, gümüş ve altın sahibi sahibi oldular." Kısacası Slavların Avarlar tarafından sistemli bir şekilde göç ettirilmeleri neticesinde, bugünkü Sırbistan, Slovenya, Çek ve Slovakya ve Polonya gibi ülke halklarının etnik şekillenmesi sağlanmıştır.

15.2.11 Ordunun İzleri

Avar ordusunun esasını Türkler oluşturmasına rağmen yabancı kavimlerden yardımcı kuvvetlerde kullanılıyordu. Söz gelişi 600 yılında Bizanslılar tarafından esir alınan on yedi bin iki yüz Avar askerinden ancak üç bini Türk, geri kalanların dört bini Gepid, sekiz bini de Slavlardan idi. 603 yılında Longobard Kralı Agilulf, Kremona ve Mantua'nın işgalleri için Avarlardan yardım istediği zaman Hakan, Avar kumandanların idaresinde Slav birliklerini göndermişti. Avarların Slavlara askeri bakımdan bir tür hocalık yaptığını söyleyebiliriz. Ayrıca Avarlar Slavları piyade kuvveti olarak ordularında kullanmışlardır. Bütün Slav dillerinde Avar kelimesinin "Obor" şekliyle "dev" manasına gelmesi, bütün bu söylediklerimizi

doğrulamaktadır. Slavca'da siyasi teşkilata ait bazı sözler Türkçeden geçmiştir (mesela Boyar). L. Rasonyi Eski Türk dini ilgili inanışların bazı özelliklerinin Slav inanışlarına geçtiğini değerlendirmektedir. Yine Slavların 7 ve 8. yüzyıllarda Almanlara nazaran daha zayıf olmalarına rağmen Elbe Nehri'ne kadar ilerlemelerinin Avarların desteği sayesinde gerçekleşebildiği kabul edilmektedir.

Diğer kabilelerden Hırvatlarda da Avar etkisi görülür. Bunların askeri unvanlarından "Ban", "Boyar" vb. unvanlar Avarlardan geçmiştir. Ayrıca Yunanistan'daki Navarino ve Arnavutluk'taki Antivari şehir adları da onların günümüzdeki izleridir.

Avarların en meşhur devlet adamı 562'den itibaren hakanlık makamında görülen Bayan'dır. Avrupa Hunlarına kıyasla daha katı bir idareleri olduğu anlaşılmaktadır. Devlet teşkilâtı mahallî idarî bölgelere ayrılmıştı. Bozkır halkı olan Avarların ordularını zırhlı süvari, okçu birlikleri teşkil ediyordu. Kendilerine sonradan katılan grupları, genellikle hudut boylarına yerleştirirlerdi. Zaten 602'den itibaren de yerleşik hayata geçmeye hız vermişlerdi. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Avarların son dönemlerinde, devletin başında yine hakan unvanı taşıyan birisi bulunurdu. Hakanın hanımı (Hatun)'nın da devlet idaresinde önemli bir yeri vardı. Hakandan sonra en önemli makam ise, Yugurrus (Yuğruş) idi. Devletin Batı kısmının başında Tudun, güney bölgesinin başında Tarkan görev yapıyordu.

15.2.12 Avar Altınları

Avarların altın açısından çok zengin olduklarını görmekteyiz Macaristan'daki Felsö Kükülllü çevresindeki Firtos buluntusunda diğer takımlar ile birlikte üç bin adet imale hazır Bizans altını vardı. O zamanın tarihçileri 796 yılında Frank kralı Pepin tarafından Avar başkenti ele geçirildiği zaman Frankların batıya çok zengin hediyeler götürdüğünü yazmaktadırlar. Arnavutluk'ta bulunan Prostovats altın hazinesi Avarlara aittir. Ayrıca Batı Romanya'da Nagy Szent Miklos'taki altın hazinenin Avarlara ait olduğu ileri sürülmüş ise de Gy. Nemeth Tarafından bu hazinedeki yazının Peçeneklere ait olduğu ispatlanmıştır. Bu eserlerdeki üslup ve teknik Avarlara, damgalar ise Tuna Bulgarlarına aittir.

15.2.13 Çifte Kaval

Avarlardan günümüze kalan en önemli eserlerden biri de Avar Çifte Kavalı'dır. Söz konusu "Kaval"ın kavimler göçünden ve Doğu Avrupa tarihinden günümüze kalan en eski musiki aleti olduğu söylenmektedir. Bu kaval Macaristan'da Janoshida (Szolnik ili) kazasında 1933 yılında yapılan

kazıda bir Avar mezarından ele geçmiştir. Bir erkek iskeletinin el kemikleri arasında bulunan bu çifte borulu kavalın ses delikleri 2+5 şeklindedir. Buna benzer çifte kavalların günümüzde Kafkaslarda ve bilhassa Volga çevresinde yasayan halklar arasında kullanıldığı bilinmektedir. Kaval kemiği turna ya da kartal kemiğinden yapılıyordu. Türkiye'de de Burdur, Elazığ ve Tunceli civarında kartal veya turna kemiğinden ya da kamıştan yapılan bu tür kavallara rastlanmaktadır.

15.2.14 Ordularının Silahları

Avrupa Hunlarının silahları ve savaş taktiklerinin çağında Avrupa ordularına örnek oluşturması gibi Avarların silah ve savaş taktikleri ve kendi zamanlarında Avrupalılar tarafından örnek alınıp benimsenmiştir.

Avarlar, oklarını muhafaza eden okluklarını bel kemerlerinin sağ tarafına, yayı ise diğer bir muhafaza içinde sol taraflarına asarlardı. Avar yayı birkaç parçadan mürekkep idi. İç tarafa takdim edilen kemik parçalara, Hunlara ait mezarlarda da rastlanmıştır. Avar kılıcı ise düz veya eğridir. Üzengiyi de Avrupa'ya getiren Avarlar olduğu bildirilmektedir. Bu üzengiler daire biçimindedir. Avar savaş sanatı, Bizanslılara da etki yapmıştır. Bizans imparatoru Heraklios ordusunu yeniden Avar usulüne göre teşkilatlandırdığı zaman Sasanîlere karşı galip gelebilmiştir. Bu devirde Bizans ordusu giyim ve silah bakımından tamamen Avarlara benziyordu. Ayrıca adı geçen İmparator, Tactica adlı eserinde açık bir şekilde Avar ordusunun taktiklerinden ve giyiminden söz etmektedir.

15.2.15 Ölü Gömme ve Mezar Kalıntıları/Orta Asya Geleneği

Avarlar, ölülerini mezara yüzü doğuya bakar şekilde yerleştirirlerdi. Mezar zemini, baştan ayak istikametine doğru eğimlidir. Nüfuzlu şahısların cesetlerini, önce deriye sararlar ve bir lahit içine koyarak gömerlerdi. Mezarlara ahiret yolculuğu için kaplar içinde yemek de koyarlardı. Süvariler öldükleri zaman kendileriyle birlikte atlarını da defnederlerdi.

İlk Avar devrinin altın eşya ile dolu olan mezarları soyulmuş olmasına rağmen, son zamanlarına ait olanlardan bazıları sağlam hâlde kalabilmiştir. Avarların gömme geleneklerinde rastlanan eşya Orta Asya Türk adetlerine benzemektedir. Nitekim Avar ileri gelenlerinin elbiseleri, kemerleri, zırhları ve kılıçları da Asya kökenlidir. Günümüze kadar Macaristan'da yaklaşık yirmi bin kadar Avar mezarı incelenmiştir. Mezarlarda ağır dökme eşya ile at takımları üzerine işlenmiş hayvan mücadele figürleri yer almaktadır. Buluntuların birçoğu bugün Macaristan Millî Müzesi'nde sergilenmektedir.

15.2.15.1 Avarlarda Sanat

Avar sanatında eski *"Hayvan Üslubu"*nun devamı olmak üzere, hayvan süslemelerinin yaygın olduğunu görüyoruz. Bunun yanında sanat eserlerinde palmet ve lotus motifli bitki süslemeleri ile de karşılaşılmaktadır.

Hunlarda olduğu gibi, çeşitli şekillerde işlenen madenî eserler (mızrak uçları, demir üzengiler, madenî koşum takımı plakaları, kemer plakaları, metal elbise süsleri, zincirle boyuna takılan piramit veya yuvarlak biçimli gerdanlıklar, altın veya gümüş mücevherler, bilezikler, gümüş kaplar vb.) yanında, Avarlarda kemik işi sanat eserlerinin ve keramiklerin de çok yaygın olduğunu görüyoruz. Her madde ve malzeme ile yapılmış bu sanat eserleri özellikle Güney Macaristan'da yapılan kazılarla ele geçmiştir.

Avar sanat eserlerinde Bozkır Sanatı kapsamına giren at koşum takımları, mezar eşyaları, elbiseler, madenî eserler ve kuyumculuk işlerinde çeşitli mitolojik sahneler, insan ve hayvan (grifon, ejderha, köpek, balık vb.) figürleri, av sahneleri, hayvan mücadele sahneleri ve av büyüsü ile ilgili tasvirler görülmektedir. Eski Yugoslavya topraklarında Mokrin köyü civarında bulunan bir kemik kap üzerindeki dünya ağacı (dünyanın merkezinde durduğuna, ve yer ve gök âlemini birleştirdiğine inanılan ağaç) tasvirinde görüldüğü gibi, Orta Asya'nın başka sanat konularının da buralarda devam ettiği anlaşılmaktadır.

9. yüzyılın başında devletlerinin çöküşünden sonra dahi Avar kuyumculuk işleri etkisini devam ettirmiştir. Aynı şey kısmen Avarların kullandığı *"Yurt"* tipi çadırlar ve ahşap evler için de söylenebilir.

Gök Türk balballarında da karşımıza çıkan kemer Türk toplumunun vazgeçilmez bir unsurudur. Balballarin bellerinde kemerlerinden çeşitli sarkıtlar ve kama ile birlikte bazı aletler görülmektedir. Bozkır kültürünün yayıldığı hayvan üslubu çevresinde figürlerle de süslenmiş sarkıntılı kemer geleneği hangi dine mensup olursa olsun herhangi bir Türk kökenli toplumda karşımıza çıkmaktadır. Avarların rütbe belirten ve kuşananın hangi boya veya gruba aidiyetini bildiren çift kuşanılmış sarkıntılı kemerlerin, rütbe ya da grup belirtmese de Uygurlarda da kullanıldığını görüyoruz.

15.3 Sabarlar

Sabarlar, 463-558 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslarda mühim rol oynayan bir Türk kökenli bir boydur. Bu boy hakkındaki bilgileri ancak değişik yabancı kaynaklarda bulabiliyoruz. Bundan dolayı "Sabar" adı kaynaklarda çok farklı şekillerde kaydedilmiştir: Bizans kaynaklarında "Sabar, Sabeir, Saber, Sabir", Ermeni kaynaklarında "Svar, "Sbar, S(a)bir", İslâm kaynaklarında "Sebir" şeklinde geçmektedir.

Sabarların Türk olduklarını gösteren en iyi delil kendi taşıdıkları addır. Çünkü Sabar kelimesi Türkçe "Sab-ar" (Sapar=sapmak fiiline -ar eki ilavesiyle) dan meydana gelmiş olup, "sapan, yol değiştiren, başıboş" anlamındadır. Mesela Kazar, Bulgar, Kabar vb. Bunun yanında Sabarlara ait şahıs adlarının Türkçe olması (Balak, İlig-er, Boarık, Buğ-arık vb.) ve tarihî rolleri kültürel durumları, Sabarların Türk olduğunu açık şekilde ortaya koymaktadır.

15.3.1 Tarih Sahnesine Çıkmaları

Sabarların tarih sahnesine ilk çıktıkları yer olarak Tanrı Dağları ile İli Irmağı'nın arası kabul edilse de biz Batı Kazakistan'ın kuzeyi ve Batı Sibirya olduğu kanaatindeyiz. Sabarlar, buradan hareketle muhtemelen Tabgaçların baskısı ile İrtiş Nehri civarına gelmişlerdir. Sabarlar hakkındaki ilk bilgileri doğudaki Çinlilerin kaynaklarından değil, Bizans tarihçisi Priskos'un kayıtlarından öğreniyoruz. Kökenleri Ting-ling'lere kadar uzanmalıdır. Bu habere göre 461-465 yılları arasında Batı Sibirya'da yaşayan boylar arasında büyük bir kımıldanma başladı. Neticede ortaya çıkan boy hareketlenmeleri sonucuna, doğudan gelen Avarların baskısı eklenince Sabarlar batıya doğru kaydılar. Daha sonra Ural-Altay arasındaki bölgede yaşayan Ogurları batıya iten Sabarlar-Tobol ve İşim ırmakları çevresinde yerleştiler. Bu kayıt Priskos'ta şöyle geçmektedir: *"Sabirler Ob ve İrtiş sahasındaki, On-Ogurlar'a hücum ederek batıya kaydırdılar.. On-Ogurlarda Sarogurlara saldırdılar. Sabarların kendileri de onları takip edip, Yayık ve İtil nehirlerini geçtiler."*

Sabarlar bu bölgeye yerleştikten sonra, burada yaşayan Fin-Ugor kökenli Vogul, Ostiyak gibi kavimler üzerinde egemenlik kurarak, yüzyıllarca sürecek olan derin kültürel etkiler yaptılar. Bu bölgede yani Hazar Denizi'nin kuzeyi ve Yayık-İtil havzasında yarım yüzyıl kaldıktan sonra 503 yılında Doğu Avrupa'ya doğru göç ederek bir kısım Bulgar gruplarını idareleri altına aldılar.

15.3.2 Kafkasların Kuzeyine Gelme

Bu arada Sabarlardan kalabalık bir kütle, 515 yıllarında Kafkaslar ve Kuban havzasına yerleşti. Bahsettiğimiz tarihten itibaren Bizans ve Sasanî imparatorlukları ile temasa geçip, Doğu Avrupa tarihinde mühim rol oynamaya başlayarak ön plana çıktılar. Söz konusu bölgede daha çok gelişmiş kültürleri, savaş araçları ile meşhur olmuşlardır. Sabarların Kafkaslara yerleştiği sıralarda Bizans-Sasanî savaşları bütün hızıyla devam ediyordu. Geldikleri yeni bölgedeki uluslararası durumun karışıklığından Sabarlar derhâl faydalanarak Sasanîler ile anlaşıp Bizans'a saldırdılar.

15.3.3 Anadoluya Akınlar

Bizans İmparatoru Anastasios zamanında (516), Sabarlar hükümdarları Belek (Balak) idaresinde Ermeniyye bölgesine kadar akınlar yaptılar. Daha sonra bu akınları tekrarlayarak, Anadolu'ya girdiler; Kayseri, Konya, Kapadokya bölgelerine kadar ilerlediler.

15.3.4 Boarık/Kadın Hükümdar

Sabarların bu büyük hükümdarı Belek (Balak) 520 civarında öldü. Sonrasında Sabar tahtına Belek'in dul hatunu Boarık (Boğarık) (asil, temiz, reis) geçti. Yüz bin kişiyi kumanda eden, bu Türk kraliçesi idareciliğinin yanında güzelliği ile de meşhurdu.

Bizans İmparatoru I. Justinianus (527-565) gönderdiği çeşitli gümüş vazolar karşılığında ve başka çok zengin hediyelerle Boarık ile anlaşabildi (528). Bu hareketi ile Bizans yıllardan beri sürüp giden Sasanî savaşlarında, sürekli onların tarafını tutan Sabarları kendi yanına çekebilmişti.

15.3.5 Sabarlar, Avar ve Sasanî Baskısına Direnemiyorlar

Böylece kurulan Sabar-Bizans dostluğunun 531 yılına kadar sürdüğünü görmekteyiz. Bu tarihten sonra Sabarlar hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Sasanîlerin Kafkaslarda düzenlediği büyük seferlerinde (545) Sabarların ağır kayıplar verdiği tahmin edilmektedir. Çünkü, bu tarihten sonra, Sabarlar askerî güç olmaktan çıkmışlar, arkasından 557'de Avarlardan büyük darbe yedikten sonra Gök Türklerin hâkimiyetine girmişlerdi. Kafkaslardaki son Sabar hâkimiyetine ise 576 yılında Bizanslılar tarafından son verildi.

15.3.6 Hazarlara Ulaşma

Sabarlar yıkılışlarından sonra Kür Nehri'nin güneyine yerleştirildiler. Bir kısım Sabar kütlesinin Macarlarla karıştığını söylüyor. Bu bölgede Sabarların adlarına 7. yüzyıl ortalarına kadar rastlanılmakta ve Belencer ile Semender adlı iki Sabar kabilesinin aynı sahada daha sonra kurulacak olan Hazar Devleti'nin esas kütlesini meydana getirdiği bilinmektedir.

15.3.7 Kısa Sürede Etkileşim/Silahların Özelliği

Sabarların yaklaşık bir asır süren Doğu Avrupa hâkimiyeti yıkılıp tarihe karıştı. Fakat onların bu kısa süre içerisinde, İtil-Yayık, Kafkaslarda, Kuban-Terek sahalarında yaptığı etki yüzyıllarca devam etti. Ayrıca üstün teknikleri, savaş vasıtaları ile o zamanın iki büyük yerleşik devleti Sasanîler

ve Bizans üzerinde derin hatıralar bıraktılar. Aslında Sabarlar Kafkaslarda bozkır kültürüne sahip ve bu kültürün temsilcisi olan bir topluluktu. Bizans tarihçisi Prokopios'un Sabarlar hakkındaki kayıtları çok enteresandır;

"Sabarlar insan hafızasının hatırlayabildiği zamandan beri, ne İranlılardan, ne de Romanlılardan hiç kimsenin düşünemediği makinelere sahiptirler; öyle ki her iki imparatorlukta fenci eksik olmamış ve her devirde muhasara makineleri yapılmıştır. Fakat şimdiye kadar bu barbarlarınkine benzer bir buluş ne ortaya konmuş, ne de onlar gibi kullanılmıştır. Bu şüphesiz insan dehasının bir eseridir."

Bu ifade o zaman için dünya yerleşik medeniyetinin güçlü temsilcisi sayılan Bizans üzerindeki Sabar etkilerini açıkça ortaya koymaktadır. Geçen asrın ortalarında S. Patkanoff Batı Sibirya'da Vogullar, Ostiyaklar ve İrtiş Tatarları arasında yaptığı araştırma sonucunda, Sabarların yerli halk üzerinde kalıcı izler bıraktığını yaptığını bildirmiştir.

15.3.8 Sibirya ve Fin-Ugor Kavimlerindeki İzleri

Ob, Tura ve İrtiş boylarında, Sabar, Saber (Tapar), Saper, Savri, Sabrei, Sıbır (Sıvır) gibi yer ve kale adları yaygındır. Ay-Sabar, Kün-Sabar gibi şahıs adlarına da rastlanır. Tobolsk ahalisi buranın en eski sakinlerini Sybyr, Syvyr diye anmaktadır. Ayrıca bu civardaki halkın masallarında Sabarlar geniş yer tutar. Sabarların kendi büyükleri olarak kabul eden Ostiyaklar yanında, Rus hâkimiyetine girdikleri zaman Vogulların Ruslara *"Saper"* adını vermeleri bu yüzdendir. Aynı sahada 16. yüzyılda kurulan Sibir Hanlığı'nın başkenti de Sibir adını taşıyordu. Rusların doğuya doğru yayılmaları esnasında İsker şehrini ele geçirince bu şehre verdikleri Sibir adı Rus harekâtı doğuya ilerledikçe çok geniş saha adı olarak günümüze gelebilmiştir.

Netice olarak Orta Avrupa'da Hun hâkimiyeti yıkıldığı sırada Doğu Avrupa'da yine bir Türk boyunun tarih sahnesine çıkarak, Sasanî ve Bizans imparatorluklarıyla boy ölçüştüğünü görüyoruz.

Sabarlardan geriye kalan tarihî hatıraların başında hiç şüphesiz bugün geniş bir coğrafyaya verilen Sibirya adı gelmektedir. 16. yüzyılda kurulan Sibir Hanlığı ve Hanlığın başşehri olan Sibir kelimeleri de dikkat çekmektedir. 19. yüzyılda Batı Sibirya'da yapılan araştırmalar, bölgede yaşayan Vogul, Ostiyak ve İrtiş Tatarları arasında, üstün kültürleri ile Sabarlardan, çok uzun asırlar sonra dahi derin izler bulunduğunu göstermektedir. Halk masallarında, kahramanlık hikâyelerinde Sabarlar geniş yer tutmakta ve ata olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, Ob, Tura, İrtiş boylarında Saber, Saper, Savri, Sıbır şeklinde yer ve kale adları yaygındır. Hatta Ay-Sabar, Kün-Sabar gibi şahıs isimleri de vardır.

Netice olarak Orta Avrupa'da Hun hâkimiyeti yıkıldığı sırada Doğu Avrupa'da yine bir Türk boyunun tarih sahnesine çıkarak, Sasanî ve Bizans imparatorluklarıyla boy ölçüştüğünü görüyoruz.

15.4 HAZARLAR

15.4.1 Hazarların Kökeni

Sabarların yaşadığı sahada, Sabar ismi yerine birden bire ortaya Hazar adının çıkması Sabarlar ile Hazarlar arasında doğrudan bağlantı olduğunu göstermektedir. Aslında Belencer ve Semender adlı iki Sabar kabilesinin, Hazarlarda da varlığı, Hazar kelimesinin aynı Sabar kelimesi gibi anlam taşıması, Hazarların da Sabarların içinde bir kabile olduğunu ve Sabarların yıkılışından sonra bütün Sabar topluluğuna bu adın verildiğini göstermektedir. Bu görüşü destekleyen delillerden birisi de 10. yüzyıl Arap tarihçilerinden el-Mesudi'nin *"İranlıların Hazar dediği topluluk Türkler tarafından Sabar diye anılır,"* şeklindeki kaydıdır.

Hazarlarda tıpkı kendilerinden önceki Sabarlar gibi kaynaklarda farklı şekillerde zikredilmişlerdir (Arap kaynaklarda Al-Hazar; İbrani kaynaklarda Hazar, Kazar; Latin kaynaklarda Chazari, Gazari; Grek kaynaklarda Khazaroi; Rus kaynaklarda Kozar, Kazarin; Macar kaynaklarda da Kozar, Kazar; Ermeni kaynaklarda Hazir-k; Gürcü kaynaklarda Hazar-i; Çin kaynaklarda T'u-chüe K'o-sa)

Hazar Hakanlığı topraklarında başka boylardan gelen farklı Türk grupları da bulunuyordu. Dolayısıyla çeşitli Türk lehçeleri konuşulmaktaydı.

15.4.2 Hazar Coğrafyası

Hazarların coğrafi konumu stratejik açıdan çok önemli bir mevkiide bulunduğu için Hazarların siyasi tarihine başlamadan önce bölgeye bakmamız gerekir. Hazar ülkesi önceleri Terek Nehri boylarında iken sonra ağırlık merkezi Aşağı İtil boyuna kaydı. Burası İtil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasını oluşturuyor; aynı zamanda devrin en önemli ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Bu yollardan en önemlisi İtil (Volga) Nehri'nin kendisi idi; İslâm dünyası (Suriye, Irak, İran ve Türkistan) ile Çin ve İskandinavya arasındaki ticaret faaliyeti buradan geçiyordu. Aynı şekilde Harezm'den Aşağı İtil boyuna ve oradan da Karadeniz sahillerine ulaşan Kervan yolu da bölgeden uzanıyordu.

15.4.3 Hazar Devleti'nin Kuruluşu

Hazar ismi ilk defa 558'de Sasanî-Sabar savaşlarında geçmekte, 576 yılında Gök Türk hâkimiyeti Karadeniz'in kıyılarına ulaşınca bu sefer en uzakta Çin kaynaklarında "T'ang Shu'da T'u-chüe Ho-sa ve K'o-sa" diye ifade edilmektedir. 586 yılındaki Bizans kaynağında ise artık iyice tanınırken aynı zamanda Türk adı ile de anılıyorlardı. Bu sıralarda Hazarlar Batı Gök Türk Hakanlığı'nın batıda en uç noktasını meydana getiriyorlar ve yine Batı Gök Türklerin arzusu ile Sasanîlere karşı Bizans'a yardım ediyorlardı. İslâm ve Ermeni kaynaklarına göre Hazarların Gök Türklere bağlılığı 7. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştür.

15.4.4 Kafkasları Aşma

Bu devirde Hazarların Derbend'i geçerek, Gürcistan ve Azerbaycan'a akınlar yaptıklarını ve Tiflis'i kuşattıklarını görmekteyiz. 626 yılında Avarlarla Sasanîler İstanbul'u kuşatınca, Bizans imparatoru Heraklios Tiflis'e gelip Hazar Başbuğu *"Yabgu"* ile görüşerek ondan sağladığı kırk bin kişilik ordu ile Bizans içlerine geri döndü. Daha sonra yine Hazarlardan Çorpan Tarhan Sasanîlere karşı başarılar kazanıp Anadolu'yu Sasanîlerden kurtarmıştır. Bu sırada Yabgu Tiflis'e girip bazı Ermeni kitlelerini hâkimiyetine aldı (629). Bu olay dolayısıyla Hazar Hakanlığı'nın gerçek kuruluşunun 630 yılında olduğu değerlendirilmektedir. Bu tarihte doğuda Gök Türk Devleti fetret devrine girince Hazarlar müstakil bir devlet olarak tarih sahnesine çıktılar. Hazar Devleti kurulur kurulmaz, o zamanın iki büyük devleti Sasanî-Bizans savaşlarında etkin rol oynamaya başladı. Hazarlar Bizans'la dostluk kurup, Sasanîlere saldırdılar. Hazar-Bizans ortak harekâtı neticesinde Sasanî İmparatorluğu zayıfladı. Arkasından da İslâm kuvvetleri tarafından çökertilip tarih sahnesinden çekilmek zorunda bırakıldı (634-637).

İslâm kuvvetlerinin ilerleme hareketi Kafkaslara Ermeniyye bölgesine doğru gelişmeye başlayınca Hazar-Bizans dostluğu daha da arttı. Dış siyasi çıkarların ortak olması hükümdar aileleri arasında evlenmeler yolu ile akrabalık kurulmasına yol açtı. İmparator Justinianus I (685-695) ve Konstantinos (741-775) Hazar prensesleri ile evlendiler. Konstantinos'un Hazar prensesi Çiçek'ten doğma oğlu İmparator Leon IV (775-780) tarihte Hazar Leon olarak tanınmıştı. Bizans imparatorları çoğu zaman kendi iç ve dış problemlerinde Hazarların yardımını sağlamaya çalıştılar.

15.4.5 Kuzeye ve Batıya Genişleme

8 ve 9. yüzyıllarda Hazar Hakanlığı genişleyerek, Doğu Avrupa'nın en önemli devleti oldu. Bu sırada Kama ve İtil boyundaki birçok kavim;

İtil Bulgarları ve türlü Fin kavimleri, Burtaslar Hazar kağanına bağlanmıştı. Ayrıca Desna ve Orta Dnyeper boyundaki türlü Slav kavimleri Hazar hâkimiyetini kabul ettiler. Söz konusu Slav boyları şunlardı; Radimiç, Vyatiç, Severyan, ve Polyan. Ayrıca Kuzey Kafkasya'nın dağlı kavimleri ve Kuban boyundaki Macarlarda Hazar hâkimiyetini tanıdılar. Hazar Hakanlığı'nın sınırları Yayık, Cim nehirlerinden başlayarak, batıda Dnyeper (Özü) Nehri'ne kadar geniş bir sahayı kaplıyordu. Aynı sıralarda Karadeniz'in kuzeyindeki Büyük Bulgarya Devleti, Hazarların hücumları neticesinde yıkılmış, buradaki bütün geniş ovalar Hazarların kontrolü altına girmişti.

15.4.6 Arap-Hazar İlişkileri

15.4.6.1 Arapların Durdurulması

Hazarların tarihinde Araplarla olan mücadele geniş ve önemli bir yer tutar. Bu mücadele yüzyıl kadar sürmüştür. Neticede Arap ordularının ilerleyişinin Kafkaslarda durdurulması başarılmıştır. Araplar (Avrupa'da Puvatya Savaşı'ndan sonra) doğuda da Kafkaslarda önemli bir kuvvete çarparak engelleniyorlardı. Aslında Hazar ülkesine ilk büyük Arap taarruzu Halife Osman zamanında gerçekleşmiştir. 651-652 de Selman b. Rebia kumandasındaki Arap kuvvetleri Derbend'i aşarak Hazar Başkenti Belencer'e kadar sokuldu; ancak Hazarlar bunları püskürtmeyi başardıkları gibi üstelik karşı hücuma geçerek Ermeniyye bölgesine girdiler.

15.4.6.2 Hazarların Barış İstemek Zorunda Kalması

Bu bölgedeki Arap askerî harekâtı, Halife I. Velid'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik kumandasında yarım asır kadar devam etti. 714 yılında Mesleme ordusuyla Derbend'i ele geçirdi. Fakat, onun Konstantinopolis (İstanbul)'i kuşatmak için bu bölgeden ayrılmasıyla (717) Hazarlar tekrar karşı hücuma geçtiler ve Arap kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldı. Hazar harekâtı daha da güneye ilerleyerek Azerbaycan'ın büyük bir kısmına yayıldı. 722 yılında Arapların Ermeniyye valisi el-Cerrahü'l-Hikemi Hazar topraklarında büyük başarılar kazandı ise de 730 yılında Hazarların hücumu neticesinde burada tutunamayarak Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kaldı. Arapların Hazarlara karşı en büyük zaferini 737 yılında Azerbaycan Valisi Mervan b. Muhammed sağlamıştır. Onun liderliğindeki Arap hücumları karşısında zor duruma düşen Hazar Hakanı barış istemeye mecbur olmuştur.

15.4.6.3 Karşı Akın

Hatta O, Müslümanlığı kabul ettiğini dahi bildirmiştir. Ancak kuvvetleri geri çekilince o da eski dinine, büyük ihtimalle Yahudiliğe dönmüştür. Bu arada Halifelik Emevilerden Abbasilere geçince her iki ülke arasındaki düşmanlığın şiddeti azaldı. 758 yılında Daryal'da kurulmuş olan Ermeniyye vilayetinin valisi Yezid bin Useyd Hazar kağanı ile anlaşabilmek için halifenin arzusu gereğince bir Hazar prensesi ile evlendi. Fakat bu prensesin doğum esnasında ölmesi üzerine, Hazar Hakanı bunun kasıtlı olduğunu düşünerek As-Tarhan kumandasındaki orduyu İslâm topraklarına gönderdi. 764 yılında Hazarlar Tiflis'i ele geçirdiler. 799 yılında ise Hazarlar hakanlarının kumandasında Ermenistan'a girdiler. Halife Harun Reşid'in kumandanı Yezid, söz konusu Hazar hücumunu durdurmakta başarılı oldu.

İslâm İmparatorluğu'nun en kuvvetli devrinde Hazarların Araplara karşı gösterdiği direnç, bu Türk devletinin gerçekten güçlü bir yapıya sahip olduğuna işaret etmektedir. Zira, İslâm kaynaklarından anlaşıldığına göre söz konusu bu devlet Çin ve Bizans ile aynı düzeyde ve zamanı Doğu Avrupa'sının en büyük siyasi kuruluşu seviyesinde değerlendirilmektedir.

15.4.7 Hazar-Rus İlişkileri

8. asrın sonlarından itibaren ve 9. yüzyılda Hazarların Kuzey ve batı sınırlarındaki komşularıyla siyasi ilişkilerinin arttığı anlaşılmaktadır. Hazarların sağladığı barış ve huzur sayesinde İskandinavya-Bizans ticaret yolu gelişti. Bu arada aslen İskandinavyalı bir kavim olan Varegler, bu yolu takip ederek Kiyef (Kiev) bölgesine geldiler. Burada Hazarlara bağlı olarak ticaret yapmaya başlayan ve zenginleşen Varegler, 862 yılında Rurik adlı knezin idaresinde Kiyef Rus knezliğini kurdular. Adı geçen knezliğin gelişmesinde Hazar etkisi çok fazla görülmektedir. Bundan dolayı Kiyef kelimesi ancak Türkçe ile açıklanabilmektedir. Ayrıca yeni kurulan Rus birliğinde başkanın unvanı *"Chacanus" (hakan)* idi ve 988'de Hristiyanlığı kabul eden Vladimir ile sonradan knez olan Yaroslav hâlâ bu unvanı kullanıyorlardı.

15.4.8 Hazar-Macar İlişkileri

Hazarlara tabi olan kavimlerden birisi de Macarlardı. Macarlar aslında Fin-Ogur kökenlidir. Ural Dağları'nın ormanlık yamaçlarındaki eski yurtlarını terk ederek bozkır bölgesine geldiler ve Ogurlar ile uzun süre beraber yaşadılar. Aslında kendi bölgelerinden Sabarların baskısı ile göç ederken bir kısım Macar da eski yerlerinde kaldı (Başkırt bölgesi).

Önceleri Kuban havzasında olan Macarlar daha sonra Don Nehri boylarına gittiler. Don Nehri boylarında iken Hazarlara bağlandılar ve onlar tarafından teşkilatlandırıldılar. Macarların meşhur Arpad hanedanı bu sırada ortaya çıktı. Fakat doğudan Peçeneklerin belirmesi ile Macarların rahatı bozuldu. Peçenek saldırıları karşısında tutunamayan Macarlar yurtlarını terk ederek Orta Avrupa'ya doğru göç ettiler. Daha sonra Karadeniz'in kuzeyine gelen Macarlar, burada Kündü ile Üge tarafından idare edildikleri sırada her bir oymağın başına Hazar Hakanlığının tayin ettiği birer "Ür" (vali benzeri) bulunan 7 kabileden oluşuyorlardı. Burada Türklerle büsbütün karıştıklarını kabile adları göstermektedir: *Tarjan (Tarkan), Yenö-(Inak), Kürtgyarmat). Ker (büyük iri), Keszi (kesik) başka diğer iki oymak ise Fin-Ugorinyer ve magyar.*

15.4.9 Hazarların Yıkılışı

10. yüzyıl ortalarına kadar, Hazar Hakanlığı Doğu Avrupa'nın en kuvvetli devleti olma özelliğini sürdürdü. Fakat, iç düzenin bozulması ve dış tehlikelerin artması devletin gücünü yavaş yavaş azaltmıştır. Hazar Hakanlığı birçok yönde Gök Türk Devleti'nin teşkilatına ve o meyanda sağlam askeri yapıya da sahip bulunuyordu. Fakat, zamanla paralı askerlik yüzünden bu askeri teşkilat gevşedi. Yani bozkır özellikleri taşıyan toplumsal yapıdan ve asker millet olmaktan çıktılar. Hazar ordusunda 10-12 bin kadar Harezmli ücretli asker bulunuyordu. Devlet ekonomik yönden zayıflayınca ücretleri veremez duruma geldi. Bu sebepten çıkan huzursuzluklar devleti askeri ve idari yönden sarstı. Ayrıca doğudan gelen Peçeneklerin hücumları Harezm-İtil ticaret yolunun huzurunu bozmuştu. Yine ülkenin Karadeniz sahillerindeki Tamatarhan gibi ticaret merkezleri Slavların hücumuna maruz kaldı. Kuzeyden gelen Ruslar Kuban bölgesine kadar ilerlediler ve yağma yaptılar. Hazar ülkesinde durum böyle kötüye gidiyorken Kazakistan bozkırlarında ve Aşağı Sirderya çevresindeki Türk boyları arasındaki kaynaşma ve batıya doğru hareketlenme neticesinde Hazar Hakanlığı iyice sarsıldı. Çünkü bozkırlardan kopup gelen Peçenek, Oğuz (Uz) ve Kıpçak gibi boylar Hazar topraklarına yayılıyorlardı.

Nihayet, Hazar Hakanlığı daha yüzyıl kadar ayakta kalabildi. 965'te Rus Prensi Svyatoslav Don boyu ve Kuban bölgesini, Tamatarhan şehrini işgal etti. Arkasından da Kuman-Kıpçaklar, Hazarların Harezm ve Türkistan ile bağlantılarını kesti ve ticaret faaliyetlerini tamamen durdurdu. Neticede Kuman-Kıpçak baskısı altında Hazarlar 11. yüzyıl içinde kaybolup, gittiler. Bugün Avrupa'da Yahudi dinine mensup olan Karaim Türklerinin ve Kafkaslarda yaşayan Karaçayların Hazar kalıntıları olduğu bilinmektedir.

15.4.10 Hazarlarda Din

Hazar Hakanlığı'nın kurulmasından sonra bölgede barışın sağlanması, ulaşımı artırmış, dolayısıyla her türlü milletten çok çeşitli insanların kaynaştığı bir ülke hâline gelmişti. Böylesine farklı insanların yaşadığı bir ortamda çeşitli dinlerin bir arada bulunması doğal bir durumdur.

Hazarlar aslında Gök Tanrı dinine (Tengri Han) inanıyorlardı. Yani Hazar halkının çoğunluğu atalarının bu dinini devam ettiriyordu. Fakat zamanla Hakan ailesi Museviliği kabul etti. Beyler ve saray erkânı da Musevi idi. Tüccar zümrenin arasında ise Müslümanlık yaygındı. Bir de Ortodoksluk Karadeniz'in kuzeyinde epeyce yayılmıştı. İslâm tarihçilerinin kayıtlarına göre, camii, kilise ve sinagoglar yan yana bulunuyordu.

15.4.10.1 Neden Yahudilik?

Türk tarihinde Hazar Hakanlığı'ndan başka, hiçbir hükümdar sülalesi Yahudiliği kabul etmemiştir. Ayrıca sadece Hazar üst tabakasının Yahudiliği benimsemesi dikkat çekicidir. Bu sebepten dolayı Hazarların Museviliğe girişi meselesi tarihçiler tarafından etraflıca incelenmiş ve yorumlanmış olmasına rağmen kesin bir sonuç elde edilememiştir. Yahudiler, 730-740 tarihlerinde hem Bizans, hem de İslâm ülkelerinde ağır baskılara ve şiddetli takibata uğrayınca, Kafkaslar üzerinden Hazarlara giderek, onlara sığınmışlar, arkasından da Hazar büyüklerini etkileyip Museviliği kabul ettirmişlerdir. Hazarların bu dini kabul edişlerini siyasi yönden açıklamak daha uygun gelmektedir. Çünkü o zamanki iki büyük devlet Bizans Hristiyan, Abbasiler ise Müslümandı. Hazarlarda üçüncü devlet olarak bir başka ilahi din Museviliği kabul edip onların siyasî nüfuzlarından uzak kalmayı düşünmüş olabilirlerdi. Diğer taraftan Yahudiliği kabul eden ilk Hazar hakanının *"Bulan"* olduğu belirtilmektedir.

Bütün bunlara rağmen Hazar Devleti'nin tam anlamıyla bir Yahudi devleti karakterini taşıdığını kabul etmek mümkün değildir. Çünkü bu dine girenler yukarıda söylediğimiz gibi sadece hakan ailesi ve devlet erkânı seviyesinde olan topluluktu. Halk, ise Gök-Tanrı dinine inanmaya devam ediyordu. Aslında Hazarlar Yahudiliğin *"Karay"* denilen mezhebine girmişler ve zamanla Musa talimlerini öğreten, ihtiva eden Talmudculuğa yaklaşmışlardır. Bu arada 960 tarihindeki İspanya'daki Endülüs Emevi Devleti'nin Musevi nazırlarından *"Hasday bin Şarput"* Kurtuba'dan Hazar Hakanı Yasef'e gönderdiği mektup ile Hakanın İbranice yazdığı cevap konusunda uzun tartışmalar olmuştur. Bugün genellikle sahte olduğu kabul edilmekle birlikte mektubun verdiği bilgilerin doğruluğu dikkat çekicidir. Karay mensupları

(Karaimler) zamanla Hazar ülkesinde kalabalıklaştılar. Hatta, zamanımızda Kırım'da, Polonya'da yaşayan Karaimlerden ana dilleri ve dini lisanı Türkçe olan cemaatler Musevi-Hazarların devamı sayılmaktadır.

15.4.11 Hazarlardan Kalıntılar

Hazar mimarisi ve sanat eserlerinin ele geçtiği en önemli arkeolojik merkezler, Hazar başkenti, Hanbalık, Sarkel, Mayatsko şehri ve Salvoto kurganlarıdır. Kafkaslar ve Don ile Dnyeper havzasında da Hazar devrinden kalan önemli arkeolojik nesnelere ve sanat eserlerine rastlanmaktadır.

Hazar sanatı ve gelenekleri, dönemin diğer büyük devletlerinde de etkili olmuştu. Örneğin 732 yılında, Bizans imparatoru V. Konstantin'in bir Hazar prensesiyle evlenmesi, Bizans sarayına dikkat çekici bir etkide bulunmuş ve bir Türk modasının doğmasına sebep olmuştu. Hatta prensesin çeyizi içinde gelen bir elbise, uyandırdığı hayranlık sebebiyle erkeklerin törenlerde giydiği elbise olarak kabul edilmiştir.

Hazar mimarisinde, göçebe mimarlık unsuru olan çadırdan yerleşik yapıya geçişi oluşturan örnekler kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Toprak altından çıkarılan yuvarlak taş temeller bunun işareti olarak kabul edilmiştir. Daha sonra dörtgen evler de ortaya çıkmıştır.

Hazar ülkesinin kuzeyinin sağlam kalelerle korunduğu, 8 ve 9. yüzyıldan başladığı tespit edilen sur kalıntılarının incelenmesi ve arkeolojik kazılar neticesinde öğrenilmiştir.

Hazar sanatının Türk sanatı tarihi bakımından önemli yanlarından biri de mücevherler, tabaklar, madenî eserlerin yapıldığı yerel atölyelere ait kalıntıların bulunmuş olmasıdır. Bu durum Orta Asya sanat gelenekleri ile güney kavimlerinden gelen etkileri bünyesinde birleştiren Hazar sanatının zamanla geliştiğini ve yüksek bir düzeye eriştiğini göstermektedir. Zaten kaynaklara göre gerekli ham maddenin çoğu Hazar topraklarındaki madenlerden ve ocaklardan elde ediliyordu.

15.5 BÜYÜK BULGAR DEVLETİ

Kafkasların kuzeyi ile Aral Denizi havalisinde kurulan ve esas kitlesini Ogur Bulgarlarının oluşturduğu devlete, bozkırlar sahasının hepsini içine aldığı için "Büyük Bulgarya" (Magna Bulgaria) denmiştir. Kurucusunun ismi Kurt'tur. Kobrat, Kobratos, Kuvratos şekillerinde de geçen bu ismin, "toplayan" yani "halkla devleti bir araya getiren" anlamına geldiği düşünülmektedir. Başbuğ Kurt, Doulo sülâlesine mensuptu. Araştırmalara göre bu hanedan Mo-tu (MÖ 209-174)'dan beri Hun hükümdarlarını

yetiştiren T'u-ko (Tu-kı) ailesi olup, bu suretle Bulgar hükümdar ailesi Asya Hun hükümdarları sülalesine bağlanmaktadır.

630 yılında Orta Asya'da Gök Türklerin fetret devrine girmesi ile doğan siyasî boşluktan faydalanan Hazarlar gibi Bulgarlar da idareyi kendi ellerine alarak "Büyük Bulgar" Devleti'ni kurdular. Bunda Avarların, 626'daki Konstantinopolis(İstanbul) kuşatmasından sonra Balkanlar ve Doğu Avrupa'da nüfuzlarını yitirmelerinin de etkisi olmuştur. İmparator Herakleios (610-641) zamanında Bizans ile sıkı münasebetler tesis ettiler. Fakat Büyük Bulgar Devleti uzun süre yaşamadı ve kurucusunun 665'te ölümünden kısa bir müddet sonra hükümdar oğullarının arasındaki mücadeleden istifade eden Hazar Hakanlığı'nın baskısı sonucu parçalandı.

Devletin yıkılmasından sonra Otuz-Ogurların çoğunluğunu teşkil ettiği grup, kuzeye çekilerek İdil Bulgarları Devleti'ni kurdular. Kurt'un oğlu Bat-Bayan, On-Ogur Bulgarların ve Macarların başında Hazarlara bağlı olarak Kafkasya'daki yurtta kaldı. Diğer Bulgar kitleleri ile Tuna'ya yönelen diğer oğul Asparuh ise, Balkanlara geçerek (668), Tuna Bulgar Devleti'ni tesis etti (679).

15.6 İtil (Volga) Bulgar Devleti

İtil Bulgar Devleti, Büyük Bulgarya Devleti'nin parçalanması üzerine İtil-Çolman (Kama) sahasında kurulan, Otuz-Ogurların çoğunluğu teşkil ettiği 7 ve 15. yüzyıllar arasında yaşayan bir devlettir. Devletin merkezi olan şehir de Bulgar adını taşır. Bulgarlar, geldikleri bu yeni sahanın yerli halkı Fin-Ogurları (Çeremiş, Mordva, Zuryen, Votyak kavimleri) idarelerine almışlar, Hunlardan, Sabarlardan, Uzlardan ve Hazarlardan da bazı kalıntılar bulmuşlar ve dolayısıyla bölge süratle Türkleşmiştir. Macarlar, daha Orta İtil sahasına yakın bir yerde iken, ziraat ve hayvan besleme usullerini İtil Bulgarlarından öğrenmişlerdir. Buna rağmen Bulgarların Orta-İtil sahasına 6. yüzyıl sonlarında gelmiş olmaları gerekir. Diğer taraftan Votyak, Zuryen dillerindeki Bulgarca unsurların, bu iki kavmin ortak bir dil kullandığı, yani Properm Dili (Bulgar öncesi yerli halk) devrine mensup olduğu anlaşılmıştır. İtil Bulgarlarının, Kama mıntıkasına daha 6. yüzyılda gelmiş olduklarını bu durum da doğrulamaktadır.

Gök Türk İmparatorluğu'nun batı sınırlarının İtil Nehri'ne dayandığı düşünülürse, İtil (Volga) boyu Bulgarlarının da Gök Türk Devleti'ne tabi olduğu anlaşılır. İtil Bulgarları hakkında Bizans kaynaklarında bilgi yoktur. Arap kaynaklarındaki kayıtlar ise, 9. yüzyıl sonlarında başlamaktadır. Bulgarların 7 ve 9. yüzyıllardaki hayatlarına dair bilgimiz çok azdır. Bilinen nokta, Hazarların Doğu Avrupa'da en kuvvetli devlet seviyesine eriştiklerinde, İtil

Bulgarlarının da Hazarlara bağlanmalarıdır. Hazarların merkezi İtil, büyük bir ticaret yeri hâline dönüşünce, Bulgarların da İtil Nehri boyunca yapılan büyük ticarete faal bir şekilde katılmaları mümkün olmuştur. İtil Bulgarları, bir yandan çiftçilik, bir yandan da ticaret yapıyorlardı. Orta İtil sahası, tabii zenginliği ve ulaşım bakımından ticarete oldukça müsaitti. Kuzey bölgelerini, Hazar Denizi-İran-Kafkaslar-Türkistan ve dolayısıyla Orta Asya'daki büyük kervan yoluna bağlayan, o çağlara göre trafiği sık Volga, Kama gibi büyük nehirleri ve bunların Ak İtil, Vyatka, Suşma, Sura vb. gibi kolları ve ayrıca verimli toprakları, otlakları, ormanları, hayvancılığı, dericiliği, arıcılığı, kürkçülüğü ile Bulgar ülkesi, bilhassa Hazar Devleti'nin zayıfladığı yıllardan itibaren sıhhatli bir varlık hâlinde gelişmiş ve ticaret merkezi olmuştur.

Bulgar tüccarının, gerek Hazar ilinde ve bilhassa Harezm'de, gerekse Samaniler ülkesinde İslâm tüccarı ile sıkı temasları neticesinde, Bulgarlar arasında İslâm dini yayılmağa başladı. 10. yüzyılın sonlarında, Bulgarlara ait en eski kayıtlar, onları, camileri ve mektepleri mevcut, tacir ve çiftçi bir kavim olarak göstermektedir.

İslâm kaynaklarında İtil Bulgarlarına ait en eski kayıtlar İslâm tarihçilerinden İbn-i Rusteh'in eserinde görülmektedir. Buna göre, "Bulgar, Burdas (Burtas) memleketine komşudur. Hazar Denizi'ne dökülen İtil Nehri boyundadırlar. Hazar ve Sakalibe memleketleri arasındadırlar. Hükümdarları Müslüman olup adı Şelkey Oğlu Almuş'tur. Memleketleri ise ormanlıktır. Bulgarlar üç kısım olup, Barsula, Asgıl ve Bulgar'dır. Bunlar aynı sahada yaşarlar, Hazarlar ve Ruslar, bunlarla ticaret yapar." İbn-i Rusteh'in eserinde ticareti yapılan maddeler ve tarım ürünleri belirtilip, halkın Müslüman olduğundan ve İslâmi müesseselerden bahsedilmektedir.

10. yüzyıl başlarında Bulgarlar Müslüman kültür dairesine iyice girmiş bulunuyorlardı. İtil Bulgarlarının aynı asırda sonlarında bazı siyasî faaliyetlere başladıkları görülüyor. Bulgar hükümdarı Almuş, 920-921'de Halife Muktedir Billah'a bir mektup götüren elçi gönderdi. Bu mektupta hükümdar halifeden İslâm'ı öğretecek âlimler ile, İslâmî binaları inşa edecek ustalar ve Hazarlara karşı savunma için yapılacak kale ve diğer masraflar için para talebinde bulunur. Halife bu isteği kabul ederek bir elçi heyeti yollar. Heyette Halifenin mektubunu hükümdara okumakla ve hediyelerini teslimle görevli Ahmed b. Fadlan'da vardı. Elçilik heyeti 2 Nisan 921'de Bağdat'tan hareketle Horasan üzerinden Harezm'e, oradan da Yayık ve İtil nehirlerini geçerek yetmiş günde Bulgar İli (ülkesine)'ne vardı (12 Mayıs 922). İbn Fadlan, Bağdat'a döndükten sonra seyahati ve Bulgar İli'nde bulunduğu günleri

anlatan bir eser yazmış ve o devir Bulgar tarihi için eşsiz bilgiler bırakmıştır. İbn Fadlan Seyahatnâmesi'nde, İtil Bulgarlarının o devirdeki tarihi ve sosyal durumunu yansıtan pek çok kayıtların yanı sıra Batı Türkistan sahasında yaşayan Türk boyları hakkında bilgi vermektedir.

Bulgarların en büyük düşmanı, Yukarı İtil ve Oka sahasından gelen Rus korsanları (Uşkunuki) idi. Bunlar İtil boyunca rastladıkları Bulgar tüccarını soydukları gibi Bulgar İli'ne kadar inip, köy ve şehirleri yağmalıyorlardı. Rusların Bulgarlara karşı yaptığı seferlerin başlıcaları 985, 1120, 1164, 1184, 1186, 1205 ve 1220 tarihlerindedir.

1164'te Ruslar, Bulgarların bazı şehirlerini zapt ve tahrip etmişlerdi. Bulgar-Rus münasebetleri sadece savaşlarla kalmamış, ticarî münasebetleri de olmuştu (Bulgarlar Ruslara bilhassa hububat ve deri satmışlardır).

Moğollar büyük kuvvetlerle fütuhatlara başladıktan bir müddet sonra Bulgarlarla karşılaştılar. Cengiz Han'ın orduları 1220-1221'de Batı Türkistan'ı istilâ ettiklerinde, Subutay ve Cebe'nin komutasındaki Moğol tümeni Kafkasları geçmiş ve 1223 Haziran'ında Kalka Çayı boyunda, Kıpçaklar ve Rusları yendikten sonra, esas Moğol kuvvetlerine katılmak üzere Hazar Denizi'nin kuzeyinden yürümüşlerdir. Bu kuvvetler Bulgar İli'nin güney sahasından geçerken, Bulgarların pususuna düştü ve birçok Moğol askeri öldü. 1229'da Yayık boyunda yaşayan Kumanlara ve oraya yakın olan Saksın şehrine karşı Moğolların harekete geçmesi neticesinde Kuman ve Saksın ahalisinden pek çoğu Aşağı İtil sahasından Bulgarlara iltica etti.

1223'teki Moğol saldırısı oldukça zararsız atlatıldı ise de, Batu Han idaresindeki asıl büyük Moğol ordusu Doğu Avrupa'da ilk önce Bulgarlara çarptı. Ahaliyi öldüren, şehirleri ve köyleri yıkan Moğollar, mescit, cami ve hamamlarıyla meşhur elli bin nüfuslu Bulgar şehrini tamamıyla tahrip ettiler (1236). Onlar çekildikten sonra Deşt-i Kıpçak'ta kurulan Altın Orda Hanlığı zamanında geri kalan Bulgarların yeniden canlandırmaya çalıştıkları eski Bulgar şehri, Pulat-Timur Han tarafından ikinci defa ağır bir tahribata uğratıldı (1361) ve üçüncü defa olarak şehir, Timur'un, Altın Orda Hanı Toktamış'a karşı yaptığı sefer esnasında tahrip edildi (1391). Artık, tutunmasına imkân kalmayan halk dağıldı, bir kısmı Kama'nın kuzeyine, Kazan taraflarına göçtü. 15. yüzyıl ortalarında, buralarda Bulgar-Kıpçak karışımı Müslüman ahali bulunuyordu ki, sonraki Kazan Hanlığı'nın esas nüfusunu bunlar meydana getirmiştir. Diğer taraftan dilleri Ogurların konuştuğu Türkçenin bir lehçesi olan, aynı bölgedeki Çuvaşların ve eski Bulgarların torunları tarafından konuşulduğu kabul edilmektedir.

15.7 Tuna Bulgar Devleti

Asparuh (Espereh)'un Bizans İmparatorluğu'nun direnmesine rağmen Dobruca'nın güney bölgesinde kurduğu Tuna-Bulgar Devleti, kısa zamanda siyasî ve askerî bakımdan yüksek seviyeli bir güce erişti ve kendisine karşı Bizans'ın baskılarının yanında Avar saldırılarına da karşı koyabilmeyi başardı.

681 senesinden itibaren Tuna Bulgar Devleti'nin sahası, Besarabya ile Dobruca'dan başka, bütün kuzey Bulgaristan'a, doğuda Karadeniz'e, güneyde Balkanların geçitlerine ve batıda İsker Irmağı'na kadar yayılıyordu. Komşu olmaları sebebiyle en fazla bağlantıları Bizans ile olmuştur. En sonunda bu devlet Bizans tarafından resmen tanınmasından sonra, Balkanlarda ve Orta Avrupa'da faal bir rol oynamaya başladı.

Hazar prensesiyle evli olan II. Justinianus 688'de Bulgarlara karşı saldırıya geçti. Bulgarlar onları durdurabilmek için Trakya'ya kadar ilerledilerse de mağlup olunca imparatorun ordusu önünden çekilmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Slavlarla meskûn yerleri tahrip eden imparator geri dönerken, Bulgarlar, bir dağ geçidinde, Bizans ordusunun etrafını sararak imha etti. Balkanlardaki karışıklıklar, Bulgarlara ayaklanma ve Bizans'ın iç işlerine karışma fırsatı verdi. Sürgüne gönderilen II. Justinianus, Asparuh'un halefi olan Tervel Han'dan yardım istedi. 705'te onun desteği sayesinde ikinci defa Bizans tahtına çıktı. Fakat, bu imparator yerini sağlamlaştırınca, sıkışık durumda iken verdiği yerleri geri almak için 708'de Bulgarlar üzerine yürüdüyse de mağlup oldu.

Tervel Han, 716'da İmparator III. Theodosios ile bir ticaret ve barış anlaşması imzaladı. Büyük diplomat ve devlet adamı Tervel Han, imzaladığı bu anlaşma ile sınırlarını emniyete alırken, iktisadi yönden de birçok menfaatler elde etmiştir. Bu anlaşmanın sonucu olarak Arapların 718'de Bizans başkentini kuşatması üzerine başkenti, birlikte savundular ve Arapların geri çekilmesini sağladılar. Tervel Han, Bizans işlerine bir kez daha müdahale etmek istedi ise de, 718'de ölmesi buna fırsat vermedi. Tervel Han'dan sonra 718-36 arasında 8. yüzyılda Bulgar Türk Hanları (isim listesi)'nda adı yazılmayan bir han, 736-740'da Sever, 740-56'da ise Kurmiş Han hüküm sürdü.

İmparator Konstantinos Koprinimos (741-775) Arapları yendikten ve tahtını sağlamlaştırdıktan sonra Bulgarlara karşı sürekli saldırıya geçti. Bu taarruzlar neticesinde Bulgarları mağlup ederek pek çok esir aldı. Bulgarlar bu durum karşısında barış istemek zorunda kaldılar. Kurmiş'in halefi Vineh (756-762) 759'da İmparator ile anlaşma imzaladı ise de sonradan imparator tekrar saldırıya başladı, ancak bu defa yenilerek geri çekildi.

Bizans'ın kuvvetlendiği zamanlar Tuna Bulgar ülkesi bunalım içine düştü. Bu duruma sebep, Bizans saldırıları değil kendi aralarında patlak veren iç isyanlar sonucu gerçekleşen mücadelelerdir. Nitekim Teleç (762-65) hükümdar cesedini de çiğneyerek tahta geçti. Ancak Bizans ile uğraşılarındaki başarısızlığını hayatı ile ödeyince yerine amcası Seoin (765-767) tahta çıktı. Seoin, iç bunalımın boyutlarının genişlemesi üzerine Bizans'a sığınıp hayatını kurtardıysa da, sonradan onlar tarafından kendi yurttaşlarına karşı silah olarak kullanıldı. Bundan sonra Tuna Bulgarları için facia sahneleri birbirini takip etti. Umor (767) Bahan ve Tokdu, karışıklığın kurbanı ve Bizans'ın elinde oyuncak oldular. 768'de başa geçen Telering Han (768-777) da, kargaşalığın önüne geçmeye çalışmışsa da, iç savaşlar yüzünden bir gün kendisi de Bizans'a sığınmak zorunda kalmıştır.

7. yüzyılın sonunda kudretli şahıslar idareyi ellerine alarak, birlik ve beraberlik sağlandığında dış müdahalelere sebep olan şartlar ortadan kalktı. Kardam Han (777-804) Tuna Bulgar ülkesinin iç durumunu düzeltti. Bu çağda kuvvetlenme dış siyasette de kendini gösterdi. 791 ve 792'de Bizanslılar, saldırı girişiminde bulundularsa da Kardam, onları yendi. 799'da İmparator VI. Konstantinos'tan vergi talebinde bulundu. Telering ve daha çok Kardam Han ile Bulgar tarihinin parlak devri başladı. Kardam Han'dan sonra tahta geçen Kurum Han zamanında bu parlaklık artarak devam etti. Kurum Han (803-814) tahta oturduğu zaman Bulgarların çevresinde büyük hadiseler cereyan ediyordu. Frankların darbesi ile büyük Avar Kağanlığı yıkılıyor; neticede Franklar, Batı Avar ülkesini, Kurum Han ise Doğu Macaristan ile Erdel'i işgal ediyordu.

Kurum Han'dan çekinen Bizans İmparatoru I. Nikephoros, erken davranarak onu baskıya almak düşüncesi ile harekete geçti. Hanlık başkenti Preyaslav'ı tahrip etti ve ilerledi. Fakat hızla gelişen çetin savaşlar, imparatorun yenilmesi, ordusunun imhası ve kendisinin savaş meydanında ölümü ile sonuçlandı. Arkasından kalabalık bir ordu ile Bulgarlar üzerine yürüyen II. Mikhael'i de mağlup eden Kurum Han, âdeta Bizans'ı ortadan kaldıracak duruma geldi ve *"altın mızrağını yaldızlı kapu'ya asmaya"* ant içti. 809'da Sofya'yı, Niş ve Belgrad kalelerini işgal ederek, Orta Avrupa ve Yakın Doğu arasındaki en büyük askeri sevkiyat ve ticaret yolunu kontrolüne aldı. 813'te Filibe'den Edirne'ye ulaştı. Bu şehri kuşatma altında tutarak süratle ilerledi. Nihayet İstanbul'u kuşattı (814 baharı). Fakat saldırıların en yoğun olduğu bir zamanda ansızın öldü (13 Nisan 814).

Kurum Han'dan sonra oğlu Omurtag Han (814-831) başa geçti. Bizans İmparatorluğu ile hemen otuz senelik bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma

Bulgaristan'a güneyde huzur, Bizans'a da mallarını gümrük ödemek şartı ile kuzeye sevk edebilme imkânı sağlıyordu. Omurtag Han, bu arada Franklarla da iyi geçinmek istiyordu. Ancak Omurtag Han'ın dostluk anlaşması için elçiler gönderdiği sırada, Franklar, Tuna Bulgarlarına karşı güneydoğu komşusu olan Slav kabilelerini ayaklandırmak için ellerinden gelen her türlü gayreti gösteriyorlardı.

Tuna-Sava-Drava havzasını zapt etmek, Maroş Nehri vadisindeki, Orta Avrupa'nın, Roma devrinden beri terk edilmiş olan en büyük tuzlalarını işletmeye açmak sureti ile devletine büyük emniyet ve servet kaynağı kazandıran Omurtag Han zamanı Tuna Bulgarlarının tarihleri boyunca en parlak devirleri olmuştur. Kurulan şehirler, saraylar, köşkler, geniş ve muntazam ölçüde inşaat ve imar, su yolları, abideler, Pliska ve Preslav şehirleri ile Madara kasabası civarında yüksek bir kaya üzerinde Kurum Han'ın 40 metrekarelik yeri kaplayan kitabeli kabartması, o çağlardan bize kalan hatıradır. Ancak, yerlilere oranla nüfus bakımından daha az olan Bulgar Türklüğü, o tarihlerde yavaş yavaş Bizans kültürünün tesirindeki Slav çoğunluğun etnik baskısını hissetmeye başlamıştı. Dağınık hâlde yaşarken teşkilatlandırılan Slavlar, devlet hizmetlerine alınıyor, Türk unsurunun yerlilerle evlenmesi artıyor, idare tekniğinin zaruri sonucu olarak kalabalık yerli halkın dili, üst tabakada yayılıyor ve Türkler Slavlaşıyordu.

Bu Slavlaşma, Malamır (831-836) ve Presiyan (837-852) zamanlarında hızla artarak devam etti. Boris Han (852-889)'ın 864'te Ortodoksluğu resmen kabul ederek, o zamana kadar yalnız Gök Tanrı inancı içinde yaşayan Bulgarları Hristiyanlaştırması ile tamamlandı. Boris Mikhail adını aldı. 869-870 İstanbul'da düzenlenen kiliseler toplantısında, Bulgar kilisesinin müstakil bir piskoposluk olarak Katolik kilisesi temsilcilerince tanınması üzerine, Roma'nın Balkan Yarımadası'ndaki iddialarının sona ermesini sağladı. Bu gelişme üzerine Tuna Bulgar Türk Devleti, kendine ait özgün karakterini bütünüyle kaybedip, Slav-Bizans kültür çevresine tamamen girmiş oldu. O güne kadar kullanılan Türkçe "Han" unvanı da Boris'in halefi Simeon (893-917) tarafından "Çar"a çevrildi.

15.8 Eski Bulgar Maddi Kültür Kalıntıları

Bulgar sanatı mimari eserler, heykeller, kabartmalar, madeni eserler, kuyumculuk eserleri ve seramiklerden oluşan zengin bir görünüm arz etmektedir.

Kurum Han'ın inşa ettirdiği Pliska şehri, Tuna Bulgarlarının eski başkenti idi. Burada yer alan büyük bir kale harabesinde orta bölümdeki

kalıntılar saraya aittir. Kesme taştan yapılmış olan surların köşelerinde köşeli veya silindirik burçlar göze çarpmaktadır. Bulgar Sanatı'nın en yüksek zamanı olan Omurtag Han devrinde hükümdarın tahkim edilmiş sarayı da Pliska şehrinde inşa edilmişti.

Söz edilen bu kalelere benzer başka yapılar da vardır. Preslav'daki kale iç kale ve dış kale olarak yapılmıştı. Kale ve sarayın bulunduğu bir diğer yer de Madara'dır. Ancak bu yerdeki kabartmalar bu söz konusu eserlerden çok daha ünlüdür. Madara'da kayaya yapılan kabartma, Kurum Han'ın hatırası için yapılmış önemli bir eserdir. Süvari olarak gösterilmiş hükümdar, elinde hükümdarlığının işareti olarak bir kadeh tutmaktadır. Kadeh tutan insan heykellerine Orta Asya'da da rastlanmaktadır. Saçları uzun hükümdar figürü ayrıca elinde bir tuğ tutmaktadır. Hükümdar burada bir av sahnesinde yer almış görünmektedir. Çünkü atın arkasında bir av köpeği, atın ayakları dibinde sırtına mızrak saplanmış bir arslan figürü bulunmaktadır. Bulgarlarda başka kabartma eserleri de meydana getirilmiştir. Bunlardan Starazagora ve Novozogora kabartmalarında yine hayvan figürleri tasvir edilmiştir.

Madara'da bulunan altın kemerler, Sadoveç'te bulunan kemer parçaları, çeşitli yerlerde ele geçen gümüş düğmeler, yüzükler ve bilezikler, Vidin'de bulunan kuyumculuk aletleri eski Bulgar Türklerinde kuyumculuk sanatının ileri bir seviyede olduğuna işaret etmektedir. Pliska ve Madara'da Bulgarlara ait, incelikle işlenmiş keramikler de ele geçmiştir. Elle veya kalıpla yapılmış ve 15. yüzyılda en kaliteli seviyesine ulaşmış bu keramikler, Bizans ve bölgesel üsluplarla karışmış bir tarz söz konusudur.

15.9 PEÇENEKLER

15.9.1 İlk Çıktıkları Yer

Doğu Avrupa'da Hazarların zamanla kuvvetten düşmesiyle, doğunun uçsuz bucaksız bozkırlarında yine başka bir Türk boyu Peçenekler belirdi. Peçenekler, Batı Gök Türk Devleti'nin bünyesine dâhil olan boylardan biridir. *Divanu Lugati't-Türk*'ün yazarı Kaşgarlı Mahmud'a göre yirmi iki Oğuz boyundan ondokuzuncusudur.

Peçenekler göçlerinden evvel Batı Gök Türk ülkesinde yaşıyorlardı. Gök Türk Kağanlığı çözülünce doğularındaki Karluk Devleti kuvvetlenmişti. Karlukların baskısı üzerine Oğuzlar, Peçenekleri Güneybatı Sibirya'ya doğru ittiler. Bizans imparatoru Porphyrogennetos'a göre Peçeneklerden bir bölük Oğuzların yanında kalmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un bahsettiği Oğuz boyları listesinde gösterilen Peçenekler, bunlar olmalıdır.

Peçenek adının kaynaklarda kaydediliş şekli ise şöyledir: Bizans kaynaklarında; *"patzinak"*, Latin kaynaklarında; *"pecenaci"*, *"pacinacae"*, *"bissenus"*, Rus kaynaklarında; *"peçenyeg"*, Ermeni kaynaklarında; *"badzinag"*, Macar kaynaklarında; *"beşenyö"*.

15.9.2 Yayık ve Cim Boylarında (Yoksul Hayat)

Peçenekler hakkındaki esas malumatı, onların Cim (Emba) ve Yayık nehirleri boylarında yaşadıkları sırada alıyoruz. Peçenekler, bu bölgede yerleşik olmayan bir yaşam sürerken sık sık komşu Hazar ülkesi topraklarına hücum ediyorlardı. Özellikle ticarete dayanan Hazar ekonomisi Peçenek saldırılarından büyük zarar görüyordu. Hazarlar bu sırada ücretli birliklere dayanan askeri kuvvetleri zayıflamış olduğundan doğuda bulunan Oğuzları (Uzlar) Peçeneklere karşı kışkırttılar. Peçenekler, bu Oğuz-Hazar ortak hareketine dayanamayıp 860-880 yılları arasında İtil nehrini geçerek Karadeniz'in kuzeyine doğru ilerlediler. Peçeneklerin büyük kısmı İtil Nehri'ni geçerken, çok az bir grupta eski yerlerinde yani Yayık Nehri boylarında Oğuzlara bağlı kaldılar. 922 yılında, bu bölgeden geçen İbn Fadlan, Peçeneklerin çok yoksul bir yaşam sürdüğünden bahsetmektedir. İtil Nehri'ni geçen Peçenekler ise Etel-Közü mevkiindeki Macarları mağlup ederek bölgeden uzaklaştırıp kendileri yerleştiler (889-893). Böylece Peçenekler, Don Nehri'nden Dnyeper'in batısına kadar uzanan bozkırlara hâkim olmuşlardır.

Bizans kaynağı De Administrando İmperio'da (948-952) kaydedildiğine göre Peçenekler 8 boy hâlinde idi:

1) Ertim (Erdem, Başbuğu Bayça sonra Yavdı),
2) Çor (Başbuğu Kügel sonra Küerçi),
3) Yula (Başbuğu Korkut+an sonra Kabukşın),
4) Külbey (Başbuğu İpa sonra Suru),
5) Karabay (Başbuğu Kaydu),
6) Tolmaç (Başbuğu Kotran sonra Boru),
7) Kapan (Başbuğu Yazı),
8) Çoban (Başbuğu Bat+an sonra Bula).

Bu Peçenek boylarının yerleştiği sahalar ise şöyle idi: *Çoban (Don Nehri kıyıları), Tomaç (Don'un denize döküldüğü saha), Külbey (Donetz), Çor (Dnyper doğusu), Karabay (Dnyeper-Bug arası), Ertim (Dnyester), Yula (Prut), Kapan (Aşağı Tuna),* boy adlarından bir kısmı eski Türk unvanları (Yula, Çor, Kapan=Kapgan, Kül, Bey) olup başbuğ isimleri ise daha çok renkleri ifade etmektedir. Peçenekler, tarihleri süresince her biri kendi başbuğunun idaresinde olarak, yalnız boy teşkilatı çevresinde kalmışlar ve bir

devlet düzenine girmemişler; fakat savaş ve savunma gerektiği zamanlarda bir araya gelerek ortak hareket etmesini bilmişlerdir. Bu devlet kuracak siyasî sistemi oluşturamadıklarını, ama esasta dayandıkları boy sistemlerinin sağlam düzende kurulduğuna işaret etmektedir.

15.9.3 Rus Tarihine Katkıları

Peçenek-Rus ilişkileri özellikle Rus tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Kiyef Rus Knezliği üzerinde büyük etkiler yapan Peçenekler, âdeta Rus tarihinin başka yönünü meydana getirirler. Ünlü Rus tarihçisi, Kluçevski'nin belirttiği gibi "Rusların steple mücadeleleri Peçeneklerle başlamaktadır." Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyine geldikleri sırada, bu bölgedeki en güçlü siyasî birlik Kiyef Rus Knezliği idi. Bu knezlikle Peçenekler 900 yıllarından 1036 yılına kadar yan yana yaşadılar. Bu süre Peçenekler içerisinde ilki 915 yılında olmak üzere 121 yıl içinde on bir büyük akın yaptılar (Rus arazisine). Rus Vakayinâmelerine göre Peçenekler Rus kasabalarını yağmalıyorlar ve halkı esir alıp götürüyorlardı. Peçeneklerle Ruslar arasındaki mücadelelerin kökenine bakıldığında üç önemli sebep belirmektedir: Rusların sık sık Peçenek arazisine girme teşebbüsleri, Peçeneklerin düşmanlarını korumaları, birbirine düşen Rus knezlerinden bazılarının Peçeneklerden yardım istemesi.

Birinci akın yılı olan 915'te Peçenekler, Rus topraklarına ilk defa girdiler. Onları yenemeyen Knez İgor barış yapmak zorunda kaldı. Daha sonra Peçeneklerin Rus knezlerinin ordularına yardımcı kuvvet olarak girdiğini görmekteyiz. Knez İgor 944 yılında Bizans'a sefere gittiği zaman, ücretli Peçenek askerlerini de yanına almıştı. Knez İgor'un 946 yılındaki ölümünden sonra Rus vekayinâmelerinde yirmi iki yıl Peçenek akınına rastlanmamaktadır. Bu da Peçeneklerin bu geçen süre içerisinde Ruslarla barış ilişkileri kurduklarını göstermektedir.

Kiyef Rus Knezliğinin başına Svyatoslav geçince Peçenek Rus ilişkileri tekrar bozuldu. Bu arada Ruslar Peçeneklerden askeri teşkilatla ilgili çok şey almışlardı. Özellikle Svyatoslav Peçenek başbuğu vasfında askerdi. Bir Peçenek gibi ata biner, at sırtında seferlere katılır ve gayet sade bir hayat yaşardı. Svyatoslav 965 yılında İtil-Bulgarlarına ve Hazarlara karşı sefer açarak başarılar kazandı. 968 yılında ise Knez, Tuna Bulgarları üzerine sefere gittiği zaman Peçenekler, Kiyef'i kuşattılar. Fakat ağır silahlarının olmayışı yüzünden kuşatmayı yarıda bırakarak, geri döndüler. Bu arada Knez 968'de Bulgaristan'a giderek harbe başladı. Fakat Bizans İmparatoru İan Tzimistzes tarafından ağır yenilgiye uğratılıp geri dönerken, Peçenekler tarafından sıkıştırılarak kılıçtan

geçirildi. Knez Svyatoslav'ın kafatasından maşrapa yaptırarak, içki kadehi olarak kullanmaya başlanıldı. Böylece eski Rus tarihinin Büyük İskender'i diye anılan reisi bir Türk başbuğunun elinde can vermişti.

15.9.4 Rusların İç İşlerine Karışma

Svyatoslav'ın ölümünden sonra Kiyef Knezliği'nde çıkan taht mücadelelerine Peçenekler de karıştı. Daha sonra knez olan Vladimir (Aziz Vladimir) zamanında Peçenek-Rus mücadelesi çok daha şiddetli oldu. Ruslar, Peçenek arazisine devamlı akınlar yapıyorlardı. Rus vakayinâmelerine göre ise, 988'de Peçenekler Vladimir'i yendiler. 922'de bu sefer Peçenekler Rus arazisine hücum ettiler. 966'da bir kere daha Kiyef şehrine kadar geldiler. 1015 yılında Vladimir ölünce yerine geçen Yaroslav'a karşı, Peçenekler diğer varis Svyatopolk'u desteklediler. Fakat 1019 yılında Peçenekler ağır bir yenilgiye uğrayınca Svyatopolk taht iddiasından vazgeçti.

Karadeniz'in kuzeyinde yüzyıldan fazla rahat hayat yaşayan Peçeneklerin huzurunu yine bir Türk kavmi olan Uzlar bozdu. Aslında onlar da Kuman-Kıpçaklar'ın önünde tutunamayarak, İtil Nehri'ni geçmişler ve Don boylarını işgale başlamışlardı. Bu durumda Peçenekler de Dnyeper'e doğru kaydı. Zaten devamlı göç hâlinde bulunan Peçeneklerden kalabalık gruplar, Orta Avrupa'ya yani Macaristan'a doğru kaymaya başladılar (943-972). Esas kütle ise bugünkü Baserabya denilen bölgeye gitti. Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyini terk etmesini fırsat bilen Ruslar Knez Yaroslav idaresinde Peçeneklere ağır bir darbe indirdiler (1036). Bu savaştan sonra Rusların Peçenekler tarafından tehdit edilmesi son bulmuştur.

15.9.5 Bizans-Peçenek İlişkileri

Bizans İmparatorluğu'nun yüzyıllardan beri takip ettiği kuzey politikasını, Peçeneklere karşı da uyguladı. Bizans'ın kuzey politikası *"bir barbar kavmi, başka bir barbar kavim vasıtasıyla imha etmek"* esası üzerine kurulu olduğunu vurgulamak gerekir. 9. yüzyıl başlarında Bulgarların başında bulunan Çar Simeon, Bizans'ın elinden birçok yeri almış, 914'te Edirne şehrini de aldıktan sonra bütün Trakya'yı tahrip etmişti. Bu durumu Tanrı'nın inayeti olarak kabul ediyordu. Derhal Khersones (Kırım) kumandanı Bogas'a gereken talimat verilerek, Peçenekler ile temasa geçip, onların Bulgarlara karşı hareket etmeleri sağlamaya çalışıldı. 917 yılında Peçenekler Tuna Bulgarlarının üzerine yürüdü. Fakat Bizans ordusuna kumanda eden Bogas ile Amiral Lecapenus'un birbirine düşmeleri üzerine, Peçenekler Bizanslılara savaş konusunda güvenemeyip geri döndüler. K. Porphyrogennetos, De

Administrando İmperio'da Peçeneklere çok önem vermiş ve Peçeneklerle mutlaka dost geçinmek gerektiğini tavsiye etmiştir. Bizans ile Peçenekler arasında dostça münasebetler de kurulmuştu. Peçenekler, Bizans'ın Hazarlar, Ruslar ve Zichia (Kafkaslar) ile olan ticaretine doğrudan ve dolaylı olarak karışıyorlardı.

15.9.6 Malazgirt'te Selçuklularla Buluşma

1018 yılında Bizans İmparatoru II. Basil, Bulgarları kesin yenilgiye uğratınca Peçenek-Bizans ilişkileri yeni bir safhaya girdi. Çünkü birbirleriyle Tuna Nehri'nde komşu olmuşlardı. Peçenekler daha ilk fırsatta Tuna'yı geçerek Balkanlar'da yayılacaklardı. Bu sırada kuzeyden gelen Uzların baskısı sonucu Peçenekler zor durumda kaldı. Hatta bir kısım Peçenek grubu Bizans hizmetine girerek, Anadolu'da dahi Bizans'a hizmet etmişlerdir. Bu arada bunların bir kısmı Malazgirt savaşında Alparslan tarafına geçerek savaşın sonucunda etkili rol oynadılar.

1050'li yıllarda Balkanlarda Peçeneklerin müthiş yayılma hareketleri görülmekte, hatta bu durum 1081-1091 yılları arasında daha da artarak, Anadolu'nun fethini kolaylaştırdığı görülmektedir. 1086 yılında Peçenekler Başbuğ Çelgü'nün idaresinde Macar kralı ile beraber Lüleburgaz'a kadar ilerlediler. Çelgü savaşta yaralanarak öldü. Yerine geçen Tatuş adlı başbuğunun idaresinde, Kumanlarla takviyeli Bizans ordusunu Derster (Silistre)'de mağlup ettiler (1087).

1091 yılında ise İzmir Beyi Çakan İstanbul'u zapt etmek için anlaştılar, daha sonra bunlara Selçuklu kuvvetleri de katıldı. Bizans üç koldan sarılmıştı. Bizans İmparatorluğu Avrupa'dan yardım istedi. Fakat Bizans'ı kurtaran yine kuzeylileri birbiriyle savaştırma siyaseti oldu.

15.9.7 Kuman-Kıpçak Darbesi ve Sona Erme

Uzların arkasından Batı Kazakistan sahasından Balkanlara kadar gelmiş olan Kumanlar (Kıpçaklar) ile anlaştı. Kumanlar, Tugorkan ve Bönek (Bonyak) adlı başbuğları idaresinde Peçenekleri Meriç Irmağı kıyısında, Omurbey (Lebinium) mevkiinde çok ağır bir mağlubiyete uğrattı. Kırk bin süvarinin hücumuna uğrayan Peçenekler gafil avlanmışlardı. Neticede tamamen yok olan Peçeneklerin siyasî tarihi bu şekilde sona erdi (29 Nisan 1091). Bir kısım Peçenek Macaristan'a giderek Peşte ve Fertö çevresinde yerleştirildi. Bir kısmı Uzlarla ve Kumanlarla karıştı. Balkanlar'da kalanlar Vardar boyunda iskân edildi. Makedonya'daki Meglona Ulahlar ile Sofya etrafındaki Şop-Bulgarlarının Peçenek neslinden geldiği söylenir. Anadolu'da,

Sırbistan'da, Rusya'da, Macaristan'da ve Kafkaslarda bazı yer adları ve halk efsanelerinde Peçenek ismi hâlâ yaşamaktadır.

Doğu Macaristan (şimdi Romanya topraklarında)'da ele geçen meşhur Nagy Szent Miklos hazinesinin kapları üzerindeki Gök Türk yazılı kitabelerin Peçeneklere ait olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca Güney Rusya'da Poltava'da bulunan Perescepine hazinesinin de Peçeneklerden kaldığı görüşü vardır.

15.9.8 Peçeneklerde Maddi Kültür

Diğer Türk kavimlerinin sanatlarında olduğu gibi dökme, savaş ve baskı tekniğinin uygulandığı madeni eserlere sahip Peçeneklerin Orta Asya sanat geleneğini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Çeşitli aletler, silâhlar, at koşumları ve benzeri eserler bu duruma işaret etmektedir.

Peçeneklere ait olduğu ileri sürülen en önemli sanat eserleri ünlü Nagy Szent Miklos hazinesidir. Bu hazine daha önce Avarlara da atfedilmişti. 23 parçadan oluşan hazinede meyve tabakları, altın çanaklar ve sürahiler yer almaktadır. Kaplardan bazılarının üzerinde runik denilen Türk yazıları bulunmaktadır. Bu eserler üzerinde yer alan figürlü kompozisyonlar Orta Asya'nın ikonografisini aksettirmektedir. Bu tür kompozisyonlar bakımından en zengin parçalardan birisi 2 numaralı sürahidir. Burada bir grifonun bir geyiğe saldırdığı hayvan mücadele sahnesi, miğferli, hafif çekik badem gözlü, bıyıklı ve sakallı zırh giymiş ve kuyruğu düğümlü bir ata binen süvari tasviri gibi sahneler yer almaktadır. Bir elinde flamalı bir mızrak tutan süvari, bir esiri sürüklemekte olup, atının terkisinde bir de kesik baş götürmektedir. 2 ve 7 numaralı sürahide yer alan insan kaçıran Garuda tasviri de çok önemlidir.

Hazinedeki kapların bazıları boğa ve at başlıdır. Yukarıda sözünü ettiğimiz eserlerin dışında kalan tabakların veya sürahilerin içinde ve dışında hayvan figürlü veya bitki motifli kabartmalar ve hayvan mücadele sahneleri ile çeşitli mitolojik kompozisyonlar yer almaktadır.

15.10 Uzlar

Oğuzların bir kolu olan bu kavim Rus yıllıklarında Tork (Türk), Bizans kaynaklarında ise Uz diye geçmektedir. 860'lı yılarda Peçenekleri İtil ötesindeki yurtlarından çıkararak o sahaya yerleşmişler ve sonradan batıya doğru ilerlemişlerdir. Kiev Knezi Vladimir'in müttefiki olarak 985 yılında İtil Bulgarlarına karşı yapılan sefere bazı Uz grupları da katılmıştı. Yalnız bunların Kiev bölgesine göçleri ise 1036 yılında Peçenekleri mağlûp etmelerinden sonra olmuştur. Uzları Peçenek yurduna sevk eden sebep ise 1030 yılından itibaren Don Nehri boylarında faaliyet göstermeye başlayan Kumanlardır.

Nitekim Uzlar, Kumanların ileri harekâtı neticesi Dnyeper havalisine doğru kaymışlardır (1048).

Kiev Rusyası'nın güney bölgelerine kadar yayılan Uzları Rus knezleri 1060 yılında ani bir hücumla mağlup ettiler. Bu mağlûbiyet üzerine kalabalık Uz kitleleri batıya doğru çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Bu esnada Uzlardan bir kısım da Kiev dolaylarında Rus knezlerinin hizmetine girerek Ros Nehri boyunca yerleştiler. Batıya giden Uzlar ise 1065 yılında Bizans ve Bulgar direncini kırarak Tuna boylarına geldiler. Bu bölgede daha önce yurtlarından ettikleri Peçeneklerle komşu oldular. Böylece aralarındaki mücadele tekrar başlamış oldu. Bu arada arkadan gelen Kuman baskısı yüzünden Tuna'yı geçerek Balkanlar ve Trakya'ya kadar ilerlediler. Akın ve yağmalarını Thsellonoki (Selanik) ile Pelopponnes'e vardıran Uzların bu hareketi Bizans'ı telaşlandırdı.

Uzların bu geniş coğrafyada yayılmaları, oraları tam manasıyla hâkimiyetleri altına almaya yeterli değildi. Bu sırada bastıran şiddetli kış ve Uzlar arasında baş gösteren salgın hastalıklar çok sayıda nüfus kaybına sebep oldu. Ayrıca Bizans entrikası ve intikam alma duygusuyla harekete geçen Peçenekler ile bölge halkının hücumları da Uzların tamamen güç ve kudretlerini yol açtı. Baskınlardan kurtulan az sayıda Uz ise Macaristan'a akın tertip etmişse de başarılı olamamıştır (1068).

Bir miktar Uz kalıntısı Bizans ordusuna alınarak başta Makedonya olmak üzere çeşitli bölgelere gönderilmişlerdir. Nitekim, bu Uzlardan bir grubun Selçuklulara karşı Anadolu'da Bizans saflarında bulunduğu bilinmektedir. Güney Rusya'ya geri dönen bazı Uzlar ise, Kiev şehrinin varoşlarına yerleştirilmiştir.

Doğu Avrupa sahasında kısa bir dönem faaliyet gösteren ve diğer Türk boylarına nazaran kendileri hakkında çok az bilgi sahibi olabildiğimiz Uzlardan günümüze en açık örnek bugünkü Moldavya'da yaşayan, dil ve kültürlerini büyük ölçüde muhafaza eden Gagauz Türkleridir. Daha doğrusu Gagauzların Uzlardan geldiği adlarının aslında Gök Oğuz olduğu iddia edilmektedir.

15.11 KUMAN-KIPÇAKLAR

15.11.1 Kuman Adı- Kıpçak Adı

9. asırdaki, Doğu Avrupa'da Peçenekler ile başlayan kaynaşmada, batıya yayılmanın son halkasını Kuman-Kıpçaklar oluşturur. Kaynaklarda en çok Kuman adı ile bahsedilmesine rağmen, birçok farklı söyleniş şekli vardır. Kumanlara Ruslar *"Polovets"*, Bizanslılar ve Latinler *"Kumanos, Kumanon, Cumanus, Komani"*, Almanlar ve diğer batılı milletler *"Khartes"* Macarlar *"Kun"*, Müslümanlar Kıpçak demişlerdir.

Kuman ve diğer bütün farklı söylenişler, genellikle, sarı, açık sarı saman rengi, sarışın gibi anlamlar ifade ederler. Bundan anlamaktayız ki, bir kısım Kumanlar gerçekten, beyaz tenli, kumral sarı saçlı idiler. Bu isim onlara diğer Türk boylarından farklı olduğu için verilmiştir. Kuman ismi 885'ten itibaren İslâm ve Gürcü kaynaklarında *"Kıpçak"* ismi ile geçmektedir.

Kuman-Kıpçakların kökeni konusunda birçok tartışmalar olmuş, özellikle tiplerinin, sarışın, kumral, mavi gözlü olduklarının belirtilmesi Hint-Avrupalı iddiasının ortaya atılmasına sebep olmuştur. Buna karşılık MÖ 2. yüzyıldan itibaren üç-dört yüzyıl boyunca Tanrı Dağları'nın Kuzey yamaçları ile Isık Göl dolaylarında oturan Wu-sun'ların da Çin kaynaklarında kumral ve mavi-yeşil gözlü olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan İslâm kaynaklarında bildirildiğine göre 936 yılında Çin'de Liao (Ki-tan/Chi'tan) adlı bir kavmin saldırıları sonucunda Kun adlı bir kavim Sarılar ülkesine çekilmiştir. Onların aslında Dokuz Oğuz boylarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 925 yılında Kansu Uygurları arasında Kun (Huna) adlı bir boyun da yaşadığı biliniyordu. Neticede Seyhun-İrtiş arasında Oğuzlar, Tobol ve İsim çevresinde Kıpçaklar, buradan Altaylara doğru Kimekler, Isık göl etrafında ise Karluklar bulunuyordu. Daha doğu da ise Sarı Uygurlar yaşamakta ve bunlara bağlı olarak da bu civarda Kunlar varlığını sürdürüyordu.

Kunlar (Kumanlar), Kıtanların baskısı sonucu, beraberlerinde Sarı Uygurlardan bir kitleyi de yanlarında sürükleyerek, Cungarya'dan geçip, Karluk bölgesine geldiler. Oradan da Kuzey Kıpçak sahasına doğru ilerlediler. Aslında Kunların kuzeye doğru göçmelerinin sebebi güneyde Karahanlı hükümdarı Togan Han tarafından sıkıştırılarak kuzeye doğru püskürtülmeleridir. Diğer bölgelere uzaklığı açısından boylara bir tür ana kaynaklığı oluşturan kuzeye yönelen Kunlar (Kumanlar), Kimeklerin bir kolu olan ve Tobol, İşim Irmakları arasında oturan Kıpçaklar ile birleşip, Kuman-Kıpçak birliğini meydana getirdiler. Doğudan gelen Kıtan baskısı ve otlak darlığı sebebiyle İtil Nehri'ne doğru ilerlediler (1030) ve Uzları Balkanlara doğru ittiler. 1064 yıllarında Uzları kesin olarak mağlubiyete uğrattıktan sonra Karadeniz'in kuzeyine yerleştiler. Bu tarihten sonra Doğu kaynaklarında Karadeniz'in kuzeyi ve Hazar Denizi'nin kuzeyine Deşt-i Kıpçak denmeye başlandı.

15.11.2 Deşt-i Kıpçak'a İlerleme

Kuman-Kıpçak Karadeniz'in kuzeyine gelir gelmez kendilerinden önceki Peçenek ve Uzlar gibi Rus knezleri ile mücadele etmek zorunda kaldılar. İlk çarpışma Preyeslav knezi Vsevolod ile oldu. Sonuç alınamamış olmalı ki, 1055 yılında iki taraf barış yaptı. Bu sırada Kuman-Kıpçakların

başbuğunun *"Boluş"* olduğunu görmekteyiz. Boluş'tan sonra 1061 yılında, Rus vekayinâmelerinde geçen adıyla İskal(Sakal?) adlı başbuğ idaresinde, Kıpçaklar Rusları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Daha sonra Rusların Kıpçaklara karşı Peçenek ve Uzları koruması üzerine 1068 yılında Kıpçak orduları tekrar Rus arazisine girip Kiyef yakınındaki Alta Irmağı üzerinde birleşik Rus ordusunu çok ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Bu yenilgi neticesinde Kiyef'te karışıklıklar çıktı. Knez İzyaslav Lehistan'a kaçmak zorunda kaldı. Kuman-Kıpçaklar daha sonra Çernigov knezliğine kadar sokuldular. Bundan sonra Rus topraklarına arka arkaya Kuman-Kıpçak hücumlarını görmekteyiz. Bu akınlarda Kuman-Kıpçaklar 1071'de Rostovtsev ve Neyatin bölgesine, 1079'da *"Voin"* kasabasına, 1080'de ise Novogrod sahasına kadar ilerlediler. Bu sırada Kuman-Kıpçak hâkimiyeti Don-Dnyester bölgesi ağırlık merkezi olmak üzere Balkaş-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar geniş bir sahayı kaplıyordu. Kafkaslarda Kuban sahası ile kuzeyde İtil Bulgarları ülkesine kadar uzanıyordu. Kuman-Kıpçak akınları 1080-1090 yılları arasında da devam etti. Bu akınlar Rus şehirlerine kadar uzanmakla birlikte, düzenlenmelerinin gerçek sebepleri Rus knezlerinin davetidir. Hatta bazı akınlarda Rus şehirleri dahi yağmalanıyordu. Ayrıca Rus knezleri tahta çıkar çıkmaz, Kuman-Kıpçaklarla barışı korumak için onlara, altın, kumaş ve sürü gönderiyorlardı.

15.11.3 Tuna Nehri'ne Uzanma/Balkanlarda Akınlar

Bu arada 1087 yılında Peçenek başbuğu Tatuş'un ittifak teklifi üzerine Kumanlar, Tuna Nehri'ni geçerek Balkanlara doğru ilerlediler. 1090 yılından itibaren Kuman-Kıpçaklar en parlak devirlerine girdiler. Bu sıralarda başlarında çok cesur oldukları vurgulanan yetenekli başbuğlar vardı (Benek=bonyak, Tugorkan=Tugorhan, Sarıhan=Şaruhan ve Altınoba=Altınopa). Kuman-Kıpçaklar 1091 yılında Bizans ile ittifak yaparak, Peçenekleri imha ettiler. Bu suretle Bizans mutlak bir felaketten kurtulmuş oldu. 1092'de Lehistan üzerine sefer düzenlediler. 1092/1093' te Bizans arazisinde yağmalarda bulundular. Daha sonra bir grup Kuman-Kıpçak Kapuç adlı bir başbuğ idaresinde Macaristan içlerine kadar sokuldu. 1093 yılında tekrar Kiyef Knezliği'ne saldırıp, Toreçsk şehrini aldılar.

15.11.4 Rusya Düzlüklerinde Maceralar

1094 yılında Kuman-Kıpçaklar ile Rus knezleri arasında barış yapıldı. Bu barışın en önemli maddesine göre Kuman-Kıpçak başbuğu Tugorkan'ın kızı ile Kiyef knezi evlenecekti. Bu suretle Karadeniz'in kuzeyinde bir süre barış sağlanacaktı. Fakat bu barış uzun sürmedi. Knez Vladimir Monomah'ın

İtler ve Kıtan adlı Kuman-Kıpçak elçilerini ve maiyetindekileri haince öldürmesi üzerine, tekrar Kuman-Kıpçak orduları Rus topraklarına girdi. Hatta Başbuğ Benek (Bonyak) bir pazar akşamı ani olarak Kiyef'e kadar yaklaşıp Knez'in köşkünü yakmıştı(1096). Kıpçaklar, Peçeneklerin daha önce yaptığı gibi Dnyeper(Özü) Nehri'ni esas kabul edip doğusunda ve batısında ayrı iki siyasî birlik oluşturdular. Bu Gök Türk döneminde olduğu gibi sağ ve sol şeklindeydi. Bir tür bozkır örgütlenme biçiminin Karadeniz kuzeyine taşınmasıdır. Don havzasında bulunan Kara Kıpçak, Dnyeper ile Dnyester arasındakine Ak Kıpçak yurdu adı verilmişti. Doğudaki Kıpçak yurdunun sınırları çok geniş olup, İdil Bulgar ülkesine yani Kama Irmağına kadar uzanırdı. Burada yaşayan Fin Ugor kökenli Burtaslar Kıpçaklara bağlanmışlardı.

Diğer başbuğ Tugor Han ise Preyeslav şehrine hücum etti. Fakat şehre yardım için gelen Rus knezleri Tugor Han'ı yenerek öldürdüler(1096). Bu arada damadı (Svyatopolk), Tugor Han'ı cesedini Kiyef'e götürerek merasimle gömdü. Kuman-Kıpçaklar derhal bu yenilginin acısını ani bir baskınla aldılar. Başbuğ Küre, Kiyef şehrine kadar geldi. O zamanki vekâyinâmeyi yazan vak'anüvisin bulunduğu manastıra kadar giren Küre, son derece değeri yüksek bütün eşyaları götürdü.

Daha sonraki yıllarda Kiyef ve Çernigov Knezlerinin Kuman başbuğlarının kızı ile evlendiğini görmekteyiz. Bundan sonra kısa bir müddet barış dönemi yaşandı. Volınya knezi David İgoroviç, Kuman-Kıpçaklarla ittifak yaparak 1099'da Macarlara karşı sefere çıktı. Macarlar, ağır bir zayiata uğratıldı. Arkasından Ruslar ile Kuman-Kıpçaklar arasında *"Sakov"* barışı yapıldı. Fakat bu barış da kısa sürdü ve Kiyef knezi Svyatopolk 1103'te Kuman-Kıpçakları Suteni Nehri kıyısında ani bir baskınla yendi. Çarpışmalar esnasında 20 kadar Kuman beyinin öldüğü bildirilmektedir. Bu mağlubiyetin de acısını unutmayan Kuman-Kıpçaklar, arka arkaya üç yıl Rus topraklarına akın yaptılar ve pek çok ganimet aldılar. Kiyef ve Preyeslav çevreleri tamamen yıkıldı.

1110'lu yıllarda kabiliyetli başbuğlarını (Tugor Han, Şaru Han, Bonyak/ Benek) birer birer kaybeden Kumanlar, artık zayıflamaya başlamıştı. Şaru Han'ın yerine geçen oğlu Otrok (Atrak) kızını Gürcü Kralı II. David'e verdi. Kiyef knezi Svyatopolk 1113'te ölünce oğlu Vladimir Monomah yerine geçti. Bu sırada Rus knezi Vladimir Monomah, Kuman-Kıpçak topraklarına taarruza başlamıştı. Rus knezlerinin Kuman topraklarına saldırıları 1116 yılında da sürdü. Başbuğ Otrok, bu baskıya dayanamayarak 1118 yılında damadı II. David'in yanına gitti. Bu sırada Kafkaslarda birleşen Kuman-Kıpçak orduları, Anadolu Selçuklularını Kafkaslara doğru ilerlemesini durdurdu. Daha sonra bu ordular Şirvan, İran, Ermenistan'a başarılı seferler düzenlediler.

1150'yi takip eden yıllarda Dnyeper bölgesindeki Kumanlar tekrar kuvvetlendi ve Rus arazisine akınlara başladı. Hatta 1154'teki akında Çernigov knezini esir aldılar ve büyük hediyeler, fidye karşılığında tekrar serbest bıraktılar. Bu akınlarda Preyeslav Çernigov ve Novgorod-seversk knezlikleri büyük zarar gördüğü için ahalisi kuzeye Suzdal bölgesine göç etti.

1170 yılında Kumanların başında Konçak ve Kobyak (Köpek-Kebek) adlı başbuğları vardı. Bu başbuğların idaresinde Kuman-Kıpçaklar, Preyeslav Knezliği'ne akınlar yaptılar (1177-1179). Fakat 1184'te Knez Svyatoslav idaresindeki Rus ordularına mağlup olup yedi bin esir verdiler. Esirler arasında mancınık benzeri ateşli silah ustası bir Müslüman ustanın da bulunması ilginçtir. Kuman-Kıpçaklar, bu mağlubiyete de karşılık vermekte gecikmediler. 1185 baharında Novgorod-Seversk knezi İgor kumandasındaki birleşik Rus ordusunu aşağı Don Nehri'ne bağlı Kayalı Irmağı kıyısında kuşatarak imha ettiler. Başbuğ Konçek (Konçak)'in idare ettiği bu savaşta prens İgor dâhil Rus ordusundaki knezleri hepsi yakalandı. Fakat Prens İgor, sonradan kaçmayı başardı. Rus milli destanı olup *"Slovo o polku İgoreve"*nin konusu bu 1185 muharebesidir. Bu İgor destanında seferin ayrıntıları, kahramanlık, üzüntü ve İgor'un karısının feryatları kısaca anlatılmıştır. Rus kültürü oluşmaya başladığı ilk devirlerden itibaren bozkırda yaşayan Türk kökenli halkların etkisi altında kalmıştır. Özellikle sosyal ve siyasî örgütlenmede Türk etkisi görülmektedir. Bu etkileme destanlara da yansımıştır. İgor Destanı'nda din, madencilik, savaş tekniği, donatım ve benzeri yönlerden Ruslar üzerindeki Türk tesiri açıkça fark edilmektedir.

15.11.5 Harezmşahlarla Kıpçaklar

13. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'da artık siyasî bir Kuman-Kıpçak üstünlüğü söz konusu değildi. Karadeniz'in kuzeyindeki Kuman-Kıpçakların çoğu çevredeki şehirlere yerleşerek ticarete başladı. Doğudakiler ise Kıpçak, Kanglı, Yimek, Uran ve benzeri adlar altına yaşarken Harezmşah Devleti ile temas kurdular. Daha sonra bu devletle ilişkilerini geliştirerek Harezmşah ordusunda önemli görevler aldılar. Bu devletin hükümdarı Alaeddin Tekiş (1172-1200) bir Kıpçak prensesiyle evlenmişti. Harezmşah ordusuna Kıpçak gençlerinin akını çok fazla olmuş, büyük kısmı Kıpçaklardan teşkil edilir hâle gelmişti. Moğol istilası sırasında onların karşısına çıkarılan Harezmşah ordusunun Kıpçak askerleri tarafından meydana geldiği ve bu ordunun neredeyse tamamen yok edildiği bilinmektedir.

15.11.6 Moğollara Karşı

Moğol istilası zamanında Harezmşah ordusunun tamamını teşkil eden Kuman-Kıpçakların kendi ülkeleri, yani Deşt-i Kıpçak'ta Moğol istilasından kurtulamadı. 1220 yılındaki bu Moğol istilasından sonra 1226 yılında Kırım'daki Suğdak Limanı'nı Anadolu Selçukluları ele geçirdi. Bu nedenle Kuman-Kıpçaklar büyük iktisadi sıkıntıya düştüler. Yine aynı sırada doğudan Moğol felaketi geliyordu. Cebe ile Subitay komutasındaki Moğol ordusuna Ruslarla birleştikleri hâlde yenildiler. Arkasından Cengiz'in torunu Batu, İtil Bulgar'ı üzerine yürüdükten sonra Deşt-i Kıpçak içlerine kadar ilerledi. Daha sonra Don-Donetz nehirleri arasında yapılan savaşta Kuman-Kıpçak Başbuğu Körten'i yendi. Bu yenilgiden sonra Başbuğ Körten Macaristan'a iltica ederken ahalinin bir kısmı İtil Bulgarlarının yanına göç etti. Bundan sonra Bulgar ülkesinde Kıpçak Türkçesi Bulgar lehçesinin yerini aldı (1239). 1256'da bu bölgede Altınorda Devleti kurulunca da Deşt-i Kıpçak tabiri uzun bir müddet kullanıldı.

1221'de Ruslarla Kuman-Kıpçaklar işbirliği yaparak Kırım'daki Suğdak Limanı'na hücum ettiler. Diğer taraftan Kırım yarımadasında çok sayıda Kuman-Kıpçak yerleşik hayata geçmiştir. Üstelik bölgenin coğrafi konumu gereği ticarete dahi başladıkları bilinmektedir. Bu şehir daha sonra Türkiye Selçuklular tarafından zapt edildi.

15.11.7 Codex Cumanicus

Kırım'da 1303 tarihinde yazılan *Codex Cumanicus* adlı Latince-Kıpçakça-Farsça sözlük Türk dilinin tarihi açısından eşsiz bir hazine durumundadır. Cenovalı ve Venedikli tacirler ve misyonerler tarafından meydana getirilmiştir. Kıpçak diline ait bazı gramer kuralları, İncil'den tercümeler ve bazı Katolik ilahilerinin Kıpçakça tercümeleri vardır. Ayrıca Kuman-Kıpçak kültür hayatına dair önemli bilgiler de bulunmaktadır. Söz gelimi Türkçe şehir hayatına, inşaata, mimariye, ev eşyasına, çeşitli yemeklere, demircilik ve madenciliğe okul ve yazı işlerine, musiki, sanat ve eğlencelere, devlet yönetimine, elbiselere, mücevherata, tıbba, tatlılara, hesap işlerine, kokulu şeylere, taşıt işlerine ait ilgi çekici bilgiler kaydedilmiştir.

15.11.8 Orta Doğu'da

Kuman-Kıpçaklar 13. yy.dan itibaren, gittikçe daralan maddi imkânları ve dağınık olmaları sebebiyle iyice kuvvetten düştüler. Arkasından kıtlıklar ve hayvan hastalıklarının üst üste gelmesi Kuman-Kıpçakların gürbüz

çocuklarını para karşılığında daha zengin ülkelere göndermelerine yol açtı. Kuman-Kıpçakların çocuklarını gönderdiği ülkelerden birisi de Mısır'daki Eyyubi Devleti idi. Birçok Kıpçak delikanlısı Mısır'a giderek Eyyubi Devleti'nin hizmetine girdi. 1250'de İzzeddin Ay-Beg'in Mısır'da Sultan ilan edilmesiyle devlet yönetimi Kuman-Kıpçakların eline geçti. Bundan sonra Sultan Kotuz, daha sonra Beybars başa geçti. Sultan Beybars kudretli bir asker olmakla birlikte, aynı zamanda iyi bir devlet adamı idi. Moğolları Suriye'den uzaklaştırmak gibi önemli işler yaptı(Ayn-ı Calut Savaşı 1260). Yerine geçen oğlu Sultan Kalavun'da Kıpçak idi. Belki kendilerinin geldikleri ülke olduğundan dolayı Mısır Memlukluları en yakın ilişkiyi Altın-Ordu Devleti'yle kurmuşlardır.

1279-1290 yılları arasında hüküm süren Sultan Kalavun'da Ermeni, Frank ve Moğol birleşik ordularını yenerek zamanının en büyük İslâm hükümdarı oldu. 1382 yılına kadar, bu devlet Türk devleti (ed-Devletü't-Türkiye veya Devletü'l-Etrak) diye anıldı. Çoğunluğu Arapça konuşan yerli halkın dışında kalanlar için genel dil Türkçe ve kültür Türk kültürü idi. Kıpçak Türkçesi ile yazılmış çok sayıda eser günümüze kadar gelebilmiştir.

15.11.9 Hind'de

Hindistan Delhi Türk Sultanlığı'nda ikinci hükümdar sülalesinin kurucusu, Uluğ Han'da (Sultan Balaban) (1266-1286) Kıpçak büyüklerinden idi. Aslen Memluk olan Balaban daha sonra devlet mekanizmasında yükselmiş, kendisinden önceki Aybek(1206-1210) ve İletmiş (1211-1236) gibi hükümdarlık tahtına oturmuştur. Balaban yaptığı reformlar ile sultanlığı sağlam temeller üzerine oturtarak üzerine aldığı saltanatı devam ettirdi. İslâm dünyasının diğer bölgeleri ile ilişkiler kuvvetlendirildi. Zaten yerine geçtiği İletmiş, Abbasi Halifesi el-Muntasır'dan resmen hükümdarlığının tanındığını belirten belge (menşuru) almıştı. Moğolların önünden kaçan Maveraünnehir ve İranlı âlimlerden faydalanmıştı. Bu hanedan yerini 1290'da bölgeye gelen Halaç Türklerine bırakmıştır.

15.11.10 Kafkaslarda

Kuman-Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyinde Rusların güneye inmesini önlemekten başka, Dağıstan havalisini, Terek boyunu ve benzeri bölgelerin kesin olarak Türkleşmesini sağlamışlardır. Gürcü kralı II. David'in Kuman kökenli eşi güzelliği ile meşhur olmuştu. Kuman-Kıpçakların ağırlıklı bir grubu Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı civarında yaşıyordu. Bunlar daha sonra Kafkasları aşarak Doğu Anadolu'ya kadar gelmişlerdir. Ruslar

Kuman-Kıpçaklardan Otrok (Atrak) liderliğinde bir grubu yenerek, onun Gürcü kralının himayesine girmesine yol açtılar. 1118'de damadı Gürcü kralının daveti üzerine onun ülkesine gitti. Gürcü kralı da Kuman-Kıpçaklardan kırk bin kişilik ordu meydana getirdi. Bu ordudan oldukça üst düzeyde faydalanan Gürcüler, Anadolu Selçuklularının saldırılarını önleyebildiler. 1125'te Knez Monomah ölünce Atrak ülkesine geri dönmüştür. Ne var ki Gürcistan'a giden Kuman-Kıpçakların bir kısmı geri dönmeyerek orada kalmışlar, daha sonra Çıldır Gölü etrafı başta olmak üzere Doğu Anadolu'ya gelmişlerdir.

15.11.11 Balkanlarda Siyasî Kalıntılar

Kuman-Kıpçaklar çok önceleri Avarların yaptığı gibi, Kuman-Kıpçaklarda Slavlaşmış Bulgarlar üzerinde büyük tesirler yapmışlardır. Kuman-Kıpçaklar Bulgarların istiklal mücadelelerine katıldıktan sonra Romenlerin teşkilatlanmasına karışmışlardır. Hatta Çar Asen'in Kuman-Kıpçak olduğu da ileri sürülmüştür. Bu arada Romanya'da yaşayan Gagauzların Uzların devamı olduğu ileri sürülmekte fakat bir kısım araştırmacılar ise Bizans'a sığınan Keykavus'a bağlı Türkmen birlikleri olduklarını iddia etmektedir.

Bugün Romanya'da yaşayan ve açık sarı saçları ve mavi gözleri ile diğer topluluklardan ayrılan "Çango"ların Kumanlardan geldiği ileri sürülmektedir. Bu arada 1223'te Kalka Savaşı'nda Moğollara yenilen Kuman-Kıpçakların başbuğu Borç Han'a bağlı kütleler, Kuzeydoğu Romanya'da (Cumania) Hristiyanlığı kabul edip, piskoposluk kurmuşlar, daha sonra Macaristan'a Tuna-Tissa arasına yerleşmişlerdir. Bundan dolayı bazı şehirler (Kiskunsag, Nagy Kunsag-küçük ve büyük Kumanlar, Debrecen ve Kartsag şehirleri) onların hatıralarıdır. Ayrıca Macar dilinde mevcut Orta Türkçe devrine ait sözler Kuman-Kıpçakçaya aittir.

1330'lu yıllarda oluşumu gerçekleşen Romen Devleti'nin Kuman-Kıpçak unsuruna dayandığı ve Tok-Temir oğlu Basar-aba tarafından kurulduğunu söylemek gerekir. Bu yüzden, bugün hâlâ Romanya'nın kuzeyi Basarabya bölgesi olarak tanınmaktadır. Bundan başka Dobruca'da kurulan küçük bir devleti de Kuman-Kıpçaklara bağlamak gerekir. Bir yandan Bizans imparatoriçesi Anna'nın yardım istediği Başbuğ Balika'nın oğlu Dobrotiç (Dobruca) 1354 yılından itibaren, bu bölgenin hâkimi olarak 1385'e kadar mühim rol oynamıştır. Dobrotiç'in oğlu İvanko zamanında bu devlet 1417 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Dnyeper Nehri'nin batısında yaşayan Kuman-Kıpçaklar, doğudakilere göre daha sakin hayat sürdükleri anlaşılmaktadır. Bunların büyük kısmı

Macaristan'a gidip Macar krallarının ordusunda yer aldılar. Özellikle süvari kuvvetlerini oluşturuyorlardı. 1132'de Çek kralı, Alman imparatoruna İtalya seferi sırasında yardımcı olmak için Kuman-Kıpçaklardan temin ettiği bir orduyu yollamıştı. Yaklaşık yetmiş yıl sonra IV. Otto'nun Türingye'deki ordusu arasında da Kuman-Kıpçaklar vardı.

Orta Asya içlerinden Macaristan ovalarına kadar yayılmış olan Kuman-Kıpçakların dilleri de Türkçe içinde mühim bir yer tutar. Türk dilbilimcilerine göre tarihi süreç içinde Türkçe'nin Orta Türkçe bölümünü Kuman-Kıpçakların konuştuğu dil oluşturur. Ayrıca Kuman-Kıpçakçanın en mühim hatırası olan ve 1303 yılında Kırım'da İtalyan tüccar ve misyonerleri tarafından yazılan Latince-Farsça-Kuman-Kıpçakça yazılan sözlük ve gramer kitabından bahsetmek gerekir. Bu sözlük iki bin beş yüz Kumanca kelime ihtiva etmekte ve İncil'de tercümeler ile bazı Katolik ilahileri bulunmaktadır. Ayrıca, bu sözlükte Kıpçak dilinde bulunan şehir hayatına, inşaata, mimariye, şehir hayatındaki ev eşyalarına, çeşitli yemek adları, madenciliğe mektep ve yazı işlerine, musiki, sanat ve eğlencelere, devlet idaresine, elbiselere, mücevherata, ilaçlara, kokulu şeylere ve ticaret emtiasına ait terimlere rastlanmaktadır.

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK TARİHİNİN KRONOLOJİSİ

MÖ 3000 yılları	Altaylarda Oğuz tipinde brakisefal beyaz bir ırkın yaşadığının tespiti.
MÖ 2500-1700 arası	Güney Sibirya'yı etkileyen "Afanasyevo kültürü"nün Altay kültüründen doğması.
MÖ 2000'den itibaren	Proto-Türklerin yayılmaları neticesinde Kuzey Çin'de Sarı Irmağın üst taraflarında "Yang-shao kültürü"nün ortaya çıkması.
MÖ 1700-1200 tarihleri arası	Antropologlar tarafından tespit edilen "Andronovo insanı" ile birlikte Sibirya'nın *"Bronz Devri"nin başlaması.*
MÖ 1000 yılları	Minusinsk bölgesinde *"Karasuk Kültürü"* adı verilen yeni bir kültürün görülmesi.
MÖ 800 sıraları	Altaylarda ve Minusinsk civarında bozkırlarda atlı göçebelerin tamamen hâkim olması.
MÖ 8. yüzyıldan sonra	Kaynaklarda sık sık İskitlerin (Skytae) adına Asur kaynaklarında MÖ 680-668 Asur kaynaklarında İskitler Gimirrai ve Aşguzal adlarıyla işaret edilmesi.
MÖ 685-645	Urartu Kralı II. Rusa'nın İskitlerle kısa süreli anlaşma yapması.
MÖ 585'li yıllar	Urartuların Asurlular tarafından ortadan kaldırılması ile İskitlerle Asurların komşu olması.
MÖ 555'ler	Batı Türkistan dediğimiz sahada Pers-İskit mücadelesinin başlaması.
MÖ 513	Pers Kralı Darius'un Trakya'dan geçerek İskitler üzerine sefer düzenlemesi.
MÖ 3. yüzyıl başları	Don Nehri'ne gelen Sarmatların İskitleri sıkıştırması.
MS 2. yüzyıl	Kelt ve Sarmat sıkıştırması sonucu iyice zayıflayan İskitlerin ortadan kaldırılması.
HUNLAR MÖ 2255	Hunların atalarıyla ilgili işaret edilen ilk efsanevi kayıtların tarih sahnesinde görülmesi.

MÖ 800-780 yılları arası	Çin'in kuzey sınırlarına yerleştirilen köylülerin kendilerini Kuzeylilerin akınlarına karşı korumak maksadıyla savunma duvarları yapmaya başlamaları
MÖ 324	Çin Seddinin gerçek anlamda ilk inşasının belirmesi.
MÖ 318	Bir anlaşma dolayısıyla Hunların Çince transkripsiyonu Hsiung-nu kelimesinin kullanılması.
MÖ 307	Çin'de Chao Devletçiğinin Hun tarzında askerî reformlara başlaması.
MÖ 247-221 yılları arası	Ch'in hanedanının İmparatoru Shih Huang-ti'nin büyük bir imar faaliyetine girişerek Çin Seddi'nin inşasını tamamlaması.
MÖ 221	Ch'in Devleti'nin bütün Çin'in birleşmesini sağlaması Hunların hâkimiyet alanını kuzeye doğru çekmesi.
MÖ 221	İlk defa T'ou-man adlı bir Hun hükümdarının (shan-yü/şanyü) adının tarihî kaynaklara geçmesi.
MÖ 209	Mo-tu (Bahadır)'nun babasını öldürüp Hun tahtına çıkması.
MÖ 209	Bütün Çin'i birleştiren ilk büyük hanedan Han (MS 220'ye kadar)'ın tahtı ele geçirmesi.
MÖ 199	Kendisinden en az dört kat büyük orduya sahip Çin imparatorunu kuşatarak büyük bir tehlike yaşatması.
MÖ 198	Hunlarla Çinliler arasında bir barış anlaşmasının yapılması.
MÖ 192	Çin'de İmparator Huei tahta çıkınca Mo-tu ile evlenmesi için yine bir Çinli prensesi göndermesi.
MÖ 176	Mo-tu'nun, İmparator Wen'a kendisini Gök-Tanrı tarafından kurulan Hunların "büyük şanyüsü" olarak gösteren bir mektup yollaması.
MÖ 176	Mo-tu'nun Çin imparatoruna gönderdiği mektupta kendisini Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını kaydederek askerî zaferlerini önce Gök Tanrı'nın inayeti ile kazandığını belirtmesi.
MÖ 174	Mo-tu'nun ölümünden sonra oğlu (Lao-shang)'nün Hun tahtına oturması.
MÖ 166	140 bin kişilik ordusuyla Kansu'daki An-ting'i ele geçirmesi.
MÖ 160	Chi-yü'nün ölümü üzerine oğlu Chün-ch'en hükümdar olması.
MÖ 158	Cün-ch'en Şanyü'nün otuz bin kişilik bir süvari birliğini Shang kumandanlığını işgal etmesi için göndermesi.
MÖ 135	Lokal çarpışmaların birisinde Hunların ilk defa barış yapmak durumunda kalması.
MÖ 134	Ma-i'li bir tüccarın (Nie Wang-i), Çin imparatoruna Hun kuvvetlerini Ma-i'de bir tuzağa çekmeyi teklif etmesi; Hun hükümdarının tuzaktan kurtulması.

MÖ 133	Chün-ch'in (MÖ 160-126)'in Çin imparatoru tarafından Ma-i'de hazırlanan tuzaktan kurtulunca "Tanrı takdir buyurduğu için kendini koruduğunu," söylemesi.
MÖ 127	Hunlara karşı ilk Çin galibiyetinin gerçekleşmesi.
MÖ 121	Hunların, Ho Ch'ü-ping'in idare ettiği Çin ordularından ikinci büyük yenilgilerini almaları.
MÖ 119	Hunların Çin'e karşı askeri üstünlüklerini kesin bir şekilde kaybetmesi.
MÖ 119	Çinli generaller Wei Ch'ing ve Ho Ch'ü-ping'in her biri otuz-elli bin piyade askeri ile takip edilen elli bin kişilik süvari askerleriyle ayrı ayrı yollardan giderek Hun hükümdarını Gobi Çölü'nün kuzeyine sürmeleri.
MÖ 138	Han imparatoru tarafından ilk defa Hunlara karşı ittifak yapmak maksadıyla Chang Ch'ien'in Afganistan taraflarında bulunan Yüe-chih'lara gönderilmesi, Batı Dünyasının kapılarının Çin'e açılması.
MÖ 115	Ch'ang Ch'ien, Batı Bölgeleri'ne ikinci defa yollanması (Fergana/Ta-yüan), Sogdiana (Kang-chü) ve Wu-sun gibi devletlerle ilk ilişkileri kurmakta başarılı olması.
MÖ 108	General Chao Po-nu'nun , Lou-lan'ı yenmesi, Lou-lan Çin'e teslim olunca bunu duyan Hunların Lou-lan'a hücum etmesi.
MÖ 101	Fergana'nın, Çinli General Li Kuang-li tarafından işgal edilmesi.
MÖ 79	Hun hükümdar mezarlarına tecavüz edilmesi sebebiyle Tunguz Wu-huan'lara savaş açılması.
MÖ 72	Wu-sun'ların, Çinlilerin yardımıyla Hunların Sağ Lu-li prensinin karargâhını yağma etmesi ve Hun halkından yönetici sınıf dâhil kırk bin kişiyi yakalaması.
MÖ 60'tan sonra	Hunların Kuca (Ch'ü-shih)'nın üzerindeki denetimlerini tamamen kaybetmeleri.
MÖ 57	Hunlarda beş ayrı grubun taht için mücadele etmesi.
MÖ 54	Taht iddialarından sadece Hu-han-ye ve kardeşi Chih-Ch'i ayakta kalabilmesi, kardeşine yenilen Hu-han-ye'nin, Hun başkentini terk ederek güneye doğru ilerleyip o tarafta hüküm sürmeye başlaması.
MÖ 51	Hu-han-ye ülkesine geri dönerken on altı bin Çin askerinin refakat etmesi.
MÖ 44-43 yılları	Hu-han-ye idaresindeki Hunların Han İmparatorluğu'yla bir anlaşma imzalaması.
MÖ 36	Chih-ch'i Şanyü etrafı surlarla çevrili bir şehir yaptırması.

MÖ 36	Chih-ch'i ve taraftarlarının üzerlerine gönderilen kalabalık Çin ordusuna kahramanca direnmelerine rağmen mağlup olup yok edilmeleri.
MÖ 33	Hu-han-ye Han imparatorunu bir kez daha ziyaret etmesi.
MÖ 8	Hun tahtına geçen Wu-chu-liou devrinde Çin'e olan siyasî bağımlılık sona ermesi.
MS 46	Hun ülkesinde büyük bir kıtlık çıkınca devletin yeniden zayıflamaya yüz tutması.
MS 46	Hun hükümdarı Hu-tu-er-shih'nın ölüp yerine oğlu Pu-nu Şanyü'nün geçmesi, bunun üzerine Pi'nin, eski taht veraset sistemini örnek vererek onun hükümdarlığını kabul etmemesi.
MS 48	Hun İmparatorluğu'nun Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılması.
MS 50	Güney Hunlarının yıllık vergiye bağlanarak Çin'in üstünlüğünü tanıması.
MS 73	Han hanedanının Batı Bölgeleri'ne karşı politika değişikliğine gitmesi, General Tou Ku'nun, Pan Chao'yu Batı Bölgelerine Han elçisi olarak Hun müttefiklerini Çin tarafına çekmek üzere göndermesi.
MS 73-89 yılları arası	Kuzey Hunlarına karşı Çin seferlerinde Güney Hunları başta olmak üzere Ch'iang, Wu-huan ve Hsien-pi'ler de Çin ordusunda yer almaları.
MS 87	Hsien-pi'lerin Hunları ilk defa tek başlarına mağlup etme başarısı göstermeleri.
MS 87	Hunlardan iki yüz bin sivil, sekiz bin askerden oluşan elli sekiz kadar boyun dört sınır eyaletinde Çin sınır korumasını istemesi.
MS 91	Kuzeyli Hun hükümdarının Chin-wei Dağı'nda mağlup olarak, batıya İli Vadisi'ne doğru kaçması, bu ağır yenilgilerin sonucunda Kuzey Hun Devleti çöküşe doğru gitmesi, boş kalan Dış Moğolistan topraklarına Hsien-pi'lerin yerleşmesi.
MS 107-123 yılları arası	Kuzey Hunları Dış Moğolistan ve Tarım Havzasını tamamen terk ederek, Orta ve Batı Kazakistan'da Hun yoğunlaşması.
303'e kadar	Güney Hunlarının varlığını sürdürebilmesi.
MS 311	Hsiung-nu kelimesinin Hun adının tam karşılığı olduğu ise Soğdça bir metinden anlaşılması.
MS 317	Kuzey Çin'e gelen Hunların içinden Liou Yüan'in Çin'deki Batı Ch'in hanedanını devirip Çin tarihinin ilk yabancı hanedanını kurması.
TİNG-LİNG MÖ 12-7. yüzyıllar arası	Varlığını sürdüren *Karasuk Kültürünün* Ting-ling'lerin atalarına ait olduğunun ileri sürülmesi.

MÖ 206-201 yılları arası	Ting-ling'lerin Hunlara bağlanmasının gerçekleşmesi.
MÖ 101	Çin elçisi Su Wu'nun, Hun hükümdarı tarafından Baykal Gölü taraflarına Ting-ling'lerin üzerine sürgüne gönderilmesi.
MÖ 79	Wei Lüe'nin Hun hükümdarı Hu-yen-ti'nin tahta çıkışının yedinci yılından (Ting-ling'ler üzerinde on yıldan fazla idarecilik yaptıktan sonra) önce ölmesi.
MÖ 72	Çinliler ve Wu-sun'ların aralarında ittifak yaparak, Hunları ağır bir yenilgiye uğratması.
MÖ 71	Wu-huan'ların doğudan, Wu-sun'ların batıdan ve Ting-ling'lerin de kuzeyden yağmaya gelmesi.
MÖ 63	Ting-ling'lerin Hunlara akın yapması.
MÖ 71-51 yılları arası	Ting-ling'lerin yaklaşık yirmi yıl bağımsız bir şekilde yaşamaları.
MÖ 49	Chih-ch'i'nin Ting-ling'leri de mağlubiyete uğratarak kendine bağlamayı başarması.
MS 85	Hunların iyice zayıflaması üzerine kuzeydeki Ting-ling grubunun kuzeyden onlara saldırması.
MS 177'yi takiben	Hsien-pi'leri ağır bir bozguna uğratan Çinli kumandan Tan Shih-huai'ın, daha sonra Güney Sibirya'daki Ting-ling'leri de mağlup etmesi.
MS 3. yüzyıl başları	Hsien-pi'lerin, Ting-ling'leri yeniden kuzeye eski topraklarına çekilmek zorunda bırakmaları.
MS 350'li yıllar	Çin kaynaklarının Ting-ling'leri üç ayrı bölgede göstermeleri: Biri Gobi Çölü'nde, ikincisi Baykal Gölü'nün güneyinde, üçüncüsü Kazakistan bozkırlarında bulunmaları. Hunların Avrupa'ya doğru hareketlenmelerinden doğan boşluğu doldurmak üzere Ting-ling'lerin Güney Kazakistan'a göç etmeleri.
MS 397	Tabgaçların Çin kaynaklarında adlarının geçmesi.
MS 399	Ting-ling'lerden bir kısmının Tabgaçlara teslim olması.
MS 418	Çin'deki Ting-ling'lerin başka kavimlerle birlikte kuzeye karşı savaşa çıkmaları.
MS 447	Bunlardan üç bin aile An-chou (Ho-pei)'dan Shan-hsi'deki başkente nakledilmeleri.
WU-SUN'LAR MÖ 174-160	Hun hükümdarı Lao-shang'ın, Wu-sun hükümdarı K'un-mo'ya yardım ederek daha batıdaki Yüe-chih'lara ağır bir darbe vurulmasını sağlaması.
MÖ 121 yılı dolayları	Diplomat Chang Ch'ien'in, imparatoruna sunduğu raporunda Hunlara karşı Wu-sun'larla iş birliği yapmayı teklif etmesi.

MÖ 115	Aralarındaki bütün iyi ilişkilere rağmen Wu-sun'ların, Çinliler için Hunlarla savaşmak istememeleri.
MÖ 74	Hunlar ile Turfanlıların, Wu-sun'lara saldırmaları.
MÖ 71	Çinlilerin Ch'ang Huei adlı bir elçiyi Wu-sun'lara göndermeleri.
MÖ 64	Wu-sun hükümdarının (K'un-mi Wen-chu-mi (Semiz), Han imparatoruna mektup yazarak kendisinin büyük oğlu Yüan-kuei-mi'ye bir Çinli prenses istemesi.
MÖ 44	Chih-chi'nin , Wu-sun'lara büyük bir darbe daha indirmesi.
MÖ 5	Wu-sun'ların idarecisi Pi-yüan-ti Hsi-huo kumandasındaki ordular, Hunların batı sınırlarına girip hayvanlarını mallarını alıp, insanlarını öldürmesi.
MÖ 1 yılı	Wu-sun'ların hükümdarının (Büyük K'un-mi) Ch'ang-an'da Çin imparatoruyla görüşmesi.
MS 80-83 yılları arası	Han hanedanının elçisi Pan Ch'ao'nun, Batı Bölgelerinde ülkesi adına görev yaparken Wu-sun'ların yardımını alması.
MS 127	Han hanedanının Batı Bölgelerini ele geçirince bundan sonra Wu-sun ve Han hanedanı arasındaki ilişkilerin engellenmesi.
MS 133 sıraları	Çin'in Orta Asya üzerindeki hâkimiyetinin tamamen zayıflaması.
MS 177'lerden sonra	Hsien-pi'lerin liderleri Tan-shih-huai'ın idaresinde Moğolistan coğrafyasından sınırlarını batıya Cungarya'ya kadar genişletip Wu-sun'larla sınır olmaları.
MS 437	Tabgaç hükümdarı Tun Wan'ın onlara elçi göndermesi.
MS 938	Wu-sun'lar, elçi gönderen Liao hanedanının imparatoru T'ai-tsu'ya karşı elçi yollaması.
KANGLI/KAO-CH'E MS 389	Kanglıların Tabgaçlardan ilk ağır yenilgilerini almaları.
MS 428	Juan-juan'ların hükümdarı Ta-tan'ın, on binden fazla süvariyle Çin'in kuzey sınırlarını darmadağın etmesi.
429 yılından sonra	Kanglı boylarının çoğu göçebeliği terkedip tarla ziraatine geçmesi.
MS 430	Tabgaçların, Kanglıların yardımıyla Juan-juan'lar üzerine sefer düzenlemeleri ve zafer kazanmaları.
MS 471-500 yılları arası	Beş Kabile Kanglılarının bir araya toplanarak göğe kurban sunmaları.
MS 479	Juan-juan hükümdar Tou-lun'un, Tabgaçlara saldırdığında, A-fu-chih-lo buna karşı çıkması ve kendine bağlı boylarla batıya doğru ilerleyerek, bir devlet kurmayı başarması.
MS 481	Batıya giden Kanglıların Tanrı Dağları'nın güneydoğu eteklerine ve Kao-ch'ang'a yerleşmeleri.

MS 490	Kanglı hükümdarının Soğd asıllı Yüe-chu'yu Çin başkentine göndererek iki ok ve vergi takdim etmesi.
MS 516'lı yılları	Juan-juan'ların hükümdarları Ch'ou-nu önderliğinde Kanglılara ağır bir darbe vurup savaş liderlerini meydanında öldürmeleri.
MS 522	Kanglı hükümdar İ-fu'nun, Çin'e elçi gönderip vergi sunarak, kırmızı boyalı, perdeli ve yastıklı, elle çekilen araba istemesi.
MS 536	Kanglılarda tahta çıkan Yüe-chü'nün, Juan-juan'lara yenilince oğlu Ch'ü-pin'in, kaçıp Çin'deki Wei Devleti'ne sığınması.
MS 550	Büyük törende beş grubun bir araya toplanması ve göğe kurban sunmaları.
AKHUNLAR MS 350'li yılları takiben	Juan-Juan Devleti'ne bağlı Uar ve Hun adlı iki Türk kabile grubunun Moğolistan bozkırlarındaki yerlerini terk ederek Güney Kazakistan bölgesine gelmesi.
MS 367'den sonra	Güneye yönelerek Afganistan'ın Toharistan civarına inmeleri.
MS 359	Amid (Diyarbakır)'i kuşatan İran ordularının yanında yardımcı olarak, Akhun kuvvetlerinin de bulunması.
420 yılından sonra	Akhun-Sasanî ilişkilerinin yeniden bozulması.
MS 459	Akhunların Eftal (Abdel) hanedanından Kün-han'ın, İran'ın iç işlerine karışarak nüfuzu altına aldığı veliahd Firuz'u Sasanî hükümdarı yapması.
MS 484	Ceyhun Nehri kıyılarında mağlup edilen Sasanîlerin Herat bölgesinin Akhunların eline geçmesi.
MS 486	Şah Kubad'ın ülkesindeki Mazdek İsyanı sonucunda, Akhunların yanına kaçıp sığındı. Akhun hükümdarının Mazdek İsyanı'nı bastırmak için otuz bin kişilik bir süvari birliğini İran'a göndererek isyanın bastırılıp, Şah Kubad'ın tekrar tahtına oturtulması.
MS 520	Ünlü Budist rahip Sung Yün'ün Akhun hükümdarının Bedehşan'daki yazlık merkezini ziyaret etmesi.
MS 557	Akhun Devleti'nin yıkılması.
TABGAÇLAR MS 350'li yıllar	Ch'in hanedanının yıkılması ile bu bölgede Tabgaç hâkimiyetinin güçlenmeye başlaması.
MS 460 yılına kadar	Tabgaç Devleti'nin hâkimiyet sahasını genişletmesi ve Budizm ve Konfüçyanizm'in etkisi ile Çinlileşmeye başlaması.
GÖK TÜRKLER MS 542 yılı öncesi	Gök Türklerin Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşıyor olmaları ve Hunların kuzey boylarından gelmelerinin bildirilmesi.
MS 439	Tabgaç hükümdarı T'ai-wu tarafından yıkılan, Çin'in kuzeyine giden Hunların kurduğu Kuzey Liang Devleti'nin reisi A-shih-na'nın beş yüz aile ile Juan-juan'lara sığınmasının bildirilmesi.
MS 542	Gök Türklerin tarih sahnesine kesin bir şekilde çıkmaları.

MS 545	Batı Wei hanedanının Türkleri yakından tanıyan bir Soğdluyu Gök Türklere elçi olarak göndermesi.
MS 546	Bumın'ın, Batı Wei'e karşı elçi yollaması.
MS 552 baharı	Bumın'ın Huai-huang'ın kuzeyinde Juan-juan'lara ani bir baskın yaparak bozguna uğratması.
MS 552	Bumın'ın bu büyük zaferinden sonra, "İl Kağan" unvanını alması Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığının resmen ilan edilmesi, aynı yıl Bumın'ın ölümü.
MS 553	Kara, diğer adıyla İlci Kağan'ın Batı Wei Devleti'ne elçi göndererek elli bin baş atı hediye olarak sunması ve aynı yıl içerisinde ölümü.
MS 555	Mukan'ın Juan-juan'ları (A-na-kuei'in küçük kardeşi Teng-shu-tse ve yanındakiler) mağlup etmesi.
MS 555	Mukan Kağan'ın Kıtanlar üzerine bir sefer düzenleyip onları kendine bağlaması, arkasından Baykal Gölü'nün batısındaki Kırgızların ona itaat etmesi.
MS 556	Doğudaki Kuzey Ch'i Devleti'nin yaklaşık bin yedi yüz kilometre uzunluğundaki surları tamir etmesi.
MS 558	T'u-yü-hun, reislerinin karısını, oğlunu, kumandanlarını ve bütün hazinelerini ele geçiren Mukan'ın daha sonra Kukunor'a (Ch'ing-hai'ya) dönmesi.
MS 560	Chou sarayında yapılan törenlerde Gök Türk elçisinin en ön sıralarda yer alarak devletinin prestijini göstermesi.
MS 563	Kuzey Çin'deki devletler arasında mücadele kızıştığı zaman Gök Türklerin yine devreye girmesi.
MS 568	Mukan'ın uzun süredir oyaladığı Chou'ların elçileriyle bir görüşme esnasında havanın aniden değişip rüzgâr çıkması, arkasından on gün süren kar fırtınasının patlaması neticesinde çadırların hepsinin yıkıldığında halk zarar görünce, Tanrı'nın kendisini cezalandırdığını zannederek kızının gelin olarak gönderilmesini kabul etmesi.
MS 582	Çin'de imparatoriçelerin yükselebildiği bütün makamlara çıkan Prenses A-shih-na'nın yılında hastalıktan ölmesi.
MS 572	Mukan Kağan'ın yılında hastalıktan ölmesi.
MS 575	Taspar Kağan'ın bir Budist pagodası (yüksek tapınak) yaptırtması ve Nirvana Sutra gibi, Budizm'in kutsal kitaplarını Türkçeye çevirtmesi.
MS 581	Taspar Kağan'ın hastalanıp ölmesi.
DOĞU GÖK TÜRKLERİ MS 580	Meşhur diplomat ve casus Ch'ang Sun-sheng'ın Ch'ien-chin prensesin gelin getirilmesi sırasında refakat eden heyetle birlikte Gök Türk ülkesine gelmesi.

MS 581	Ch'ang Sun-sheng'ın iyi nişancı olması sebebiyle alıkonulması, kağanla birlikte avlara çıkması.
MS 582	Işbara'nın eşi Ch'ien-chin prensesin etkisinde kalarak Suei hanedanına karşı büyük bir saldırıya geçmesi.
MS 583	Ağustosunda You eyaleti Gök Türkler tarafından ele geçirilmesi.
MS 584	İç karışıklıklar ve kıtlık sebebiyle Gök Türk askerlerinin sayısının hızla azalması.
MS 584	Işbara'nın Çin'e elçi göndererek İmparator Wen'a kendi eşine Suei hanedanının soyadının verilmesini teklif etmesi.
MS 585	Tardu'nun da Işbara'ya saldırıp yenmesi.
MS 586	Suei imparatoru, Işbara'ya Çin saltanat devresi takvimini sunması.
MS 587	Işbara'nın Çin'in kuzeyinde Heng ve Tai eyaletlerinde ava çıktığında çok sayıda geyik vurması, av bittikten sonra Tsu-ho adlı Çin garnizonunda dinlenirken hastalanıp ölmesi.
MS 589	Baga Kağan yılında batı yönünde, adını kaynakların bildirmediği bir ülke üzerine sefere çıktığında, alnından vurularak öldürülmesi.
MS 589	Çin'de üç yüz altmış yıl sonra siyasî birlik sağlanması.
MS 593	Tou-lan Kağan kuvvetlenerek vergi göndermeyi durdurması.
MS 597	T'u-li Kağan (Jan-kan)'ın, Çin'in desteğiyle bağımsızlığını elde etmek için harekete geçtiğinde Tou-lan ile arasında savaş başlaması.
MS 603	Çinli diplomat casus Ch'ang Sun-sheng'ın Gök Türk hayvan ve askerlerinin su kaynaklarına zehir akıtması.
MS 603	Tardu'nun Tibet'in kuzeydoğusundaki T'u-yü-hun'lara sığınarak tarih sahnesinden çekilmesi.
MS 609	Ch'i-min unvanıyla yılına kadar tam anlamıyla Çin imparatoruna bağlı bir idare sürdüren kişinin ölümü.
MS 615	Shih-pi Kağan'ın Suei imparatoru Yang'ı Yen-men Kalesi'nde kuşattı.
MS 617	Çin'de Suei hanedanı yıkılıp T'ang hanedanı kuruldu (617-905).
MS 619	Shih-pi Kağan'ın, Çin'e karşı büyük bir akına geçerek Sarı Irmağı hiçbir mukavemetle karşılaşmadan aştıktan sonra T'ai-yüan şehrine hücum edilecek iken ölmesi.
MS 621	Cheng Yüan-shou'nun Doğu Gök Türk Kağanı Ch'u-lo'yu zehirletmesi.
MS 623-625	Gök Türk ordularının aralıksız akınları.

MS 626	İl Kağan'ın Wei Nehri'nin kıyısında T'ang imparatoru ile bir barış anlaşması yaparak seferlerine son vermesi.
MS 627	Gök Türk ülkesinde ağır bir kış olması yüzünden hayvanların çoğu öldüğü için kıtlık baş göstermesi.
MS 627	Doğu Gök Türk ülkesinde Sir Tarduşların önderliğinde boy isyanlarının çıkması.
MS 627	Sir Tarduşların Çin'den aldıkları destekle kendi kağanlıklarını ilan etmeleri.
MS 630	İl Kağan kıtlık ve soğuk dolayısıyla güneye doğru ilerleyerek Çin'in kuzeyindeki dağlarda ava çıkması.
MS 630	İl Kağan'ın, Çinlilerin kurduğu pusuya düşerek yanında kalan son birliklerini de kaybetmesi.
MS 630	Daha sonra kendisi de yakalanarak Çin'e götürülmesi.
MS 634	İl Kağan'ın esir bulunduğu sırada üzüntüsünden ölümü.
BATI GÖK TÜRKLERİ MS 567	İstemi Yabgu'nun Soğd'lu Maniakh başkanlığında bir heyeti Hazar Denizi'nin kuzeyi, Kafkasya üzerinden Bizans'ın başkenti İstanbul'a göndermesi.
MS 569	Ağustos'u başında bir Bizans Zemerkos başkanlığında elçilik heyetinin ittifak anlaşması yapmak üzere Gök Türk ülkesine doğru yola çıkması.
MS 571	Başarıya ulaşan İstemi'nin politikası neticesinde Bizans-Sasanî savaşlarının başlaması.
MS 576	İstemi'nin ölümü.
MS 576	İmparator II. Tiberius tarafından gönderilen elçi Valentinos'un Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk-Şad (Turksantos) tarafından suçlanması.
MS 576	Buhan adlı bir Gök Türk beyinin Kırım'a kadar ulaşarak ve Kerç Kalesi'ni zaptı.
MS 582	Tardu'nun Çinlilerin kurt başlı sancağı gönderip kendisinin bağımsızlığını tanımaları üzerine bağımsızlığını ilan edişi.
MS 588-89	Batı Gök Türklerinin Sasanîler üzerine hücumlar yapması, Baktriya ve Toharistan işgal edilip Herat'a kadar ulaşılması, Bagdis civarının dahi Gök Türklerin eline geçişi.
MS 591	Tardu tarafından Kao-ch'ang (Turfan) Krallığının zaptı.
MS 599 yılından sonra	Tardu'nun Doğu Gök Türk Devleti'nin iç işlerine karışması, Toulan'la iş birliği yapması, onun ölümü üzerine de kendini Pu-chia (Bilge) unvanıyla bütün Gök Türklerin kağanı ilan etmesi .
MS 603	Tardu Töles boylarının isyanı neticesinde ordusu dağılınca, kendisi T'u-yü-hun'lara sığınması.

MS 603	Tardu'nun ortadan kalkmasından sonra oğullarından Tu-lu'nun oğlu Ch'u-lo tahta geçişi.
MS 612	Ch'u-lo'nun haksız yere Çinliler adına T'u-yü-hun'lara saldırmak istemesine kendine bağlı boylar karşı gelince, zor durumda kalıp kaçarak Suei hanedanına sığınması.
MS 613	Ch'u-lo'nun Çinlilerin hesabına Korelileri yenmesi.
MS 611	Ch'u-lo Kağan'ın Çin'e gidip, Sui imparatoru Yang'a bağlanmasıyla, Batı Gök Türklerinde tahtın Tardu'nun torunlarından She-kuei'e geçmesi.
MS 619	She-kuei'in çok geçmeden ölümü.
MS 620	T'ung Yabgu'nun Çin'e dostluğunu göstermek maksadıyla balık yumurtası sunmak için elçi göndermesi.
MS 627	Erkin Chen-shu-t'ung'nun T'ung Yabgu'nun elçisi sıfatıyla T'ang sarayına gelmesi ve altın kemer, altından tel eşyalar ve bin baş atı hediye olarak sunması.
MS 619	Batı Gök Türk orduları T'ung Yabgu kumandasında Sasanîleri mağlup ederek Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirmesi.
MS 623	Bizans İmparatoru Heraklios ile Hazarların ve Batı Gök Türkleri ile Sasanî ordularını ağır bir hezimete daha uğratması.
MS 626	Hintli rahip Prebhakaramitra'nın T'ung Yabgu tarafından kabulü.
MS 629 sonu 630 başları	Ünlü Budist rahibi Hsüan-tsang'ın, T'ung Yabgu'yu ziyaret etmesi.
MS 630	Ülkesinde huzursuzluklar gittikçe artan T'ung Yabgu'nun amcası Bagatur tarafından öldürülmesi.
FETRET DEVRİ **Doğu** MS 630	İl Kağan T'ang hanedanına esir düşünce, sonuna kadar ona bağlı kalan halkın başsız kalması.
MS 627	Sir Tarduşların reisi İ-nan'ın, Çin'den kendisine gönderilen sancak ve davul ile bağımsızlığını ilan etmesi.
MS 627	Doğudaki Töles boyları için Dokuz Oğuz tabirinin Çin kaynaklarında ilk defa kullanılması.
MS 639	Gök Türklerden Çin'e sığınan Türk beylerinden Chie-shih-shuai'ın isyana kalkışması.
MS 645	Sir Tarduş Bilge İ-nan'ın ölümü üzerine oğulları anlaşmazlığa düşünce, 646-647 yıllarında gücü dağıldı.
MS 638	Ch'e-pi Kağan'ın Altay Dağları havalisinde hüküm sürmeye başlaması.
MS 650 yılı	Ch'e-pi Kağan'ın gücünün ortadan kalkması.

MS 647	Doğu Gök Türk ülkesinde doğan boşluktan faydalanan Bugu (Bugut), T'ung-lo (Tongra), Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, Ediz (A-tie), Ch'i-pi, Basmıl Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluk, Uygur gibi Türk boyları Çin'e elçiler göndererek siyasî münasebet kurması.
Batı MS 638	Batı Gök Türk ülkesinin İli Irmağı sınır olmak üzere ikiye ayrılması.
MS 648	A-shih-na Ho-lu'nun, 648 yılında Talas Irmağı civarında isyan edip bütün siyasî, askerî gücü ele geçirip kendinde toplaması.
MS 659	Nihayet yakalanan ve Çin'e götürülen A-shih-na Ho-lu'nun eceliyle ölmesi.
MS 679	Doğu Gök Türklerinde Çin esaretine karşı ilk isyan.
MS 681	A-shih-te Wen-fu yeni bir kağan arayışına girişerek hanedan ailesinden gelen A-shih-na Fu-nien kağan seçmesi ve ayaklanmanın başlaması.
MS 681	Teslim olan elli dört Gök Türk beyinin söz verilmesine rağmen Çin'in başkenti Ch'ang-an'daki Doğu Pazarında idam edilmesi.
MS 682	II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını kazanması.
MS 684	Kutlug'un kumanda ettiği ordular Shuo eyaletine girdi.
MS 685	Tai eyaletinin baskına uğraması.
MS 686	Gök Türk akınlarının Çin topraklarına aynı hızla devam etmesi.
MS 687	Yılından itibaren karşı tedbirleri başarılı olan Çinliler ufak çapta Gök Türk kuvvetlerini mağlup etmeyi başarması.
MS 689	Hsie Huai-i adlı bir Budist rahibin kumandasında büyük bir ordu daha hazırladılarsa da herhangi bir zafer kazanamamaları.
MS 689	Tonyukuk'un batıdaki Türgişler üzerine dahi sefer tertiplemesi.
MS 692	Ağabeyi Kutlug'un ölümü üzerine II. Gök Türk Devleti tahtına Kapgan'ın oturması.
MS 693	Kapgan'ın Ling eyaletine saldırıp yağmalar yaparak kendisine karşı koymaya çalışan Çinli General Li To-tsu'yu yenmesi.
MS 694'te	Türk boylarını Çin'den geri isterken, altı eyalette yaşayan (Yazıtlarda Altı Çub Soğdak) Soğdları da beraber istemesi.
MS 698 yılından sonra	Büyük bir akına geçmesi.
MS 703 yılına kadar	Çin'in Kuzey eyaletleri sürekli yağmalanıp üçyüz-dörtyüz bin kişilik orduların kırk-elli bin kişilik Türk ordularına mağlup olması.
MS 699	Kapgan, Çin ile anlaşıp üstüne yürümekte olan Kırgızların ve Türgişlerin üzerine sefer düzenlemesi.
MS 699	Kapgan Kagan'ın II. Gök Türk ülkesinde yeni bir idari teşkilatlanma yapması.

MS 700	Bilge'nin Tangutlar üzerine sefer düzenlemesi.
MS 701	Tonyukuk'un güneye ilerleyip Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirmesi.
MS 701	Arkasından Ek-Tağ'ı da geçen Gök Türk ordusunun Demir Kapı'ya ulaşması.
MS 701	Çin ordusuna karşı Bilge ve Kül Tegin liderlerin de katıldığı seferde Kül Tegin'in Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunması.
MS 702	İlkbaharında Yen ve Hsia eyaletlerine Kapgan tarafından akın yapılıp 100 bin at ve koyun ele geçirilmesi.
MS 703	Gök Türk kağanın Çin politikasında değişiklik yapması Wu Yen-hsiou'yu serbest bırakması.
MS 703	Gök Türk Devleti'ne karşı isyan eden Basmılların tekrar hâkimiyet altına alınması.
MS 705	İmparatoriçe Wu tahtı gerçek varislerinden Chung Tsung'a terketmesi.
MS 708	Yılından itibaren her yıl Kapgan Kağan'ın idaresine karşı çok sayıda isyanın patlak vermesi.
MS 709	Çiklerin Altayların güneyinde, Azların Isık Göl'ün batısında mağlup edilmesi.
MS 710 yılı	İsyan eden Kırgızlar Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordular tarafından Kögmen Dağları'nın kuzeyindeki Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler. Aynı yıl Bayırkuların Türgi-yargın Gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratılması.
MS 711	Kapgan'ın oğlu Yang-wo-chih Tegin'i ikamet etmek üzere T'ang sarayına gönderişi.
MS 711	Türgişlerin isyanı bastırıldıktan sonra Bars Beg Türgiş kağanı tayin edilerek Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirilmesi.
MS 713	Karluklar Tamug Idukbaş'ta yenilmesi.
MS 714	İnel (İ-nie) Kağan Tongra Tegin ile Huo-pa İlteber unvanlı Kapgan'ın kız kardeşinin kocası Beşbalık'ın kuzeyine saldırdıklarında başarısızlığa uğramaları.
MS 715	Kapgan Kağan'ın çok yaşlanması ve aşırı sert tutumunun devletin başına büyük dertler açması, bu yüzden, batıdaki Türgişler, Karluklar gibi bir kaç büyük Türk boyu vassal olmak için Çin'e başvurmaları.
MS 715	Buna rağmen Azlar ve İzgillerin de yılında isyan eden boylar arasına katılmaları.

MS 715	Neticede devletin gücü zayıflayınca, devletin tabiiyetinde olan T'u-yü-hun ve Kao-li'ler (Koreliler) Çin'e bağlanmaları, hatta, Kapgan'ın damadı A-shih-te Hu-lo bile Çin'e sığınması.
MS 716	Kapgan'ın Bayırkular tarafından kurulan pusuda öldürülmesi, yerine daha evvel Küçük Kağan tayin ettiği oğlu İnel'in geçmesi Kutlug'un oğlu Kül Tegin'in bir ihtilal yaparak onu ve bütün ailesini ortadan kaldırması sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kağan olarak tahta geçirmesi.
MS 716	Selenga Irmağı boyunda Uygurlar'ın mağlup edilmesi.
MS 717	Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitmesi.
MS 717	Çin'e bağlanan Tatabıların üzerine yürüyen Bilge'nin onları cezalandırması.
MS 718	Karluklar da yenilgiye uğratılıp halkları devlete bağlanması; idarecilerinin öldürülmesi.
MS 720	Yılının kışı T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung'un, Bilge Kağan'ın barış teklifini kabul etmeyişi.
MS 720	Kıtan ve Tatabıların da Gök Türk Devleti'ne isyan etmeleri cezasız kalmaması.
MS 721	Basmılların, sonbaharda tek başlarına diğerlerinden ayrı olarak Gök Türklerin merkezine hücuma kalkışmaları. Çinlilerin Tatabıların ve Kıtanların henüz yardım edemeyişi ve bunun üzerine korkup geri çekilmeleri.
MS 721	Kış mevsiminde Kıtanların ve 722 ilkbaharında Tatabıların üzerine sefer düzenlenip bozguna uğratılmaları.
MS 731	II. Gök Türk Devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge'nin kardeşi Kül Tegin vefat etti.
MS 723	Bilge Kağan'ın ileri sürdüğü teklifler Gök Türk devlet meclisinde kabul edilmemişti.
MS 726	Tonyukuk'un son kez kaynaklarda görünmesi.
MS 732	Onun hatırasına Kül Tegin yazıtının dikilmesi.
MS 734	Buyruk Çor tarafından zehirlenen Bilge 25 Kasım tarihinde vefat etti. Cenaze töreni ise 735 yılının 22 Haziran'ında yapılması.
MS 735	Hatırasına oğlu tarafından Bilge Kagan yazıtının dikilmesi.
MS 744	Öldürülen Ozmış'ın oğlu Pai-mei'nin kağan seçilmesi.
MS 745	Uygurların Gök Türk Devleti'ni yıkmaları.
MS 941	Gök Türk adının Çin kaynaklarında varlığını sürdürmesi.
TÖLES VE DİĞER BOYLAR MS 627	Doğu Gök Türk idaresi zayıfladığı için Sir Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar gibi boyların başkaldırmaları.

MS 634	Yılında kağan olan Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı. Akabinde beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adlarının verilmesi.
MS 627	Karluklar'ın bağlı oldukları Batı Gök Türk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan etmeleri.
MS 717	Uygur İlteberi ile Kargan'da savaşan Bilge Kağan'ın onu mağlup edip doğuya kaçmasına sebep olması.
MS 745	Bağımsız Uygur Kağanlığının ilân edilmesi.
MS 750	Sonbaharında Kem boyunda yaşayan Çiklerin itaat altına alınması. Aynı yılın ilkbaharında Uygurların Kuzeybatı Mançurya'daki Tatarları mağlup etmesi.
MS 750'den önce	Diğer isyancı boyların Tuzlu Altır Gölü civarında mağlup edilmeleri.
MS 751'de bir kez daha	Çiklerin yenilmesi, Kırgızların da baskına uğratılması. Kendisi aynı sıralarda Bolçu (Urungu) Nehri üzerinde Karlukları yenmesi.
MS 752	Basmıllar, Türgişler, Karlukların mağlup edilişleri.
MS 755 yılına kadar	Bayan Çor Kağan'ın Şine Usu Yazıtı'ndan anlaşıldığına göre iç savaşları devam etmesi.
MS 751	Çinlileri Talas Savaşı'nda uğradıkları mağlubiyetin, onların Orta Asya'dan geri çekilmelerini sağlaması.
MS 755	Soğd asıllı An Lu-shan'ın çıkardığı isyan T'ang İmparatorluğu'nu tamamen karıştırması.
MS 755	T'ang imparatoru Hsüan-tsung'un kırk dört yıllık saltanatından sonra ölmesi yerine Su-tsung geçmesi.
MS 757	Baybalık şehrinin kuruluş çalışmalarına başlanması.
MS 757	Uygurları Çin'e tekrar yabguları ile birlikte dört bin asker ve çok sayıda at göndermeleri, Çinliler de onları büyük ziyafetle karşılamaları.
MS 758	İmparatorun, Bayan Çor Kağan'a küçük kızını gelin olarak göndermesi.
MS 759	Uygur Kağanlığını her yönden geliştiren yükselten Bayan Çor Kağan'ın ölümü yerine oğlu Bögü'nün geçmesi .
MS 759	Bu Kağan adına zaferlerini anlatan Moğolistan'ın Moğoltu Irmağı-Orgotu Dağı-Şine Usu Gölü civarında bir yazıt dikilmesi.
MS 762	Bögü'ünün bir sefer sırasında Mani rahipleri tanışıp etkilenmesi ve Uygur başkentine getirilmeleri.
MS 764	Türk asıllı Pu-ku Huai-en'ın T'ang imparatoruna karşı isyanı.

MS 769	Bögü Kağan'ın da bir Çin prensesi ile evlenmek için teklifte bulunduğunda derhal kabul edilmesi.
MS 779	Tun Baga Tarkan'ın Bögü'yü öldürerek kağan olması.
MS 779	Tun Baga Tarkan'ın verdikleri zarardan dolayı Maniheistleri devletten uzak tutması.
MS 780	Tahta çıkan yeni İmparator olan Te-tsung, ülke içinde rahatça dolaşan Dokuz Oğuzların sınırlarının dışına çıkmasını istemesi.
MS 786	Sha-t'o Türklerinin, Uygurların vergileri artırıp mallarını ellerinden alması dolayısıyla, onlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurmaları.
MS 788	Tun Baga Tarkan'ın bir Çin prensesi ile evlenmesi.
MS 789	Tun Baga Tarkan'ın Yeni kağan Alp Kutluğ Bilge unvanı alarak yılına kadar tahtta kaldığı on yılın son yılı.
MS 790	Beşbalık'ın Tibetlilerin eline geçmesi üzerine T'ang İmparatorlarının Orta Asya'dan çekilmesi.
MS 789	Tun Baga Tarkan'ın (Alp Kutlug Bilge Kağan) ölümü üzerine yerine oğlu To-lo-ssu'nın, Ay Tengri de Kut Bulmış Külüg Bilge unvanıyla geçmesi.
MS 795	Kağan yerine oğul bırakmadan ölünce yerine Yaglakar kabilesinden olmayıp Hsi-tie (Ediz) kabilesinden gelen bir evlatlık devlet adamları tarafından Ay Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge unvanıyla kağanlığa geçmesi.
MS 805	On yıl tahtta kalıp devleti eski gücüne kavuşturan, Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan'ın ölümü.
MS 806	Mani dini rahiplerinin Uygur elçileri ile beraber Çin başkentine gelerek kendilerine bir ibadethane kurmaları, Onlarla birlikte çok sayıda Uygur'un Çin'de çeşitli koloniler kurmaları.
MS 808	Bu Kağan'ın ölünce yerine Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan'ın geçmesi.
MS 812	Uygurların Gobi Çölü'nü geçerek Tibetlilere akın yapmaları.
MS 813	Uygur Kağanının İ-nan-chu (İnanç) adlı elçiyi yılında Çin'e göndererek bir Çin prensesiyle evlenme talebinde bulunması.
MS 820	Uygur Kağanının Alp Tarkan başkanlığındaki bir heyeti daha yollayıp evlilik yolundaki ısrarını tekrarlayınca İmparator Hsien-tsung çaresiz kabul etmek zorunda kalması.
MS 821	Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan ölünce Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan'ın tahta geçmesi.
MS 821	Arap seyyahı Tamim İbn Bahr'ın Ordu Balık'ı ziyareti.

MS 824	Bu kağanın da ölümü üzerine Hazar Tegin, Ay Tenride Kut Bulmış Bilge Kağan unvanıyla kağan olması.
MS 832	Bu başarısız kağanın öldürülerek saltanatına son verilmesi yerine Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan unvanıyla Hu Tegin geçmesi.
MS 839	Çok ağır bir kışın yaşanması yüzünden Uygurların hayvan sürülerinin çoğunun telef olması.
MS 840	Uygurlardan Külüg Baga'nın Kırgızların yanına giderek onlarla birlikte yüz bin süvariyle Uygur başkentini basarak Hazar Tegin ve Kürebir'i öldürmesi, Kağanlık otağı dâhil bütün değerli varlıkların Kırgızların eline geçmesi.
MS 840	Yıkılışlarından sonra Uygurların on beş boyunun Karluklara yani batı yönüne doğru gitmesi, bir grubun Tibet'e diğer bir grubun da Kuca'ya sığınması, geride kalan on üç boyun kendi aralarında Üge (Wu-chia) Tegin'i kağan seçmeleri.
MS 847	Devletin eski dirliğini sağlayamayan Üge Kağan'ın öldürülüp ortadan kaldırılması.
KAN-CHOU UYGURLARI MS 847	Kan-chou Uygur Devleti'nin kurulması.
MS 911	Tun-huang'ı ele geçiren Uygurların başında Jen-mei kağan olarak görülmesi.
MS 924	Tegin'in yolladığı zengin hediyelerle elçi seferi tekrarlanması.
937-949 yılları arası	Altun unvanlı elçilerinin adından bahsedilmesi.
MS 940	Kansu Uygurlarının Liaolara (Kıtanlara) bağlanması.
MS 1028'den sonra	Tangutlara, itaat etmesi.
MS 1226	Moğolların hâkimiyetine girmesi.
TURFAN UYGURLARI MS 856	Orhun bölgesindeki siyasî varlıklarını kaybedişlerinden sonra bir kısım Uygur da Beşbalık bölgesine gitmesi, Wo-nie Tegin unvanlı birinin idaresi altında bulunmaları, merkezleri Ordubalık'ta öldürülen son kağanlarının yeğeni Mengli'yi kağan seçmeleri.
MS 873'ün başları	Buku Chun adlı birinin görülmesi sonra Maniheizm'in onların desteği ile Çin'de yayılması.
MS 911	Kansu Uygurlarının Tun-huang'ı almasıyla Çin'den koparak tamamen bağımsız olmaları.
MS 947	Başkentlerinin Koço, yazlık merkezlerinin de Beşbalık'ta bulunması.
MS 948'den sonra	Hükümdarların İduk-kut unvanı ile anılmaya başlaması.

MS 980	Turfan bölgesini ziyaret eden Çinli seyyah Wang Ye-te'nin Mani dininin etkisiyle sadece fakir Uygurların et yediğini bildirmesi.
MS 981-984 yılları arası	Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yen-te'nin rapor vermesi.
MS 1209	İduk Kut'un Cengiz Han'a bağlanması.
MS 1368	Son İduk Kut Ho-shang'ın Ming İmparatorluğu'na teslim olması.
KIRGIZLAR MÖ 202 yılından önce	Asya Hunlarına bağlanan Kırgızların, o zaman Çin kaynaklarındaki isimleri ile Ke-k'un olarak tanınmaları.
MÖ 99	İki Çinli General Li Ling ve Wei Lü'nün, Çin'deki Han hanedanından kaçan Li Ling'i ise Kırgızlar üzerine idareci tayin etmeleri.
MÖ 48	Kırgızların bir kez daha Hunlara tabi olmak zorunda kalmaları.
MS 552 yılından önceki dönem	Kem Nehri ile Abakan Irmağı arasında yaşadıkları sonucunu çıkarmanın mümkün olması.
MS 558	Gök Türk Devleti'ne bağlanmaları.
MS 572	Mukan Kağan'ın yas törenine katılınması.
MS 648	Gök Türklerin zor durumda olmasından faydalanarak Çin ile siyasî münasebet kurmaları.
MS 650	Kırgız (Chien-k'un) askerî valiliğinin ihdası, Kırgız reisi ilteberin, askerî vali ve sol istihkâm (savunma) generali ve de Li-yen-jan Tu-hu (genel askerî vali) olarak tayin edilmesi.
MS 696-697 kışı	Kapgan ve Tonyukuk idarelerindeki Gök-Türk ordusunun Kögmen Dağları'nı aşarak, Yenisey Nehri kollarından Anı Irmağı kıyısında Kırgızları çok ağır bir bozguna uğratması.
MS 708	Kırgızlar tekrar Çin'e elçi göndererek kendi ülke mallarından sunmaları.
MS 713-755 yılları arası	Tam dört kere daha Çin sarayına elçiler yollayarak hediye vermeleri.
MS 716	Ölen Kırgız Kağanına atfen yılında Kapgan Kağan, Bayırku'lar tarafından öldürüldüğü zaman yeni Kağan Bilge tarafından onun adına balbal dikilmesi.
MS 710	Bilge ve Kül Tegin kardeşler tarafından yeniden mağlup edilmeleri.
MS 731	Kül Tegin öldüğü zaman cenazesine Kırgızlardan İnançu Çor'un gelmesi.
MS 758	Uygurlar tarafından yenilerek itaat altına alınmaları.
MS 779 yılından önce	Bögü Kağan tarafından mağlup edilen Kırgızların, Bögü Kağan'ı öldürüp onun yerine geçen Tun Baga Tarkan (779-789)'dan da ağır bir darbe yemeleri.
800'lü yılların başı	Kırgızların yine Uygurlarla savaşıp yenilmesi.

MS 840	Kırgızların, Büyük Uygur Devleti'ni yıkmak suretiyle bağımsızlıklarını kazanmaları.
MS 843	Kırgızlar, Chu-wu-he-suo başkanlığında bir elçilik heyetini daha T'ang hanedanına yollayarak yeni kurdukları devletin tanınmasını istemeleri.
MS 844	Çinliler, Kırgızlarla, Uygurlar ve Kara Arabalı (Hei-ch'e-tzu) kabilesini cezalandırma konusunda bir anlaşma yapabildiler.
MS 845	Li Shih adlı bir elçi Kırgızlara doğru yola çıkmak üzere hazırlattırılması.
MS 846	Elçi Li Shih'nın, Kırgızların çok uzakta olduğunu, artık Çin ile baş edemeyeceklerini ileri sürerek yeni imparatorun onlardan vazgeçmesini sağlaması.
MS 847	Li Ye başkanlığında bir elçilik heyetinin Kırgızların yanına giderek Kağanlarına Ying-wu ch'eng-ming Kağan unvanını tevcih etmesi.
MS 847	Chang Chung-wu'nun gönderilerek, Proto-Moğol Hsi'lerin ağır bir bozguna uğratılması.
MS 863	Kırgızların Alp İnanç (Ho-i-nan-chih) adlı bir devlet adamlarının Çin'e gönderilmesi.
860-873 yılları arası	Kırgızların Çin'e üç defa elçi göndermeleri ve hediye sunmaları.
MS 866	Kırgızların, İ-chih-lien-chih adlı bir elçi göndererek "biz değerli atlarımızı göndererek elçinizi karşılayacağız. Ayrıca Çin takvimi göndermenizi istiyoruz" demeleri.
MS 920	Doğudan gelen Karahıtayların onların devletlerini ortadan kaldırmaları ve Ötüken'den eski yurtlarına Altay Dağları'nın kuzeyi ile Sayan Dağları'nın kuzeybatısına sürülmeleri.
KİMEKLER MS 656	Kimeklerin tahmini ortaya çıkışı.
MS 840	Uygur Kağanlığı yıkılınca Eynür, Bayandur, Tatar gibi boyların Kimeklere katılması.
MS 916	Çin'in kuzeyinde Liao (Karahıtay) Devleti kurulunca kuzeybatı Çin yani Ordos'taki Kunlar (Sarılar) Tarbagatay havalisine gelip Kimekleri batıya itmesi ve daha sonra onlarla karışması.
TÜRGİŞLER MS 634	Batı Gök Türk hanedanından Işbara'nın ülkesini on boya bölüp, her boya birer ok vermesi takip eden zaman diliminde unvanlarının On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlanması.
MS 635	Batı Gök Türk halkının başsız kalınca kendi aralarında teşkilatlanarak Türgişlerin alt boylarını meydana getirmeleri.
MS 651	Ebinor'a dökülen Borotola Irmağı civarında ilk defa Türgiş adının geçmesi.

MS 656 yılında	Çindeki T'ang İmparatorluğu'nun üç kol hâlinde Batı Gök Türk Devleti topraklarına saldırması üzerine Türgişler Isık Göl ile İli Irmağı taraflarına göç ettiler. Onlardan küçük bir grup da Beşbalık taraflarına göç etmesi.
MS 658	Türgişleri yönetmek üzere Çinlilerin Gök Türk hanedanından bir beyi yollamaları.
MS 690	Çinlileri yolladığı beylerin idaresinin sonu.
MS 690	Wu-ch'e-le'nın Sarı Türgiş Devleti'ni kurması.
MS 698	Kapgan'a karşı Bolçu Savaşı'nı kaybedince otoritesinin sarsılması.
MS 706-710	So-ko'nın saltanatı.
MS 716	Su-lu'nun Kara Türgiş Devleti'ni kurması.
MS 720	Su-lu Kağan Maveraünnehir üzerinde Arap ilerleyişini durdurmak için mahallî şehir devletlerine elinden gelen yardımı yapması.
MS 737	Bir kumandanının komplosuna kurban giden Su-lu'nun ölümü üzerine Türgiş Devleti'nin birliğini koruyamaması.
MS 751 yılına kadar	Türgişlere karşı bazı başarılar kazanan Çin, Emevî-Karluk iş birliğine karşı meşhur Talas Savaşı'nı kaybedince bölgeden çekilmek zorunda kalması.
MS 735-756 yılları arası	Uygur Devleti'nin baskısına maruz kalan Türgişler, Sarı-Kara kabileler ihtilâfının büyümesi yüzünden bir daha kendilerini toparlayamaması ve Seyhun boylarına doğru göçe başlamaları.
MS 766	Onların boşalttığı arazide Karluk Devleti'nin kurulması.
MS 756 yılından sonra	Türgişler'in zayıflaması. Sarı ve Kara kabilelerin kendi kağanlarını tahta geçirip karşılıklı savaşmaları.
MS 766	Karlukların batıya doğru hareket edip Suei-ye (Tokmak) civarını ele geçirmeleri üzerine Türgişlerin Seyhun boylarına doğru göç ettiler. Bir kısmının Tanrı Dağları'nın güneyindeki Karaşar civarına gitmeleri.
OĞUZLAR MS 828-844	Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah b. Tahir zamanında (828-844) ilk hadiselerde Oğuzların adının geçmesi.
MS 838-840	Oğuzların Abbasilere mağlup edilip bin esir vermeleri.
MS 860'lar	Avrupa'ya göç eden Peçeneklerin bir kısmının Oğuzların yanında kalması.
KARLUKLAR 627 yılını takiben	Doğu Gök Türk hâkimiyetine karşı büyük boy hareketlenmeleri meydana geldiğinde Karlukların da fırsatı değerlendirip kuvvetlenmeleri.
MS 630	Karluklar, Gök Türklerin çöküşe gitmesiyle yükselen Sir Tarduş siyasî gücüne bağlanmaları.

MS 648	Önce Çin'e karşı isyan eden ve bağımsızlığını ilan eden Ch'e-pi Kağan'a bağlanmaları; daha sonra Çin'le iş birliği yaparak bu kağana saldırmaları.
MS 711 ve 714	Karluklar, Kapgan Kağan döneminde onun aşırı sertliği sebebi ile devlete bazen problem çıkarmaları.
MS 716-734	Karluklar Bilge Kağan döneminde yine devlete tam olarak itaat göstermeleri.
MS 743-745	II. Gök Türk Devleti'nin yıkılışında cereyan eden olaylarda Uygur ve Basmılların beraber hareket etmeleri.
MS 745	I. UygurDevleti (745-840)'ne Karlukların itaat etseler de Beşbalık ve İrtiş batısında oturan Karlukların bağlılığının tam olmaması.
MS 766	Türgişlerin önemli iki idarî merkezlerini (Tokmak ve Taraz) ele geçirerek yılında bağımsız bir devlet kurmaları.
MS 840	Moğolistan'daki Uygur Kağanlığının yıkılınca doğan boşlukta Karluk hükümdarı Bilge Kül Kadır Han'ın kendisini bozkırların siyasî hâkiminin halefi ilân ederek Karahanlı Devleti'ne giden yolu açması.
MS 943'e doğru	Kaşgar'dan hareket eden Karahanlı hükümdarı Çu Vadisi'ne girerek, Kuzey Kırgızistan ve Güney Kazakistan'daki Karlukların siyasî bağımsızlığına son vermesi.
AVRUPA HUNLARI MS 93	Hunlar, doğudan gelen Hsien-pi ve Çin hücumları karşısında tutunamayıp batıya kaymak zorunda kalmışlardı. Oradaki diğer Türk boyları ile kaynaştılar; 1. yüzyılın sonlarına doğru ve 2. yüzyıl başlarında doğudan gelen yeni Hun kalıntıları da bunlara eklenmesi.
MS 374	İtil (Volga) Nehri kıyılarında görülmesi.
MS 374	Volga kıyılarında görüldüklerinde liderleri Hun Başbuğu Balamir idi. İlk büyük taarruz 374 Volga'nın geçilip Ostrogotlara saldırılmasıyla Kavimler Göçünün başlaması.
MS 375	Hunlara yenilen Ostrogot Kralı Ermanarich intihar etmesi.
MS 375	Hunlar şaşırtıcı süvari taktikleri ile batıya doğru harekete geçince Vizigot Kralı Atanarich de kendi batı yönüne doğru kaçtı. 378 Hunlar bazı yardımcı Germen birlikleriyle beraber yılında Tuna Nehri'ne ulaştılar. Nehri de geçerek güneye doğru ilerlemesi.
MS 395	Hunlar yeniden harekete geçtiler: İki yönde gelişti; Hunlardan bir kısmı Balkanlardan Trakya'ya giderken başka bir kolunun da Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya inmeleri.
MS 395-396	meydana gelen bu akınlar tarihte Türklerin bilinen ilk Anadolu seferi olarak kabul edilmesi.
MS 400	Batıdaki Hun baskısının Doğu Roma'ya doğru tekrar artması.

MS 401	Hunların Tuna'da görülmesiyle kavimler göçünün 2. büyük dalgası başladı. Vandalların bir bölümü Batı Roma eyaletlerine girdiler. Bunlardan kaçan Vizigotların da İtalya'da görülmesi.
MS 410 sıraları	Uldız'ın yerine Karaton'un geçmesi.
MS 423	Rua 60 bin kişilik ordusu ile İtalya'ya yöneldi. Hunların yardıma gelmesi üzerine Bizanslılar geri çekilmek zorunda kalması.
MS 434	Rua'nın ölümü.
MS 434	Bizans'tan gönderilen elçilik heyeti Hun sınırında Attila tarafından at üzerinde karşılanması.
MS 434	Attila biri general diğeri diplomat olan Bizans elçilerinin dinlenmelerine fırsat bile vermeden isteklerini barış şartları olarak yazdırdı; Margos veya Konstantia Barışı
MS 436	Almanların ünlü Nibelungen destanına konu olan Hun-Burgond savaşı.
MS 436 sonrası	Hun hâkimiyeti, Okyanus adalarına yani kuzey Denizi ve Manş kıyılarına ulaşması.
MS 440 yılından itibaren	Attila Bizans üzerindeki baskıyı arttırması.
MS 441	Attila Bizans'a karşı I. Balkan Seferi'ni açması.
MS 442	Akatirlerin başkaldırıp Atilla'nın büyük oğlu İlek ve kanat eligi Onegesios tarafından bastırılması.
MS 445	Bleda eceli ile ölünce Attila Hunların tahtında tek başına kalması.
MS 447	Hun ordusu İstanbul önlerine gelince Anatolios Barışı'nın yapılması.
MS 451	Hun kuvvetleri Orta Macaristan'da batıya doğru harekete geçti. Campus Mavriacus da savaşılması.
MS 452	Attila'nın yüz bin kişilik ordusu ile Alpleri aşarak Po Ovası'na girip güneye doğru ilerleyerek Roma'nın o zamanki başkenti Ravenna'yı tehdide başlaması.
MS 453	Attila'nın 60 yaşında ölmesi.
MS 454	Önce imparator olan İlek'in Germenlerle savaşta ölmesi. Daha sonra geçen Dengizik cesur 469 Dengizik Bizanslılarla savaşta hayatını kaybetmesi.
MS 482	Attila'nın küçük oğlu İrnek'in Karadeniz'in kuzeyine gelerek Ogurlarla karışıp Bulgarları meydana getirmesi.
AVARLAR 1. yüzyıl	Grek coğrafyacısı *"Strabon" "Abar-Noi"*lardan bilgi vermesi
MS 461-465	Bizans tarihçisi Priskos'un daha Orta Asya'da Juan-juan hâkimiyeti çökmeden 100 yıl önce Batı Sibirya'da Avar kavminden bahsetmesi.

MS 550'liler	Zakharias Rhetor yine Moğolistan hadiselerinden önce batıda bir Abar topluluğundan söz etmesi.
MS 461	Sabarların Avarlar karşısında yerlerini terk ederek batıdaki Ogurları da yerlerinden itmeleri.
MS 557	Avarların Sabarları dağıtarak Kafkaslara doğru ilerlemeleri.
MS 558	Avarlar Kandik adlı elçiyi İstanbul'a göndermeleri.
MS 562	Avarlar, Antlar ve Slavların setlerini dağıtarak Tuna bölgesine gelmeleri.
	Avarların en meşhur devlet adamı Bayan'ın 562'den itibaren hakanlık makamında görülmesi.
MS 562	Bayan Hakan İstanbul'a elçi göndererek, Avarların Bizans arazisine yerleşmelerini istemesi.
MS 568	Longobardların Avarlardan çekinip Pannonya'ya gidince boş kalan Macaristan ovalarına Avarların hâkim olması.
MS 592 yılı	Bayan Hakan İstanbul'a yürümek maksadıyla Çorlu'ya kadar gelmesi.
MS 601	Bizans ordusu Priskos'un kumandasında Tuna'yı aştı ve Tissa Nehri boyunda Avarları mağlup etti. Bu savaşta Bayan Hakan'ın dört oğlunun birden ölmesi.
MS 602	Avarların yerleşik hayata geçmeye hız vermeleri.
MS 603	Longobard Kralı Agilulf'un, Kremona ve Mantua'nın işgalleri için Avarlardan yardım istemesi.
MS 613	Bizans İmparatoru Heraklius'a tuzak kurulması.
MS 616	Avar Hakanı Friul şehrini ele geçirerek ve yağmalaması.
MS 619	para karşılığında Selanik'i kurtarması.
MS 626	Avarlar'ın Sasanîler ile anlaşarak birlikte İstanbul'u kuşatmaları.
MS 630	İstanbul önünden başarısız çekilmenin Avar Hakanlığının bölgede nüfuz ve itibarını kaybetmesine yol açması.
MS 791	Frank imparatoru Charlemagne Avarlar üzerine tertiplediği seferde, Tuna ile Raab suyunun birleştiği yere kadar ilerlemesi.
MS 795	Bir Avar başbuğunun Aix-la Chapelle'de vaftiz olması.
MS 796	Pepin, Orta Macaristan'daki Avar başkentini ele geçirmesi.
MS 799	Tudun Frank hâkimiyetine karşı isyan etmesi.
MS 803	Avar başbuğu Zodan'ın isyanı.
MS 805	Avarların başında Hristiyan olmuş Teodor adlı bir hükümdar görülmesi. Bu son Avarlar Teodor'un önderliğinde Carnantum ile Sabaria arasına yerleşerek tarihten silinmesi.
SABARLAR MS 463-558 arası	Sabarlar Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslarda mühim rol oynayan bir Türk kökenli bir boylara varlıklarını göstermesi.

MS 461-465 yılları arası	Batı Sibirya'da kavimler arasında büyük bir kımıldanma başlaması.
MS 503	Sabarların Doğu Avrupa'ya doğru kayarak bir kısım Bulgar gruplarını idareleri altına almaları.
MS 515	Sabarlardan kalabalık bir kütle Kafkaslar ve Kuban havzasına yerleşmesi.
MS 516	Sabarların hükümdarları Belek (Balak) idaresinde Ermeniyye bölgesine kadar akınlar yapmaları. Daha sonra bu akınları tekrarlayarak, Anadolu'ya girmeleri; Kayseri, Konya, Kapadokya bölgelerine kadar ilerlemeleri.
MS 520	Sabarların hükümdarı Belek (Balak)'ın öldü. Sabar tahtına Belek'in dul hatunu Boarık (Boğarık)'ın (asil, temiz) geçmesi.
MS 531	Sabar Bizans dostluğunun sürdüğü yıl
MS 545	Sasanîlerin Kafkaslardaki savaşlarında Sabarların ağır kayıplar verdiğinin tahmini
MS 557	Avarlardan büyük darbe yedikten sonra Gök Türklerin hâkimiyetine girmeleri
MS 576	Kafkaslardaki son Sabar hâkimiyetine Bizanslılar tarafından son verilmesi
HAZARLAR MS 558	Hazar isminin ilk defa Sasanî-Sabar savaşlarında bahsedilmesi
MS 576	Gök Türk hâkimiyetinin Karadeniz'in kıyılarına ulaşınca bu sefer en uzakta Çin kaynaklarında T'ang-Shu'da T'u-küe Ho-sa ve K'o-sa diye ifade edilmesi.
MS 586	Bizans kaynağında ise artık iyice tanınırken aynı zamanda Türk adı ile de anılmaları
MS 626	Avarlarla Sasanîler İstanbul'u kuşatınca, Bizans imparatoru Heraklios'un Tiflis'e gelip Hazar Başbuğu *"Yabgu"* ile görüşerek ondan yardım alması.
MS 629	Hazar Başbuğu Yabgu, Tiflis'e girip bazı Ermeni kitlelerini hâkimiyetine aldı.
MS 630	Hazar Hakanlığının gerçek kuruluşu.
MS 732	Bizans İmparatoru V. Konstantin'in bir Hazar prensesiyle evlenmesi, Bizans sarayına etkide bulunarak Türk modasının doğmasına sebep olması.
MS 741-775	Konstantinos'un Hazar prensesi Çiçek'ten doğma oğlu İmparator Leon IV (775-780) tarihte Hazar Leon olarak tanınması.
MS 651-652	Selman b. Rebia kumandasındaki Arap kuvvetleri Derbend'i aşarak Hazar başkenti Belencer'e kadar sokulması, Hazarların bunu püskürtmeyi başarıp karşılığında Ermeniyye bölgesine girmeleri.

MS 714	Mesleme'nin ordusuyla Derbend'i ele geçirmesi
MS 722	Arapların Ermeniyye Valisi el-Cerrahü'l-Hikemi Hazar topraklarında büyük başarılar kazandı ise de 730 yılında Hazarların hücumu neticesinde burada tutunamayarak Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kalması.
MS 737	Arapların Hazarlara karşı en büyük zaferini yılında Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed'in sağlaması
MS 758 yılı	Daryal'da kurulmuş olan Ermeniyye vilayetinin valisi Yezid bin Useyd Hazar kağanı ile anlaşabilmek için halifenin arzusu gereğince bir Hazar prensesi ile evlendi. Fakat bu prensesin doğum esnasında ölmesi üzerine, Hazar Hakanı bunun kasıtlı olduğunu düşünerek As-Tarhan kumandasındaki orduyu İslâm topraklarına göndermesi.
MS 764	Hazarların Tiflis'i zaptı
MS 799	Hazarlar hakanlarının kumandasında Ermenistan'a girdiler. Halife Harun Reşid'in kumandanı Yezid, söz konusu Hazar hücumunu durdurmakta başarılı olması.
MS 862	Hazarlara bağlı olarak ticaret yapmaya başlayan ve zenginleşen Varegler yılında Rurik adlı knezin idaresinde Kiyef Rus knezliğini kurması.
MS 988	Rusların Chacanus (Hakan) unvanını kullandıkları tarih (Vladimir ve Yaroslav)
MS 965	Rus Prensi Svyatoslav Don boyu ve Kuban bölgesini, Tamatarhan şehrini işgal etmesi.
MS 730-740 yılları arası	Yahudiler hem Bizans, hem de İslâm ülkelerinde şiddetli takibata uğrayınca, Kafkaslar üzerinden Hazarlara sığındılar; arkasından da Hazar büyüklerini etkileyip Museviliği kabul ettirmeleri.
MS 960	Endülüs Emevi Devleti'nin Musevi nazırlarından *"Hasday bin Şarput"un* Kurtuba'dan Hazar Hakanı Yasef'e mektup göndermesi ve Hakanın İbranice cevap yazması.
MS 630	Orta Asya'da Gök Türklerin fetret devrine girmesi ile Hazarlar gibi Bulgarların da idareyi kendi ellerine alarak "Büyük Bulgar" devletini kurması.
MS 668	Bulgar kitleleri ile Tuna'ya yönelen diğer oğul Asparuh ise, Balkanlara geçerek Tuna Bulgar Devleti'ni tesis etmesi.
MS 679	Kurt'un oğlu Bat-Bayan, On-Ogur Bulgarları ve Macarların başında Hazarlara tabi olarak Kafkasya'daki yurtta kalması.
MS 920-921	İtil Bulgar hükümdarı Almuş, Halife Muktedir Billah'a bir mektup götüren elçi göndermesi.

MS 921	2 Nisan'da Elçilik heyeti Bağdat'tan hareketle Horasan üzerinden Harezm'e, oradan da Yayık ve İtil nehirlerini geçerek yetmiş günde Bulgar İli (ülkesine)'ne varması (12 Mayıs 922)
MS 1164	Rusların, Bulgarların bazı şehirlerini zapt ve tahrip etmeleri.
MS 1223 Haziranı	Cebe'nin komutasındaki Moğol tümeni Kafkasları geçmiş ve Kalka Çayı boyunda, Kıpçaklar ve Rusları yendikten sonra, esas Moğol kuvvetlerine katılmak üzere Hazar Denizi'nin kuzeyinden yürümüşlerdir. Bu kuvvetler Bulgar İli'nin güney sahasından geçerken, Bulgarların pususuna düşmesi ve birçok Moğol askerinin ölmesi.
MS 1229	Yayık boyunda yaşayan Kumanlara ve oraya yakın olan Saksın şehrine karşı Moğolların harekete geçmesi neticesinde Kuman ve Saksın ahalisinden pek çoğu Aşağı İtil sahasından Bulgarlara iltica etmesi.
MS 1236	Moğollar, mescit, cami ve hamamlarıyla meşhur elli bin nüfuslu Bulgar şehrini tamamıyla tahrip etmesi.
MS 1361	Altın-Orda Hanlığı zamanında geri kalan Bulgarların yeniden canlandırmaya çalıştıkları eski Bulgar şehri, Pulat-Timur Han tarafından ikinci defa ağır bir tahribata uğratılması.
MS 1391	Üçüncü defa olarak şehrin, Timur'un, Altın-Orda Hanı Toktamış'a karşı yaptığı sefer esnasında yıkılması.
TUNA BULGARLARI MS 688	Bulgarlara karşı taarruza geçmesi.
MS 705	II. Justinianus onların desteği ile ikinci defa Bizans tahtına çıkması.
MS 708	Fakat İmparator yerini sağlamlaştırınca, sıkışık durumda iken verdiği yerleri geri almak için Bulgarlar üzerine yürüdü ise de mağlup olması.
MS 716	Tervel Han da imparator III. Theodosios ile bir ticaret ve barış anlaşması imzalaması. Bulgarların 718 Arapların Bizans başkentini kuşatması üzerine başkenti birlikte savunmaları ve Arapların geri çekilmesini sağlamaları.
MS 718	Tervel Han'ın ölümü.
MS 759	Kurmiş'in halefi Vineh (756-762)'da İmparator ile anlaşma imzalaması.
777-804 yılları arası	Kardam Han, Tuna Bulgar ülkesinin iç durumunu düzeltmesi.
MS 791 ve 792	Bizanslılar taarruz teşebbüsünde bulundularsa da Kardam'ın, onları yenmesi.
MS 790'lar	İmparator VI. Konstantinos'tan vergi talebinde bulunması.

803-814 yılları arası	Kurum Han tahta oturduğu zaman Bulgarların çevresinde büyük hadiselerin cereyan etmesi.
MS 809	Sofya'yı, Niş ve Belgrad kalelerini işgal ederek, Orta Avrupa ve Yakın Doğu arasındaki en büyük askerî sevkiyat ve ticaret yolunu kontrolüne alması.
MS 813	Filibe'den Edirne'ye ulaştı. Burayı muhasara altında tutarak süratle ilerledi. İstanbul'u kuşatması (814 baharı).
MS 814	Kurum Han'ın saldırıların en yoğun olduğu bir anda ansızın ölmesi (13 Nisan).
MS 814-831	Kurum Han'dan sonra oğlu Omurtag'ın Han olması.
MS 864	Boris Han (852-889)'ın Ortodoksluğu resmen kabul etmesi ile o zamana kadar tek Tanrı inancı içinde yaşayan Bulgarları Hristiyanlaştırması ile tamamlanması Boris'in Mikhail adını alması.
MS 869-870	İstanbul kiliseler toplantısında, Bulgar kilisesinin müstakil piskoposluk olarak Katolik kilisesi temsilcilerince tanınması üzerine, Roma'nın Balkan Yarımadası'ndaki iddialarının sona ermesi ile Türk devleti, büsbütün karakterini kaybedip, Slav, Bizans kültür çevresine tamamen girmiş olması.
MS 893-917 arası	Türkçe *"Han"* unvanı da Boris'in halefi Simeon tarafından *"Çar"*a çevrilmesi.
PEÇENEKLER MS 860-880	Peçeneklerin, Oğuz-Hazar ortak hareketine dayanamayıp İtil Nehri'ni geçerek Karadeniz'in kuzeyine doğru ilerlemeleri.
MS 922	Bölgeden geçen İbn Fadlan'ın Peçeneklerin çok fakir bir hayat yaşadığından bahsetmesi.
MS 889-893	İtil Nehri'ni geçen Peçenekler ise Etel-Közü mevkiindeki Macarları mağlup ederek bölgeden uzaklaştırıp kendileri yerleşmesi.
MS 900	Peçenek-Rus komşuluğunun başlaması.
MS 915	Rus topraklarına ilk Peçenek akını.
MS 922	Bu sefer Peçenekler Rus arazisine hücum etmesi.
MS 948-952	Bizans kaynağı De Administrando İmperio'da zikredildiğine göre Peçeneklerin 8 boy hâlinde yaşamaları.
MS 944	Knez İgor'un Bizans'a sefere gittiği zaman, ücretli Peçenek askerlerini de yanına alması.
MS 946	Knez İgor'un ölümünden sonra Rus vakayinâmelerinde 22 yıl Peçenek akınına rastlanmaması.
MS 966	bir kere daha Kiyef şehrine kadar gelmeleri.
MS 968	Knez, Tuna Bulgarları üzerine sefere gittiği zaman Peçeneklerin, Kiyef'i kuşatmaları.
MS 988	Rus Vakayinâmelerine göre Peçeneklerin, Knez Vladimir'i yenmeleri.

MS 1015	Vladimir ölünce yerine geçen Yaroslav'a karşı, Peçeneklerin diğer vâris Svyatopolk'u desteklemeleri.
MS 1019	Peçeneklere karşı ağır bir yenilgiye uğrayınca Svyatopolk'un taht iddiasından vazgeçmesi.
MS 943-972	Peçeneklerden kalabalık gruplar, Orta Avrupa'ya yani Macaristan'a doğru kaymaya başlamaları.
MS 1036	Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyini terk etmesini fırsat bilen Ruslar Knez Yaroslav idaresinde Peçeneklere ağır bir darbe indirmeleri.
MS 917	Peçenekler Tuna Bulgarlarının üzerine yürümeleri.
MS 1018	Bizans İmparatoru II. Basil, Bulgarları kesin yenilgiye uğratınca Peçenek-Bizans münasebetleri yeni bir safhaya girdi. Çünkü birbirleriyle Tuna Nehri'nde komşu olmaları.
MS 1050'li yıllar	Balkanlar'da Peçeneklerin müthiş yayılma hareketlerinin görülmesi.
MS 1081-1091 yılları arası	Hatta bu durumun daha da artarak, Anadolu'nun fethini kolaylaştırdığının görülmesi.
MS 1086	Peçenekler Başbuğ Çelgü'nün idaresinde Macar kralı ile beraber Lüleburgaz'a kadar ilerlediler. Çelgü'nün savaşta yaralanarak ölmesi.
MS 1087	Yerine geçen Tatuş adlı başbuğunun idaresinde, Kumanlarla takviyeli Bizans ordusunu Derster (Silistre)'de mağlup etmesi.
MS 1091	İzmir Beyi Çakan İstanbul'u zapt etmek için anlaştılar, daha sonra bunlara Selçuklu kuvvetleri de katıldı. Bizans'ın üç koldan sarılması.
MS 1091	29 Nisan Bizans'ın Uzların arkasından Balkanlara kadar gelmiş olan Kumanlar ile anlaşması. Peçeneklerin gafil avlanarak imha edilmeleri.
UZLAR MS 860'lı yılarda	Peçenekleri İtil ötesindeki yurtlarından çıkararak o sahaya yerleşmeleri ve sonradan batıya doğru ilerlemeleri.
MS 985	Kiev Knezi Vladimir'in müttefiki olarak yılında İtil Bulgarlarına karşı yapılan sefere bazı Uz gruplarının da katılmaları.
MS 1036	Ruslar Peçenekleri mağlup edince, Uzları Peçenek yurduna göç etmesi.
MS 1048	Uzların, Kumanların ileri harekâtı neticesi Dnyeper havalisine doğru kaymaları.
MS 1060	Kiev Rusyası'nın güney bölgelerine kadar yayılan Uzları Rus knezlerinin ani bir hücumla mağlup etmeleri.
MS 1065	Batıya giden Uzların ise Bizans ve Bulgar direncini kırarak Tuna boylarına gelmeleri.

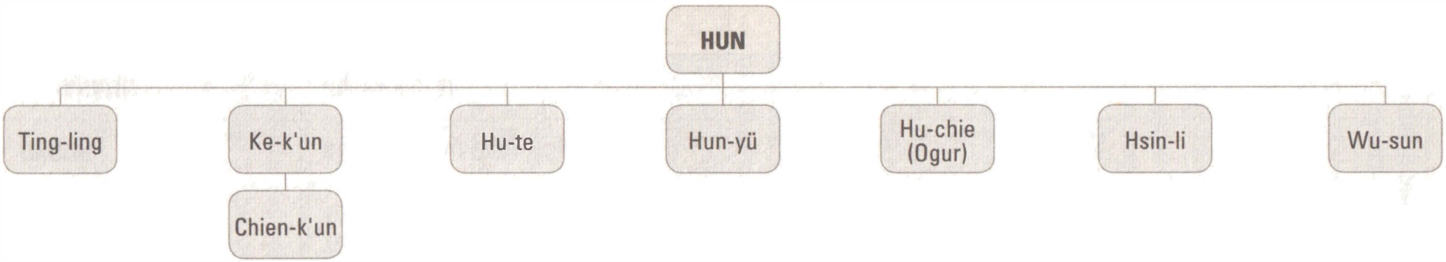
MS 1068	Baskınlardan kurtulan az sayıda Uz'un ise Macaristan'a akın tertip etse de başarılı olamaması.
KUMAN-KIPÇAKLAR MS 885	Kuman isminin İslâm ve Gürcü kaynaklarında *"Kıpçak"* olarak geçmesi.
MS 925	Kansu Uygurları arasında Kun (Huna) adlı bir boyun da yaşadığının bilinmesi.
MS 936	İslâm kaynaklarında bildirildiğine göre yılında Çin'de Liao (Moğol K'i-tan) adlı bir kavmin saldırıları sonucunda Kun adlı bir kavmin Sarılar ülkesine çekilmesi.
MS 1030	Kuzeye yönelen Kunlar (Kumanlar), Kimeklerin bir kolu olan ve Tobol, İşim ırmakları arasında oturan, Kıpçaklar ile birleşip, Kuman-Kıpçak birliğini meydana getirdiler. Doğudan gelen Kıtan baskısı ve otlak darlığı sebebiyle İtil Nehri'ne doğru ilerlediler ve Uzları Balkanlar'a doğru itmesi.
MS 1064'lü yıllar	Uzları kesin olarak mağlubiyete uğrattıktan sonra Karadeniz'in kuzeyine yerleşmesi. Bu tarihten sonra Doğu kaynaklarında Karadeniz'in kuzeyi ve Hazar Denizi'nin kuzeyine Deşt-i Kıpçak denmeye başlanması.
MS 1055	Rus Kuman-Kıpçak Barışı
MS 1061	Boluş'tan sonra Rus vakayinâmelerinde geçen adıyla İskal adlı başbuğ idaresinde, Kıpçakların Rusları fena hâlde yenmeleri.
MS 1068	Rusları bir daha bozguna uğratmaları.
MS 1071	Kuman-Kıpçaklar Rostovtsev ve Neyatin bölgesine akın yapmaları.
MS 1079	*"Voin"* kasabasına hücum etmeleri.
MS 1080	Novogrod sahasına kadar ilerlemeleri.
MS 1080-1090 yılları arası	Kuman-Kıpçak akınları da devam etmeleri.
MS 1087	Peçenek başbuğu Tatuş'un ittifak teklifi üzerine Kumanlar, Tuna Nehri'ni geçerek Balkanlara doğru ilerlemeleri.
MS 1090 yılından itibaren	Kuman-Kıpçakların en parlak devirlerine girmeleri.
MS 1091	Kuman-Kıpçaklar Bizans ile ittifak yaparak, Peçenekleri imha ettiler. Bu suretle Bizans mutlak bir felaketten kurtulmuş olmaları.
MS 1093	Kiyef knezliğine saldırıp, Toreçsk şehrini almaları.
MS 1094	Kuman-Kıpçaklar ile Rus knezleri arasında barış yapılması.
MS 1099	Volınya Knezi David İgoroviç'in, Kuman-Kıpçaklarla ittifak yaparak Macarlara karşı sefere çıkması.
MS 1103	Kiyef knezi Svyatopolk'un Kuman-Kıpçakları Suteni Nehri kıyısında ani bir baskınla yenmesi.

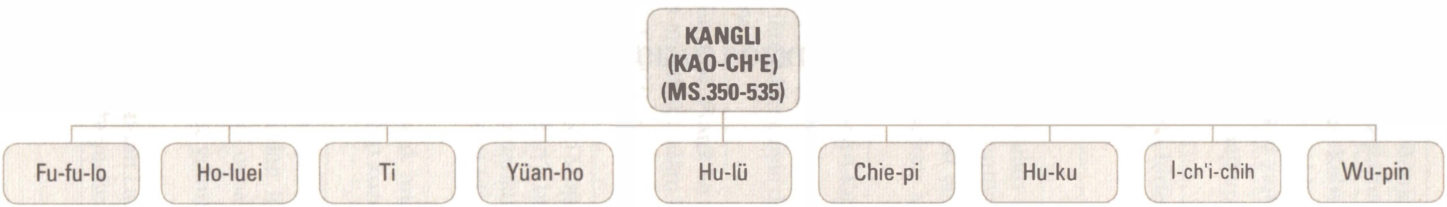
MS 1110'lu yıllar	Kabiliyetli başbuğlarını (Tugor Han, Şaru Han, Boniak) birer birer kaybeden Kumanların, artık zayıflamaya başlaması.
MS 1170	Kumanların başında Konçak ve Kobyak (Köpek-Kebek) adlı başbuğlarının bulunması. 1177-1179 Bu başbuğların idaresinde Kuman-Kıpçakların, Peresyeslav Knezliğine akınlar yapması.
MS 1184	Knez Svyatoslav idaresindeki Rus ordularına mağlup olup 7.000 esir vermesi.
MS 1185 baharı	Novgorod-Seversk Knezi İgor kumandasındaki birleşik Rus ordusunu aşağı Don Nehri'ne bağlı Kayalı Irmağı kıyısında kuşatarak imha etmesi.
MS 1220	Deşt-i Kıpçak'ta Moğol istilası
MS 1226	Kırım'daki Suğdak Limanı'nı Anadolu Selçukluları ele geçirdi. Bu nedenle Kuman-Kıpçaklar büyük iktisadi sıkıntıya düşmesi.
MS 1236	Deşt-i Kıpçak'ta Moğol işgalinin tamamlanması ve yenilgiden sonra Başbuğ Körten Macaristan'a iltica ederken ahalinin bir kısmı İtil Bulgarlarının yanına göç etmesi.
MS 1256	Bu bölgede Altınorda Devleti kurulunca da Deşt-i Kıpçak tabirinin uzun müddet kullanılması.
MS 1250	İzzeddin Ay-Beg'in Mısır'da Sultan ilan edilmesiyle devlet yönetimi Kuman-Kıpçakların eline geçmesi.
MS 1279-1290 yılları arası	Hüküm süren Sultan Kalavun'da Ermeni, Frank ve Moğol birleşik ordularını yenerek zamanının en büyük İslâm hükümdarı oldu. 1382 yılına kadar, bu Türk devletinin (ed-Devletü't-Türkiye veya Devletü'l-Etrak) diye anılması.
MS 1223	Kalka savaşında Cebe ve Sübitay kumandasındaki Moğol ordularına yenilen Kuman-Kıpçakların başbuğu Borç Han'a bağlı kitleler, batıya göç ederek Kuzeydoğu Romanya'da (Cumania) Hristiyanlığı kabul edip piskoposluk kurmuşlar, daha sonra Macaristan'da Tuna-Tissa arasına yerleşmesi.
MS 1330'lu yıllarda	Teşekkül eden Romen devletinin Kuman-Kıpçak unsuruna dayandığı ve Tok-Temir oğlu Basar-aba tarafından kurulduğunun söylenmesi.
MS 1354	Bir yandan Bizans imparatoriçesi Anna'nın yardım istediği Başbuğ Balika'nın oğlu Dobrotiç (Dobruca) yılından itibaren, bu bölgenin hâkimi olarak 1385'e kadar mühim rol oynaması.
MS 1417	Dobrotiç'in oğlu İvanko zamanında bu devlet yılında Osmanlı topraklarına katılması.
MS 1303	Kırım'da İtalyan tüccar ve misyonerleri tarafından Latince-Farsça-Kumanca-Kıpçakça sözlük ve gramer kitabı yazılması.

BÜYÜK DEVLETLERE GÖRE GENİŞ BOZKIRLARIN ANA BOY GRUPLARI

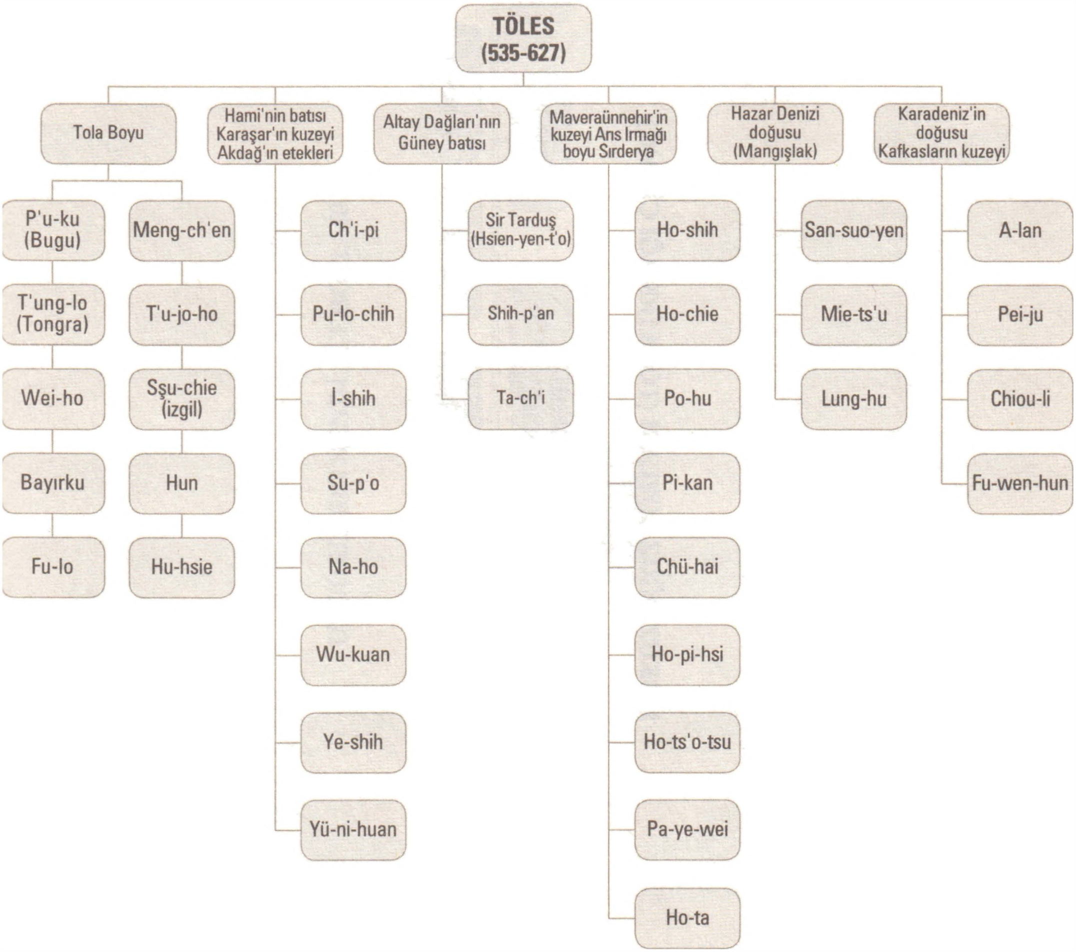
HUN	Ting-Ling
TABGAÇ	Kanglı (Kao-ch´e)
GÖKTÜRK	Töles Türgiş + Dokuz Oğuz
UYGUR	Karluk + Dokuz Oğuz + Oğuz
KARAHANLI	Oğuz + Kıpçak

HUNLAR ZAMANINDAKİ DİĞER BOYLAR

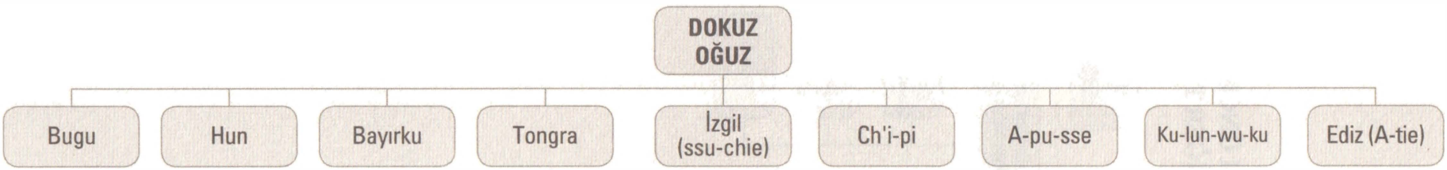

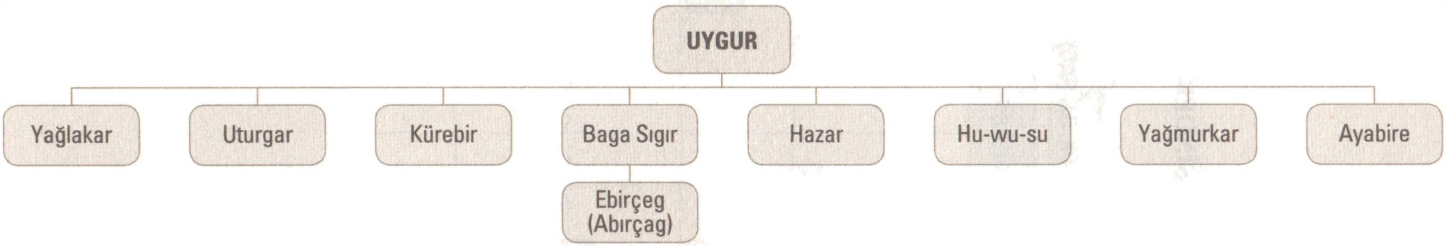
GÖKTÜRKLERİN 630 YILI ÖNCESİNDE ORTA ASYA'NIN TAMAMINDA DİĞER TÜRK BOYLARI

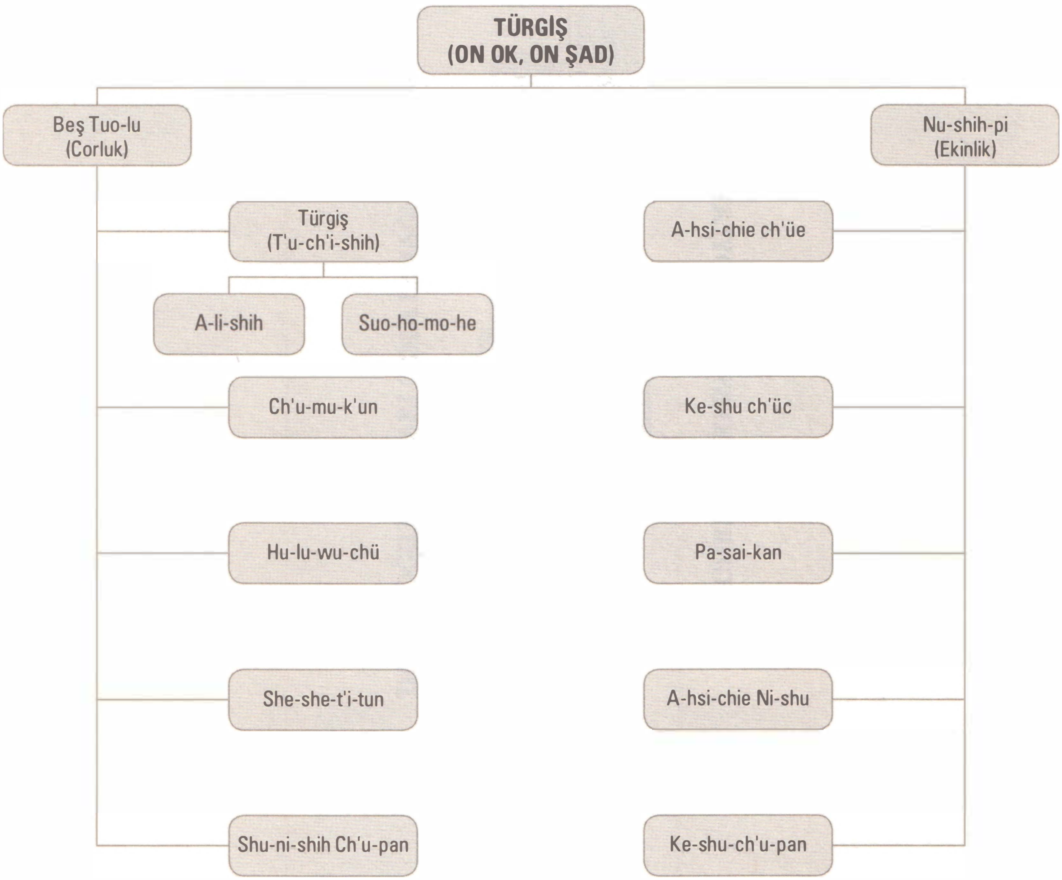
DOKUZ OĞUZ BOYLARI (TOLA IRMAĞI CİVARI)

UYGURLARIN KENDİ ALT BOYLARI

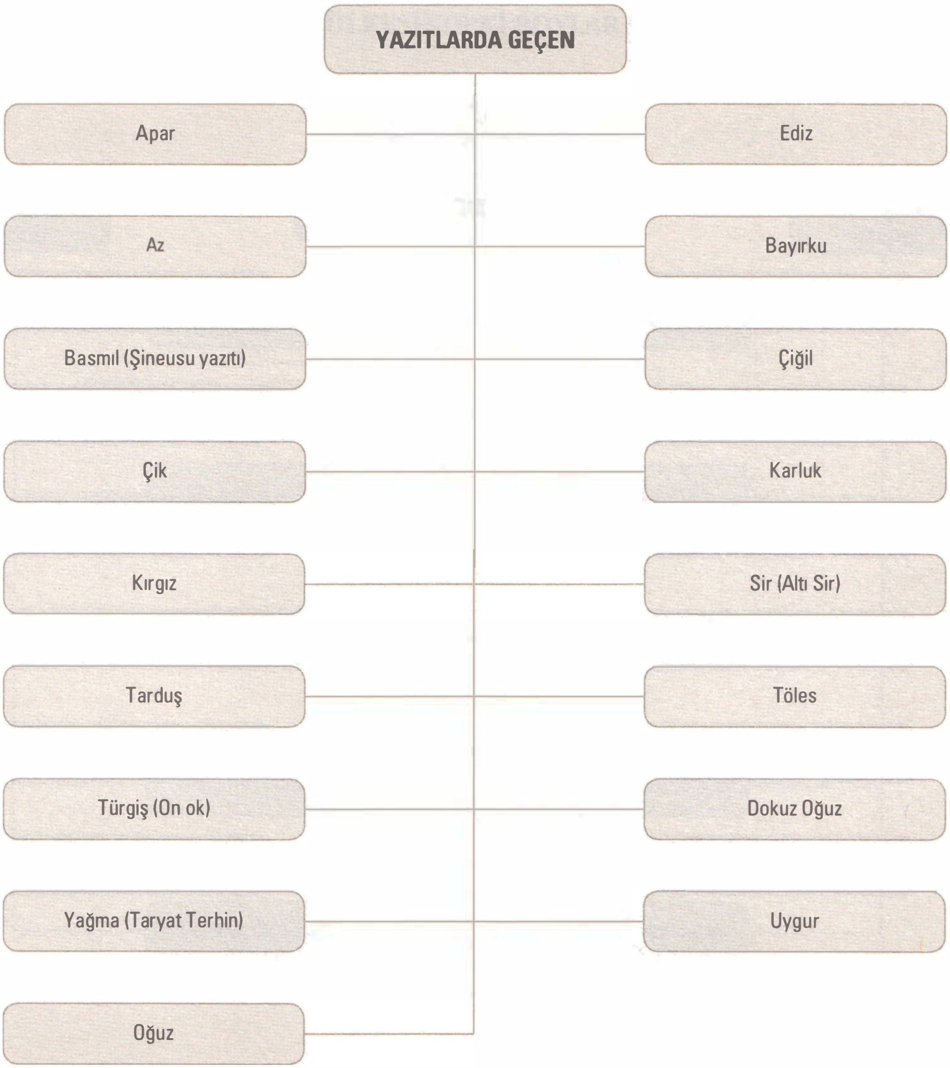
BATI GÖKTÜRK ÜLKESİNDEKİ BOYLAR (634 SONRASI)

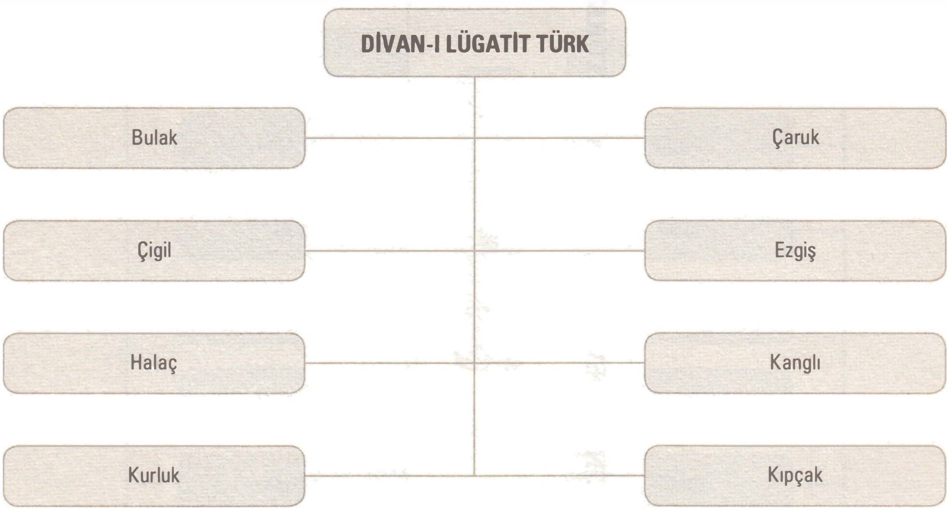
SİBİRYA'DAKİ BOYLAR

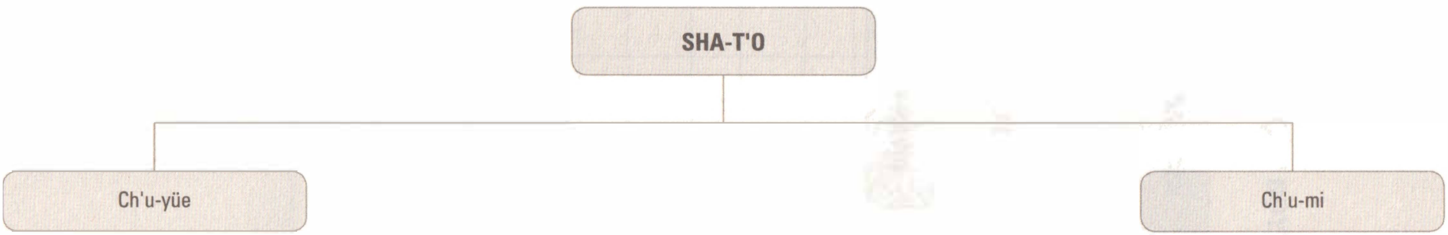
YAZITLARDA GEÇEN BOYLAR

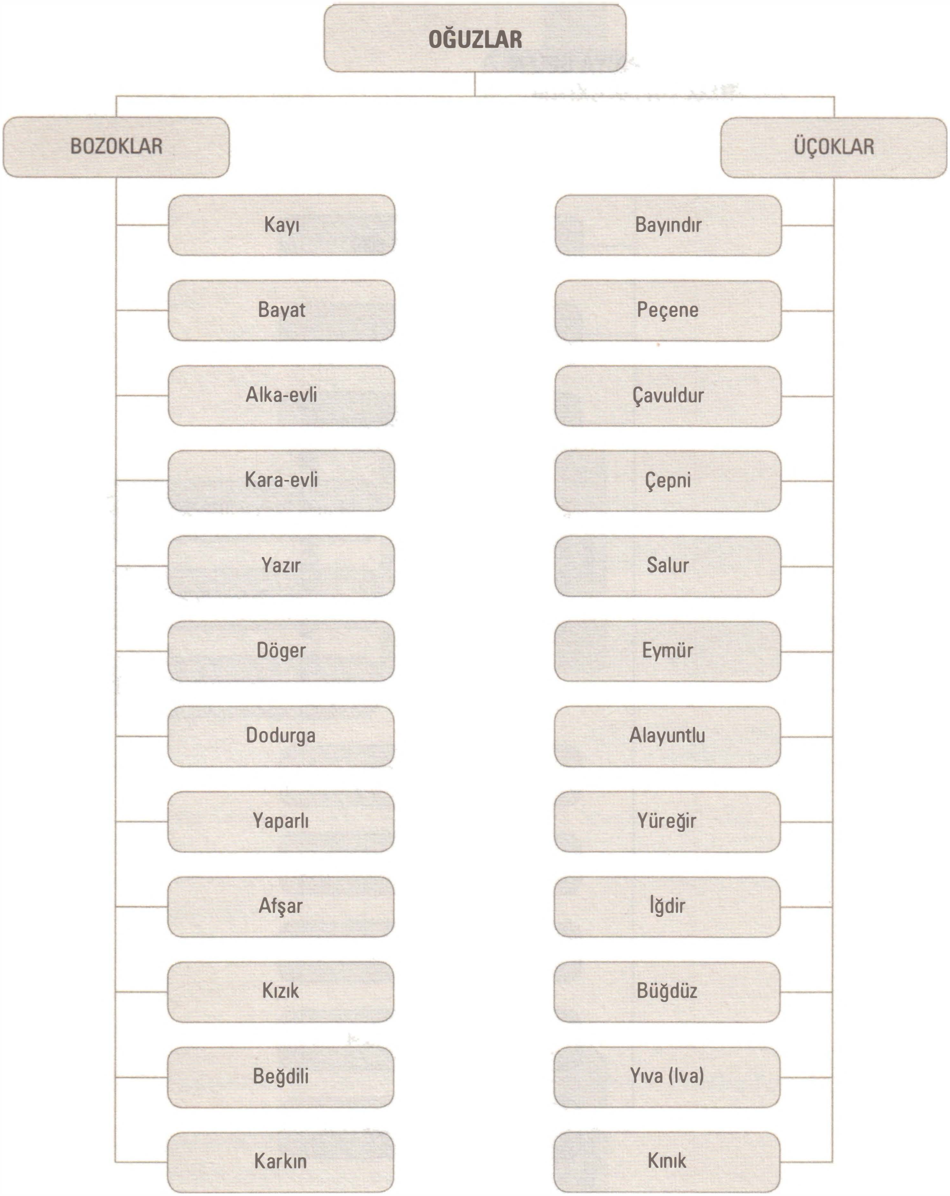
DİVAN-I LÜGATİT TÜRK'TE TÜRK BOY GRUPLARI

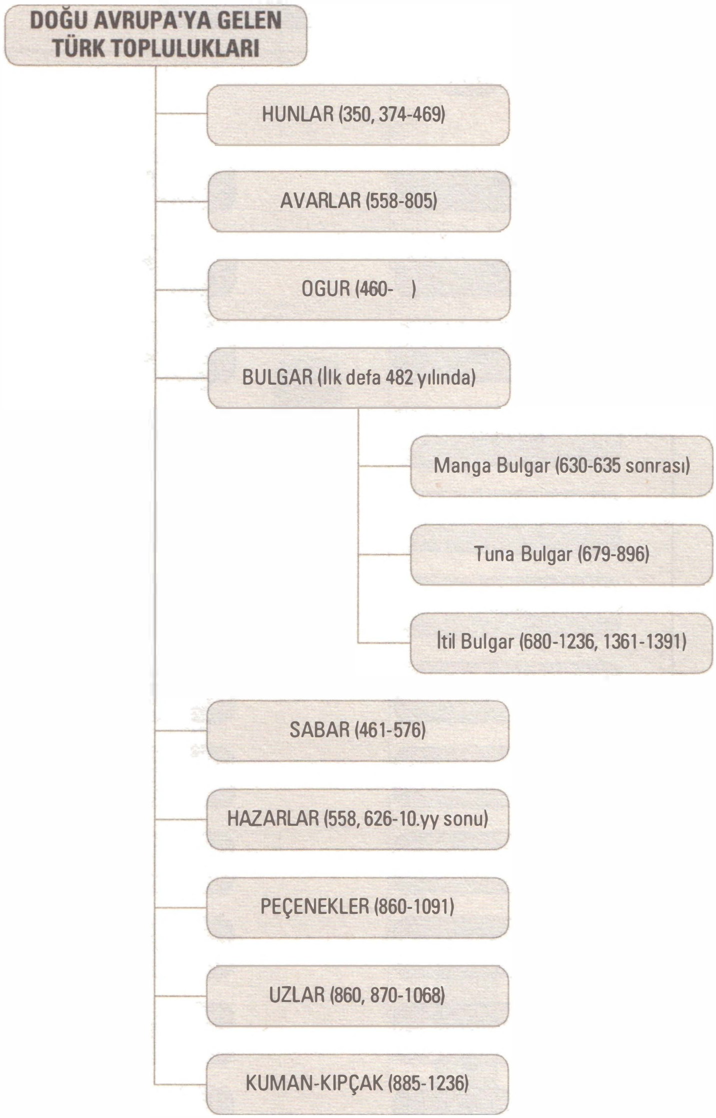
ÇİN'DE DEVLET KURAN SHA-T'O TÜRKLERİ

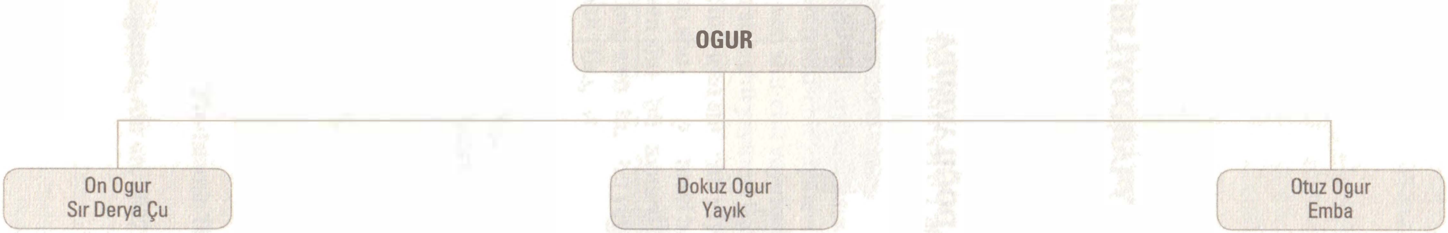
BATI GÖKTÜRK ÜLKESİNDEN ÇIKAN OĞUZLAR

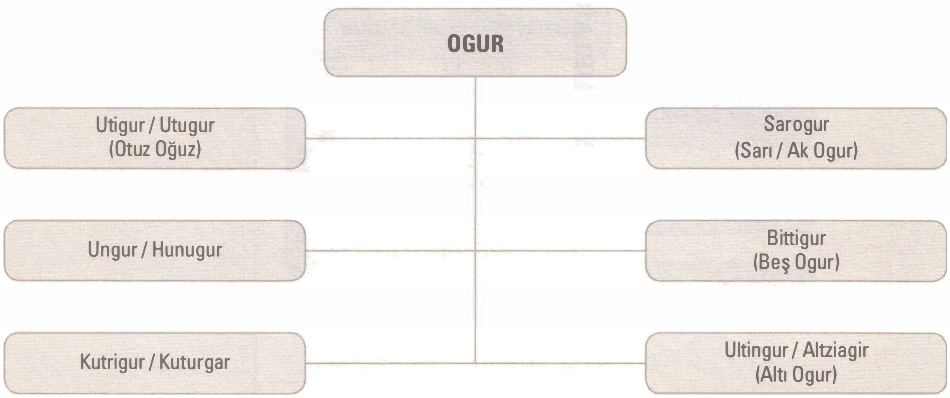
DOĞU AVRUPA'YA GELEN TÜRK TOPLULUKLARI

ORTA ASYA'DA OGURLAR

DOĞU AVRUPA'DA OGURLAR

BİBLİYOGRAFYA

ÇİN KAYNAKLARI

Chu-shu Chi-nien (Bambu Kayıtları) (Lei Hsüe-ch'i) T'ai-pei 1977.
Shih Chi (Ssu Ma-ch'ien/) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı T'ai-pei 1979).
Han Shu (Pan Ku) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı T'ai-pei 1979).
Hou Han Shu (Fan Ye) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı T'ai-pei 1979).
San Kuo Chih (Ch'en Shou) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı T'ai-pei 1979).
Chin Shu (Fang Ch'iao/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı T'ai-pei 1979).
Wei Shu (Wei Shou/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).
Chou Shu (Ling-hu Te-feng/629) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).
Pei Shih 99 (Li Te-lin/636)(Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).
Suei Shu (Wei Cheng/636), (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).
Chiou T'ang Shu (Liou Hsü/945) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985).
Hsin T'ang Shu (Ou Yang-hsiou/ 1060) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985).
T'ai-p'ing Kuang-chi (Li Fang).
T'ai-p'ing Yü-lan (Li Fang).
T'ung Tien (Tu Yu/805) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935).
T'ung Chih (Cheng Ch'iao/ 1150) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935).
Tsu-chih T'ung-chien (Ssu Ma-kuang/1085) (Hua-shih yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).
Ts'u-fu Yüan-kuei (Wang Ch'in-jo ve Yang İ/ 1005-1013) (Chung-hua Shu-chü yayınevi baskısı, T'ai-pei 1981).
Wen-hsien T'ung-k'ao (Ma Tuan-lin/ 1254), (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935).

GENEL KAYNAKÇA

Aalto, Penti, "İranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times", **Studia Turcica**, Budapeşt 1971.
Aiman Dosımbayeva, **Batis Turik Kaganatı,** Almatı, 2007.
Altheim, Franz, **Attila et les Huns**, Paris 1952.
Arat, Reşid Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, Ankara 1987.
____, **Karluklar**, İslâm Ansiklopedisi, 1953.
____, **Kıpçaklar**, İslâm Ansiklopedisi, 1954.

Attila ve Hunları (komisyon, Türkçe terc. Ş. Baştav), İstanbul 1962.
Bang, W., **Über die Köktürkische İnschrift auf Süd seite des des Kültegin Denkmals**, Leipzig 1896.
Bang, W., "Zu den Köktürkische İnschriften", **T'oung Pao**, VII, 1896.
Barthold, W.,**Türkistan** (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1987.
____, Türks, **Encyclopédie de I'Islam**, 1976-79.
Thomas, J.Barfield, **The Perilous Frontier**, Massachusetts, 1989.
Baştav, Şerif, "Sabir Türkleri", **Belleten**, 17-18, 1941.
Bazin, Luis, **Les Calenderiers Turcs anciens et médiévaux**, Lille 1974.
____, "Notes sur les Mots Oguz et Türk", **Oriens**, VI, 2, 1953.
Beals, Samuel, **The Life of Hsüan Ts'ang**, London 1911.
Bernştam, A., **Socialno-ekonomiçesky stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok**, Moskova 1946.
Bicurin, N. Yakinef, **Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena**, Sanktpeterburg 1851, 1950[2].
Boodberg, P.A.: "Three Notes On T'u-chüeh Turks", **Semitic And Oriental Studies**, XI, 1951.
P. A. Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", **Harvard Journal of Royal Asiatic Studies**, I, 1936, s. 175-179.
Chang Chin-k'uei, **Hsiung-nu Ti-kuo**, Pei-ching 2009.
Chang Jen-t'ang, **Doğu Gök-Türkleri**, Tai-pei 1968.
Chavannes, Edouard, **Documents sur les Tou-Kioue (Turc) Occidentaux**, Paris 1941.
____, **Notes Additionnelles sur les Tou-kioue (Turc) Occidentaux**, Peterburg 1903. (1941).
Christian, David, **A History of Russia, Central Asia and Mongolia**, Blackwell Publishers, Oxford 1998.
Clauson, G., "Turk, Mongol, Tungus", **Asia Maior**, N.S. VIII-1, 1960.
____, "Turks and Wolves", **Studia Orientalia**, XXVIII, 2, Helsinki 1964.
____, **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish**, Oxford 1972.
____, "The Origine of the Turkish 'Runic'" Alphabet, **Acta Orientalia**, XXXII, Leyden 1970.
Cordier, H., **Histoire De La Chine**, Paris 1922.
Czegledy, G., A. "Korai Törtenelem Forrasanak Kritikajahoz", **Mgy. Tud.Akad. Közlemenyek**, XV, 1-2, 1960.
____, **Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyugatig**, Budapest 1969.
____, "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", **Acta Orientalia**, XXV, Budapest 1972.
Çandarlıoğlu, Gülçin, **Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı** (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınlanmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972.
De Groot, M., **Die Hunnen der vorchristlichen Zeit**, I, Berlin-Leipzig 1921.
Deguignes, J., **Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux**, Paris, 1756-58, 5. cil. (Türkçe terc. H. Cahit Yalçın, İstanbul 1325h.)
Dietrich, K., **Byzantinische Quellen zur leander und Völkerkunde**, 2, Leipzig 1912.
Dunlop, D.M., **The History of Jewish Khazars**, Princeton 1967.
Donuk, Abdulkadir, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988.
Eberhard, W., "Çin kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halkları", **Türkiyat Mecmuası**, VII, VIII, 1942.
____, **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara 1942.

____, **Çin Tarihi**, Ankara 1947.
____, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair", **Belleten**, 41, 1947.
____, **Das Toba-Reich Nordchinas**, Leiden 1949.
Ecsedy, H.,"Old Turkish Titles Chinese Origin," **Acta Orientalia**, XVIII, 1965.
____, "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second half of the VIth. Century", **Acta Orientalia**, XXI, Budapest 1968.
____,"Tribe and Tribal Society", **Acta Orientalia**, XXV, 1972.
Ergin, Muharrem, **Orhun Abideleri**, İstanbul 1970.
Erhan Aydın, **Eski TürkYer Adları,** Kömen-Konya 2012
____, **Orhan Yazıtları,** Konya 2012.
Esin Emel, "Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-hsün (m. 367-433) Devrinde Sanat", **Türk Kültürü**, Sayı 100, IX. yıl.
____, **Antecedents and Development of Budist and Manichean Art in Eastern Turkestan and Kansu**, İstanbul 1967.
____, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978.
Fan Kuo-chien, **Pei WeiYü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chiou**, Tai-pei 1988.
Franke, Otto, "Das Datum der Chinesischen Tempelinschriften von Turfan", **T'oung Pao**, 1909.
____, **Geschihte des Chinesischen Reiches**, Berlin, I, 1930, II, 1936.
Gabain, A. M. V., "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCF)**, II/5, 1944, s. 685-695, VIII/3, 1950, s. 373-379.
Giraud, R, **L'Empire de Turcs Celéstes**, Paris 1960.
Grignaschi, Mario, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", **Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, C.I, (Ankara, 25-29 Eylül, 1971), Ankara 1972.
Golden, Peter, **Khazar Studies**, I, 2, Budapest 1980.
Grousset, René, **L'Empire de Steppes**, Paris, 1931 (Türkçe terc. R. Uzmen, İstanbul 1981).
Hamilton, J., **Les Ouighours a l'époque des Cinq Dynasties d'apres les Documents chinois**, Paris 1955.
____, "Toguz-oguz et On-uygur", **Journal Asiatique**, 1964.
Hannestad, K., "Les relations de Byzance aves la Transcaucausie et L'Aise Central aux 5. et 6. Siecles", **Byzantion**, XXIII, 1975.
Harmatta, J., "Byzantino-Turcica", **Acta Antiqua**, X, 1962.
____, "İrano-Turcica", **Acta Orientalia**, 1972.
Hayashi, T., "Development of A Nomadic Empire", **Bulletin Ancient and Orient Museum**, XI, 1990.
Haussig, H. W., "Theophyaktos Excurs über Die Skytischen Völker", **Byzantion**, XIII, 1954.
Hirth, F., "Nachworte Zur İnscrift Des Tonyukuk", **Alttürkische İnschriften der Mongolei, II**, Folge 1899.
Hudud'ül-Âlem, "Region of the World" (İng. terc. V. Minorsky) London 1937.
İbn'ül-Esir, El-Kamil fi't-Tarih, Kahire, I, IV, 1348 h.,7I-X, 1353 h.
İnan, A., "Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları", **Makaleler ve İncelemeler**, I Ankara 1987.
İzgi, Özkan, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari Münasebetler", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, IX, 1978.
Julien, Stanislas, **Memoires Sur Les Contrees Occidentales Par Hiouen-Tsang**, Paris 1857-1858.
____, Documents Historique Sur les Tou-kioue Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par, **Journal Asiatique**, 1864.

____, **Documents Sur les Tou-kioue**, Paris 1877.
Kafesoğlu, İ., "Tarihte Türk Adı", R. R. Arat için, Ankara 1966.
____, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1987.
____, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", **Türkoloji Kongresi Zabıtları**, İstanbul 1980.
Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lügat'it-Türk, (B.Atalay terc.) Ankara 1998.
Kiselev, S. G., **Drevneyaya İstoriya Sibiri**, 1951.
Klyastorny, S. G., "Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute-Asie", **Ural-Altaische Jahrbücher (Wiesbaden)** XXXII, 1-2, 1961.
____, Livsic, "The Sogdian İnscription of Bugut Revised", **Acta Orientalia**, XXVI, 1, Budapest 1972.
Kurat, A. N., "Göktürk Kaganlığı", **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, X, 1-2, 1952.
A. N. Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937.
____, **IV-X. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri**, Ankara 1972.
Kwanten, L., **Imperial Nomads, A History of Central Asia, 500-1500**, Pensylvania 1979.
Lattimore, Owen, **Inner Asian Frontiers of China**, New York 1940.
Laszlo, F., "Dokuzoğuzlar ve Göktürkler", Ankara 1950.
Liang Shih-ch'iou, **Chinese-English Dictionary**, Tai-pei 1986.
Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya** (Terc. Sadrettin Karatay), Ankara 1986.
Lin En-hsien, **T'u-chüe Yen-chiou**, Tai-pei 1987.
Liu Mao-tsai, **Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschihte der Ost Türken (T'u-küe)**, 2 cild. Wiesbaden 1958.
Liu İ-t'ang, "A Study of the Genealogy of Türk Qaghan", **Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao, 7**, 1976.
____, "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", **Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao, 12**, 1981.
____, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", **Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao, 12**, 1981.
____, "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", **Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao, 12**, 1983.
____, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", **Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao, 12**, 1983.
Luo Hsin, **Chung-kuo Pei-tzu Ming-hao Yen-chiou**, Pei-ching Ta-hsüe ch'u-pan-shih, Pei-ching 2009, s. 29-43.
Macartney, C.A., "On the Greek Sources for the History Turks in the Sixth Century", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XI, 2, 1944.
Mackerras, C., **The Uighur Empire 744-840,** According to the T'ang Dynastic Histories, Canberra 1968.
Maenchen-Helfen, O., Huns and Hsiung-nu, **Byzantion**, XVII, 1945.
____, Archaistic Names of the Hiung-nu, **Central Asiatic Journal**, VI, 4, 1961.
____, **The World of the Huns**, Los Angeles 1973.
Moravscik, Gy., **Byzantino-Turcica**, Budapest 1958.
Masao, Mori, "Reconsideration of Hsiung-nu State", **Acta Asiatica**, XXIV, Tokyo 1973.
____, **Historical Studies of Ancient Turkic Peoples (in Japanese)**, Tokyo 1967.
____, "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Uslubu Hakkında", **R. Rahmeti Arat İçin**, Ankara 1966.

____, "On the Chi-li-fa (Elteber) and Chi-chin of T'iele Tribes", **Acta Asiatica**, IX, 1966.

Mcgovern, W. M., **The Early Empires of Central Asia**, North Carolina 1939.

Mehmet Ölmez, **Moğolistan'daki eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük,** Ankara 2012.

M. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", **Türkiyat Mecmuası**, 21, 1935.

M. Köymen, "Hsiung-nu'ların Tu-ku Kabilesi", **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, III, 1, 1944.

Mesudi, **Kitab'üt-Tenbih ve'l-İşraf**, Leiden, BGA, VIII, 1894.

Moravcsik, Gy., **Byzantino-Turcica**, Budapest, I-II, 1958.

Müller, F. W. K., **Uigurica, II**, Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften (Berlin) 1911.

Nemeth, Gy., "Der Volksname Türk", **Körösi Csoma Archivum (Budapest)**, II, 4, 1927.

Orkun, H. Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987.

Ögel, Bahaeddin, "Göktürk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", **Belleten**, 33, 1945.

____, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, VI, 4, 1948.

____, "İlk Töles Boyları", **Belleten**, 48, 1947.

____, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", **Belleten**, 81, 1957.

____, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1962.

____, "Über die Altürkischen Schad (Sü-baschi)", Würde, **Central Asiatic Journal**, III, 1, 1963.

____, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Ankara 1981.

Özerdim, M., "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XII, 1, 2, 1952.

Paludan, Anna, **Chronicle of the Chinese Emperors**, London 2003.

Parker, E.H., "The Origin of the Turks" **The English Historical Review 11**, 1896, s. 431-435.

____, **A Thousand Years of the Tartars**, London 1924.

Pelliot, P., "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tchou et Kara-Khoja", **Journal Asiatique**, 1912.

____, "L'Origine de Tou-kiue, Nom Chinois des Turcs", **T'oung Pao**, XVI, 1915.

Porphyrogennotos, K., **De Administrando Imperio, 2**, (Commentary R. J. Jenkins), London 1962.

Pulleyblank, E.G.,"Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", **Ural-Altaische Jahrbücher (Wiesbaden), XX7, 1-2**, 1956.

____, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", **T'oung Pao**, XXXX, 1951.

____, "Chinese Names for Turks", **Journal of the Royal Asiatic Society (London), LXXV**, 1965.

Rasony, Laszlo, **Dünya Tarihinde Türklük**, Ankara 1987.

Rotours, Des R., **Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine Sous la Dynastie des T'ang**, 2. cild, Leyden 1943.

Salman, Hüseyin, "VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 15, Aralık 1981.

Samolin, Hsiung-nu, Hun Turk, **Central Asiatic Journal**, III, 2, 1956.

Samolin, W., **East Turkestan to the 12th. Century**, The Hague 1964.

Sechin Jagchid, "Trade, Peace and War Betwen the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", **Pien-chengYen-chiou-suo Nien-pao**, 1, 1970.

____, "Objestives of Warfare in Inner Asia", **Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao**, 4, 1973.

____, "A Study on the T'o-pa and Jou-jan Relationship from the Point of View of North Asian History", **Pien-chengYen-chiou-suo Nien-pao**, 7, 1976.

Sinor, Denis, "Historical Role of the Turc Empire", **Cahier d'Histoire Mondiale**, 1, 1953.

____, **İç Asya**, İstanbul 1999.

Somuncuoğlu, Servet, **Taştaki Türkler**, İstanbul 2008.

____, **Saymalı Taş**, İstanbul 2011.

____, **Damgaların Göçü-Kurgan**, İstanbul 2012.

Soper, A. C., "Northern Liang and Nothern Wei in Kansu", **ArtibusAssiae**, (Assona 1958).

Şeşen, Ramazan: "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyat Mecmuası**, XX, 1968.

____, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, İstanbul 1975.

T'ang Ch'I, "A Preliminary İnterpretation of Terms From Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", **Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao**, 4, 1973.

T'ang Ch'i, "Wei Irmağı BarışAnlaşmasına Dair Araştırmalar", **Tarih Dergisi**, 33, 1980/1981.

Taşağıl, Ahmet, "Kapgan Kagan", **Belleten** 218, 1993.

____, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", **Belleten**, 236, 1999.

____, **Gök-Türkler**, Ankara 1995.

____, "Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk–Çin Münasebetleri", **Türk DünyasıAraştırmaları Dergisi**, S. 65, 1991.

____, **Gök-Türkler II**, Ankara 1998.

____, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004.

____, **Gök-Türkler III**, Ankara 2004.

____, "Gök-Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", **Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Tarih Boyunca Türklerde İnsan Hakları Kitabı**, I, İstanbul 1992, s. 93-116.

____, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", **MSÜ Fen-Edeb. Fak. Dergisi**, 1, 1992.

Tekin, Talat, **Orhon Yazıtları**, Ankara 1988.

Thomsen, V., "Inscriptions de l'Orkhon Dechifreé", **Mémoire de la Société Finno-ougrienne (Helsinki)**, V, 1896.

____, "Turcica Etudes Concernant L'interpretation des Inscription Turque de la Mongolie et de la Siberie", **Mémoire de la Société Finno-ougrienne (Helsinki)**, XXXVII, Helsingfors 1916.

Togan, Nazmiye, "Hüan-ch'ang'a Göre Peygamber Çağında Orta Asya", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, IV, 1-2, 1964.

Togan, Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.

Tsai Wen-shen, **Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, Tai-pei 1967.

Turan, Osman, **12 Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941.

Yaşar Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı, İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi,** İstanbul 2013.

____, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları,** İstanbul 2013.

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (R. Rahmeti Arat neşri) Ankara 1991.

Zajaczkowsky, Ananiasz, **Karaims in Poland**, Warszaw 1961.

____, Khazarian Culture and its Inheritors, **Acta Orientalia**, XII, 1961.

DİZİN

C

D

H

Türkler... Esir düştüler, savaştılar, barıştılar... Uzak Asya'dan Akdeniz'e kadar uçsuz bucaksız bir coğrafyaya yayıldılar. Devletler kurdular, devletler yıktılar. Çin'e aman vermediler. Birçok farklı isimle anıldılar, farklı dinlere inandılar. Çok büyük bir medeniyet yarattılar. Başka medeniyetlerin yükselmesine katkıda bulundular. Hepsi de masmavi Gökyüzünün (Gök-Tanrı'nın) altında buluştular.

Türkler kimdir? Nereden gelirler? Hangi dinlere inanırlar? Tarihleri ne zaman başlar? Nasıl teşkilatlandılar? Ve en önemlisi nasıl bu kadar başarılı oldular?

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, bu kitabında yukarıdaki soruların ışığında Orta Asya'dan Avrupa'ya kadar yayılan Türklerin İslamiyet öncesi tarihlerini bütüncül bir şekilde okuyucuya sunuyor. Karmaşık gibi görünen bir tarihi yalın şekilde anlatan, örneği az rastlanır bir çalışma...

ISBN : 978-605-5261-65-8
9 786055 261658